BÜYÜK KONSTANTİN

Paul Stephenson

Çeviren: Gürkan Ergin

TÜRKİYE İŞ BANKASI
Kültür Yayınları

Genel Yayın: 3511

BİYOGRAFİ

Paul Stephenson
BÜYÜK KONSTANTİN

ÖZGÜN ADI
CONSTANTINE UNCONQUERED EMPEROR, CHRISTIAN VICTOR

ÇEVİREN
GÜRKAN ERGİN

COPYRIGHT © PAUL STEPHENSON 2009
QUERCUS EDITIONS LTD (UK) İLE YAPILAN SÖZLEŞMEYE İSTİNADEN YAYINLANMIŞTIR

© TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI, 2011
Sertifika No: 29619

EDİTÖR
LEVENT CİNEMRE

GÖRSEL YÖNETMEN
BİROL BAYRAM

DÜZELTİ/DİZİN
NECATİ BALBAY

GRAFİK TASARIM UYGULAMA
TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI

1. BASIM: MART 2016, İSTANBUL

ISBN 978-605-332-709-7

BASKI
YAYLACIK MATBAACILIK
LİTROS YOLU FATİH SANAYİ SİTESİ NO: 12/197-203
TOPKAPI İSTANBUL
(0212) 612 58 60
SERTİFİKA NO: 11931

Bu kitabın tüm yayın hakları saklıdır.
Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek şartıyla yapılacak kısa alıntılar dışında gerek metin, gerek görsel malzeme yayınevinden izin alınmadan hiçbir yolla çoğaltılamaz, yayımlanamaz ve dağıtılamaz.

TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI
İSTİKLAL CADDESİ, MEŞELİK SOKAK NO: 2/4 BEYOĞLU 34433 İSTANBUL
Tel. (0212) 252 39 91
Faks. (0212) 252 39 95
www.iskultur.com.tr

Paul Stephenson

Büyük Konstantin

Yenilmez İmparator, Muzaffer Hıristiyan

Çeviren: Gürkan Ergin

TÜRKİYE İŞ BANKASI
Kültür Yayınları

İÇİNDEKİLER

Önsöz XI
Haritalar XII

Giriş 1

I
3. YÜZYILDA İNANÇ VE İKTİDAR

1. Bölüm
Geç İmparatorluk Döneminde Din 13
Roma Devlet Dini ve İmparator Kültleri 15
Sancak Kültü 19
Kişisel Dinler ve Kültlere Bağlılık 24
Mithras Gizem Ayinleri 33

2. Bölüm
Hıristiyanlığın Yükselişi 37
Kadınlar ve Hıristiyanlığın Yayılması 38
Şehre Özgü Bir Olgu Olarak Hıristiyanlık 41
Hıristiyan Özgücülüğü ve Şehitlik 44
Erken Hıristiyanlığın Savaşa Bakışı 48
Roma Ordusunda Hıristiyanlar 53
Asker Şehitler ve Savaşçı Azizler 58

3. Bölüm
Yenilmez İmparator ve Tanrısal Hamisi 61
İmparatorluk Krizi 62
İmparator ve Ordu 65
Roma'nın Zafer Teolojisi 79
Yenilmez İmparator ve Güneş 83
Aurelianus 87
Gerçek Güneş İsa 92

4. Bölüm
Tetrarşi 95
İlk Tetrarşi 95
Iovianus ve Hercules 98
Sezarlar Savaşta 102
Tetrarkların Ordusu 105
Büyük Zulüm 111
Lactantius: *De Mortibus Persecutorum* 116

II
YENİLMEZ CONSTANTINUS
..... 119

5. Bölüm
Yenilmez Constantinus 121
İkinci Tetrarşi 122
Constantinus'un Tahta Çıkışı 125
Trier 132
Bir Görüm 135
Roma'ya Giden Yol 139
Milvius Köprüsü Savaşı 142
Yenilmez Constantinus ve Zafer Teolojisi 146

6. Bölüm
Constantinus ve Roma 149
Maxentius Roma'da 149
Adventus Constantini 153
Constantinus Takı 159
Bu Sırada: Licinius ve Maximinus Daia 166
Constantinus, Licinius ile Karşı Karşıya Geliyor 170

7. Bölüm
Constantinus'un Din Değiştirmesi 183
Hıristiyan Eğitimi 185
Batan Güneş? 188
Hoşgörünün Yasalaşması 190
Hoşgörü İçin Mücadele 193
Eusebios ve *Labarum* 198
Ortak Bir Görüm? 203

8. Bölüm
Constantinopolis 205
Nikopolis: Zafer Şehri 207
Konumu ve Kuruluşu 209
Anıtsal Merkez 211
Bir Hıristiyan Şehri? 216
İkinci Senato 218
Yeni Bir İskender, Yeni Bir Musa 221

III
MUZAFFER CONSTANTINUS
..... 227

9. Bölüm
Muzaffer Constantinus 229
Victor Eris 230
Yeni Flavius'lar ve Büyük Akik 231
Crispus ve Fausta'nın Ölümü 233
Gotlar ve Sarmatlar 237
Hıristiyan Askerler? 242
En Büyük Muzaffer 248

10. Bölüm
Constantinus Maximus Augustus 251
İdare 251
Sarayda Hayat 256
Beşli Yönetim 259
Pers Ülkesi 262
Kutsal Topraklar 266

11. Bölüm
Constantinus ve Piskoposlar 271
Evrensel Piskopos Constantinus 272
Donatist Hizbi ve Arles Konsili 274
Ariusçular ve Nikaia Konsili 287
Nikaia'dan Sonra Hıristiyan İmparator 292
Constantinus'tan Sonra Kilise 298

12. Bölüm

Vefat ve Halefiyet 303
Constantinus'un Ölümü 304
Tanrılaştırma 308
İsa Olarak Constantinus 310
Halefiyet 313
Muzaffer Constantius 320
Hıristiyan Zaferi 324

Sonuç 327
Sözlükçe 333
Kısaltmalar 337
Birincil Kaynaklar 339
Bibliyografik Çalışmalar 341
Dizin 367

Kısaca söylemek gerekirse, tarihçinin ve özellikle de Ortaçağ uzmanının görevi iki mislidir: Bir tanesi haklı olarak ehliyetini sergileyebileceği kendi uzmanlık alanına, seçtiği bilimsel disipline yöneliktir. Diğeri ise sonuç olarak hayatını sürdürmesini sağlayan ve böylece kendini kişisel araştırmasına adama imkânı tanıyan topluma karşıdır. Topluma karşı görevi, araştırma konusunun ve kazanımlarının meyvelerini sunmasını, uzmanlık çalışmasını daha geniş bir perspektife yerleştirmesini şart koşar. Tarihçi, eğer tüm yöntem, teknik ve konularını, araştırma hevesini asıl ateşleyen dönemin öncesine ve sonrasına da uygulayabilirse, bu görevi çok daha iyi şekilde yerine getirir.

Walter Ullmann, *The Future of Medieval History.*
6 Kasım 1973 tarihinde Cambridge Üniversitesi'nde verdiği ilk dersten.

Önsöz

Hiçbir Constantinus* biyografisi ebedi olmadığı gibi hiçbiri de son sözü söylemeyecektir; 4. yüzyılın ilk yirmi yılında bir piskoposun kaygılarına çok derin şekilde nüfuz ettiği Kaisareia'lı Eusebios'un yazdığı ilk biyografiden 20. yüzyılda yazılanlara kadar hiçbiri... G.P. Baker kendi Constantinus biyografisine, 1930'da Manhattan'ın yeni gökdelenlerini arkasında bırakarak dokuz gün sonra Liverpool limanına varan bir transatlantikte başlamıştı. Oradan okuyucusunu alarak Lancashire ve Yorkshire üzerinden bir günlük tren yolculuğuyla eski York'a, Constantinus'un MS 306'da askerleri tarafından imparator ilan edilen son general olduğu yere götürmüştü. Her biyografi yazıldığı dönemi ve yazarının kaygılarını ele verir. Üstelik her biri daha önce söylenenlerin tamamının değil, fakat çoğunun farkındalığıyla kaleme alınır. Elinizdeki biyografi 21. yüzyılın ilk on yılında alana hâkim olan biyografilerin çoğunu tamamlarken bazılarıyla da çelişmektedir.

Constantinus'un hayatının temel gerçekleri onunla ilgili birçok biyografide oldukça tutarlı şekilde sunulmuştur. Babası imparator Constantius Chlorus'un ölümünden sonra bir Roma lejyonu tarafından Temmuz 306'da York'ta imparator ilan edilen Constantinus, bölünmüş bir imparatorluğu yöneten tetrarklardan biri olmuştur. İmparatorluğu birleştirme amacıyla, batı yarısında tek başına kontrolü ele geçirmek üzere Roma'ya doğru harekete geçmiş ve Ekim 312'deki belirleyici Milvius Köprüsü Savaşı'nın arifesinde gökyüzünde bir haç işareti görmüş ve genellikle "bu işaretle muzaffer olacaksın" olarak çevrilen bir söz duymuştur. Haç işaretini askerlerinin kalkanları üzerine kazıtan Constantinus imparator rakibi Maxentius taraftarlarını Tiber'e dökmüş ve

---

* Romalıların ve Yunanların isimlendirmesinde Türkiye'de kullanılan akademik ölçüte göre Constantinus şeklindeki yazım, doğru yazımdır. Çünkü Constantinus bir Romalıydı. Elinizdeki metin içinde hep bu şekilde anılacaktır. Ancak kapakta, Türkiye'de daha çok bilinen Konstantin kullanımı tercih edilmiştir. İmparatorun ismini verdiği şehrin adı ise Constantinopolis olarak kullanılmaktadır - e.n.

imparatorluk başkentini ele geçirmiştir. Gökyüzünde şahit olduğu görü doğru çıkan Constantinus, Hıristiyanlığı kabul etmiş ve 324'te son rakibi Licinius'u yenmesinden sonra dindaşlarına uygulanan zulmü sona erdirmiştir. Böylece mensupları artık infaza uğramayan ve kahramanları artık şehit olmayan Hıristiyanlık gölgelerden çıkmıştır. Licinius'un ölümüyle Constantinus Roma İmparatorluğu'nun doğu ve batı yarılarını birleştirmiş, 325'te Nikaia'da (bugünkü İznik) Hıristiyan Kilisesi'nin ilk ekümenik konsiline başkanlık etmiştir. İstanbul Boğazı'nın yakınında, Avrupa'nın Asya ile birleştiği yerde yeni bir başkent kurmaya başlamıştır. Eski ticaret kolonisi Byzantion olan söz konusu şehir, Constantinus'un şehri, yani Constantinopolis, Roma'nın pagan geçmişinden kendisini ayıran yeni bir Hıristiyan başkent olmuştur. Bundan sonra Hıristiyan Roma İmparatorluğu, doğuda Bizans olarak sürmüş, Roma ise MS 476'da barbarların eline düşmüştür.

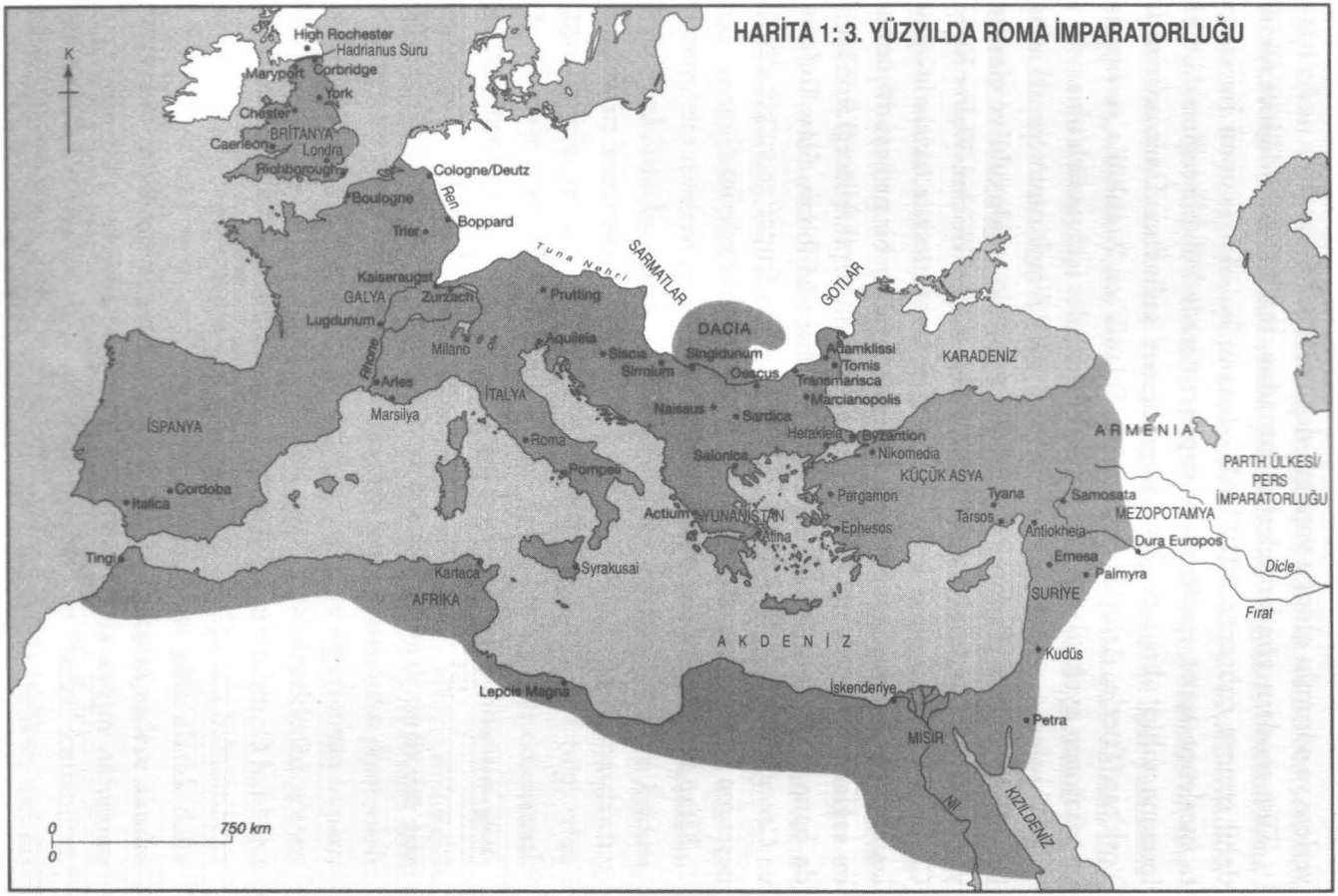
Daha fazla ne söyleyebiliriz? İlerideki sayfalarda bahsedeceğim üzere oldukça fazla şey. Burada Constantinus'un hayatını daha geniş bir bağlamda sunmaktayım. Bunu hem bilerek hem de olması gerektiği için yapıyorum, zira modern dönem öncesi bir kişiliğin özgün bir biyografisini yazmak imkânsızdır. Yazılı kaynaklar yoktur ya da günümüze kısmen gelmişlerdir; korunmamışlar ya da belirli bir amaçla korunmuşlardır; değiştirilmişler ya da hatalı şekilde kopyalanmışlardır; sırf bilgi edinmek için öylece araştırılamazlar. Aynısı sadece bir anlatıyı doldurmak veya renklendirmek –bunu çok iyi yaparlar– için kullanılmaması gereken maddi ve görsel kanıtlar için de geçerlidir. Yine bilerek geniş bir kaynakça sunuyorum, çünkü bütün geleneksel ampirik tarihçiler gibi her zaman bir şeyin öyküsünü anlatmaktan keyif almışımdır. Aynı şekilde, akademik tarihçinin sonuçlara nasıl vardığını ve diğerlerinin bunları tekrarlayacak ya da çürütecek kanıtları nasıl bulabileceklerini göstermek üzere kullandıkları eleştirel araçlardan da yararlandım. O halde bu çalışma, hem tarih görünümünde bir öykü hem de dipnotu bulunmayan bir anlatıdır. Daha yaratıcı bir yeniden kurgulamayı göze alarak daha fazla makul müdahaleye yer verdim ve eğer bu çalışma sadece akademik çevreler için yazılmış olsaydı akla yatkın ya da uygun olduğunu düşüneceğim haline göre daha az "muhtemelen" ve "belki" kullandım. Meslektaşlarımın hoşgörüyle okuyacaklarını ummakla birlikte, asıl dileğim çalışmamın daha geniş bir okuyucu kitlesine ulaşmasıdır. Kitap

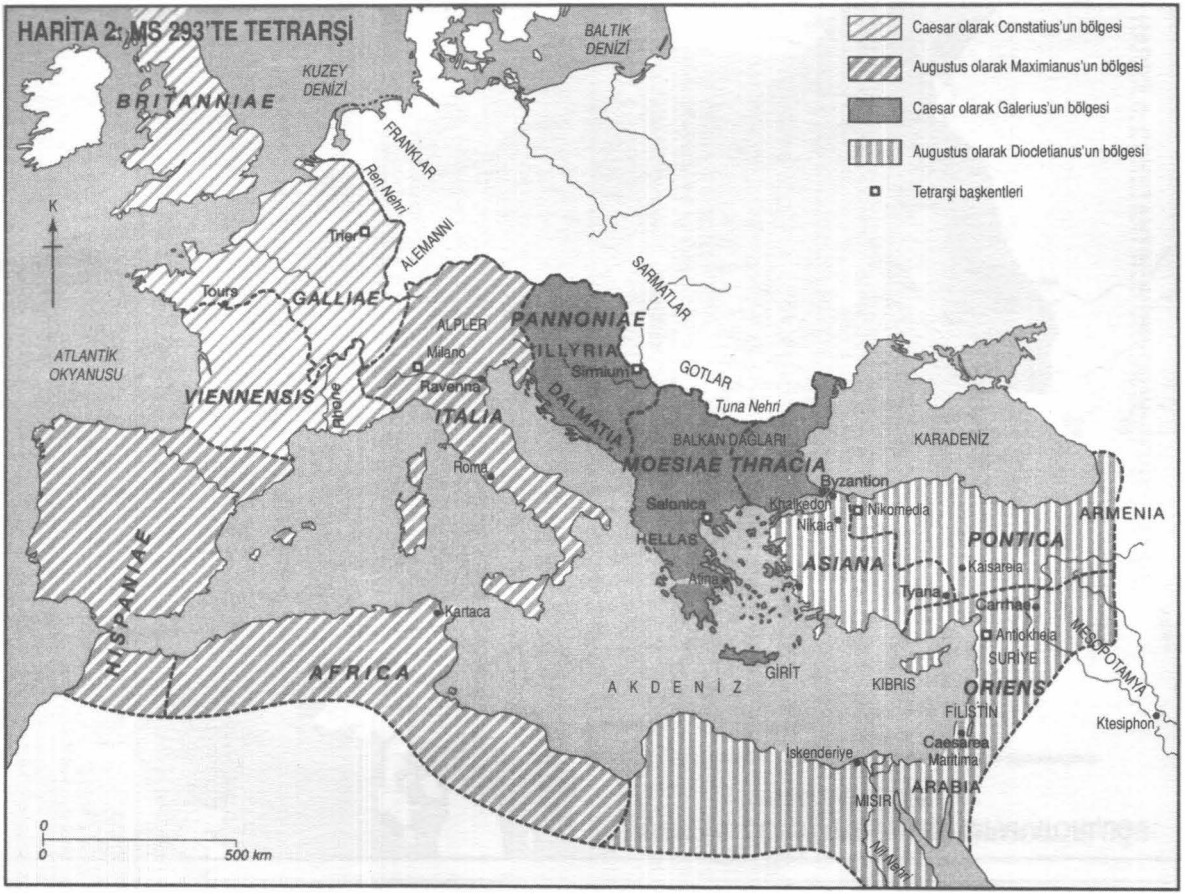
Constantinus dönemine ait kalıntıları hakkıyla kullanmakta, yaşadığı yerlere ve sorumlu olduğu yapılara değinmektedir.

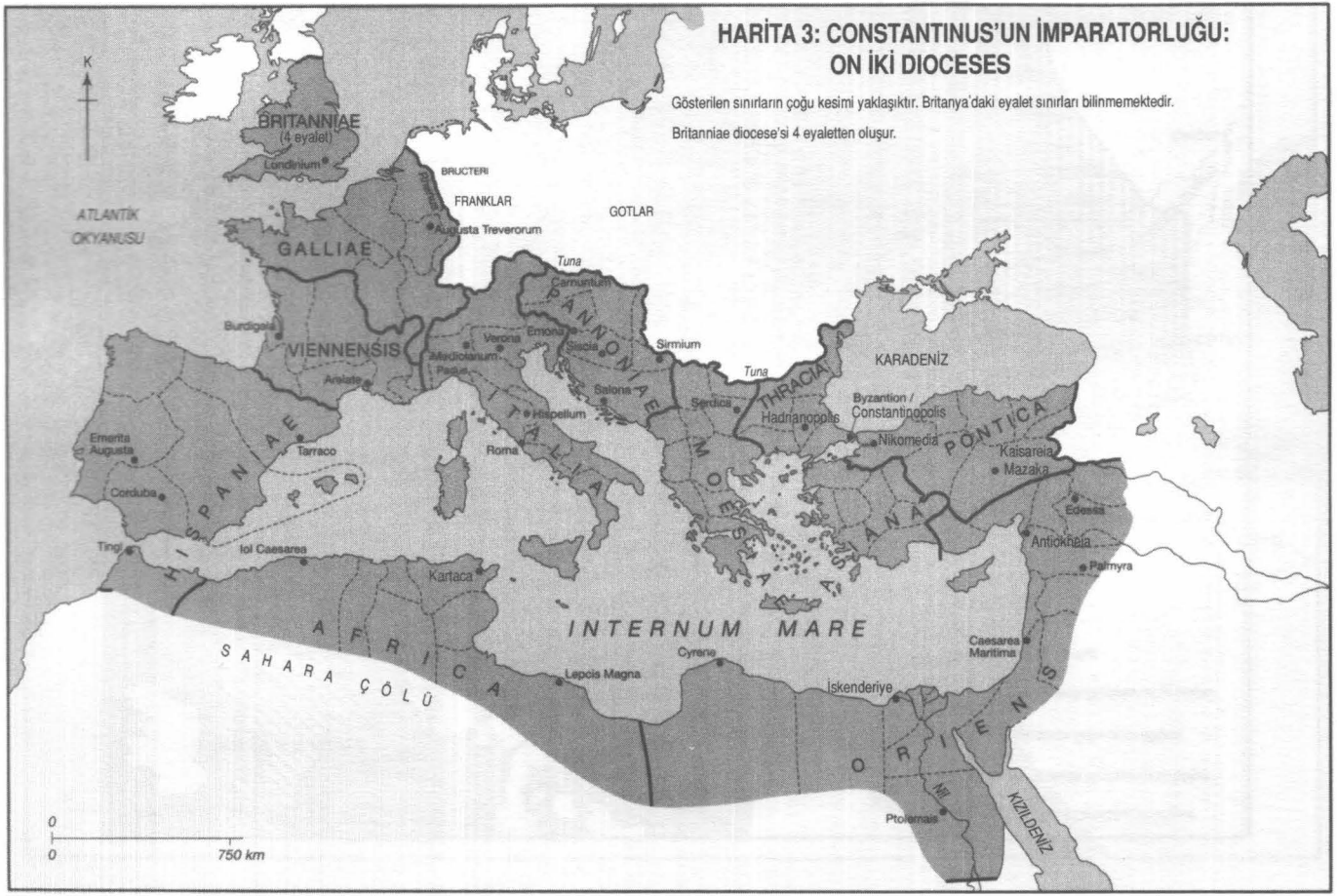
Tüm modern göndermeleri dışlamadım, tersine olabildiğince metne dahil etmeye çalışarak 2010'larda yaşayan bir okuyucunun bu kitapta incelenen sanat eserlerini ve yapıları nerede bulabileceğine dair bir ipucuna sahip olmasını elimden geldiğince sağladım. Ümit ederim ki York'tan Trier'e, Arles'dan Roma'ya, Selanik'ten İstanbul'a ve ötesine imparatorun ayak izlerini takip etmek isteyenler için yararlı olur.

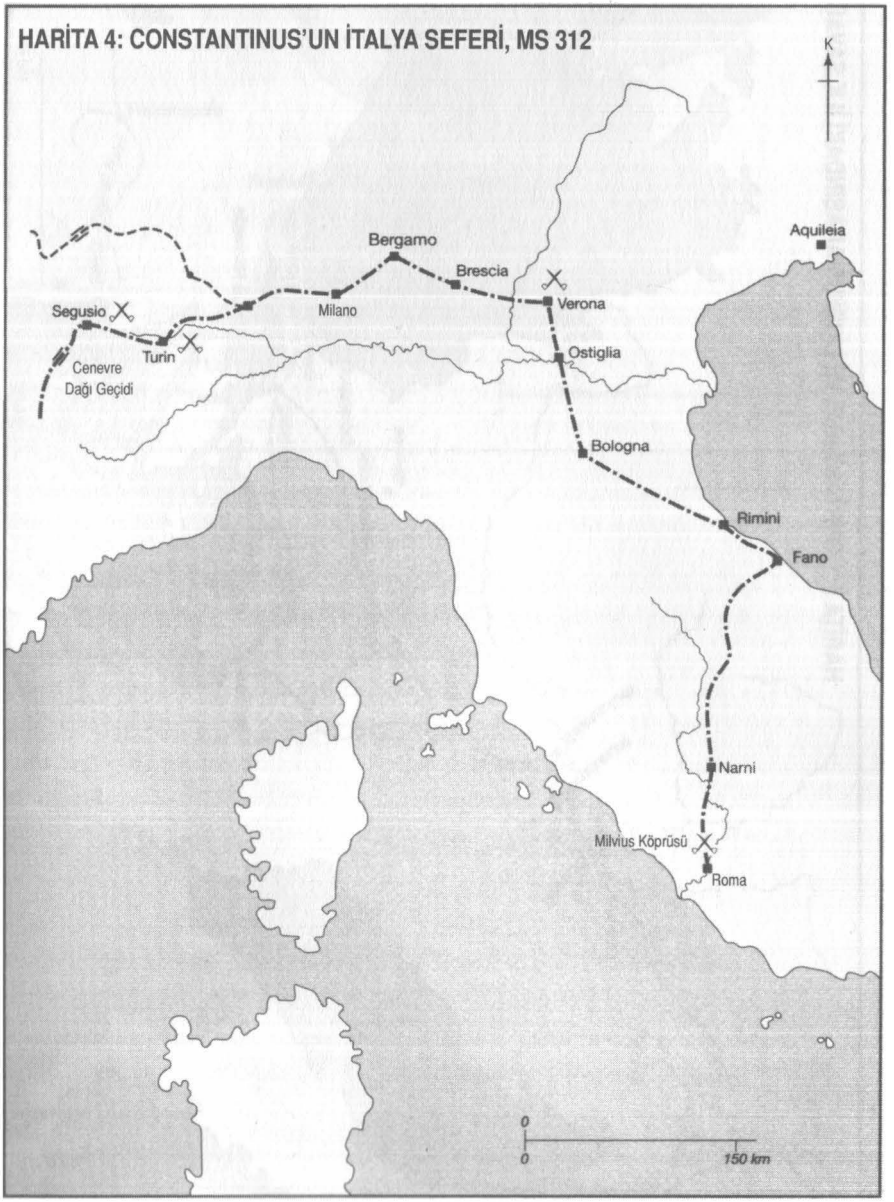
Bu projenin tamamlanmasında bazı meslektaşlarımın ve arkadaşlarımın yardımını gördüm. İlk taslak üzerindeki sağduyulu ve eleştirel yorumları için Anthony Kaldellis'e özellikle müteşekkirim. Walter Kaegi Chicago Üniversitesi'ndeki bilgili bir dinleyici kitlesiyle fikirlerini paylaşma fırsatı verdi. Graham Stewart böyle popüler bir projeyi düşünmemi sağladı ve temsilcim Georgina Capel bunun yapılabileceği konusunda bana güvence verdi. Quercus'taki Richard Milbank, Slav Todorov ve Georgina Difford'a, titiz editörlüğü için Ben Dupré'ye ve görsellerin peşinden usanmadan giden Elain Willis'e teşekkür ederim.

Kitap Brooke Shilling'e adanmıştır.

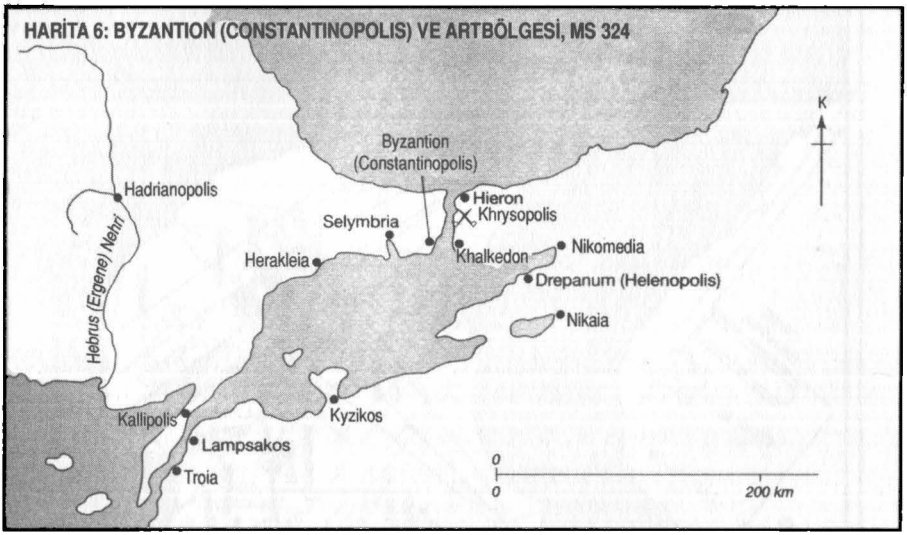

HARİTA 1: 3. YÜZYILDA ROMA İMPARATORLUĞU
K
High Rochester
Hadrianus Suru
Maryport
Corbridge
York
Chester
BRİTANYA
Caerleon
Londra
Richborough
Cologne/Deutz
Ren
Boulogne
Boppard
Trier
Tuna Nehri
SARMATLAR
GOTLAR
Kaiseraugst
GALYA
Zurzach
Prutting
Lugdunum
DACIA
Milano
Aquileia
Siscia
Singidunum
Adamklissi
Tomis
KARADENİZ
Rhone
Arles
Sirmium
Oescus
Transmarisca
İTALYA
Marcianopolis
Marsilya
Naissus
Sardica
İSPANYA
Roma
Heraklea
Byzantion
ARMENİA
Salonica
Nikomedia
Pompeii
KÜÇÜK ASYA
PARTH ÜLKESİ/
PERS
İMPARATORLUĞU
Cordoba
Italica
Pergamon
Tyana
Samosata
Actium
YUNANİSTAN
Tarsos
MEZOPOTAMYA
Ephesos
Antiokheia
Tingi
Atina
Dura Europos
Emesa
Dicle
Kartaca
Syrakusai
Palmyra
AFRİKA
SURİYE
Fırat
AKDENİZ
Kudüs
İskenderiye
Lepcis Magna
Petra
MISIR
NİL
KIZILDENİZ
0
750 km
0

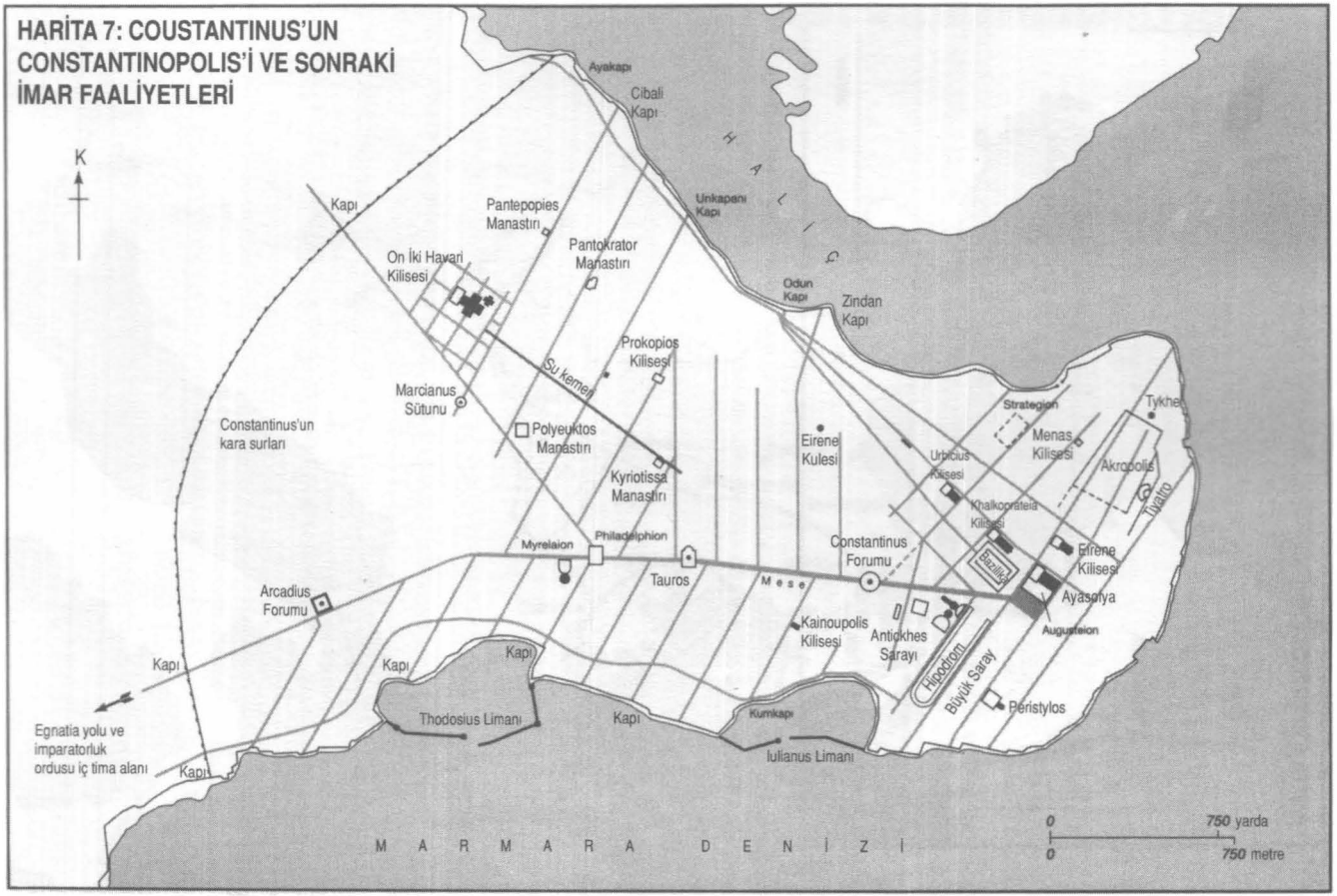

HARİTA 2: MS 293'TE TETRARŞİ
Caesar olarak Constatius'un bölgesi
Augustus olarak Maximianus'un bölgesi
Caesar olarak Galerius'un bölgesi
Augustus olarak Diocletianus'un bölgesi
Tetrarşi başkentleri
BALTIK DENİZİ
KUZEY DENİZİ
BRITANNIAE
FRANKLAR
Ren Nehri
ALEMANNİ
Trier
Tours
GALLIAE
ATLANTİK OKYANUSU
VIENNENSIS
Rhone
ALPLER
Milano
Ravenna
ITALIA
PANNONIAE
ILLYRIA
Simium
SARMATLAR
GOTLAR
Tuna Nehri
DALMATIA
BALKAN DAĞLARI
MOESIAE THRACIA
KARADENİZ
Roma
Byzantion
Khalkedon
Nikomedia
Nikaia
Selonica
HELLAS
Atina
PONTICA
ASIANA
ARMENIA
Kaisareia
Tyana
Carrhae
Antiokheia
SURİYE
MESOPOTAMYA
HISPANIAE
Kartaca
AFRICA
AKDENİZ
GİRİT
KIBRIS
ORIENS
FİLİSTİN
Ktesiphon
Caesarea Maritima
İskenderiye
ARABIA
MISIR
Nil Nehri
0
0
500 km

HARİTA 3: CONSTANTINUS'UN İMPARATORLUĞU:
ON İKİ DIOCESES
Gösterilen sınırların çoğu kesimi yaklaşıktır. Britanya'daki eyalet sınırları bilinmemektedir.
Britanniae diocese'si 4 eyaletten oluşur.
K
BRITANNIAE
(4 eyalet)
Londinium
ATLANTİK
OKYANUSU
BRUCTERI
FRANKLAR
GOTLAR
Augusta Treverorum
GALLIAE
Tuna
Carnuntum
PANNONIAE
Burdigala
VIENNENSIS
Verona
Emona
Siscia
Sirmium
Mediolanum
Padus
Arelate
Salona
Tuna
KARADENİZ
THRACIA
Byzantion /
Constantinopolis
Serdica
Hadrianopolis
Hispellum
ITALIA
Roma
MOESIA
Nikomedia
PONTICA
Kaisareia
Mazaka
Emerita
Augusta
Tarraco
HISPANIAE
Corduba
Edessa
Tingi
Iol Caesarea
Kartaca
Antiokheia
Palmyra
INTERNUM MARE
AFRICA
Caesarea
Maritima
SAHARA ÇÖLÜ
Cyrene
Lepcis Magna
İskenderiye
ORIENS
Ptolemais
KIZILDENİZ
0
0
750 km

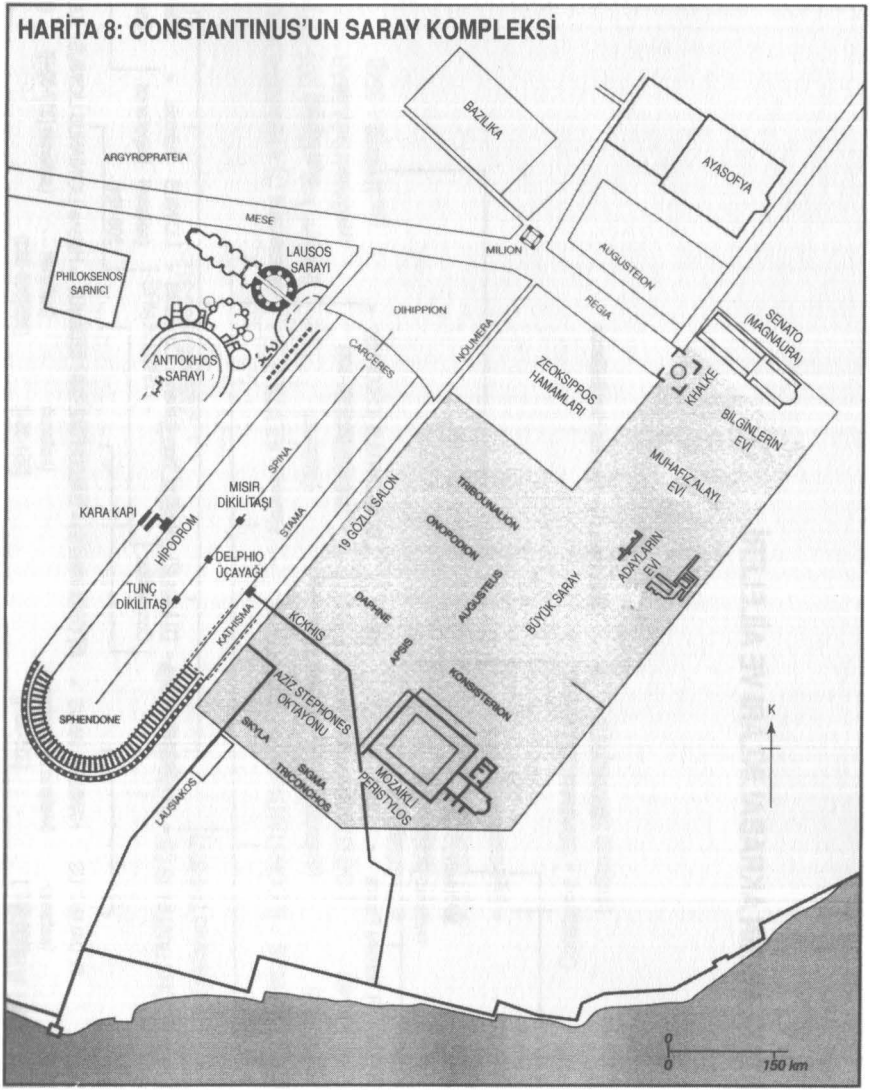

HARİTA 4: CONSTANTINUS'UN İTALYA SEFERİ, MS 312
K
Aquileia
Bergamo
Brescia
Verona
Milano
Segusio
Turin
Cenevre
Dağı Geçidi
Ostiglia
Bologna
Rimini
Fano
Narni
Milvius Köprüsü
Roma
0
0
150 km

HARİTA 5: CONSTANTINUS VE LICINIUS ARASINDAKİ İLK SAVAŞ
K
Emona
Siscia
Cibalae
Sirmium
Singidunum
Viminacium
Naissus
Sardica
Arda
Berroea
Philippopolis
Hadrianopolis
Byzantion
Khalkedon
Philippi
Herakleia
Salonica
Nikomedia
0
0
150 km

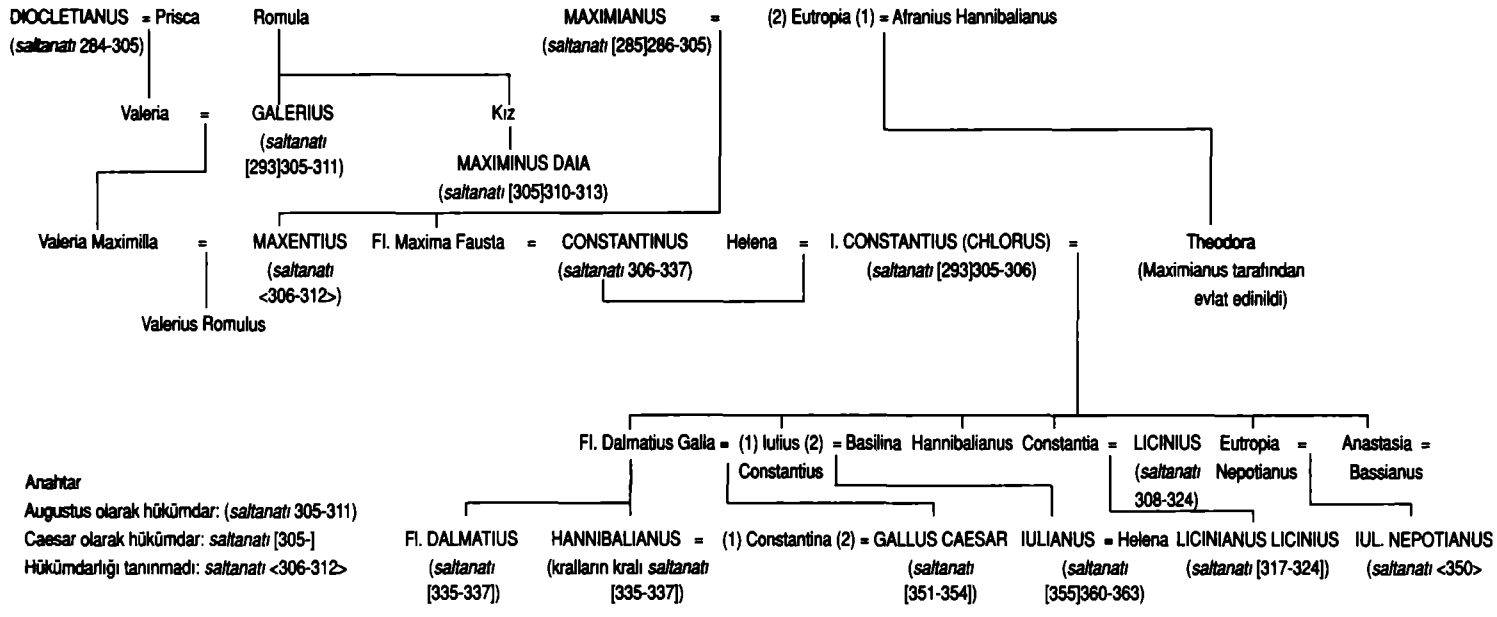

HARİTA 6: BYZANTION (CONSTANTINOPOLIS) VE ARTBÖLGESİ, MS 324
K
Byzantion
(Constantinopolis)
Hadrianopolis
Hieron
Khrysopolis
Selymbria
Herakleia
Khalkedon
Nikomedia
Drepanum (Helenopolis)
Nikaia
Hebrus (Ergene) Nehri
Kallipolis
Kyzikos
Lampsakos
Troia
0
0
200 km

HARİTA 7: COUSTANTINUS'UN CONSTANTINOPOLIS'İ VE SONRAKİ İMAR FAALİYETLERİ
K
Ayakapı
Cibali Kapı
H A L I Ç
Unkapanı Kapı
Kapı
Pantepopies Manastırı
Pantokrator Manastırı
On İki Havari Kilisesi
Odun Kapı
Zindan Kapı
Prokopios Kilisesi
Su kemeri
Marcianus Sütunu
Constantinus'un kara surları
Polyeuktos Manastırı
Kyriotissa Manastırı
Eirene Kulesi
Strategion
Tykhe
Menas Kilisesi
Akropolis
Urbicius Kilisesi
Tivatro
Khalkoprateia Kilisesi
Myrelaion
Philadelphion
Tauros
Constantinus Forumu
Basilika
Eirene Kilisesi
Arcadius Forumu
M e s e
Ayasofya
Augusteion
Kainoupolis Kilisesi
Antiokhes Sarayı
Hipodrom
Büyük Saray
Peristylos
Kapı
Kapı
Kapı
Thodosius Limanı
Kapı
Kumkapı
Iulianus Limanı
Egnatia yolu ve imparatorluk ordusu iç tima alanı
Kapı
M A R M A R A D E N İ Z İ
0 750 yarda
0 750 metre

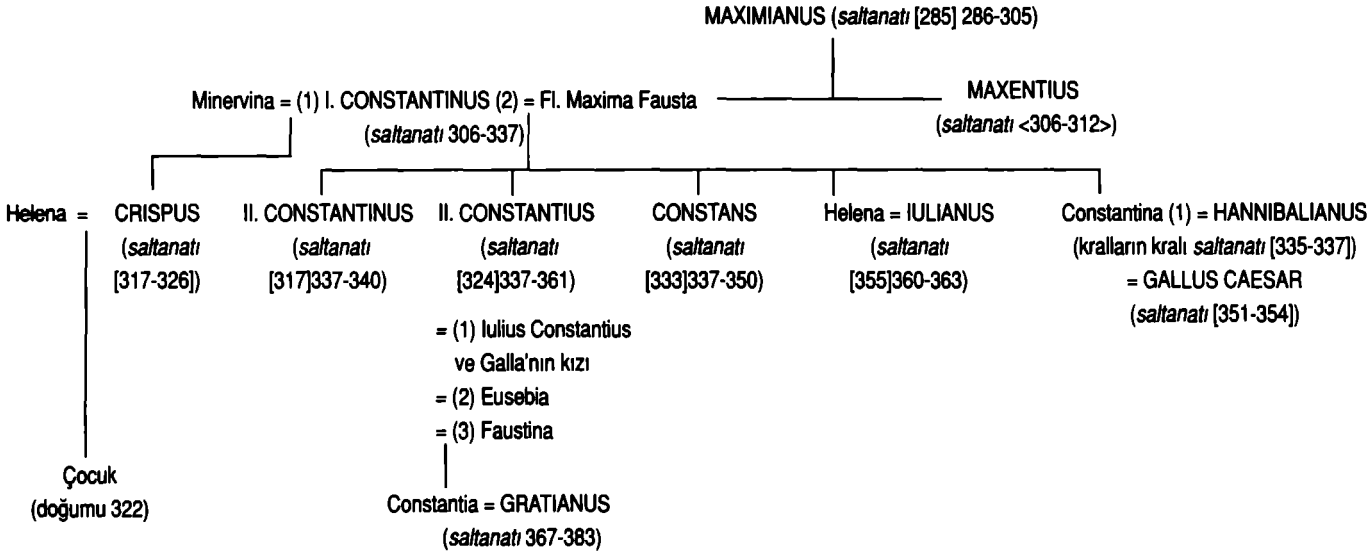
HARİTA 8: CONSTANTINUS'UN SARAY KOMPLEKSİ

TABLO 1: TETRARŞİ ORTAKLARININ AKRABALIKLARI VE AİLELERİ

TABLO 2: CONSTANTINUS'UN AİLESİ

Flavius Valerius Aurelius Constantinus Augustus

(s. 306-337)

Elkabı:

Imperator Caesar Flavius Constantinus Pius Felix Victor ac Triumfator Pontifex Maximus Germanicus Maximus III Sarmaticus Maximus II Gothicus Maximus II Dacicus Maximus Tribunicia Postestate XXXIIII Consul VIII Imperator XXXII Pater Patriae Proconsul

Giriş

Constantinus'un tek başına tahta çıkış hikâyesi imparatorluğun en marjinal eyaleti Britannia'da başladı. Burada, Dorset'teki Hinton St. Mary'deki küçük kilisede İsa betimi 4. yüzyıla tarihlenen bir yer mozaiğinde ilk kez ortaya çıkmıştır ve şimdi British Museum'da sergilenmektedir (Resim 1). Tasvirin İsa'ya atfı neredeyse kesindir, zira kendisini tanımlayan *khi-rho* sembolüne sahiptir: Birbirine geçmiş χ (*khi*) ve ρ (*rho*) harfleri, Eski Yunancada İsa'ya karşılık gelen Χριστος (Kristos) isminin ilk iki harfine karşılık gelir. Tasvir iki yanda ölüm ve yeniden doğuşun mitolojik sembolleri olan narçiçekleriyle sınırlandırılmıştır. British Museum'un Roma İngiltere'si koleksiyonunda ayrıca üzerine *khi-rho* harfleri işlenmiş dikkat çekici bir dizi 4. yüzyıl buluntusu mevcuttur. Koleksiyonda Mildenhall gümüş definesinden gümüş kaşıklar, Walter Newton'dan gümüş bir kilise tabağı ve Kent'teki Lullingstone'dan duvar resimleri bulunur. Çoğu kez *khi-rho* harflerinin iki yanında, Eski Yunan alfabesinin sırasıyla ilk ve son harfleri olan *alfa* (A) ve *omega* (Ω) görülür. Bunlar Vahiyler Kitabı'nda (1.8; 22.13) hem Tanrı hem de İsa'yı ima eder. *Khi-rho* harflerini taşıyan güvenilir şekilde tarihlenmiş en erken yazıt Roma'daki San Lorenzo'nun zemininde bulunmuştur ve 323 yılı konsüllerinin adlarını verir. Dolayısıyla Constantinus'un batıda tek başına hükümdar olduğu döneme aittir. Bu, Constantinus'un gördüğüne inandığı görümde ve daha sonra bir rüyasında zaferlerinin garantisi olarak tecelli eden tanrısal işaretti. İşaretin, kendi zamanında sayıları daha da artmış Hıristiyanların inandığı tanrı tarafından kendisine sunulduğuna inanmaya başlamıştı.

Constantinus Tuna sınırının altmış beş Roma mili güneydeki bir askeri yerleşme olan Naiussus'ta [Sırbistan'daki Niş şehri-ç.] doğdu. Aynı şehirde ve hemen hemen aynı dönemlerde, MS 268'den 270'e kadar imparator olan II. Claudius (Gothicus) "dehşetli bir hastalıktan (muhtemelen çiçek, belki kızamık) dolayı hayatını kaybetmişti. Constantinus'un daha sonra iddia ettiğinin aksine Claudius Gothicus ile herhan-

gi bir akrabalığı yoktu. Kendisi bir tavernada çalışan Helena ile genç subay Constantius'un oğluydu. Annesi Helena, İmparator Claudius'un hayatına mal olacak salgına şahitlik etmiş olmalıdır. Belki de hastaları ve yaralıları arkasında bırakarak toplu halde şehirden göç edenlere katılmıştı. Bu arada ölümle cesaretle yüzleşen Hıristiyanlar, kurtuluşa dair inançları nedeniyle güvende oldukları inancıyla geridekilere bakmak ve beslemek için şehirde kaldılar. Helena belki de yardımlarını sunan bu insanların içindeydi ve bunun sonucunda Hıristiyan olmuştu. İleride göreceğimiz gibi, kendisi Hıristiyanlığa geçebilecek mükemmel bir adaydı: Mütevazı bir eyalet ailesinin evlilik ve annelik yaşına gelmiş genç kızı.

Hıristiyan yazar Kyprianos, 251-266 yılları arasında zirvesine ulaşarak ortalığı kasıp kavuran salgının etkilerini tarif ederken şu gözlemlerde bulunur:

> Vücut direncini kıran sürekli bir akıntı içindeki bağırsaklar; boğazdaki [ağzın gerisindeki kemerli açıklık] yaralara sızan ilik enzimleri; sürekli kusmayla sarsılan bağırsaklar; kan çökmesiyle tutuşmuş gözler; bazı durumlarda bulaşıcı çürümeyle hareketsizleşen ayaklar ya da kısmi uzuvlar; sakatlık ve uzuv kaybından yürüyüşün aksaması; işitme kaybı ya da görüntüde kararma.

Hıristiyanların hastalıkla yüzleşirken gösterdikleri cesaret hakkında ise şunları yazmıştır:

> Yıkım ve ölümün onca saldırısına sağlam bir zihinle karşı koymak ne soylu bir çabadır! İnsan ırkının yaşadığı perişanlığın ortasında dimdik durmak ve Tanrı'dan ümidi kesmişlerle birlikte diz çökmemek, bunun yerine verilen fırsattan dolayı sevinç duymak ve onu kucaklamak ne yücedir! Böylece inancımızı cesurca sergileyip çekilen acılar sayesinde İsa'nın arşınladığı dar yoldan ona doğru ilerleyerek kendi yargısına göre onun hayatını ve inancını kavrayabiliriz.

Constantinus'un annesi Helena Bithynia'daki Drepanum'da MS 250 civarında dünyaya gelmişti. Burası günümüzde, Constantinus'un kurduğu İstanbul'a, Marmara Denizi'ni geçerek ulaşan feribotların düzenli olarak kalktığı Yalova'dır. Helena muhtemelen oğlunun doğumundan önce Hıristiyandı. En azından, Hıristiyanlığı ondan önce kabul ettiğine şüphe yoktur (işi her şeyi Constantinus'un hanesine yazmak olan Eusebios'un

sonraki iddialarının aksine). Helena'nın kocası ve Constantinus'un babası Hıristiyan değildi ama üstlerinin emirlerine rağmen Hıristiyanlara karşı hoşgörülüydü. Üstelik göreceğimiz üzere Constantinus'un kendisi de, Hıristiyanlara hoşgörülü olmaktan öte, bu dine geçişinden önce bile cemaat lehine hareket etmişti. İkilinin faaliyetleri Hıristiyan bir kadının kocası ile oğlundan beklenebilecek türdendi.

Helena'nın gençliğine ait herhangi bir portre bulunmamaktadır. En erken tasviri, bir zamanlar Constantinus'un ikinci karısı olan çocuk gelin Fausta'nın yatak odası tavanını süslemiş olabilir. Helena oğlu tarafından bastırılmış sikkelerde belirmeye başladığı zaman ise stilize bir tasvir olarak, gerçek bir portreden ziyade erdemin vücut bulmuş hali olarak karşımıza çıkar. Helena iyi bir eğitim almadığı için Constantius Chlorus'un sadece arzularına değil, aynı zamanda uzun süreli sevgisine mazhar olmasını sağlayacak başka etkileyici özelliklere sahip olduğunu düşünebiliriz. Bu, Constantius'un soylu ya da zengin bir ailenin üyesi olarak doğduğu anlamına gelmez. Aynı tarihlerde sivrilmiş birçok erkek gibi o da savaş alanında rütbeler almış Balkan kökenli askerlerden biriydi. Aslına bakılırsa sonraki yıllarda başlayacak olan Constantius'un soyunu İmparator Claudius Gothicus'a bağlamaya yönelik girişimler, onun şan ve şöhretten uzak bir geçmişe sahip olduğunu düşündürür. Yeniden yazılmış olsa bile Constantius'un uydurabileceği en iyi soyağacı onu, ordu kademeleri arasından iktidara gelmiş kendisi kadar basit ve muğlak bir geçmişi olan imparatorlardan biriyle ilişkilendirecekti.

Ölümünden bir yüzyıl sonra kaleme alınmış Claudius Gothicus'un biyografisini de içeren *Historia Augusta* şöyle yazar: "Claudius, Quintillus, Crispus kardeşlerdi ve Crispus'un Claudia adında bir kızı vardı. Claudia ve Eutropius'tan Dardanos halkının en soylu kişisi Constantius doğdu." *Origo Constantini* (Constantinus'un Soyu) olarak da bilinen *Anonymus Valesianus* (Valesianus Seçkileri), bu hikâyeyi desteklemektedir: "İmparatorların en iyisi Claudius'un erkek kardeşinin torunu olan Constantius önceleri imparatorun muhafızlarından biriydi; daha sonra bir *tribunus* [subay-ç.], ardından da Dalmatia valisi oldu." Fakat daha sonra kendilerine döneceğimiz Eutropius ile Zonaras'ın aktardıkları farklıdır: Constantius'un Claudia'nın torunu olduğunu söylerler. Geç tarihli methiyeler ise Constantinus'u Claudius'un torunu ve dolayısıyla babası Constantius'u da Claudius'un oğlu olarak gösterir.

Gerçek soyu ne olursa olsun, Constantinus'un babası Constantius sonunda çok seçkin bir asker olmuştu. Helena'yla belki de resmi bir evliliğe dayanmayan beraberliği Constantinus'un doğumundan hemen önce başlamıştı. Birlikteliklerinin gerçek niteliği tartışılmış ve Constantinus'un gayrimeşru bir çocuk olduğuna dair söylentiler, Constantius'un saltanatı sırasında evlenmemiş ebeveynlerden olan çocuklarının hakları için yaptığı yasa sayesinde güçlükle bastırılmıştır. Ancak Constantius'un Constantinus'u oğlu ve yasal vârisi olarak gördüğüne, mirasının da hızla arttığına şüphe yoktur. Oğlunun doğumundan bir süre sonra Constantius, Naissus'un batısında uzanan topraklardan müteşekkil Dalmatia Eyaleti'nin valisi oldu. O tarihlerde bir eyalet valisi hem askeri hem de sivil kademelerin başındaydı ve vergilerin toplanmasını, şehir meclislerinin faaliyetlerini, posta sisteminin bakımını ve her türlü savunma hazırlığını denetliyordu. Roma bir nesil sonra askeri ve sivil görevleri daha kesin bir şekilde birbirinden ayırarak ihtiraslı askerleri bir isyanı finanse edecek kaynaklardan yoksun bırakacaktı. Üstelik bu sırada eyaletlerin sayısı iki katına çıkarılacak ve böylece herhangi bir valinin kuvvet üssü etkisizleştirilirken valiler de bir eyalet grubunu (*dioceses*) yöneten *vicarius* adlı bölge valilerine bağlanacaktı. Eyalet idaresinin kullandığı terimlerin daha sonra kilise organizasyonu tarafından benimsenenlerle benzer olması bilinçli bir tercihtir. Bölge valileri imparatorun sağ kolu, idari vekili ve en yakın meslektaşı olan imparatorluk muhafız komutanına karşı sorumluydular. Bu, Constantius'un İmparator Maximianus'un vekili olarak tüm batı ordularına komuta ettiği 289'da aldığı rütbeydi.

Bu dönemde imparatorluk batıda ve doğuda olmak üzere iki imparator tarafından yönetiliyordu. Helena artık Constantius'a uygun bir eş değildi ve onun Maximianus'un kızı Theodora ile evlenebilmesi için bir boşanma ayarlandı. Theodora, Constantius'a üç kız ve üç erkek olmak üzere altı çocuk verdi. Helena ve oğlu, Helena'nın memleketine yakın olan doğu imparatoru Diocletianus'un Nikomedeia'da [bugünkü İzmit-ç.] bulunan sarayına gönderildi. Yaklaşık 312'ye kadar Helena hakkında hiçbir şey duymuyoruz, fakat Constantinus'tan haberdarız; zira o dönemde önce bir imparatorun oğlu ve ardından imparator olmuştur. Bununla birlikte bir çalışmaya, özellikle de bir hayat hikâyesine ortasından başlayamayız. Eğer Constantinus'un saltanatını anlamlandıracaksak, 3. yüzyılın sonunda nasıl bir dünyada doğduğunu anlamalı-

yız. Bu dünya, sonradan Hıristiyan olan annesi ve pagan bir asker olan babası gibi iki basit insanın evlenebildiği ve imparatorluğu yönetecek kadar yükselebildiği bir yerdi. Böyle bir dünyayı anlatmak, bizim ilk işimizdir. Ancak bundan sonra Constantinus'un hayatı ve başarılarına ciddiyetle eğilebiliriz.

Constantinus'un tam olarak ne zaman ve nasıl Hıristiyanlığa geçtiği ve inancının doğası her zaman tartışma konusu olmuştur. Hıristiyan yazarlar Lactantius ve Eusebios, Constantinus henüz hayattayken onun Hıristiyanlığa geçişi hakkında çeşitli olaylar yazmışlardır. MS 5. yüzyıla gelindiğinde Constantinus'un saltanatının, Hıristiyanlık ve Roma İmparatorluğu tarihinde bir dönüm noktası olduğu ve bu ikisinin bu noktadan sonra bir daha ayrılmayacak kadar iç içe geçtiği Sokrates Skholastikos ve Sozomenos açısından son derece açıktı. Aradaki iki yüzyıllık zaman diliminde Hıristiyanlığın zaferini ve onun öyküsünü anlatma ihtiyacı gerçekleri belirsizleştirmiştir. Yine de belirli olaylar tarihte diğerleri kadar iyi belgelenmiştir. Constantinus'un Hıristiyanlığı kabul etmesi, Hıristiyan tanrısına ibadetle uyum içindeki bir zaferin garantisiydi. Bu tanrının sembolleri altında savaşan Constantinus, iktidarı ele geçirmek ve rakiplerini bertaraf etmek için büyük zorlukların üstesinden gelmiştir. Savaş alanına bu tanrısal gücün odaklanması için Constantinus yeni bir sembol yarattı. *Labarum* denilen bu işaret, üzerine *khi-rho* harflerinin yerleştirildiği bir sancaktı. Dolayısıyla Hıristiyanlık, lejyonların inancı halini aldı. Constantinus iktidara gelmeden önce hüküm süren durum düşünülürse bu olgu son derece dikkat çekicidir.

Bu kitap Hıristiyanlığın MS 4. yüzyıldaki hızlı büyümesine Constantinus'un yeni dine geçişinin sebep olmadığını göstermektedir. Hıristiyanlığın bir azınlık kültünden bir çoğunluk dini haline gelişi başka etkenler tarafından yönlendirilmiş ve Constantinus'un hayatı da bu dinin misliyle yayıldığı bir dönemle kesişmişti. Son araştırmalardan faydalanan elinizdeki kitap, Constantinus'un doğumundan önce ve hayatı boyunca Hıristiyanlığın hızlı yayılımında asıl yükü kadınların taşıdığını göstermektedir. Dolayısıyla Constantinus'un rolü bu patlamayı idare etmek ve kendi çıkarları için denetim altına almaktı. Galip gelmeye odaklı [*triumphalist*] Hıristiyanlık tarzını teşvik etti, dini yayabilecek ve ayakta tutabilecek kurumsal bir Kilise'ye maddi destek sağladı. Ancak böyle yaparken haklı görülen şiddet gibi yeni bir kavramı inanca sokmadı. As-

lına bakılırsa onunkisi inancın militan bir yorumuydu. Ama bu yorum evrensel pasifist etikten kopuşa işaret etmediği gibi Constantinus'tan önce Hıristiyanlar orduda hiç görev almamış da değillerdi. Bununla birlikte Constantinus'un Kilise işlerine olan ilgisi ve piskoposların menfaatlerini öne çıkarması, dinin doğasını değiştirerek belli kişilere ayrıcalıklar tanınmasına sebep oldu. Bu, Roma devlet dini organizasyonunda tecrübe kazanmış kişiler için anlamlıydı ve imparatorun piskoposlar vasıtasıyla halkına ulaşmasına imkân tanıyordu.

Kitap Constantinus'un din değiştirmesini bir görümün verdiği ilhamla meydana gelmiş anlık bir aydınlanma değil, daha ziyade yaşam boyu devam eden bir süreç olarak ortaya koyuyor. Aynı zamanda Constantinopolis'in –Constantinus'un şehri– ne Roma'nın yerine geçecek yeni bir başkent ne de özellikle bir Hıristiyan eseri olduğunu ifade eder. Şehir imparatorluğun her köşesinden getirilmiş binlerce pagan heykelle süslenmişti ve barındırdığı yapılar herhangi bir mimari yenilik sunmuyordu. Constantinus Roma'nın geçmişinden zevk alıyordu ve büyük bir yenilikçi değildi. Kendisinden önceki birçok Roma imparatoru gibi en büyük arzusu savaşlarda muzaffer olarak anılmak, sadece bir insan olarak kalmaktan ziyade göklere ya da bu durumda cennete yarı-tanrı olarak çıkmaktı. Hayattayken Constantinus hem yenilmez imparator hem de "muzaffer" Hıristiyan'dı. Nitekim Hıristiyan adı olarak kendisine muzaffer anlamına gelen "Victor" ön adını seçmişti. Ölümünden sonra havarilerle eş tutulmuş, mezarı İsa'nın öğrencilerine ait heykellerle çevrilmişti. Fakat o kendisini farklı zamanlarda yeni bir İskender, yeni bir Musa, hatta yeni bir İsa olarak görmüştür.

Constantinus'un önceki biyografileri onun din değiştirmesine odaklanmış, bunun sonuçlarını işlemiş ve inancının doğası üzerinde durmuşlardır. Hakkındaki yargılar çok çeşitlidir ve çoğu ilk kez 18. ve 19. yüzyıllarda ortaya atılmış savlar tarafından şekillendirilmiştir. Edward Gibbon'ın hem özgün hem de yıkıcı diyerek Constantinus'un Hıristiyanlığına karşı yaptığı suçlamalar artık büyük ölçüde edebi değeri için okunmaktadır. Tarihçiler için daha kışkırtıcı olan, Jacob Bruckhardt'ın din değiştirmenin kuşkulu bir siyasi manevradan daha öte bir anlam taşımadığı üzerine kurulu muhalif duruşudur. Yakın tarihli çalışmalar arasında en etkili olanların çoğu, bu iki görüş arasında yerlerini almışlar ve yeni Hıristiyan Roma İmparatorluğu'nda inanç ve iktidar arasındaki

etkileşime dair ilgi çekici çalışmalar sunmuşlardır. Aynı can alıcı konuları ele alan bu kitap, Constantinus'un saltanatındaki gelişmelerle ilgili daha geniş bağlamlar kurarken ordunun önemine bir hayli vurgu yapıyor. İmparatorluğun içine düştüğü 3. yüzyıl krizi yanında Tetrarşi'nin sunduğu siyasi ve ekonomik çözümleri ele alıyor. Hıristiyanlığın yükselişini, onun taraftarları ve liderlerinin Roma devleti ve ideolojisiyle ilişkisini tanımlıyor. Ancak en önemlisi ve özgünü, Constantinus'tan önce ve sonra askerlik hayatını tanımlamış dini tören ve inançların kapsamlı bir incelemesini yapıyor. İmparatorların tahta çıkmasında ya da tahttan inmesinde ordunun rolünü ve din ile siyaset, inanç ile iktidar arasındaki ideolojik bağı, yani Roma'nın zafer teolojisini değerlendiriyor. Constantinus'un, genelde sanılanın aksine savaşa karşıtlığı bulunmayan Hıristiyanlığı bu teolojiye entegre edebildiğini ve Hıristiyanların tanrısını zaferi getiren "en büyük tanrı" sıfatıyla sunabildiğini gösteriyor.

Romalılar tanrıların insanların işlerine karıştıklarına, erdemli ve doğru bir dini tören için adanan adakları ödüllendirdiklerine inanırdı. Savaşta zafer, tanrılar tarafından bahşedilirdi ve bunun karşılığında uygun yollarla şükranların sunulması gerekirdi. Scipio Africanus'un MÖ 200'deki zaferlerinden beri önde gelen generaller zaferi kazandırdığına inandıkları belirli tanrı ve tanrıçalarla bağları bulunduğunu iddia etmişlerdir. Scipio'nun "bir erkeğe yakışan cesaretini ve iyi talihini" (*virtus et felicitas*) takdir ettiğini göstermek amacıyla Senato, ona Roma içinde bir zafer alayı (*triumphus*) düzenleme hakkı tanımıştı. Her iki özelliğin de tanrılar tarafından verildiği düşünülüyordu ve Scipio da baş tanrı Iuppiter [Jupiter] Optimus Maximus'un alametlerini kuşanıp tanrının Capitolinus Tepesi'ndeki tapınağına zaferlerinin meyvelerini bırakarak bu anlayışı beslemişti. Bundan sonra Roma zafer alayları, o zaferi kazandıran tanrıya ganimetlerin adanmasıyla sona ermiştir. Bu tanrılar, sıklıkla Jupiter'in [Latincede Iuppiter] hizmetkârı Victoria [kişileştirilmiş zafer-ç.] ve çeşitli şekillerde ortaya çıkan savaş tanrısı Mars oluyordu. Dolayısıyla MS 9'da Teutoburg Ormanı'nda Germenlere kaptırılan üç kartal sancağı yeniden elde edildiğinde, bunlar Mars Ultor'un ("İntikamcı") tapınağına adanmıştı.

Roma Cumhuriyeti'nin son yıllarında hem Pompeius hem de Iulius Caesar, Venus'le özel bağları olduğunu öne sürmüşlerdir fakat bu bağların niteliği farklıydı: Pompeius, Venus Victrix ("Zafer Getiren") ile, Ca-

esar da Iulius hanedanının koruyucusu olarak Venus Genetrix ("Ana") ile ilişkiliydi. Ancak *Principatus*'un* kurulmasından sonra savaşta tanrıların himayesine nail olan tek kişi imparator olmaya başladı; savaş alanına çıkmasa bile onun "bir erkeğe yakışır cesareti ve iyi talihi" tebaasının iyiliğine hizmet ediyordu. Geç İmparatorluk'ta tektanrılı dinlerin yükselmesi, imparator ve tek "baş tanrı" (*summus deus*) arasında yakın bir himaye ilişkisinin devamına işaret ediyordu. Üstelik imparatorluk 3. yüzyılda bir kriz dönemine girdiğinde ordularını fark gözetmeksizin "barbarların" olduğu kadar Romalıların da üstüne süren imparatorlar yine komutayı ele aldılar. Tanrısal himaye içsavaşta özellikle önemliydi çünkü savaşan komutanlar arasında kimin en büyük tanrıyla yakın ilişkisi varsa o kazanacak, tanrısal iradenin ve hükmün vasıtası o olacaktı.

Elinizdeki çalışma Constantinus'un tahta çıkışını ve imparator olarak ilk zamanlardaki faaliyetlerini tanımlayan şeyin askerleriyle ve aynı zamanda onun –dolayısıyla askerlerinin– zaferlerini garanti altına alacak baş tanrıyla kurduğu ilişki olduğunu gösteriyor. Constantinus'un ilk yıllarında iktidarını korumasının tek yolu, adamlarını muhtelif seferlere çıkarmak, çabalarını ve sadakatlerini cömertçe ödüllendirmekti. Bunu da subaylarına ve askerlerine binlerce sikke dahil servet dağıtımı yaparak ve askerlerin kendisine bağlılıklarını gösteren yazıtlar dikerek gerçekleştirdi. Çok sık telaffuz edilen ve yazıtlara işlenen sadakat vurgusu, iktidarının ilk on yılında Constantinus'un asla tam anlamıyla güvende olmadığını düşündürmektedir. Tahta çıkışından sonraki ilk dört yıl içinde, kayınpederi ve rakibi İmparator Maximianus'un askerlerini kendisine karşı kışkırtmasıyla çıkan bir isyanda ölümle burun buruna gelmişti. Daha fazla ve daha büyük zaferlere ihtiyacı vardı ve bu yüzden içsavaşın ve tek başına iktidarın yolunu hazırlamaya başladı. Bu amaçla 312'de Roma'yı zapt etmek amacıyla gözükara bir İtalya işgaline girişti.

Kitabın bölümleri, Constantinus'un resmi imparatorluk unvanlarıyla kendisini tanımlarken kullandığı terimlere başvurur. Constantinus ilk önce *invictus*, yani "hiç yenilmemiş" ve "yenilmesi mümkün olmayan" idi. Bu sıfatı aynı zamanda onun tanrısal hamisi olan Güneş Tanrısı'nı da –Sol Invictus– tanımlıyordu. İnancı güçlendikçe, siyasi ve askeri şartlar değiştikçe imparatorun Hıristiyan tanrısına bağlılığı belirginleşti

* Roma İmparatorluğu'nun MÖ 27-MS 284 arasındaki ilk dönemi - ç.n.

ve "Muzaffer" unvanını aldı. Bunlar askeri sıfatlardı. Nitekim elinizdeki kitap Roma ordusunu Constantinus'un saltanatı boyunca yaptığı eylemlerin arkasındaki itici güç olarak hak ettiği yere yerleştirir. Constantinus'un gözünde Hıristiyanlık bir zafer diniydi. Bu durum ilk defa 312'de, Roma'daki Milvius Köprüsü'nde sergilenmiş fakat Constantinus bunun farkına ancak daha sonraları varmıştı. Dolayısıyla kendini bilen Hıristiyan imparator, nihai başarısını, Khrysopolis [Üsküdar-ç.] zaferinden sonra kendi adını alacak *nikopolis*'ini ("zafer şehri), yani Constantinopolis'i fethettiği yıl olan 324'te yaşadı. Bu tarihten sonra Constantinus'un faal şekilde dini desteklemesi ve düzenlemesi, imparatorluğunda istikrarı ve ailesinin süregelen gücünü sağlama almanın bir yolu oldu. Fakat Constantinus siyasi idaresinin başlıca aracı olan ordu üzerinde her zaman demir yumruğunu kullandı. Askerler Constantinus'un din değiştirmesini benimsemişlerdi, zira durum onlara Roma'nın zafer teolojisi dahilinde açıklanmıştı: Constantinus kendini Hıristiyan tanrısının iradesinin gerçekleşmesinin aracı olarak ilan ederken buna gerçekten inanıyordu; nitekim harp alanlarında bunu kanıtlamıştı. Saltanatı, inanç ile iktidarın karşılıklı ilişkisine dair örnek bir vakadır.

I

3. YÜZYILDA İNANÇ VE İKTİDAR

1. Bölüm

Geç İmparatorluk Döneminde Din

Constantinus'un hayatının tarihi önemi tek bir olguyla açıklanır: Kendisi Hıristiyanlığa geçen ilk Roma imparatorudur. Fakat Constantinus ne Hıristiyanlığı Roma devletinin resmi dini yapmış ne de Hıristiyanlığı kabulü bu dinin MS 4. yüzyıldaki hızlı genişlemesine sebep olmuştu. Roma İmparatorluğu'nun doğu kesiminde bir azınlık kültünün bir çoğunluk dinine dönmesinde başka etkenler yol oynamıştı ve Constantinus'un hayatı da bunlarla kesişmişti. Onun yaptığı şey, dini kargaşayı bastırmak ve buradaki enerjiyi kendi çıkarları için kullanmaktı. Böylece Hıristiyan inancını Doğu'nun şehirleşmiş eyaletlerinden uzakta yaşayan ve bu dinle temas kurmakta en çok zorlananlara erişilebilir ve makbul kıldı. Constantinus, bir dinden bekledikleriyle en iyi uyuşanları Hıristiyanlığın özellikleri arasında buldu. Hıristiyanların tanrısını, bilhassa zafer getiren ve daha önce yanlışlıkla Zeus, Jupiter ya da Güneş'le ilişkilendirilen "baş tanrı" (Latincede *summus deus*) olarak görüyordu. Constantinus'un militan Hıristiyanlık yorumu Romalıların inanç ve iktidar arasındaki etkileşime dair görüşlerinden kaynaklanıyordu. Bunun Geç Roma dünyasına ve Hıristiyanlığa getirdiği köklü değişimleri anlamak için ilk önce her ikisini biraz daha yakından incelemeliyiz.

En iyi başlangıcı muhtemelen Roma devletinin resmi kült uygulamalarıyla yapabiliriz. Bu uygulamalar günümüzde hiç düşünmeden pagan olarak adlandırabileceğimiz türden faaliyetler değildi. Bugün hiç düşünmeden kullandığımız "pagan" kelimesi, büyük olasılıkla kendi şehirli dinlerini kırsalın kaba inançlarından ayırmak için Hırisitiyanlar tarafından icat edilmiş küçük düşürücü bir terimdi. "Pagan" ya da bir *pagus* sadece kırsala aidiyeti ifade etmiyor, aynı zamanda "ahmak" ya da "cahil" anlamı da taşıyordu. Diğer yandan pagan olan kişi bir *miles Christi*, yani "İsa'nın askeri" değil, bir "sivil" (*pagus*'un diğer anlamı) idi. Bu sonuncu

ayrım 2. yüzyılda yaşamış bir askere oldukça ironik gelirdi zira Roma genişleme süreci boyunca çok çeşitli kültlere kucak açmış ve müsamaha göstermişken, Hıristiyanlığın en yavaş yayıldığı alan ordu kademeleri olmuştu. Ordu aynı zamanda kayıtların en bilgilendirici olduğu yerdir.

Roma ordusu Constantinus'un yaşamı boyunca devletin en güçlü aygıtıydı ve imparator yeni imparatorluğunu ordunun başındayken şekillendirmişti. Savaştaki Roma halkı olarak görülen ordu, elbette halkın sadece bir kesimini kabul etmekteydi: Erkekleri. Kadınlara bir sonraki bölümde ayrıntılı olarak değineceğiz, zira Hıristiyanlığın yükselişindeki itici güç onlardı. Roma ordusunda dini hayat en iyi şekilde üç kategori dahilinde anlaşılabilir. Bu kategoriler birlikte *religio*'yu meydana getirir ki, bu Latince terim de maalesef basitçe "din" olarak çevrilemez. İlk kategori, birey olarak askerlerin dini inançlarından ayrı bir yerde duran genel anlamda ordunun dini hayatıdır. Bunun kuralları devlet tarafından koyuluyor ve barış zamanındaki Romalılar, yani sivillerle savaş zamanındaki Romalılar, yani askerler arasındaki bağı sürdürmek amacı taşıyordu. Zaman içinde, gelişen imparator kültleri aracılığıyla ordu ve imparator arasındaki ilişkinin pekiştirilmesi için bir araç haline geldi. Yeni imparatorun, imparatorluğun her köşesindeki birliklere gönderdiği resmi takvim bunun yansımasıdır. İkinci kategori, moral vermek ve beraberliği pekiştirmek amacıyla her ordu biriminde devletin onayıyla düzenlenmiş dini uygulamalardı. Törenler askeri sancaklar etrafında odaklanıyor ve ordugâhlar içinde gerçekleştiriliyordu. Üçüncü ve açık farkla en büyük kategori, askerlerin genellikle ordugâhın sınırları dışında yerine getirdikleri kişisel dini ibadetleriydi. Askerler çok sayıda tanrıya taparlar, münferit tanrılara yaptıkları kişisel dualardan ordu yapısını yansıtan hiyerarşik kültlere katılıma kadar farklı şekillerde ibadet ederlerdi. Sonuncusuna örnek verebileceğimiz Mithras kültü birlik dayanışmasını teşvik ediyor ve dolayısıyla devlet tarafından destekleniyordu. Üstelik genel olarak devletin amaçlarına hizmet edeceği düşüncesiyle belli zamanlarda belirli tanrılara saygı gösterilmesi isteniyordu: Mesela İmparator Elagabalus'un (MS 218-222) Suriye Tanrısı'na ibadet edilmesine dair kararı gibi... Ancak günümüze gelmiş binlerce yazıt bireysel ibadetin her şeyden önce özel dualara ve belirli yeminlerin yerine getirilmesine dayandığını göstermektedir. Diğer bir deyişle, devlet ve birliğin emriyle katılınan törenlerin ötesinde, bir asker özel işleri için tanrısal

himaye arar ve duaları kabul görmüşse şükranlarını sunardı. Üç unsur da birbiriyle bağlantılıdır ve sırayla daha ayrıntılı ele alınmaları gerekir.

Roma Devlet Dini ve İmparator Kültleri

İsa'nın doğumundan bir asır önce Cicero'nun gözlemlediği gibi, Romalılar "dindarlıkta ve her şeyin tanrıların hükmüyle idaresine tabi olduğu idrakını bize kazandıran sıra dışı bilgelikte diğer bütün halklardan" üstündüler. Din ile siyaset ayrılmaz biçimde iç içe geçmişti ve devletin öngördüğü törenleri gerçekleştirmek, halkın mutluluğunu sağlayacağı, bütün aileleri ve toplulukları zarardan koruyacağı için hayati önem taşıyordu. Bu nedenle tanrılarını onurlandırmayı reddetmenin cezası çok sertti. Roma, iktidarı genişlediği ölçüde yerel kültleri özümseyerek onların dini geleneklerini benimsedi ya da bütünleyici unsurlar olarak yaşamalarına izin verdi fakat devletin dini âdetlerine alternatif yapmadı.

Devlet dini takvimi özünde İsa'nın hayatıyla kesişen Augustus döneminin bir ürünüydü. Hem sivil hem de askeri alanda kamusal dini törenleri bir düzene koymayı amaçlıyordu. Fakat imparatorların halefiyeti ve tanrılaştırılmaları hanedan ve ideolojik zaruretleri yansıtacak şekilde gözden geçirilip güncelleniyordu. Bütün şehirlerdeki her yüksek memura ve bütün ordugâhlardaki her komutana gönderiliyordu. Elimizde bulunan 3. yüzyıl ordu takvimi, ordugâhın, *religio*'nun devlet boyutunu gözlemlemede yol gösterici olmaktadır. Suriye'deki Dura Europos'ta (bkz. Harita 1), Artemis Azzanathkona Tapınağı içinde 1931-1932'de bulunmuş olan ve *Feriale Duranum* olarak adlandırılan takvim, içeriğinden dolayı Severus Alexander'in saltanatına (MS 222-235) tarihlenmektedir. *Feriale Duranum*, Yirminci Palmyra Kohortu'na (*cohors*) ait hepsi MS 200-250'ye tarihlenen birkaç Latince papirüsten biri olmalıydı. Papirüsten günümüze kalan kısımlar kötü kullanıldığına dair açık izler taşıması dışında onarım da gördüğünü, mesela eski ya da boş papirüslerle metnin arkasına destek yapıldığını gösteriyor. *Feriale* toprak altındayken kısmen kurtlar tarafından yendiği için metinde boşluklar bulunmaktadır. Bununla birlikte takvimin 19 Mart'tan 5 Ağustos'a kadar olan kısmı oldukça iyi korunmuştur ve Ocak başı, Mart başı ve Eylül sonuna ait bir miktar fragman da mevcuttur. Aralık ve Şubat'ta kutlanan Saturnalia ve Lupercalia şenlikleri dahil iyi bilinen birçok Roma festivali ise eksiktir.

Fakat Minerva'ya adanmış Quinquatria (19 Mart) ve Roma şehrinin kuruluşu (21 Nisan) gibi diğerleri elimizdedir.

Ocak'taki iki festivalin ordu için özel önemi vardı. Eğer büyük bir rekonstrüksiyon geçirmiş metne güvenirsek, şerefli terhis (*honesta misso*) 7 Ocak'ta kutlanıyordu. 3 Ocak'ta ise imparatora yıllık yemin (*sacramentum*) edilmekte ve her birlik tarafından Jupiter Optimus Maximus'a ("en iyi ve en büyük tanrı") bir sunak adanmaktaydı. Bir önceki sene boyunca devletin belirlediği bütün törenler için kullanılmış eski sunak ise gömülürdü. Gömülme işleminin gerçekten yapıldığını göstermek amacıyla Suriye'deki Dura'dan imparatorluğun diğer ucuna, Kuzey İngiltere'deki Cumberland'de bulunan Maryport'a (Alaunum) doğru bir yolculuğa çıkabiliriz (bkz. Harita 1). Burada, şüphesiz, kalenin 320 metre kuzeydoğusundaki bir dizi çukur içinde –merasim alanının kenarında– Jupiter Optimus Maximus'a adanmış yirmi bir sunak bulunmuştur. Bazıları Severus'lar döneminin sonuna ait olmakla birlikte on altı sunak Birinci İspanya Kohortu'nun (*Cohors I Hispanorum*) buraya geldiği MS 122-125 ve ayrıldığı 139-140 civarına aittir. Adakların yaklaşık on beş yıllık bir zaman dilimi içinde yapıldığı bellidir.

Esas tören, halka açık yapılan sığır kurbanını içeriyordu. Aslına bakılırsa, *Feriale Duranum*'da sadece sığır kurbanları vardır ve söz konusu tanrıya bol miktarda sıvı ve şarap sunuları yapılmaktadır. Askerlere düzenli et ve içki dağıtımı böylece güvence altına alınmıştır. Ancak bu durum, devlet tarafından belirlenmiş törenin sadece bir oyundan ibaret olduğu anlamına gelmez. Haftalık ayinlere katılmaktan daha fazlasını yapmamak, ibadet yerine dinlenmenin tercih edildiğine işaret eder. Üstelik, tatillerin tarihleri neredeyse hiç düzenli değildi ve bu da geleneğin rahatlıktan önce geldiğini göstermekteydi. Ne askerlere törenlere, ne de imparatorlara yapılan yeminler gibi ortak faaliyetlere iştirak etmekten muaf tutulurlardı. 3. yüzyıla ait *Feriale* imparator kültü, özellikle de tanrılaştırılmış imparatorların (*divi*) doğum günlerinin kutlanması konusuna büyük bir önem vermektedir. Mevcut kırk bir maddeden yirmi üçü tanrılaştırılmış imparatorlar (on yedi tane) ve imparatoriçelerle (*divae*, altı tane) ilgilidir. Traianus, Antoninus Pius, Marcus Aurelius, Septimius Severus ve Caracalla ile tanrılaştırıldığı halde hiçbir zaman imparator olmamış Iulius Caesar artı ölümlü Germanicus da dahil asker imparatorların tercih edildiği görülmektedir.

Feriale'de Roma'nın en başarılı komutanlarını anan törenlerin çokluğunun nedeni, ordunun bizim araştırma konumuz olması değil, bütün Romalıların en çok savaşta başarılı bir lideri (*vir militaris*) sevgiyle hatırlamalarıdır. Öte yandan imparator kültü, daha ziyade bir dizi birbiriyle ilişkili imparator kültü gibi görülmelidir, çünkü imparatorlukta birbirinden çok farklı şekillerde karşımıza çıkmaktadır. Görünüşe göre kültler, hükümdar kültlerinin uzun bir geçmişe sahip olduğu eyaletlerde kendiliğinden ortaya çıkarken batı eyaletlerine sıklıkla Roma'dan nakledilmiştir. G.W. Bowersock'ın sözleriyle imparator kültü "geniş ve değişken bir imparatorluğun her yanında benzersiz bir sadakat garantisi sağlıyor, varlıklı ve iyi eğitim almış eyalet sakinlerinin bağlılık törenleri vasıtasıyla yönetici güce kenetlenmesine hizmet ediyordu."

Tanrısal imparatorlara gösterilen saygının dışında, imparatorluktaki her ordugâh ve şehirde bulunan imparator ve aile üyelerinin tasvirleri de gerekli şekilde onurlandırılıyordu. Resmi olarak ibadet edilen kişinin kendisi değil, onun tanrısal nitelikleriydi (*numen*). Bununla birlikte imparatorun *numen*'ine saygı göstermekle ona insan olarak kıymet vermek arasında ince bir çizgi vardı. İmparatorun tanrısal özelliklerine adanan yazıtlar (*numina*) İngiltere'de askeri tesislerde boldur. Mesela, "Augustus'un *numen*'ine" adanmış kayrak taşından küçük bir tablet Chester'daki lejyon kalesinin bent kapağı yakınında bulunmuştur ve buraya muhtemelen daha zarif bir anıtı karşılayamayacak ama bir kumtaşı sunak yaptırabilecek bir asker tarafından dikilmiştir. Tapınakların sayısı yaşayan imparatorun *numen*'ine saygı gösterilmesini kolaylaştırmak için artmıştır. Roma'nın İngiltere'yi fethine adanmış ilk anıtlardan biri, Colchester'da hayattaki İmparator Claudius'a ait bir tapınaktı. Iceni kavminin kraliçesi Boudicca'nın kolonicileri diri diri yaktığı ilk yer* de yine burasıydı.

Hayattaki imparatorun tanrısal niteliklerine saygı, daha Augustus'un zamanında kendisini göstermektedir: Tiberius onun *numen*'ine bir sunak

* Romalılara bağlı bir krallık olarak bugünkü İngiltere'nin Norfolk ili yakınlarından yaşayan Iceni kavminin kralı Prosutagus ölünce krallığının bağımsızlığını koruması için karısı Boudicca ile iki kızıyla birlikte Roma'yı da eş-vâris olarak gösterdi. Ancak Roma'da kadınların miras hakkı olmadığından Romalılar bu vasiyeti dikkate almayarak ülkeyi ilhak ettiler. Boudicca MS 61 yılında komşu kavimlerle birlikte isyan etti, Roma ordusundan terhis olarak kolonici olarak buralara yerleşen askerlerin bulunduğu Colchester ile Londinium'u (bugünkü Londra) ele geçirip yakıp yıktı. Toplamda 70-80 bin kişiyi öldürdüğü söylenir. Roma, nizami birlikleriyle isyanı bastırdı - e.n.

adamıştı. Caligula'nın saltanatına gelindiğinde bu türden saygı gösterileri hem yaşayan hem de ölmüş imparatorları kapsayacak şekilde çoğalmıştır. Suetonius'a göre Part Kralı Artabanos Roma'yla barış yaptığında "Roma kartallarına, sancaklarına ve imparatorların suretlerine" saygısını göstermişti. Roma'da konuşlanmış imparatorluk muhafızları (*praefectus praetorio*) sancaklarına düzenli olarak imparator portrelerini işlerlerdi. İmparator kültü, Antoninus ve Severus hanedanları tarafından teşvik edilerek eyaletlerde de 2. yüzyılın ortalarında kendisini göstermeye başlamış ve 3. yüzyılda iyice yaygınlaşmıştır. İngiltere'de ve Küçük Asya'daki kült merkezlerinde ilgi çekici minyatür imparator büstleri bulunmuştur. Eğer bunlar bir anlam ifade etmeseydi, tarihçiler oldukça şaşıracaktı. Cambridgeshire'daki Willingham Fen'de tunç başların tabanlarında küçük mandallar bulunmuştur. Ephesos'tan [Efes-ç.] bir çubuğun tepesinde, belki de uygun imparatorun doğum gününde onun başını yerleştirmek üzere iki küçük delik yer alır. Dolayısıyla nesne bir kutsal asa şeklini alır. Ephesos'tan bir yazıt Traianus, Plotina ve Augustus'a ait "ikonaların" Artemis kültü töreninde taşındıklarına değinir.

İmparatorlar için sergilenen onurlandırma gösterilerinin hızla arttığını gözlemledikten sonra önde gelen klasik bilimcilerden Arthur Darby, kendine, "Tanrılar en azından 3. yüzyılda imparatorların gölgesinde mi kalmıştı?" diye sormuştur. Böyle olmadığına inanmasına karşın tanrıların, imparatorların koruyucu refakatçileri (*comites*) şeklinde tasvir edildiğine dikkat çeker. Sikkeler üzerinde yaygın olarak görülen *comes* unvanı da itaati değil eşitliği ima eder. Dahası, sanat tarihçisi Ernst Kantorowicz'in klasikleşmiş bir çalışmasında gösterdiği üzere tanrılar bu dönemde artan sıklıkta askeri kıyafet ve silahlarıyla imparatorlar gibi betimleniyorlardı. Tanrıların imparatorlara öykünmesi, imparatorları tanrı görünümünde betimleyen yerleşmiş geleneğin tersyüz edilmesiydi.

Constantinus dönemine gelindiğinde hayattaki imparator kültleri, imparatorluk genelinde çeşitli biçimler almasına rağmen iki yüzyıldan beri devletin dini törenlerinin merkezinde bulunuyordu. Önceden belirlenmiş imparatorluk kültlerine asker ve sivillerin tam katılımı hayati bir meseleydi, çünkü devletin başına verilen tanrısal destek sadece törenlere doğru ve kapsamlı iştirakle mümkündü. Askerlerin törenlere dahil olmasını sağlamak kolaydı ve herhangi bir itaatsizlik çok daha çabuk cezalandırılabilirdi. Bir sonraki bölümde işte bu konuyu ele alacağız. Roma

ordusuna hizmet eden Hıristiyanlar, belirli Hıristiyan yazarların baskısıyla iki efendileri imparator ve tanrıya yemin etmekte isteksizlik gösteren ilk askerlerdir. Hıristiyanlar siyaseti dinden ayırmak ve İsa'nın "Sezar'ın hakkını Sezar'a, Tanrı'nın hakkını tanrıya verin" (Luka 20:25) emrine uymak istiyorlardı. Öte yandan her askerin imparatora, devlete ve birliğine sadakatinden şüphe edilmemesi de gerekmekteydi. Bu amaçla ordu takvimi iki önemli tarihi bünyesine katarak hem şehirde hem de kırsalda kutlanan iki festivalin benzerini benimsedi. Fakat kutlamaların merkezine ordunun en çok saygı gösterdiği nesneleri, sancakları yerleştirdi.

Sancak Kültü

Bütün diğer ordugâh törenlerinde rol oynayan sancaklar, 10 ve 31 Mayıs'taki *rosaliae signorum*, yani gül festivallerinde bu kez bizzat ibadet nesnesi oluyordu. Gül festivalinin ordugâhtan çıkmadığını, daha ziyade bahardan yaza geçişi simgeleyen evrensel bir festival olduğunu önemle belirtmeliyiz. Etkinlik bir nesneyi güllerle süslemeyi gerektirdiğinden, askeri bağlamda bunun için sancaktan daha uygun ne olabilirdi? Bu süsleme eylemi, Hadrianus Suru üzerindeki bir kale olan Corbridge'te (Corstopitum) bulunan bir pilastr parçası üzerindeki dekoratif kabartmada üç kısım halinde tasvir edilmiştir.

Her askeri birimin ya da bölüğün *genius*'u, yani koruyucu ruhu alem ve sancaklarının üzerinde bulunurdu. Bütün bir ordudan (*exercitus*) alta doğru lejyonlardan, *auxilia*'lara, *vexillatio* adı verilen müfrezelere ve en küçük taktik birlik olan piyade *centuria*'sına ya da süvari *turma*'sına kadar ordunun çoğu birliğinin birer *genius*'u olduğu tespit edilmiştir. Görünüşe göre askerler, en tutkulu biçimde kendi bölüklerinin *genius*'una ibadet ediyorlardı. Mesela İngiltere'deki Chester (Deva) lejyon kalesinde, bölüklerin *genius*'larına adandıkları yazıtlarından anlaşılan çok sayıda sunak ele geçmiştir. Roma askeri tarihçisi Michael Speiedel'e göre "şimdiye kadar buluntulandığına göre en fazla sayıda küçük mabet, sunak ve heykel, *centurio*'ların *genius*'larına adanmıştır ... çünkü askerler en güçlü kimlik ve aidiyet bağlarını *centurio*'larıyla kurar." Bu son derece önemli bir gözlemdir ve epigrafik kanıtların bolluğuyla da doğrulanır, zira en modern savaş çalışmalarında ortaya

çıkan konulardan birinin can alıcı noktasına değmektedir. Modern askerin en çok kendi bölüğündeki (80-225 asker), takımındaki (26-55 asker, 2-4 takım), hatta özellikle kendi mangasındaki (8-13 asker) silah arkadaşlarına bağlı olduğu sıklıkla gözlemlenir. "Birincil grup" dinamikleri üzerine sosyolojik araştırmalara dayanan bu içgörü, İkinci Dünya Savaşı'ndan hemen sonra Edward A. Shils ve Morris Janowitz tarafından yayımlanmış olan Alman ordusu hakkındaki etkili bir çalışmaya dayanır. Janowitz daha sonra Vietnam Savaşı sırasında profesyonel askerlik üzerine yaptığı araştırmada tespitlerini geliştirmiştir. Küçük bir birimde veya "birincil grupta" ilişkiler günlük samimi birliktelikler ve işbirliğiyle karakterize edildiğinde daha büyük bir davaya sadakat olmasa bile grup uyumlu ve etkilidir.*

Roma *centuria*'sı kâğıt üzerinde seksen askerden oluşuyordu ve dolayısıyla küçük bir bölüğe, en azından modern piyade takımının en az iki katına denk geliyordu. Bu nedenle, modern savaştaki standart birliklere göre daha büyük birimler kullanan Roma savaş yöntemleri, grup dayanışması kavramında farklılaşmaya yol açmıştır. Yine de askerlerin yakın, hatta en yakın bağı, *contubernium*'larını, yani çadırlarını ya da kışladaki odalarını paylaştıkları silah arkadaşlarıyla kuracağını göz ardı etmek zordur. Böyle bir yakınlık savaş alanında katkı sağlamak yerine aksaklık yaratan gerilimler getirmiş olabilir. Örneğin *centuria* içindeki *contubernum*'lar ve kohort içindeki *centurio*'lar arasındaki rekabetin savaşta kahramanlık gösterilerine sebep olabileceğini rahatlıkla düşünebiliriz. *Genius*'lar *centuria*'nın ruhunu temsil ediyordu ve bu nedenle çok gerçek ortak bir hissiyatın simgesiydi.

Sunaklara oyulmuş ya da heykellerde betimlenmiş *genius*'lar genellikle bir *cornucopia* [bereket boynuzu-ç.] ile şarap libasyonu için kâse tutan genç, çıplak ve sakalsız bir erkek olarak tasvir edilir. *Genius*'lar

* Bu etkinlikleri nedeniyle çok daha yakın tarihte küçük birlikler, Amerikan askerlerini "Terörle Küresel Mücadele" için eğiten sorumluların kuramlaştırma ve planlama odağı haline gelmiştir. Modern askerliğin sersemletici kısaltmalardan meydana gelen jargonu içinde ve çağdaş harekât şartlarında (ÇHŞ), "zaferin küçük birliklere dayandığı," bunun da "görev prova ortamına (GPO)" yani tatbikatlara yansıtılması gerçeği daha fazla takdir edilmektedir. Birçok özel görevin merkezinde "istikrar ve destek operasyonlarının" bulunduğu modern savaşın zorluklarıyla baş edebilmesi amacıyla Amerikan ordusunun dönüşmesini savunanlara göre küçük birimin üstünlüğü esastır. ÇHŞ değiştikçe manga ve takım gibi giderek küçülen birliklerin bağımsız çalışması ve askerlerin bir dava için değil, fakat en yakın dostları ve silah arkadaşlarını korumak ve etkilemek için savaşması eğilimi de güçlenecektir.

münferit olarak tapınım görebilirler, ancak birlik kendi *genius*'unu yardıma çağırmak istediğinde sancağına yönelir. Sancak, ordugâhın merkezinde hem küçük bir tapınak hem de hazine dairesi olarak hizmet veren *aedes* adındaki binada muhafaza edilmekteydi. Sancaktarlar (*signifieri*) aynı zamanda birliklerin kasalarına göz kulak olmakla yükümlüydü. Sancak üzerine edilen yeminler ve yapılan sunularla ilgili çok sayıda yazıt günümüze ulaşmıştır. İngiltere'de, Hadrianus Suru'nun kuzeyindeki Northumbria'da bulunan High Rochester'dan (Bremenium) iki iyi örnek, 3. yüzyılın ilk yarısında Kuzey İspanya'dan toplanmış bir *auxilia* kohortunun konuşlandığı yerde gün ışığına çıkarılmıştır.

> [Bu sunak] Efendimizin *genius*'u ve Birinci Vardulli Kohortu ile Bremenium İzci Birliği'nin sancağı şerefine, İmparator Gordianus'un temsilcisi Egnatius Lucilianus tarafından *tribunus* Sabinianus'un gözetiminde dikmiştir. (*RIB** 1262)

Bu ilk yazıtlı sunak beklenileceği gibi kalenin hazine dairesinde bulunmuştu. Britannia Inferior'da MS 238'den 241'e kadar valilik yapmış Egnatius Lucilianus'un adı sayesinde oldukça kesin şekilde tarihlenebilmektedir. İkinci bir sunak, buraya bir yangından sonra getirildiği anlaşılan bir hamamda bulunmuştur, zira büyük hasar görmüş ve iki parçaya ayrılmıştır.

> Bir kısmı atlı olan 1.000 Roma vatandaşından müteşekkil Sadık Birinci Vardulli Kohortu'nun *genius*'u ve sancağı şerefine, Titius Licinius Valerianus tarafından dikilmiştir. (*RIB* 1263)

Bu yazıt kesin olarak tarihlenememektedir fakat yenilenme ve yeniden adanma etkinliği kapsamında, *Feriale*'de sunakların her yıl kırılıp gömüldükten sonra yenileriyle değiştirilmesine dair talimat uyarınca, MS 238 tarihli sunağın yerine geçtiği varsayılabilir.

İngiltere'deki Caerleon'da (Isca Silurum) bulunan lejyon kalesinde 1800'de aşağıdaki yazıt keşfedilmiştir:

---

* *RIB*, "The Inscriptions of Roman Britain"ın (Roma İngiltere'si Yazıtları) standart kısaltmasıdır. Bu ve atıfta bulunacağımız diğer bütün metinlerin detayları kitabı tamamlayan bibliyografik makalelerde bulunabilir. Sıkça kullanılan kısaltmaların bir listesi de yine kitabın sonunda verilmiştir.

Bu armağan, Peregrinus ve Aemilianus'un konsüllük yılının (MS 244) 23 Eylül'ünde, *Augustus*'ların *numen*'leri ile İkinci Augusta Lejyonu'nun ... [kartalı?] ve *genius*'u şerefine kıdemli *centurion** tarafından, aynı lejyonun *actarius*'u (askeri kâtip) Ursus'un emriyle adanmıştır. (*RIB* 327)

Adağın tarihi olan 23 Eylül 244, *Feriale*'de öküz kurbanı yapılan tanrısal Augustus'un doğum gününe denk gelmektedir. Söz konusu gün bir Augustus lejyonu için özel bir anlam ifade edecekti, çünkü aynı zamanda lejyonun ve kartalının da doğum günüydü.

Bunlar *Feriale*'de belirlenmiş resmi adaklardı. Daha kişisel bir sunu, 1925'te Chester'daki kışla olduğu tahmin edilen bir yapının kalıntısında bulunmuş ve üzerinde "Yirminci Valeria Victrix Lejyonu alemdarının *genius*'una, adanmıştır. Titus Flavius Valerianus tarafından arkadaşlarına hediye edilmiştir" yazılı heykel kaidesidir. Adakta bulunan kişi açıkça bir *signifier*, yani alemdardır ve kutsal saydığı *genius* da kendisi ve arkadaşlarının koruduğu alemin *genius*'udur. Chester gibi bir lejyon kalesi en kutsal ve uzun ömürlü alemlerden biri olan lejyon kartalına ev sahipliği yapıyor olmalıdır. Önceleri gümüşten, daha sonraları altından yapılan bu alemler, yeni bir lejyon oluşturulduğu zaman verilirdi. Alt birliklerin de alametleri vardı ve bunlar genellikle *vexillum* denilen sancak idi. Buna ilaveten kohort amblemleri ve imparatorların suretleri de savaşa götürülürdü. 3. yüzyılda haça benzer alametler ve ejderha sancakları görülmüştür.

İmparator Traianus'un Roma ve Adamklissi'de (Romanya'daki Tomis yakınlarında) diktirdiği anıtların üzerinde resmedildiği gibi sancaklar savaşa götürülürdü. Bunlar *genius*'ların kurtarıcı güçlerini, altlarında savaşanlara aktarıyordu. Alametler o kadar çeşitli ve fazlaydı ki ilaveten günlük işlerde de kullanılabiliyordu. Alametler askerlere her birliğin savaştan önce nerede konuşlandığını, savaş esnasında ise hattın nerede tutulduğunu gösteriyordu. Mesela Caesar'ınki gibi savaş anlatımları, askerlerin alametlerin arkasında veya önünde savaştığını aktarırlar. Alametler birlik komutanlarının konumlarını belirtiyor ve dolayısıyla savaş emirlerinin aktarılmasını kolaylaştırıyorlardı. Bir yeniden diziliş emri geldiğinde birliklerin toplanma noktası olarak hizmet veriyorlardı.

* *Centuria*'ya komuta eden subay. Kabaca günümüzün yüzbaşısına tekabül etmektedir - ç.n.

Alamet ne pahasına olursa olsun savunulmalıydı, zira kaybı, ilgili birliğin sonu anlamına geliyordu. Askerler bu gerçeği biliyorlardı ve o yüzden en tehlikeli koşullarda bile alametlerini takip etmek üzere harekete geçebilirlerdi. Caesar, Onuncu Lejyon'un kartalını taşıyan alemdarın İngiltere'ye yanaşan gemi henüz açıktayken denize atlayıp silah arkadaşlarını kendisini takip etmeye mecbur bıraktığını yazmıştır. Bundan da tehlikelisini yapan vardır. Hem Plutarkhos (*Aemilius Paulus*, 20) hem de Livius (34.46), lejyon askerlerini çatışmanın içine iyice sokmak için sancakların tehlikeli bir şekilde düşmana doğru fırlatıldığını aktarır. Bu uygulamaya karşın sadece birkaç alamet yitirilmişti. En meşhur olay, General Varus'un MS 9'da yok edilen üç lejyonunun üç kartalı kaybetmesiydi. Bunlar sonraki yıllarda geri alındı ve Roma'daki Mars Ultor ("İntikamcı") Tapınağı'na konuldu.

Askeri kartallar (*aquila*) görünüşe göre hiçbir zaman değiştirilmemiş ve birçoğu önemli onarımlar geçirmiştir. Bilinen en geç kartal tasviri İkinci Adiutrix Lejyonu'nun kartal aleminin alemdarı Titus Flavius Surillio'nun mezar taşı üzerindedir (Resim 2). Byzantion'da, yani geleceğin Constantinopolis'inde, MS 312'de dikilmiş bu kabartmalı taş, alemdarı (*aquilifier*) omuzundan sarkan bir kayışın desteklediği bir çanak içindeki sancağı tutarken betimlemiştir. Surillio'nun kartalı, bir sopanın tepesindeki kaide üzerine oturmakta, inik kanatlarıyla sağa bakmaktadır. Bu haliyle kalkık kanatları ve ileri bakan başı olan tanıdık üsluptaki kartallardan farklıdır ve söz konusu özellikleri onun Roma'daki Traianus Sütunu'nda betimlenen kartalın aynısı olduğunu düşündürür. Kartal kaidesinin hemen altında, alemin direği üzerinde tanımlanamayan bir hayvanın başı görülmektedir. Direğin tabanında bulunan ve böylece İkinci Adiutrix Lejyonu'nun lejyon amblem listesine eklenen koç başı çok daha belirgindir.

Surillio'nun kartalı şüphesiz lejyona kuruluş tarihi olan MS 69'da verilmişti ve mezar taşı birliğe birkaç kez katılımın gerçekleştiğini göstermektedir. Buna karşılık daha küçük bölüklerin sancakları, belirli zaferlerin hatırasına eklenmiş muhtelif çelenk ve taçlar yanında diskler, oraklar, insan ya da hayvan suretlerine, hatta gemi pruvalarına sahipti. Örneğin Traianus (Resim 3) ve Marcus Aurelius sütunlarıyla Adamklissi'deki anıt üzerinde birtakım sancakların (*vexilla*) tasvirleri bulunmaktadır. Bilinen birliklerle ilişkilendirilen 3. yüzyıl sancakları İngiltere'deki Benwell (Condercum) ve Corbridge'ten kabatmalarda, aynı zamanda iki

İngiltere leyjonunda görevli askerleri betimleyen bronz yuvarlak diskte görülebilir. Gül törenini tasvir eden Corbridge kabartması ayrıca iki pilastr arasında sancağı göstermektedir. Yere dikilmiş bir direk şeklindeki sancak oldukça basittir. Direğin üzerinde, bayrağın çeyrek uzunluğunda yatay bir S şeklinde bir işaret görülmektedir. Bayrağın üstte ve yanlardaki bordürleri daha geniştir; belki de nakışlı brokar ya da kabartmalı metalden yapılmıştır. Altta ise püsküllü bir saçak bulunmaktadır. Sancağın üstünde çoğunlukla kayıp olan bir disk ya da hilalin alt kısmı yer alır ve bunun üzerinde belki de bir mızrak ucu yükselmektedir. Alemin gövdesinde iki satırlık bir yazı okunmaktadır: "İkinci Augustus Lejyonu'nun sancağı." Moskova'daki Puşkin Müzesi'nde bulunan günümüze kalmış tek sancak üzerinde yazıt yoktur. Dura Europos'taki Bel Tapınağı'ndan bir fresk, Trentius adında bir *tribunus*'u bir ordugâh töreni icra ederken gösterir ama sancağın yazıtı yoktur (Resim 4).

Dolayısıyla özenli ordugâh törenlerinden biri olarak sancak kültü, Romalı askerin imparatora, Roma devletinin ve halkının koruyucu tanrılarına ve kendi birliğine sadakatini açıkça, düzenli ve resmi şekilde ifade etmesini sağlayan ilave bir unsurdu. Bu müşterek törenler sayesinde savaştaki Romalı vatandaşlar olarak Roma ordusunun zaferi ve barışın faydalarını güvence altına alacağı düşünülüyordu. Ancak bu törenlerin hiçbiri bireyin ruhani ihtiyaçlarına bütün olarak hitap etmiyordu. Bu gereksinimler istenilen tanrılara dua ve çeşitli kültürel üyeliklerle karşılanıyordu.

Kişisel Dinler ve Kültlere Bağlılık

Romalı genel anlamda kendi inançlarına uygun olarak herhangi bir tanrıya ya da bütün tanrılara tapınmakta özgürdü. Devlet dinindeki tanrılar panteonunun başı olarak Jupiter Optimus Maximus'un (en iyi ve en büyük) yeri, onun bireylere yönelik cazibesini azaltmıyordu. Kişisel ibadetin günümüze kalmış en açık kanıtları olan yazıtlar arasında açık ara en fazla örnek, Jupiter'in batıda ve Kuzey Afrika'da tapım gördüğünü ispatlayanlardır. Klasik bilimci Ramsay MacMullen'ın Latin yazıtları katalog indeksleri analizinden çıkardığı on beş kültlük tablo, diğer bütün tanrıların Jupiter'le karşılaştırıldığında ne kadar sönük kaldıklarını

göstermektedir. Baş tanrının en yakın takipçileri, geleneksel yoldaşları Mercurius ile oğulları Dionysos (Bacchus) ve Herakles (Hercules) idi. Tanrıçalar arasında Diana (Artemis) ve Venus (Aphrodite), talih tanrıçası Fortuna'dan daha az takipçiye sahiptir. Bu durum bireysel duanın niteliğiyle kolayca açıklanabilir, zira her alanda iyi şans için Fortuna'ya başvurulabilirdi. Apollon, Mars ve Silvanus, en az Asklepios ile Mithras kadar popülerdi. Bu tanrılar, Ana Tanrıça (Kybele), Isis, Serapis ve Jupiter Dolichenus ("en iyi ve en büyük" tanrının belirgin bir varyasyonu) gibi bireysel kurtuluş kültlerinden daha fazla seviliyordu.

Yazıtlar daha ziyade tanrıların birbirine nispetle popülariteleri hakkında imalarda bulunur. İbadetin münhasırlığı nadirdi; neredeyse her şeyin belirli bir tanrı ya da *genius* tarafından korunduğuna inanılıyordu. Aileleri ve onların hatıralarını koruyan ata ruhları Lares'e ibadet için adanmış küçük mabetler evlerde muhafaza ediliyordu. Günümüze gelebilmiş on binlerce yazıt, bireysel ibadetin, öncelikle kişisel dualara ve buna bağlı olarak doğaüstü gücün bütün tezahürlerine karşı verilmiş yeminlerin yerine getirilmesine adanmıştı. Erkekler, kadınlar ve çocuklar hem kendilerinin hem de ailelerinin sağlığı ve selameti için dua ederlerdi. Özel işleri için tanrısal himayeye başvururlar ve eğer duaları kabul görmüşse şükran sunusu yaparlardı.

Çok sayıda askeri yazıt askerlerin özel dilek ve istekleri için belirli tanrılara ya da *genius*'lara dua ettiklerini ve bunların yerine gelmesi karşılığında bir sunak, heykel ya da levha adadıklarını göstermektedir. Böyle dualar sıklıkla karşılığını bulurdu ve şanslı kişi adağını yerine getirdiğinde geride çoğu kez duasının niteliğini belirten bir kayıt bırakırdı. Tanrılara edilen yeminler bir askerin silah arkadaşları önünde utanç verici bir duruma düşmemesini, kendisinin ve arkadaşlarının yaralanmasını, sakatlanmasını ya da ölmesini engellemek içindi. Geride kalan silah arkadaşları gidenlerin sağ salim geri dönmesi için adaklar dikebilirlerdi. Mesela Corbridge'te "garnizon görevindeki askerler", "Yirminci Valeria Victrix ve Altıncı Victrix Lejyonu'ndan çıkan müfrezelerin selameti için Jupiter Optimus Maximus'a" bir sunak adamışlardı. Askerler aynı zamanda Romalıların tanrılaştırdığı soyut kavramlara da adaklar adıyordu. Bunlar arasında en popüler olan talih, yani tanrıça Fortuna'ydı. Askeri çevrelerde uyum ve disiplin de saygı görüyordu, zira her iki kavram da savaşta birliklere yarar sağlayacaktı. Corbridge'te bu türden üç

adak levhası bulunmuştur ve bir tanesi aynı lejyonlar (Altıncı Victrix ve Yirminci Valeria Victrix) arasındaki uyuma yapılmış bir adaktır. Savaşçı tanrı veya tanrıçaya edilen yeminler daha yaygındır. Bunlardan binlercesi arasından sadece ikisine değineceğiz: Benwell'de, Hadrianus Suru'nun üzerinde bulunan Mars'a adanmış bir tanesi tanrının "koruyucu" (*conservator*) ve muzaffer sıfatlarını taşır. Ren sınırındaki Castellum Matiacorum kalesinden (bugünkü Almanya'daki Mainz-Kastel) savaşçı tanrıça Bellona'ya adanmış iki yazıt, sırasıyla MS 224'te bir sunağın yapımı ve 236'da bir tapınağın yeniden inşasına değinir.

Görevlerini ve sorumluluklarını yerine getirenler ordugâha ya da eve döndüklerinde arkadaşlarla aileyi güvende ve sağlıklı buldukları zaman adaklar yerine getirilirdi. Evden çok uzakta görev yapanlar ve çeşitli topraklara sefere çıkanlar, York'ta [Roma döneminde Ebaracum] bulunmuş bir yazıtın da gösterdiği gibi dualarını gittikleri yerlerde yayıyorlardı: "Marcus Minicius Audens, Altıncı Victrix Lejyonu'nun askeri ve Altıncı Lejyon nehir serdümeni (*gubernator*), Afrika, İtalya ve Galya ana tanrıçalarına olan yeminini kendi isteğiyle, memnuniyetle ve layıkıyla yerine getirmiştir." Bu İngiltere'de Afrika "ana tanrıçalarına" ait tek adaktır ve büyük ihtimalle Galya ve İtalya'da savaşmış Afrikalı bir asker tarafından dikilmiştir. Evinden çok uzakta Maryport'ta konuşlanmış bir başka Afrikalı subay olan "kohortunun *tribunus*'u ve Mauretania Caesariensis Eyaleti'ndeki memleketi Saldae'ın *decurion*'u* Gaius Cornelius Peregrinus, yerin *genius*'una, Eve Ulaştıran Fortuna'ya, Ebedi Roma'ya ve İyi Talih'e adağını mutlulukla, kendi isteğiyle ve layıkıyla yerine getirdiği için" kırmızı kumtaşından bir sunak dikmiştir. "Eve Ulaştıran Fortuna" için yapılan dua sadece ordugâha sağ salim dönme değil, aynı zamanda emekli olup emekli askerlerin yerleştiği bir yerleşimde yaşamak üzere nihayeti olarak memleketine ulaşma isteğini de gösterir. Asker eve dönmezse çabuk ve acısız bir ölüm istediği duasının cevap bulduğu düşünülür ve "kartal alemdarı" (*aquilifer*) Titus Falivus Surillio örneğinde olduğu gibi silah arkadaşları tarafından anısına bir mezar taşı dikilir ve öteki dünyaya geçiş için gerekli törenleri üstlenilebilirdi.

Özel dualar ve adakların yerine getirilmesi, bireylerin gözünde devletin belirlediklerinden çok daha önemliydi. Devlet ve sembollerine sa-

* Otuz süvariden oluşan birlik olan *turma*'nın komutanı - e.n.

dakati, milliyetçi duyguları, topluluk ruhunu ve birlik dayanışmasını teşvik eden siyasi görünümlü ayinlerden ziyade günümüzde dini sayılan törenlere en bariz yakınlığı bu alanda kurabiliriz. Siyasi olanı dini olandan ayırma isteğinden yine de uzak durulmalıdır. Ulusal marşlar ya da bir bayrağa bağlılık yemininden öte bir anlam taşıyan bu yazıtlar geleneksel tanrıların bireylerin ruhani ihtiyaçlarıyla ilgilendiğini gösterir. Ancak Roma genişledikçe onlara geleneksel panteonun dışından çok cazip yeni tanrılar katıldı. En dikkat çeken şey, bireysel kurtuluş vaat eden kültlerin MS 2. ve 3. yüzyıllarda kayda değer ölçüde popüler olmalarıdır. Tanrıları barındıracak en muhteşem tapınakları inşa etme ya da onurlarına en şatafatlı festivalleri düzenleme görevinin çok ağır olduğu zamanlarda veya yerlerde, çoğu insan istekleri o kadar aristokratik olmayan tanrılara yöneliyordu. Öte yandan bu durum, Hıristiyanlık dahil belirli kültlerin, mensuplarına devlet dininin vermediği bazı şeyleri sunduğu gerçeğini bir dereceye kadar göz ardı etmektedir: Seçilmiş bir gruba aidiyet, sağlık ve tokluk vaadi, ölümsüz hayatın verdiği güven.

Baltimore'daki Walters Sanat Müzesi'nde Calpurnii ailesine ait yedi lahit, Bacchus ve Liber Pater olarak da bilinen Dionysos tapımıyla ilgili birçok sembol barındırır. Bunlardan en ünlüsü, Bacchus'u iki panter tarafından çekilen (başka yerlerde leoparlar, kaplanlar, *kentauros*'lar veya filler) bir savaş arabası içinde gösteren ve MS 180 civarına tarihlenen zafer alayıdır. Aynı kaliteli işçiliğe sahip biraz daha geç bir diğer lahitte Victoria'lar, üzerinde Bacchus sureti bulunan bir cesaret kalkanını (*clipeus virtutitis*) taşırken betimlenmişlerdir (Resim 5). Diğer ellerinde, yanlışlıkla bayraksız sancaklar olduğu düşünülmüş haç şeklinde ince ganimet anıtları tutmaktadırlar. Ancak bunların, inançlıların –bu örnekte Dionysos'un takipçileri– süreceği ebedi hayatı taahhüt eden ölüme karşı kazanılmış zaferin sembolü Hıristiyan hacının önceli olduğu açığa çıkmıştır. Bunun çok erken bir örneği Kıbrıs'taki Paphos'ta Dionysos Evi'nde görülebilir. Söz konusu yerde, MÖ 4. yüzyıla ait bir çakıltaşı mozaik üzerinde deniz canavarı Skylla uzun ve ince bir haç tutarken tasvir edilmiştir. Aynı kompleks içindeki çok daha geç mozaikler, Bacchus müridi olan zengin bir tüccarın tadını çıkardığı lüksleri betimler. MS 150-175 civarına ait bir tanesi (Resim 6), iki leoparın (belki de panter) çektiği ve üzüm presi dansının tanrısı Silenos'un öncülük ettiği bir savaş arabasında Dionysos'u gösterir. Büyük bir çömlek (*krater*) ve

şarap tulumları taşıyan bir satir (*satyros*) arabaya çıkmaktadır. Dionysos, Skylla'nınkine bezner uzun ve ince fakat yatay çubuğu olmayan bir asa tutar. Bu, tepesinde çam kozalağı bulunan *thyrsos*'tur. Yakındaki Aion'un Evi'nde Constantinus'un saltanatına, yaklaşık 325-350'ye tarihlenen bir mozaikte Dionysos'un arabası satirler tarafından çekilmektedir. Bu tipe ileride, onunla tamamen çağdaş olan Büyük Constantinus Taşı'dan bahsederken yeniden döneceğiz. Bunun mesajı 2. yüzyıl komşusundan oldukça farklıdır. Artık şarabın ve aşırılıkların tanrısı olmayan Dionysos erdemlidir; takipçilerine ölümsüzlüğün ve yeniden doğuşun sırlarını sunar. Arabasının ilerlediği yerlerde çiçekler biter ve ona şarap taşıyan bir satir değil, içinde yeniden doğuşun sırrı fallusun bulunduğu sepeti (*liknon*) tutan bir kız eşlik eder (Resim 7).

Birçok kült ölümden sonra cennet vizyonu sunuyordu fakat Dionysos'unki gibi özel dünyevi menfaatler önerenler en çabuk büyüyen kültlerdi. Belirli bir popülaritesi olanlar arasında, Akdeniz dünyasının her köşesinde kendisine küçük mabetler ve tapınaklar adanmış sağlık tanrısı Asklepios'un kültü de bulunuyordu. Bir zamanlar insanken tanrı mertebesine yükselen Asklepios, tanrılar dünyası ve insanlık arasında bir aracı olarak hem hekim hem de kurtarıcı sıfatıyla tapım görüyordu. Bir dua tanrının bu konumunu ortaya koymaktadır:

> Apollon'un oğlu Asklepios, bu kelimeler senin sadık kulundan geliyor. Kutsanmış olan, hasretini çektiğim tanrı, kalbin bana meyletmediği sürece, baharda topraktan daha parlak olan sana bakayım diye beni iyileştirip tapınağına geri almadığın sürece altın evine nasıl girebilirim? Kutsanmış ve kutsal olan, sadece senin gücün yeter. Şefkat dolu nezaketinle tanrıların insanlığa en büyük armağanısın; dertlerinden kaçanların sığınağısın.

Aurelius Aristides'in MS 150'lerde kaleme aldığı kutsal öyküler, Pergamon'daki (günümüzde Bergama) Asklepios Kutsal Alanı'nı ziyaretinde önce diş ağrısı, kulak ağrısı, astım, ateş gibi sıkıntısını çektiği hastalıkları iyileştirdiği için tanrıyı över. Asklepios kültü Constantinus'un saltanatından sonra bile Kutsal Kitap'taki iyileştirme mucizelerinde İsa'nın Asklepios'la doğrudan rekabete girişmesiyle varlığını sürdürmüştür. Aslına bakılırsa, erken Hıristiyanlık sanatında İsa en yaygın şekilde mucize sahnelerinde görülür. Asklepios yılan dolanmış asasını taşırken İsa genellikle bir büyücü asasıyla tasvir edilir.

Roma'da Asklepios tapınımına benzeyen fakat kökeni daha eskiye dayanan Ana Tanrıça (Magna Mater ya da Kybele) kültü de mevcuttu. Kült Roma'ya Anadolu'daki antik Phrygia bölgesinden MÖ 204'te getirilmişti. Livus'a göre geliş sebebi, Roma'nın Sibyll kehanet kitaplarında geçen, tanrıçanın Kartaca Savaşı'nda zafer getireceğine dair ifadelerdi. Gerçekten de böyle oldu ve iki yıl içinde, Romalı General Scipio Africanus Zama Savaşı'ndan sonra Hannibal'i barışa zorlayarak İkinci Kartaca Savaşı'nı başarıyla sona erdirdi. Bunun sonucunda Scipio'ya şehri baştan başa kat eden zafer alayı (*triumphus*) hakkı verildi. Scipio alay sırasında Jupiter Optimus Maximus'un kıyafet ve alametlerini kuşandı, ganimetleri Capitolinus Tepesi'ndeki tapınağa koydu. Bundan sonra alay, ganimetlerin zaferi bahşeden tanrı veya tanrıçaya adanmasıyla sona ererdi. Bunlar sıklıkla Jupiter'in hizmetkârı Victoria ve farklı formlarda görülebilen savaş tanrısı Mars idi. Fakat Kybele'nin Kartaca Savaşı'ndaki rolü herkesçe kabul edilmekteydi ve kendisine Palatinus Tepesi'nde bir tapınak yapıldı. Ovidius'un daha geç tarihli eserinde, tapınak inşa edilirken tanrıçaya ait kült heykelinin başını oluşturan meteor taşının yanındaki Victoria Tapınağı'nda saklandığı belirtilir.

Kybele devlet takviminde her yıl 4 Nisan'da tapınım görürdü ve söz konusu günde *patricius*'lar tanrıçanın Roma'ya geldiği günü anmak amacıyla ziyafetler düzenlerdi. Bu, tiyatro oyunlarının sahnelendiği (Terentius'tan günümüze kalan dört oyun da dahil), daha sonra araba yarışlarının yapıldığı *pleb*'lere özgü bir haftalık Megalesia festivalinin başlangıcı oldu. Kybele kültünün Roma'ya getirilişinden önce kokular sürünüp abartılı peruklar ve renkli kaftan giydikleri için Gallus (çoğul Galli) adı verilen kendini hadım etmiş rahipler tanrıçaya hizmet ederdi. *Gallus*'lar ve onların flütler ile davullarla yapılan gizli törenleri Kybele'yi düzenli Roma devlet dinine göre kısmen marjinal bir konuma itmişti. Sadece Phrygia'lıların rahip olmasına ve Megalesia alayına katılmalarına izin veriliyordu. Yine daha sonra, kan günü olarak kutlanan 24 Mayıs'ta takipçilerin kanla yıkanmaları gibi ilave ayinler getirildi. Bir sonraki gün olan 25 Mayıs, Kybele'nin hadım eşi Attis'in ölümünden üç gün sonra yeniden dirildiği gündü. Hıristiyanlar aynı gün İsa'nın öldüğüne inanıyorlardı. MS 1. yüzyılda Ana Tanrıça tapımının merkezinde olan ölüm, kan ve diriliş, bu kültü özellikle Hıristiyanlar için tatsız kılıyordu. Aziz Hieronymus tanrıçanın sıfatını Tanrıların Anası'ndan

(*mater deorum*) İblislerin Anası'na (*mater demoniorum*) çevirdi. Kybele aynı zamanda "azizlerin ve İsa'ya şahitlik edenlerin kanıyla sarhoş olmuş" Babil fahişesine (Vahiyler 17:3-6) benzetildi.

Kybele önemli ölçüde sivil bir tanrıçaydı; hem diğer kültlere göre hem de takipçileri bazında kadınları cezbediyordu. Kendisine ait adak yazıtları sınırlardan değil, iç bölgelerden gelmektedir. Ordugâhlarda tapım gördüğü zaman Bellona onun yerini alıyordu. Kybele İmparator Antoninus Pius (MS 138-161) döneminde sikkelerde görülür. Pius'un son zamanlarında, imparator kültüne ilaveten imparatorun esenliği için yapılan *taurobolium* ayininden haberdar oluyoruz. Bu ayinde, bir platform üzerinde duran boğa kurban ediliyor ve platformun altındaki kişi de onun kanıyla vaftiz ediliyordu. Ayinin korkutucu bir tarifi Prudentius'un *Liber Peristephanon* (Azizlerin Taçları) adlı eserinde yapılmıştır ve muhtemelen Hıristiyanların nefretlerini ve uygulamanın çok yönlülüğünü yansıtır. Ayinin ilk icrası büyük olasılıkla dini takvimde (*feriale*) belirtildiği gibi bir öküzün kurallara uygun şekilde kurban edilmesinden ibaretti.

Kybele'nin popülaritesi, tüm panteonun baş tanrısı olma iddiasındaki güçlü Mısır tanrıçası Isis için yolu açtı. Onu Serapis'in eşi olarak gösteren Manetho ve Timotheos, MÖ 300 civarında I. Ptolemaios tarafından Mısır tanrıları için bir hiyerarşi oluşturmak üzere göreve getirildi. Isis böylece kısa sürede baş tanrı oldu fakat baş tanrılık özel bir mevki değildi elbette, zira Ptolemaios'lar tektanrıcılığı değil, henoteizmi yani bütün diğer tanrılardan daha güçlü olan en büyük tanrı inancını uyguluyorlardı. Isis'in Roma'ya gelişi olaysız olmadı, çünkü Kybele'nin aksine beraberinde uzun zamandır beklenen bir zafer getirmemişti. Senato MÖ 58'de tanrıçaya ibadet edilmesini yasakladı ve hem Augustus hem de Tiberius kültün geleneksel inançlara ters düştüğünü düşünerek sunak ve tapınakların tahribiyle, bazı rahiplerin çarmıha gerilmesiyle ilgilendiler. Fakat Caligula (ö. MS 41) Isis adına bir festival düzenlenmesine izin verdi ve tanrıçanın gizem törenlerine katıldı. Bundan sonra Isis Roma'nın demirbaşı olarak kaldı.

Isis, oğlu Horus'u cinsel ilişkiye girmeden dünyaya getirmişti ve dolayısıyla Bakire Meryem için bir ilk örnekti. Kybele ve Dionysos gibi onu asıl cazip kılan şey, takipçilerine ölüm karşısında zafer kazanma vaadiydi. İkiz erkek kardeşi Osiris'i sonsuza kadar kendisiyle beraber yaşaması için nasıl diriltmişse, aynı hediyeyi kendine inananlara da su-

nabilirdi. Geç 2. yüzyılda, günümüze tam olarak gelebilmiş tek Roma romanı Apuleius'un *Altın Eşek*'inde Isis'e ünlü bir ilahi sunulmuştur. Romanın kahramanı Lucius kendisini rüyalarında ziyaret eden tanrıçayla (ileride İsa'nın da Constantinus'u birden çok kez ziyaret edeceği gibi) özel bir bağ kurmuştur. Isis'in rahipliğini yapmaya başlayan Lucius, ritüel bir ölüm yaşayıp görümler görerek aydınlanmaya ulaştığı bir inisiyasyon [erginlenme-e.] sürecinden geçer. Sonra tanrıçayla bir olmuş halde insanların önünde bir platforma çıkar. Bir Romalının din değiştirmesine dair bu nadir edebi kayıt, sonraki bölümlerde göreceğimiz gibi Constantinus'un tezahürü hikâyesiyle birçok ortak noktaya sahiptir.

Isis'in İtalya'da oldukça popüler olduğu ortaya çıkmış ve MacMullen burada Isis'in ağırlıklı olarak Doğu kökenli köleler ve azatlılar tarafından tapım gördüğü fikrini ortaya atmıştır. Bu görüş kanıtlanamaz ve Hıristiyanlığın yükselişine dair demode açıklamalara benzemektedir, zira yeni dinin verdiği mesajla öteki dünyanın nimetlerinden en çok faydalanacak olan fakirler ve ezilmişleri cezbedeceğine inanılıyordu. Lucius'un tanrıçayla olan özel bağına karşın Isis, Kybele gibi özellikle kadınlara hitap etmekteydi. Kadınlar isimlerini taş üzerindeki adak yazıtlarına çok sık geçirmediğinden, Isis tapımının tarihi kayıtlarda olması gerekenden düşük temsil edilmesi mümkündür. Üstelik geride çoğu insandan daha fazla yazıt bırakmış olan askerler Isis listelerinde pek görülmez. Batıdaki askeri tesislerde sadece iki Isis tapınağı ortaya çıkarılmıştır. Doğu için bu kadar bile yoktur. Bu durumun muhtemel açıklaması, doğudaki askerlerin Isis tapınakları olan şehirlerde ya da onların yakınlarında konuşlanmasıdır. Yine de yazıtların korunma durumuna göre, Isis tapımının MS 3. yüzyılın ilk çeyreğinde asker imparatorlar Septimius Severus ve oğlu Caracalla'nın saltanatlarında zirveye ulaştığı söylenebilir. Aslında bu zirve sadece yazıt dikme alışkanlığının düzeyini de temsil ediyor olabilir. Nitekim Jupiter Dolichenus (Dolikhe Jupiter'i) yazıtlarının doruk noktasına ulaşmasıyla çağdaş bir olgudur.

Jupiter Dolichenus kültünün varlığına dair en erken yazıt MS 125-126'ya tarihlenir ve Afrika'daki Lambaestis'ten gelir. Tanrının kültü batıda ilk kez 120'lerin sonlarında ortaya çıkar, 200 civarında popüler olur ve Septimius Severus'un ölümünden sonra zayıflar. Bu yüz yıl içinde dikilen yazıtlar, Jupiter Dolichenus'u MacMullen'ın çok daha uzun bir zamanı kapsayan on beş kültlük tablosuna sokmaya yeter. Kült do-

ğum yeri olan Dolikhe'nin (Gaziantep'teki Dülük) doğusunda nispeten daha az popülerdi. Ancak yakın zamanda, Sivastopol yakınlarındaki Balaklava'da (bugünkü Ukrayna), Jupiter Dolichenus'a adanmış bir tapınak içinde tanrıyı tipik pozuyla, boğa üzerinde ayakta gösteren bir kabartma bulunmuştur. Aynı şekilde Noricum eyaletindeki Mauer-an-der-Url'dan olağanüstü bir tunç eser Jupiter'i boğa üzerinde ayakta gösterir. Tanrı aşağıdaki sağ elinde bir şimşek demeti, havadaki sol elinde ise çifte balta (balta başı kayıptır) tutar. Bir Frig başlığı takmaktadır ama aynı zamanda imparatorlara özgü göğüs zırhı ve kartal başı kabzalı bir kılıç kuşanmış olması 3. yüzyılda çok sevilen bir *imitatio imperatorum* [imparatorlara öykünme] örneğini akla getirir.

Jupiter Dolichenus ayinleriyle ilgili hiçbir edebi eser günümüze kalmadığından, açıklamalar böyle tasvirlere ilaveten Roma ve Hadrianus Suru üzerindeki Corbridge kalesinde bulunmuş bazı önemli kabartmalara dayanmak zorundadır. Bunların hepsi güneşi, yani güneş tacıyla bir tanrıyı gösterir. Tanrının bir kabartmada tanrıça olarak gösterilen ay ile birlikteliği kült öğretisinde ikisinin önemine işaret eder. Roma yazıtı ise Jupiter Dolichenus rahibi Marcus Ulpius Chresimus tarafından "imparatorların selameti için Yenilmez Güneş'e ve onların [muhafız birliğinin] *genius*'una" dikilmiştir. Görünüşe göre Ulpius söz konusu birliğin bir üyesi ve aynı zamanda kült rahibiydi.

Sol Invictus'un Jupiter Dolichenus ile ilişkilendirilmesi, görünüşe göre Corbridge'te bir eyalet birliğinin Yenilmez Güneş'e yaptığı bilinen ilk adakla (MS 162-168) doğrulanmaktadır.

> Altıncı Victrix Pia Fidelis Lejyonu'ndan bir müfreze tarafından imparatorun muhafız alayı komutanı Sextus Calpurnius Agricola'nın sorumluluğunda Yenilmez Güneş şerefine dikilmiştir. (*RIB* 1137)

Corbridge'te "ebedi Jupiter Dolichenus'a, Caelestis Brigantia'ya ve Salus'a tanrının hizmetindeki Altıncı Lejyon *centurion*'u Gaius Iulius Apolinaris tarafından" dikilmiş bir sunak ortaya çıkarılmıştır. Böylece bu Doğu tanrısı, şimdi Yorkshire olan alana hâkim Brigantes kavminin tamamen yerel tanrıçasının yanına yerleştirilmiştir.

Kültün 2. yüzyılın ortalarında İngiltere'deki askerler arasında sağlam bir yer edinmiş olduğu sadece Corbridge'te değil, aynı zamanda 1653'te bir kumtaşı sunağın (şimdi kayıptır) bulunduğu Caerleon gibi diğer sit

alanlarında da doğrulanmaktadır. Sunak "Dolikhe'nin En İyi ve En Büyük Jupiter'ine... imparator *legatus*'u Fronto Aemilianus... Calpurnius... Rufilianus bunu [emriyle?] dikti." Külte karşı devam eden ilgi, 1811'de Ribchester'daki Ribble Nehri'nde bulunmuş çok doğru bir şekilde MS 225-235'e tarihlenen bir adak levhası parçasıyla kanıtlanmaktadır. Burada leyjon *centurio*'nu Titius Floridius Natalis tarafından "tanrı Jupiter Dolichenus'a cevaben (*ex responsu*)" bir tapınak adanmıştır. Ancak kısa süre sonra, görünüşe göre İmparator Maximinus Thrax'ın (MS 235-238) emriyle Ren ve Tuna boylarındaki tapınakların sistematik tahribine şahit oluruz. Kült epey varlıklı olabilirdi –tunç ve gümüş buluntular bunu destekler– ve belki de imparator kasasını doldurmayı ummuştu. Bu muhtemelen akıllı bir politika değildi, zira Maximinus kısa zaman sonra kendi askerleri tarafından öldürüldü.

Kültün şüphesiz ordudaki popülaritesiyle ilgili özel niteliklerinden biri, kült sancaklarına bağlılıktı. Bunlardan bazılarından edinilen izlenim, ordu sancaklarıyla yakın benzerlikleri akla getirmekle birlikte diğerleri, belki de Ay Tanrıçası'nı ima eden bir hilal ile son bulur. Tuna üzerindeki sit alanlarında ele geçen Jupiter Dolichenus'a adanmış altı tunç adak tabletinden dördü üzerinde sancaklar tasvir edilmiştir. Tabletler üçgen şeklindedir ve bir mızrak ucunu andırırlar. Aslına bakılırsa ikisinin altına tutturulmuş yuvalar bunların belki de sopalara geçirilerek törenlerde temsil ettikleri sancaklarla birlikte taşındıklarını düşündürmektedir.

Mithras Gizem Ayinleri

Askeri alandaki en büyük kült olan Mithras –ya da Mithra– kültü hakkında bildiklerimiz sadece biraz daha fazladır. 2. yüzyılın sonundan 3. yüzyılın başına kadar popülaritesinin zirvesinde olan kült, takipçilerine bireysel kurtuluş sunuyordu. Bu hedefe her biri yeni bir idrak düzeyine karşılık gelen üç aşama aracılığıyla varılmaktaydı. Aşamalar yedi dünyevi kubbeyi temsil etmekteydi ve kişi bunlardan geçerek Mithras'ın güneşe özgü yenilmezliğiyle oturduğu sekizinci kubbeye ulaşacaktı. Bazı kaynaklara göre bir bakireden (bazılarına göreyse bir kaya, ağaç ya da yumurtadan çıkmıştır) dünyaya gelmiş Mithras, ışığın tanrısıyla karanlığın tanrısı arasındaki bir aracıydı. Bir boğa olan ilk doğan canlıyı kurban

etmiş ve hayvanın kanlarından bütün canlı yaratıklar meydana gelmişti; kurtuluşları da burada yatıyordu. İnsanlığı kötülüğe karşı savunan Mithras, İlyas'ın ateşten arabasından (2. Krallar 2:11) pek farklı olmayan bir güneş arabasıyla göğe yükselmiş, *deus Sol invictus Mithras*, yani "Yenilmez Güneş Tanrısı Mithras" sıfatını alarak Güneş ile birleşmişti. İnsanlığı kurtarmak üzere göklerden inen ve tanrılara katılmak üzere yeniden göklere çıkan tanrı kavramı elbette Hıristiyanlıkla ortak paydaya sahiptir fakat iniş ve yükseliş arasındaki gerilim kült sanatında her yerde görülmektedir. Mithras'ın dört at tarafından çekilen arabası yükselirken, eşi Ay'ınkine iki at koşulmuştur. Bunlar Jupiter Dolichenus'a tapanların kullandığı motiflere açıkça benzer.

Mithraizm'in temel ikonografisi bir kurban ile kefaret sahnesidir ve geç Hıristiyan kiliselerindeki çarmıha germe tasvirinin ikonolojik karşılığıdır. Arkeolojik kazılardan yaygın olarak bilinmektedir ve Londra'da bulunan Walbrook'taki Mithras Tapınağı'nın (Mithraeum) kazılarında ele geçmiş ve şimdi Londra Müzesi'nde sergilenen kabartmalar ya da Vatikan Pio Clementine Müzesi'ndeki heykel örnek olarak verilebilir (Resim 8). Burada, *tauroktonos* ("boğanın kurban edilmesi") olarak bilinen sahnede Mithras, kanı toprağa karışsın diye boğanın gırtlağını keserken gösterilmiştir. Mithras kafasını boğanın aksi yönüne çevirmiştir, gözleri göğe bakmaktadır. Birçok öğe her zaman mevcutken bazı öğeler sadece sıklıkla ya da ara sıra gözlenir. Güneş ve Ay genellikle vardır ve Vatikan Pio Clementine Müzesi'ndeki heykelin üzerinde bunların bulunduğu bir kabartma ya da duvar resmi önünde sergilendiğini hayal edebiliriz. Diğer semboller takımyıldızları temsil eder: Yılan, Suyılanı (Hydra); köpek, Küçükköpek (Canis Minor); yengeç, Yengeç Takımyıldızı (Cancer)... Aslan Takımyıldızı'nı (Leo) temsil eden aslan, İkizler Takımyıldızı (Gemini) için ikiz figürleri ve Karga Takımyıldızı (Corvus) için karga tasvirleri de beklenebilir. Dolayısıyla her Mithraeum'a sergilenen *tauroktonos*, gökkubbenin, batıda Boğa Takımyıldızı'ndan (Taurus) doğuda genellikle Akrep Takımyıldızı'na (Scorpio) kadar uzanan görünümüydü. Boğa kurbanının gerçekten Mithraeum içinde yapılmış olması pek muhtemel değildir; burası çok küçük ve yeraltındadır. Kült üyelerinin bir boğayı gece tünele sokmaya ikna ettiklerini ve dahası kurban sırasında hareketsiz tuttuklarını tasavvur etmek zordur ama mekânda, Mithraeum'larda en çok rastladığımız ikinci ikonografik sahne olan

toplu yemeğe yer verilmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Kültün üyeleri ziyafete katılırken onları bekleyen hizmetkârlar (ya da kültün düşük rütbeli mensupları) hayvan maskeleri giyerek onları bekliyordu. Hıristiyan komünyonunun karşılığı olan ziyafette inananlar kanı sembolize eden şarabı içiyorlar ve birlikte et yiyorlardı. Üzerlerine uzandıkları sekiler kazılarda ortaya çıkarılmıştır.

Mithras kültü sadece erkeklere açıktı ve birçok sivil taraftarı vardı. Mithras'a adakta bulunanların yaklaşık üçte biri İtalya'dan ve bunların da neredeyse yarısı Roma'dan, birçoğu Roma'nın limanı ve on beş münferit küçük Mithraeum'un kazıldığı Ostia'dandır. Ancak kült yayıldıkça özellikle askerleri cezbetmiştir. Kült hiyerarşisi orduda yansımasını buluyordu. Kişi kültün kademelerinden hem gerçek hem de sembolik dayanıklılık gösterileriyle geçmekteydi. Bunlardan bazıları sıcak ve soğuğa dayanmak, belki kor çelikle dağlama (ya da dağlama tehdidi), kılıcın ucuyla dürtülmesine rağmen bir tacı reddetmek (sonraki bölümde Tertullianus'un anlattıklarıyla birlikte buna döneceğiz) gibi eylemlerden meydana geliyordu. İnisiyenin kılıçla delik deşik edilmeyi beklediği ve kendisini buna teslim ettiği, sonunda da gözleri kararmış halde hareketsiz kalakaldığı bir ayin hayal edilebilir. Bu ayini Almanya'daki bir Mithraeum'da bulunmuş hileli bir kılıçla açıklayabiliyoruz. Kılıcın kabzası ve ucu vücudun üst kısmına uyan metal bir çemberle birleştirilmişti.

İmparatorluk genelinde Mithraeum'lar ordugâhların civarlarında görülürler: Mesela Almanya-Avusturya sınırındaki Inn Nehri yakınlarında, Münih'in güneydoğusunda bulunan ve 4. yüzyılın sonuna kadar varlığını sürdüren Prutting gibi... Bir diğerini Yirminci Palmyra Kohortu'nun bulunduğu Suriye'deki Dura Europos'ta görürüz. Ağır bir militarizmin hüküm sürdüğü İngiltere Mithraizm'le ilgili çok sayıda kanıt barındırır. Caerleon lejyon kalesinin dışındaki hamamda bulunmuş bir yazıt şöyledir: "Yenilmez Mithras şerefine İkinci Augusta Lejyonu'na layık [...]s Iustus [...] tarafından dikilmiştir." Ayrı lejyonun Vardulli kavmine mensup süvari birliğinin, sancaklarının *genius*'unu onurlandırmak üzere High Rochester'da Mithras'a bir tapınak inşa ettiklerini biliyoruz. Bu tapınağın adak yazıtı elimizdedir:

> Yenilmez tanrı, güneş ve yoldaşına, Caesar Marcus Aurelius Antoninus Pius Felix Augustus'un esenliği ve emniyeti için: Vardulli'nin birinci kohort *tribunus*'u Lucius

Caecilius Optatus ve inançlı silah arkadaşları tanrıya adadıkları [bu binayı] temelden inşa edip [diktiler]. (*RIB* 1272)

Aynı *tribunus* tarafından MS 213'te İmparator Caracalla'nın esenliği için Kelt ayı-tanrı Maturnus'a yaptığı adak High Rochester'ın on bir kilometre uzağında bulunmuştur. Belli ki insan sadece Mithras'a inanmak zorunda değildi. Aslına bakılırsa diğer birçok takipçinin aynı zamanda Jupiter Dolichenus'a da taptığından şüphe edilebilir.

Mithraeum'ların yokluğu Mithras müritlerinin olmadığını göstermez. Mithras'a inananların tanrıya mesela Hermes, Dionysos ve Isis tapınaklarında ibadet edebildiğini biliyoruz. Yakın zamana kadar Mısır Eyaleti'ndeki Mithras tapımına dair kanıtlarda bir boşluk vardı. Fakat şimdi bir papirüsün üzerinde bulunan eksik bir metnin görünüşe göre Mithras kültüne yeni katılanlar için bir tür ilmihal olduğu bilinmektedir. Papirüsü inceleyen Brashear metni büyük ölçüde "küçük aslan" terimine dayanarak tanımlamaktadır. Mısır dışında sadece tek bir Latince yazıtta görülen bu ifade Mithraizm hiyerarşisinde düşük bir rütbe için kullanılmıştır. Böylece diğer kelimeler ve ifadeler de yerlerine oturmaktadır: "Baba" ve "gece... çağrılıyorsunuz... coşkun olmaya... bir hendekte... kuşanmış... ölüm... çok kesin... sıcak ve soğuk" gibi. Mithras ayinlerinin gece yeraltında yapıldığı bilinmektedir ve bu ifadeler bir inisiyasyon ayinini akla getirir.

MS 4. yüzyıla ait olan papirüs soru-cevap şeklinde bir konuşmaya ait fragmanlar içerir ama tek bir soru-cevap ikilisi tam haliyle günümüze gelmemiştir. Bu, kurallara uygun şekilde yüksek rütbeli bir inisiye ile külte katılmak üzere olan biri arasında geçen teorik bir konuşmadır. Papirüs İskenderiye'nin hemen dışındaki Hermopolis'te (Damanhur), büyük olasılıkla 1906'daki kazılar sırasında bulunmuştur ve şimdi Berlin'deki Mısır Müzesi'ndedir. Hermopolis'te Roma ordusunun varlığıyla ilgili kaynaklar sadece 4. yüzyılın ortalarında, Mithraizm'in diğer her yerde düşüşe geçtiği bir zamanda ortaya çıkar. Üstelik metin Latince değil, Yunanca yazıldığı için askeri bir kurumda üretilmemiş olduğu da açıktır. Dolayısıyla belki de biraz daha erken bir tarihte ordu tarafından yörede üretilen Latince bir versiyondan çevrilmiş amaca özel yerel bir üretimdi. Ordugâhlarda yetişmiş Constantinus'un Mithras gizem ayinlerinin inisiyeleri arasında yer aldığı ihtimali dışında konu hakkında çok az şey söylenebilir.

2. Bölüm

Hıristiyanlığın Yükselişi

Hıristiyanlık normalde resmi Roma devlet kültlerine ilaveten ruhani destek işlevi görmesine izin verilen şahsi ibadet kategorisine girer. Constantinus'un doğduğu tarihte Hıristiyanlık hızla büyüyen bir inançtı. Popülaritesi büyük oranda, kişisel kurtuluş vaat eden bazı çağdaş kültlerle paylaştığı mesajında yatıyordu. Hesaplamalara göre Hıristiyanların sayısında doğum ve din değiştirme aracılığıyla on yılda bir yüzde 40 artış olduğu tahmin edilmektedir. Küçük bir inananlar topluluğu olarak başlayan Hıristiyanların sayısı önce yavaş yavaş, sonrasında katlanarak büyümüştü. Bu katlanarak büyüme dönemi 3. yüzyılın sonlarında başladı. MS 250'de bir milyon Hıristiyan varken, MS 300'de sayıları altı milyonun üzerine, MS 350'de ise otuz dört milyona ulaşmıştı. Bu dönemde imparatorluğun toplam nüfusu nispeten sabit kaldı. 260'lardaki yıkıcı kızamık ya da muhtemelen çiçek salgınının ardından çıktığı bildirilen birkaç hastalık ya da kıtlık vakası vardır. Dolayısıyla Constantinus'un saltanatına şahit olan yüzyıl içinde imparatorluk, küçük bir azınlıktan çoğunluk haline gelmiş Hıristiyanları barındırmaktaydı.

Bizim görevimiz imparatorun dinini değiştirmesinin etkisini belirlemektir: Yani Hıristiyanlığın yeni alanlara girerek daha önce kazanmış olduğu hızda büyümeye devam etmesine izin verip vermediği... Bunun anlamı, Constantinus'un yeni inancı benimseyerek Hıristiyanlığın imparatorun doğumundan çok önce ilerleme kaydettiği Doğu Akdeniz şehirlerinden imparatorluğun kuzey ve batı eyaletlerine, içteki şehirlere, kasabalara ve aynı zamanda ordugâhlara yayılmasına imkân verip vermediğini anlamaktır. O halde ilk olarak Constantinus'tan önce Hıristiyanlığın nasıl geliştiğini değerlendirmeliyiz.

Kadınlar ve Hıristiyanlığın Yayılması

Hıristiyanlık neden ve hangi dinlerin pahasına büyümüştür? Sorunun cevabı kapsamlı ve karmaşıktır fakat netlik adına cinsiyet, sağlık ve aritmetiğe indirgenebilir. Bunlar Geç Roma İmparatorluğu'nun dini manzarasına bakış açımızı değiştiren sosyolog Rodney Stark'ın ilgi çekici çalışmalarıyla öne çıkmıştır.* Erken yüzyıllarda Hıristiyanlığa geçenlerin çoğu Hellenleşmiş Yahudilerdi. Hıristiyanlık, takipçileri yeni bir dizi inancı etrafa yayan ama halihazırda ağır bir kültürel yük taşıyan bir külttü. Özellikle Hıristiyanların Eski Ahit dedikleri kitaplardan meydana gelen bu yük, metinlerin yazıldığı dilin kendisi gibi –yani Yunanca– Hellenleşmiş Yahudilere aşinaydı. Sadece Kudüs Yahudileri İbranice ve Aramice yazıp konuşuyordu. Diaspora Yahudilerinin büyük kısmı ise Yunanca konuşuyor ve kutsal kitaplarını, yetmiş (ya da yetmiş iki) Yahudi âlimin çevirdiği için bu şekilde adlandırılan saygın Yunanca çevirisi *Septuaginta*'dan [Latince: yetmiş-e.] okuyorlardı. Yahudi Savaşları MS 70'ten sonra Kudüs'teki Yahudi nüfusunu Romalılarla karşı karşıya getirince Diaspora Yahudilerinin kendilerini dindaşlarından ayrı tutmak için daha da iyi bir nedenleri oldu ve görünüşe göre birçoğu Hıristiyanlığı kabul etti. Din değiştiren Yahudiler en az iki yüzyıl boyunca yeni Hıristiyanların çoğunluğunu meydana getirdiler. Fakat Hıristiyanların 3. yüzyılda sayıca artmasıyla birlikte din değiştirenlerin büyük kısmı, Hıristiyanların aşağılayıcı terimine atfen "pagan" dediğimiz geleneksel Roma tanrılarına tapan eski takipçilerden meydana gelmeye başladı. Paganların çoğu ruhani ve entelektüel olan birtakım nedenlerden dolayı yeni dine geçmekteydiler. Fakat en büyük sebep şüphesiz Hıristiyanlığın kadınlara ve çocuklara daha iyi bir hayat sunmasıydı.

Yunan-Roma dünyasında kadınlar düşük statüye razı oluyordu, zira oransal anlamda sayıları azdı ve değerli bir mal olarak erkeklerin kontrolü altındaydılar. Eğer Constantinus'un doğduğu sırada Roma İmparatorluğu'nun nüfusu altmış milyon idiyse, bunun yaklaşık yirmi dört milyonu kadındı. Erkek çocukların daha sorunlu doğumlar yaşadıkları, çocuk olarak hastalığa daha yatkın oldukları ve askeri faaliyet-

* Bu açıklamanın halen tartışıldığını ve birçok muhalif fikre yol açtığını belirtmek önemlidir. Bu fikirlerin bazıları kitaba ek olarak verilen bibliyografik açıklamalarda sunulmuştur.

ler ya da şiddet nedeniyle genç yaşta ölmeye eğilimleri hesaba katılırsa bu sayılar dikkat çekicidir ve ancak kız çocuklarının sıklıkla öldürüldüğü olgusuyla açıklanabilir. En varlıklı aileler dışında birden fazla kız evladın yetiştirilmesi nadirdi. Doğduklarında istenmeyen kız çocuklardan kurtulmak için ölüm en emin yoldu. Bu yasaldı, felsefi dayanağı vardı ve yaygın olarak uygulanıyordu. Bir erkeğin eşine MÖ 1. yüzyılda yazdığı kötü şöhretli bir mektup şu talimatları içerir: "Eğer bir oğlansa tut, kız ise at gitsin." Gerçi Güney İsrail'deki Aşkelon'da, içinde yüz iskelet bulunan bir atıksu çukuru buna kanıt olarak gösterilemez. Çukurdaki on dokuz uylukkemiğine yapılan DNA analizleri içerinden on dördünün oğlan çocuklarına ait olduğunu göstermiştir. Yine de kanıtlar ağırlıklı olarak oğlanlara nazaran daha az sayıdaki kızın yetişkinlik çağına, yani çocuk doğuracak yaşa gelmesine izin verildiğini ve bunun sonucunda geç Roma dünyasında genel üreme oranının yapay biçimde düşük tutulduğunu gösterir. Yüksek oranlarda seyreden çocuk ölümleri ile doğum sırasında ya da bundan kaynaklanan komplikasyonlarla enfeksiyonlardan kaybedilen anneleri de hesaba katmak gerekir. Üstelik kürtaj yaygın olarak uygulanmaktaydı. Gerçi Roma tıp kitaplarındaki korkunç anlatımları okuduktan sonra kadınların neden daha az riskli normal doğumu seçmedikleri merak edilebilir. Elbette bunun yanıtı erkeklerdi. Romalı kocalar ve babalar, eşleri ve kız çocuklarının kaderi üzerinde tam kontrol sahibiydiler ve şüphesiz kürtaj için olduğu kadar sağlıklı bir kız çocuğunun doğumu için de istekte bulunabiliyorlardı.

Hıristiyanlık hem kürtajı, hem çocuk katlini, hem de evlilikten önce cinsel ilişkiyi yasaklayan yeni bir vizyon sunmaktaydı. Hıristiyanlar belli bir yaşın altında evlenmeyi teşvik etmiyorlardı; erkeklerin çocuk yaşındaki kızlarla evlenmesi men edilmişti. Şöyle ki, Hıristiyan kadınlar için evlenme yaşı yirmiyken paganlar için bu on ikiydi. Paganlar arasında üreme oranının çok düşük olduğuna dikkat edilmelidir: Erkekler doğum kontrolünü (anal ve daha nadir olarak oral seks) tercih ediyor, eşcinsel ilişkilere giriyor, nikâhsız eşler alıyor, gerektiğinde çeşitli doğum kontrol yöntemlerini ve kürtajı tercih eden erkek ve kadın fahişelerin müşterisi oluyorlardı. Bütün bunlar Hıristiyanlara –çoğu da Yahudilere– yasaklanmıştı. Hıristiyanlığı kabul eden Romalı erkeklerin eşleriyle normal yoldan ilişkiye girmeleri ve eğer sonuçta hamilelik meydana gelirse çocukları hangi cinsiyetten olursa olsun doğurmaları ve yetiştir-

meleri zorunluydu. Dahası, bir Hıristiyan kadın, pagan kocasının aksi yöndeki talimatlarına karşı geldiğinde cemaatinden destek alıyordu. Bu ahlak kurallarının sonucunda Hıristiyanlar Romalılardan çok daha etkili şekilde çoğalmışlardı ve üyesi bulundukları cemaatlerde Hıristiyan kadınların oranı pagan kadınlara göre hızla artıyordu.

Hıristiyanlığa geçişin şimdiye kadar ana hatlarıyla değinilen avantajlarını bir yana bıraksak bile Modern sosyolojik gözlemlere göre, kadınların özellikle güçlü bir ruhani yönü olan herhangi bir yeni dini inanca meyletmeleri erkeklere göre çok daha muhtemeldir. Dolayısıyla kadınların Hıristiyanlığa geçişinin, bu dinde kadınlara verilen yüksek itibar ve her iki cinsiyetten çocuklara gösterilen özenle açıklanmasına lüzum yoktur. Kadınlar, hangi nedenle din değiştiriyor olursa olsun, sıklıkla kocalarını da bu yeni dine katılmaları için teşvik edeceklerdi. Erkekler bir kez Hıristiyanlığa geçince, eğer konumları elverişliyse, köleler, hatta belki yanaşmalar ve azatlılar da dahil tüm hane halkının Hıristiyan olması beklenirdi. Böylece yerel Hıristiyan cemaatini kayda değer ölçüde genişletiyorlardı. Pagan kadın ve erkek sayısındaki dengesizlik göz önünde bulundurulduğunda, Hıristiyan kadınlarla pagan erkekler arasındaki evliliklerin nispeten yüksek oranda seyretmesi kaçınılmazdı. Üstelik böyle evlilikler Kilise tarafından yasaklanmamıştı. Aziz Pavlus bunu bekliyordu; gerçi onun yazdığı tarihlerde toplamda belki de binden az Hıristiyan vardı. Fakat geç 2. yüzyılda Hıristiyanlıkla ilgili kitapçıklar yazan Tertullianus'un farklı dinlerden kişilerin evliliğini şiddetle kınaması, bu alışkanlığın ne kadar yaygın olduğunu gösterir. Bu yüzden Hıristiyanlığa geçecek potansiyel erkek sayısı yüksekti ve koca pagan kalsa bile Kilise böyle evliliklerden doğan çocukların Hıristiyan olarak yetiştirilmesini şart koşuyordu. Dolayısıyla baba din değiştirmeyi reddetse de tümüyle Hıristiyan aileler ortaya çıktı.

Öncelikle erkekleri cezbeden ya da sadece onlara açık olan diğer henoteist ve tektanrılı kültlerle olan ilginç farklara değinmek gerekir. Bunlar babadan oğula geçen miras dinler olamazlardı, zira Mithras gibi kültlere sadece yetişkin erkekler girebilmekteydi. Kadınlar olmaksızın bir kültün kiliseye dönüşmesine imkân yoktu. Üstelik askerler belirli nedenlerden, özellikle de savaşta selamet için ibadet ederler ve bu amaç doğrultusunda adakta bulunurlardı. Askeri kültlere katılmalarının sebebi, ordugâh hayatını yansıtan yoldaşlık ve hiyerarşinin varlığıydı.

Ancak ordugâhtan ayrıldıklarında eşleriyle yaşamalarına izin veriliyor, bu kısıtlamalar artık uygulanmıyordu. Şüphesiz koloni –terhis edilmiş askerlerin yerleşimleri– sakinleri eğer isterlerse eski âdetlerini farklı gruplarda devam ettirebilirlerdi. Ancak başka topluluklarda yaşayanlar açısından silah arkadaşları başka yerlerde görevdeydi ve askeri tanrılara ibadet onlar için artık bariz bir ihtiyaç değildi. Eski çevresiyle bağları kopunca yeni çevrelere girebilir ve yeni manevi ihtiyaçlarını dışarı vurabilirlerdi. Rodney Stark'ın analizindeki temel bir ilke buraya uygulanabilir: "Diğerleriyle olan ilişkilerimize verdiğimiz değer ölçüsünde onların saygısını kazanırız." Eski askeri gizem kültü mensuplarının, Yeni Ahit'te açıkça dile getirilen "sevgi buyruğu" mesajına rağmen şimdi Hıristiyanlığın cazibesine kapıldığını görmek mümkündür. Buna biraz sonra döneceğiz. "Sevgi buyruğu"nun bozulduğu ve kişinin güvenilir bir komutanın (ya da şimdi kendisini açıkça Hıristiyan olarak ilan eden ve çevresini başka Hıristiyanlarla dolduran imparatorun) takdirini kaybetmek istemediği durumlarda Hıristiyanlığa yeni katılımlar beklenebilirdi.

Şehre Özgü Bir Olgu Olarak Hıristiyanlık

Dinler de hastalıklar gibi en etkili şekilde şehir ortamında yayılır. Hıristiyanlık bunda bir istisna değildi ama zaman içinde kendisini şehir bağlamında tanımlamaya başladı. Hıristiyanlar bütün geleneksel dini uygulamaları "paganizm" başlığı altında toplamayı seçtiler, çünkü "pagan" (Latincede *paganus*) tanım itibariyle "kırsala (*pagus*) ait" demekti ki, çeşitli argo kullanımlarında "taşralı", "köylü", "cahil" anlamına da geliyordu. Herhangi bir zamanda her on Romalıdan yedi ya da sekizi kırsalda yaşamış olmasına rağmen Hıristiyanlar erişilemeyecek bir konumda da değillerdi. Kırsal halkı fırsat, yükselme, eğitim, kariyer, kötü hasat, hastalık, kıtlık ve savaş nedeniyle düzenli olarak imparatorluğun şehirlerine geliyordu. İmparatorluk şehirlerinde ölüm oranı yüksek olduğundan yeni gelenler için her zaman yer vardı. Göçmenler de din değiştirme faaliyetleri için başlıca hedeflerdi, zira arkalarında en sağlam bağlarını, ailelerini ve arkadaşlarını bırakmış oluyorlardı. Yabancıların yakınlaşmalarına ve merhametine en açık olan grup onlardı.

Roma şehirlerinde hayat kötü, sert ve kısaydı ama ıssız değildi, zira Roma şehirlerinin nüfus yoğunluğu çoğu modern şehirden bile çok daha fazlaydı. Roma'da bu yoğunluk Manhattan'ın (şehir dikey olarak gelişmesine karşın) üzerindeydi; Londra'yı gölgede bırakıyordu. Kamu binalarına ve mekânlarına ayrılmış geniş alanlar hesaba katıldığında Bombay ve Kalküta'yı da geçmekteydi. Tiber Nehri pislikten bir bataklıktı ve sokakların çoğunlukla açık kanalizasyondan farkı yoktu; aslında kanalizasyonun kendisi zaten açıktı. Yüksek binalardan ve sıklıkla yanan ya da çöken eski kiralık bloklardan pislik akmaktaydı. Talihin nadiren döndüğü anlarda, en yüksek katlarda oturan fakirler çöken binalardan daha kolay kurtulabilirlerdi, zira üzerlerine düşecekler azdı. Böyle kalabalık ve sağlıksız mahallelerde kazalar ve hastalıklar günlük kaygılar arasındaydı. Hıristiyan kadınlar özellikle hastalıklara karşı zayıftı, hızlı ve kronik enfeksiyon nedeni olarak zaten her yerde mevcut bulunan dışkı ve kötü suyla test edilen bağışıklık sistemleri bir de doğum tarafından riske atılıyordu.

Rodney Stark Roma İmparatorluğu'ndan hızla yayılmış iki salgına dikkat çeker: MS 165-180 arasındaki salgın büyük olasılıkla çiçek hastalığıydı ve Galenos tarafından aktarılmıştır. Kyprianos'un anlattığı 250'lerdeki diğeriyse kızamık ya da çiçekti (bkz. s. 2). Her iki salgının da tartışmaya açık olmakla beraber yüksek ölüm oranları vardı. Stark yüzde 30 gibi oldukça yüksek bir ölüm oranında karar kılmıştır. Stark'ın rakamları hatalı ve mesajı en kaba tahminlere dayalı bile olsa yine de ikna edicidir: Hıristiyanlar hastalarına bakıyorlardı ve dolayısıyla kendi hastalarını terk eden paganlara göre daha fazla hayat kurtarmışlardı. Başka bir deyişle Hıristiyan olmayanlar için yakın bağları bulunmayan kişilere bakmak gibi bir zorunluluk yoktu. Sonuçta Hıristiyan olmayanlar, hastalığa başta maruz kalan ve hastaların arasında serbestçe dolaşabilen belirli Hıristiyanlar gibi bağışıklık geliştirmemişlerdi. Bunun yerine salgın yerlerinden kaçan paganlar hastalığın yayılmasına hizmet eden taşıyıcılar haline geldiler. Hastalığa yakalanıp tedavisi yapılanların çoğu, belki de üçte ikisi kurtuldu; terk edilenlerin ise üçte biri... Üstelik Hıristiyanlar sadece kendi hastalarına bakmamışlar, paganlara da yardım teklif etmişlerdi. Hıristiyanlar hem kurtardıkları hem de elde ettikleri yüksek yaşama oranına ve gösterdikleri özveriye şahit olanlar arasında birçok yeni takipçi buldu-

lar. Dahası, pagan sosyal çevrelerin ölüm ve yer değiştirme yüzünden parçalandığı veya yok olduğu yerlerde yeni Hıristiyan çevreler ortaya çıktı. Bu çevreler içinde Hıristiyanlar salgın için açıklamalar sundular: Hastalık bir tesadüf değildi, aksine Tanrı'nın doğru ibadet edenleri etmeyenlerden ayırma yoluydu. Ya da ölen Hıristiyanlar ödüllendirilecekti, zira efendilerine kavuşacaklar ve daha sonra hayattaki sevenleriyle bir araya geleceklerdi. Paganizm hiçbir gerekçe, vaat ve sistemli tedavi sunmuyordu.

Halka yönelik bakım programları sayesinde Hıristiyanlık kendi sosyal ağlarını sürdürme ve parçalanmış diğer ağlardan bireyleri kendi tarafına çekmek konusunda diğer kültlerden daha etkili oldu. Bunu önemli bir varlık gösterdiği şehirlerde gerçekleştirdi. Stark'ın 30.000 üzeri nüfusa sahip otuz bir Roma şehrinde yaptığı analizler, sağduyunun diğerlerine ne önerdiğini istatiksel olarak ortaya koymaktadır. Stark'ın istatistiki araştırması şunları göstermiştir:

- Hıristiyanlığın doğduğu Kudüs'e en yakın şehirlerdeki Hıristiyan cemaatleri, diğer şehirlerdeki cemaatlerden daha eskiydi. Roma'da büyük bir Hıristiyan cemaati kurulduğunda süreç aynı şekilde işledi.
- Kudüs'ten ve daha sonra da Roma'dan uzaktaki şehirlerin Hıristiyanlaştırılması daha uzun sürdü.
- Hellenizm kültürüne sahip şehirler, yukarıda bahsedilen nedenlerden ötürü, önceden var olan bilginin yeni inanç sayesinde "azami seviyeye çıkması nedeniyle" (özellikle Hellenleşmiş Yahudiler için) Hıristiyanlığı diğerlerine göre daha başarılı şekilde özümsediler.
- Hıristiyanlık ile Hellenizm arasında biraz daha gevşek bağlar kurmuş olan büyük şehirler bile Hıristiyanları daha kolay bünyelerine kabul ettiler, zira nüfus ne kadar büyükse farklı bir grubun projelerini gerçekleştirmek için gereken sayıya ulaşması o kadar kolaydı.
- Doğu Akdeniz'in liman şehirleri nasıl ticaret kaynaklı hastalık riskine açıksa yeni dini fikirlere karşı da aynı derecede, hatta daha fazla elverişliydi. Nüfusları daha hızlı değişiyordu ve etnik olarak daha çeşitliydiler. Sonuçta liman şehirlerinde Hıristiyan kiliseleri diğerlerine göre daha erken kuruldu.

- Bu sebeplerin çoğu Phrygia'dan çıkmış Kybele ve Mısır kaynaklı Isis kültleri için de geçerlidir; her ikisi de Hıristiyanlığın yer etmesinden yıllar önce Doğu Akdeniz'in Hellen liman şehirlerinde serpilmişlerdir.

Bunlar Stark'ın saygın fakat önceki eseri *Rise of Christianity*'den çok şeyi tekrar eden çalışması *Cities of God*'dan sadece birkaç gözlemdir. Bu çalışmalar bize gösteriyor ki Constantinus'un zamanında Hıristiyanlığa kalan görev uçsuz bucaksız kırsal coğrafyada, özellikle de hiçbir zaman şehirleşmemiş ve fikirlerin daha fazla mesafe kat etmesi gerektiği kuzeybatı eyaletlerinde kendine daha etkili bir yer edinmekti. Buna Hıristiyanlığa en çok direniş beklenebilecek yerlerde, mesela devlet dini ve erkeklere özgü kültlerin en iyi şekilde tesis edildiği ordugâhlarda yer edinme ihtiyacını da ekleyebiliriz. Mithraeum'ların 3. yüzyıldaki yerlerini gösteren bir haritada bunların dağılımı Hıristiyan kiliselerininkiyle aynıdır; öncelikle iç kısımlarda, seyrek nüfuslu ağır bir militarizmin hüküm sürdüğü kuzey ve batı sınır eyaletlerinde orantısız olarak yoğunlaştıkları görülmektedir. Bu konulara daha sonra döneceğiz, zira Constantinus'un saltanatının etkisini anlamak için büyük önem taşırlar.

Hıristiyan Özgücülüğü ve Şehitlik

O halde Hıristiyanlık bu kadar az devlet müdahalesiyle nasıl yükseldi? Bunun cevabı hem yükseldi hem de yükselmedi olacaktır. Roma, devlet dininin yoluna çıkmadıkları ve barbar, yoz ve ahlaksız olarak kabul edilmedikleri sürece dini inançlara karşı genelde hoşgörülüydü. Dolayısıyla belirli Doğu kültlerine Roma'nın muhafazakâr çevrelerinde itibar edilmezken sınırlı dönemlerde ve belirli yerlerde düzenli şekilde yasaklanmış ve cemaatlerine zulmedilmiş sadece iki din vardı. Roma dünyasının en kuzey kısmı olan Britannia Eyaleti'ndeki Druid kültü insan kurbanına izin verdiği için yasaklanmıştı ve Druid rahipleri zaman zaman yakalanıp idam ediliyordu. Hıristiyanlara yapılan zulümler ise daha alışıldık ve yaygın olmasına rağmen yine de seyrekti. Hıristiyanlar, devletin üzerine çöreklenen felaketlerden sorumlu tutulmak için kullanışlı ve sıklıkla hevesli günah keçileri olabileceklerini göstermişlerdi.

Sadece birkaç kült devlete tehdit olarak görülüyor, yaygınlık kazananlarsa atalardan kalma inançlara birer alternatif olarak değil, sisteme katkı anlamında özümseniyorlardı. Hıristiyanlık ise farklıydı, çünkü takipçilerinin devlet dinine iştiraki kural olarak yasaktı ve imparatorlara ibadet konusunda belirli kaygıları vardı. Bu yasağın ne kadar gayretle ve düzenli olarak uygulandığı bilinmemektedir, fakat belirli tutucu yazarlar ve cemaat liderlerinin ısrarıyla Hıristiyanlar kamu törenlerine katılmayı düzenli aralıklarla reddettiler. Hıristiyan nüfusu arttıkça bu itaatsizlik devletin çıkarlarına ciddi bir ihanet olarak algılandı. Paganlar imparatorluğu 3. yüzyılda vuran krizlere bunun neden olduğundan emindiler ve sert cezaların verilmesi gerektiğine inanıyorlardı. Dolayısıyla 3. yüzyılın ortasında ilk kez imparatorluk genelinde Hıristiyanlara yönelik sistematik infazlar görülür. Buna aşağıda değineceğiz. Bir paganlar denizindeki çok küçük bir azınlık olmaları nedeniyle bu pek kaygılandırıcı bir şey değildi ve Nero'un MS 60'larda Roma'da çıkardığı yangının suçunu Hıristiyanlara atmasında olduğu gibi, günah keçisi ilan edilmelerinin çok ufak bir siyasi bedeli vardı.* Sonraki öyküler o tarihte öldürülenlere Aziz Petrus'u da dahil eder. Yarım yüzyıl sonra Genç Plinius, eyaleti Bithynia'da Traianus'un Hıristiyanları infaz emrini uygulamaya hazırdı fakat doğru prosedür için imparatordan yardım istemişti. Yazışmaların tam metnini burada vermeye değer:

> Efendim, kuşku duyduğum konularda size danışmak benim için bir kural haline geldi. Nitekim, kararsızlıklarıma sizden daha iyi kim yol gösterebilir, bilmediğim konularda beni kim aydınlatabilir? Hıristiyanların sorgulanmasında hiç bulunmadım; bu yüzden niçin ve ne ölçüde sorgulandıklarını ya da cezalandırıldıklarını bilmiyorum. Yaş açısından ayrım gözetilip gözetilmeyeceği, en genç olanların daha yaşlılardan ayırt edilmeyeceği; tövbe edenlerin affedilip edilmeyeceği; Hıristiyan olan bir kimsenin inkârda bulunmasının kendisine yarar sağlayıp sağlamayacağı; başka suçlar olmaksızın sadece inanç açıklamasının mı, yoksa inançla birleşen başka suçların mı

* Yangını Nero'nun çıkarmadığı görüşü giderek yaygınlık kazanmaktadır. Chris Scarre, *Chronicle of the Roman Emperors* başlıklı kitabında (Thames and Hudson, Londra, 2012, s. 55) Nero'nun yangın başladığında Antium'da olduğunu yazar. Ayrıca yazara göre Nero, kamu binalarını sığınma yeri olarak açmış, kurbanlara ucuz tahıl sağlamış ve başka yangınları önlemek için kararnameler yayımlamıştır. Ancak daha sonra Domus Aurea (Altın Ev) olarak bilinan sarayına yer açmak için yangın çıkardığı söylentisi yayılmıştır. Ayrıca sonraki yüzyıllarda Hıristiyanlar da sevmedikleri hatta Deccal olarak gördükleri bu imparatoru karalamışlardır.

cezalandırılacağı konularında oldukça kararsız kaldım. Bu arada, bana Hıristiyan oldukları bildirilen kimselere karşı şu yolu izledim: Onlara Hıristiyan olup olmadıklarını sordum. İtiraf edenleri ölüm cezasıyla tehdit ederek ikinci ve üçüncü kez yine sorguladım; direndiklerinde cezanın yerine getirilmesini emrettim. İtiraf ettikleri şey ne olursa olsun, inatçılığın ve dikbaşlılığın cezalandırılması gerektiğinden kuşku duymuyordum. Aynı çılgınlığa sahip başka kimseler de vardı; Roma yurttaşı olduklarından onların Roma'ya geri gönderilmelerini emrettim.

Traianus mektubu şöyle yanıtlamıştır:

Sevgili Plinius, sana ihbar edilen Hıristiyanların davalarını incelerken yapman gerekeni yaptın. Öte yandan davalarda standart bir genel kural belirlemek mümkün değildir. Hıristiyanlar aranıp toplanmamalıdır; ihbar edilir ve suçlanırlarsa şu şekilde cezalandırılmalıdır: Hıristiyan olduğunu inkâr eden ve tanrılarımıza tapınarak bunu açıkça belli eden kişi, geçmişi ne kadar şüpheli olursa olsun pişmanlığı karşılığında bağışlanacaktır. Buna karşılık, hazırlayanın adını vermediği ihbarnameler herhangi bir suçlamada dikkate alınmamalıdır. Çünkü bu en kötü örnektir ve çağımızın ruhuna aykırıdır.*

Mektupların ortaya koyduğu gibi Traianus'a göre Hıristiyanlık bir sorundu, çünkü takipçilerinin devlet dinine katılmalarını kati suretle yasaklıyordu. Vatandaş olmayanlar bile sorumlu tutulmuş ve ölümle cezalandırılırken Roma vatandaşları muhtemelen *pleb*'lere gözdağı vermek için arenada can vermek üzere Roma'ya götürülmekteydi. Fakat hepsine fikirlerini değiştirmek için fırsat veriliyordu. Sadece en ateşlileri, inançları ve prensiplerinden bir süreliğine vazgeçmek yerine ölümü yeğleyebilirdi. G.W. Bowersock'ın inandırıcı varsayımına göre dininden dönmeyi reddedenlerin sayısı Plinius'un valilik yaptığı tarih ve yerde, yani 2. yüzyılda ve Küçük Asya'da en yüksekti.

Hıristiyan şehitleri pagan dünyasıyla ve Roma otoritesiyle çatışmaktan kaçınıyorlardı. İnançları için bu şekilde can veren Hıristiyanların sayısı çok az olsa da yaptıkları fedakârlık halkın gözü önünde ve teatraldi. Traianus zamanında arenada ölüm cezasına çarptırılmış Antiokheia (Antakya) Piskoposu Ignatius'un sadece dua ve mektup yazmakla bölü-

* *Genç Plinius'un Anadolu Mektupları*, çev. Ç. Dürüşken, YKY, İstanbul, 2001.

nen Roma yolculuğunu bir zafer havasında geçirmesine izin verilmişti. Piskoposun en büyük endişesi şehirlerdeki varlıklı arkadaşlarının araya girip kendisini kurtarmalarıydı. Bunu engellemek için mektup yazıyordu, zira adının bu dünyada sonsuza kadar yaşayacağından, hatta öteki dünyaya girişini garantileyeceğinden şöhretin tadını çıkarmaktaydı. Ignatius'un seyahatine ve nihayetinde kendini kurban edişine şahit olmayanların, Filistin'in erkek şehitlerine dair bütün hikâyeleri derlemiş Polykarpos ve daha sonra Kaisarea'lı Eusebios'un anlattıklarıyla olayları gözlerinde canlandırmasının imkânı yoktu.

Paganlar şehitlerin ölüm hevesini ve devletin onların fikirlerine uyguladığı gaddarca cezaları gördükçe etkilenmeden edemiyorlardı. Bu nasıl bir tanrıydı ki hiçbir suretle koruma sağlamadığı, suçlayanların elinden kurtarmadığı bu bağnazlar ona ibadet ediyordu? Birkaçı başlangıçta Hıristiyanların bakış açısını –tanrılarının onları bu dünyada himaye etmeyeceği ama İsa'nın başkanlığında onlar için hazırladığı başka bir mekânda acılarından kurtaracağı– takdir etmiş olabilirlerdi. Fedakârlıkları efendileri İsa'nınkinde yansımasını buluyor, aralarından en talihlileri onun gibi çarmıha gerilerek ölüyordu. Şehitler ölümü seçerek tanrıların himaye ya da zafer bahşetmek üzere insan işlerine karıştıklarına dair Roma inancını da kesinkes reddediyor ve böylece infazlarının dayanağı olan hükmü, yani adakta bulunmamalarının Romalılara ilahi ceza getirdiği iddiasını kabul etmiyorlardı. Bazı Hıristiyanların kendi tanrılarının insan ilişkilerine müdahalesini nasıl hevesle benimsediklerini ileride göreceğimizden bu nokta çarpıcıdır, zira Tanrı, müdafisi Constantinus'un eliyle Hıristiyanlara zulmedenlerin öldürülmesini buyuracaktı. Bu, Yahudilerin sağ eline kuvvet veren ve düşmanlarını öldürmeleri için yönlendiren Eski Ahit tanrısının dirilişiydi, fakat bu konunun şimdilik biraz daha beklemesi gerekiyor.

Şehitlerin teatralliği onları imparatorluğun kamusal alanlarında gösterdikleri fedakârlıklara şahit olan sade halkı etkilerken eğitimli kesime Hıristiyanlık, başkaları tarafından anlatılıyordu. Hıristiyanların kendilerini nasıl feda ettiklerini gözlemleyen felsefeye eğilimli paganlar, pratik anlamda tersyüz edilmiş olsa da onların bir Sokratik ilkeye bağlılıklarından etkilenebilirlerdi. Hıristiyanlar inandıkları şey uğruna can verirken Sokrates neye inandığını veya inanmadığını açıklamadığı için öldürülmüştü. Eğitimli kesim, görevleri başka inançlara mensup olan-

larla ilişkiye geçmek ve köprüler kurmak olan Hıristiyanlık müdafileri tarafından tartışmaya dahil ediliyordu. Müdafiler klasik eğitim ve kültürün (*paideia*) Hıristiyan düşüncesinin doğuşu ve gelişimindeki rolünü araştırıyorlar, kendi inançlarını başkalarının kavrayabileceği şekillerde ifade ediyorlardı. Bu türden entelektüel bir uğraş Hıristiyanlığı kamusal alanda tutarak tamamen kapalı bir tarikat olmasını engelliyordu. İnsanlar henoteizme –ikinci derecede tanrılara hükmeden en büyük tanrı inancı– döndükçe müdafilerin de işi kolaylaşmaktaydı. Bunlar genellikle pagan tektanrıcılığıyla bir noktada birleşiyorlardı. En önde gelen iki müdafi Tertullianus ve Origenes'in savaş konusundaki etkili görüşlerine şimdi değineceğiz, çünkü bunlar Constantinus'un inanç yorumunu anlamamız için gerekli arka planı sağlar.

Erken Hıristiyanlığın Savaşa Bakışı

Monolit bir inançlar kümesi değil de sayısız yerel inanç ve uygulamadan ibaret Erken Hıristiyanlığın temelindeki düzensizlik bir abartı değildir. Esasen kendinden sonraki dönemdeki üslup tercihlerine ve teolojik yorumlara uygun oldukları için yazdıkları günümüze gelmiş seçkin bir âlim grubunun fikirlerini biliyoruz. Dolayısıyla Constantinus'tan önceki yüzyıllarda savaşa karşı Hıristiyanların gösterdiği tek bir tavrı ayırt etmeye çabalamak yanlıştır. Ancak bu durum geç antik çağ alanındaki çığır açıcı çalışmalarla açıklığa kavuşturulmadan önce, şahsi veya dini kanaatlerine göre yazan ya da modern savaşların tecrübeleriyle şekillenmiş saygın bilim insanları, kutsal yazılardan ve Kilise Babalarından konuyla bağlantılı uzun alıntı listeleri derliyorlardı. Pasifist yaklaşım İngilizcede en detaylı şekilde C. John Cadoux tarafından Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra ortaya konmuştur. Cadoux "hem yarattığı ihtilaf hem de barındırdığı katliam ve acı sebebiyle erken Hıristiyanlıkta savaşa duyulan tiksintinin ve itirazın ne kadar kuvvetli ve derin olduğunu" göstermeyi amaçlamıştı. Sunduğu alıntılar, ayrıca, "Hıristiyan düşüncesinde savaş ve ölümün ortak bir payda –cinayet– üzerinden nasıl sıkı sıkıya bağlı olduklarını" sergilemek hedefini taşıyordu.

Erken Hıristiyanlığın pasifist olduğu yorumunun özü, Matta İncili'nde geçtiği haliyle, İsa'nın Dağ Vaazı'dan (5:38-45) alıntılanmış,

Yeni Ahit'in "sevgi buyruğu" yani "komşunu sev" ve "diğer yanağını uzat" gibi tanıdık buyruklarıydı. Bu halen erken Hıristiyanlığın savaş karşısındaki konumuna dair popüler görüştür ve İncil'in Kral James versiyonunda şu şekilde geçer:

> "Göze göz, dişe diş" dendiğini duydunuz. Ama ben size diyorum ki kötüye karşı direnmeyin. Sağ yanağınıza bir tokat atana öbür yanağınızı da çevirin. Size karşı davacı olup mintanınızı almak isteyene abanızı da verin. Sizi bin adım yol yürümeye zorlayana iki bin adım yürüyün. Sizden bir şey dileyene verin, isteyeni geri çevirmeyin. "Komşunu seveceksin, düşmanından nefret edeceksin" dendiğini duydunuz. Ama ben size diyorum ki düşmanlarınızı sevin, size zulmedenler için dua edin. Öyle ki, göklerdeki Babanızın oğulları olasınız. Çünkü o güneşini hem kötülerin hem de iyilerin üzerine doğdurur. Eğer yalnız sizi sevenleri severseniz ne ödülünüz olur? Vergi görevlileri de öyle yapmıyor mu? Yalnız kardeşlerinize selam verirseniz fazladan ne yapmış olursunuz? Putperestler de öyle yapmıyor mu? Bu nedenle göklerdeki Babanız yetkin olduğu gibi siz de yetkin olun.

İncil yazarları İsa'nın kılıca karşı duyduğu nefreti sıkça belirtir. "Kılıçla gelen kılıçla yok olur" sözü semboliktir ve Yeşaya Peygamber'in kehanetine göre (2:2-4) kıyamette "RAB uluslar arasında yargıçlık edecek, birçok halkın arasındaki anlaşmazlıkları çözecek. İnsanlar kılıçlarını çekiçle dövüp saban demiri, mızraklarını bağcı bıçağı yapacaklar. Ulus ulusa kılıç kaldırmayacak, savaş eğitimi yapmayacaklar artık." Fakat tutarlı bir pasifist ahlak Yeni Ahit'te tespit edilememektedir, çünkü İsa askerlik hizmeti veya savaşta adam öldürme konusuna hiçbir zaman değinmemiştir.

Savaşçı dil Yeni Ahit'te sıkça kullanılmakla birlikte şiddet eylemlerini teşvik etmez. Hıristiyanlar "iyi savaşa" teşvik ediliyordu (*1 Timoteos* 1:18). Aziz Pavlus askeri metaforlara özellikle meraklıydı ve misyonerleri kendisi gibi *milites Christi*, yani "İsa'nın askerleri" olarak tanımlıyordu. Pavlus yaptığı hizmeti bir ordu subayınınkiyle karşılaştırmaktaydı. Selaniklilerin inanç ve sevgi zırhı kuşanmalarını, kurtuluşun miğferi takmalarını; Korintlilerin dürüstlük zırhını giymesini; Ephesos'luların (Efes) ise (6:17) bellerine hakikati kuşanmalarını ve buna iman kalkanını ve "Tanrı'nın kelamı olan Ruh'un kılıcını" eklemelerini istiyordu. Sonuç olarak erken Hıristiyan yazarların askeri bir dil benimsemeleri oldukça yaygındı. Bu, savaşın onaylandığı anlamına gelmez fakat söz

konusu yazarların bulunduğu dünyada çatışma ve askerlerin her yerde bulunduğunu gösterir. Cadoux'nun zekice gözlemlediği gibi "bunlar Hıristiyan hayatından bir savaş ve kendilerinden de İsa'nın askerleri olarak bahsetmeyi seviyorlardı. Kutsal yazılar onlara Tanrı'nın onayıyla ve onun önderliği altında hareket eden erkekler olarak eskinin savaşçılarını hürmet ve saygıyla anımsamalarını öğretmekteydi. Birçoğu bu devrin sonunda İsa'nın düşmanlarına karşı büyük bir zafer kazanacağı günü iple çekiyordu." Burada Cadoux'nun aklında Yeni Ahit'in Vahiyler Kitabı'ndaki "sevgi buyruğu"na dair açık çelişki vardır. Söz konusu pasajda İsa diğer yanağını uzatmaz; "hem hükmünde hem de savaşta adil" peygamber, ağzından bütün halkları mahvedecek bir kılıçla beyaz bir atın üzerinde bütün heybetiyle kötülüklerin intikamını almaya gelir. Bize söylenene göre "İsa halkları demir asayla yönetecek, Tanrı'nın gazap ve intikam cenderesini sıkacaktır." İsa kaftanının üzerindeki yazıtla tanınacaktır: "Kralların kralı, Efendilerin efendisi." Ancak Yeni Ahit'in derleyicileri için Vahiyler Kitabı tartışmalı bir metindir ve genellikle 4. yüzyıl öncesindeki varlığı reddedilmektedir. Büyük ihtimalle Constantinus'un saltanatında değişen şartlar ve Kaisareia'lı Eusebios'un etkisi Vahiyler Kitabı'nın kanona dahil edilmesini sağlamıştır.

Erken dönem kilise yazarları askeri imgelemleri çoğu kez mesajlarıyla karşılaştırma yapmak için kullanmışladır. Mesela MS 98'e kadar papalık yapmış Romalı Clementius Korinthos'lulara ilk mektubunda muhataplarını barışa çevirmeleri ve barışçıl hükümdarları izlemeleri konusunda teşvik eder fakat savaş dili kullanır:

> İsa bizim liderimizdir ve biz onun askerleriyiz. O zaman bırakın erkekler ve kardeşler bütün enerjimizle Efendimizin kutsal emirlerine uygun olarak asker gibi davranalım. Bırakın komutanlarımızın altında hizmet edenleri düşünelim, hangi emirle, sadakatle ve teslimiyetle onlara emredilen şeyleri yaptıklarını... Bunların hepsi ne validir, ne binlere ya da yüzlere komuta eder, ne de ellisine... Fakat her biri kendi rütbesine göre krallar ve generallerin emrettiklerini yerine getirir. Küçük olmadan büyük yaşayamaz, küçük de büyük olmadan.

Bir yüzyıl sonra İskenderiyeli Clementius askerleri Hıristiyanlarla mukayese etmek için askeri bir dil kullanır ve borazanların İsa'nın öğretileri (dört İncil) olduğunu söyler. En bol askeri karşılaştırma Kartaca

Piskoposu Kyprianos'ta (ö. MS 258) bulunur. Kyprianos dünyayı İsa'nın ordusunun savaş alanı gibi görür. Peygamberin askerleri de şeytanın arkasında dizilmiş kuvvetlere karşı zulüm savaşında çarpışmışlardır.

2. yüzyılda kilise içinde İsrail'in tanrısı Yehova'yı Yeni Ahit'in tanrısı Yabancı'dan ayırt etmek üzere bir harekete öncülük eden Markion şeytanı asıl sorun olarak görmüyordu. İsa Yaratıcı'nın oturduğu göğün üzerinde bir yerde yaşayan Yabancı'nın elçisiydi ve Yahudilerin taptığı öfkeli tanrı tarafından Yaratılış'ın "özünde [*hyle*]" kapana kıstırılmış insanların ruhlarını kurtarmak istiyordu. Markion'un savları, karşıtlarını intikamcı Eski Ahit tanrısının gaddarlıklarını savunmak ya da savaş tarihini bir alegori şeklinde açıklamak gibi tuhaf bir konuma sokmaktaydı. Çoğu ikinci yolu seçti. Aslında Markionizm belki de 2. yüzyıl Suriye'sinde en çok taraftar toplamış Hıristiyanlık formu olmasına karşın, Markion'un fikirlerini sadece on yıllar sonra Tertullianus (yakl. 155-230) tarafından yazılmış uzun tekzipten biliyoruz.

Tertullianus'un daha genç çağdaşı Origenes (185-yakl. 254), Roma'nın Hıristiyan cemaatlerine yönelik tehditlerine model olan bir diğer 2. yüzyıl düşünürü müteveffa filozof Celsus'la boy ölçüşmüştür. Origenes Hıristiyanların asi oldukları iddiasını reddeder ve onlara Roma için adil savaşlarda çarpışanların zaferleri için dua etme görevini verir. Celsus, herkesin Hıristiyanlığı kabul ettiği ve böylece devlet dinini reddettiği takdirde imparatorluğun kaçınılmaz olarak barbarların eline düşeceğini iddia etmişti:

> Celsus: "Şüphesiz senin isteklerine uygun olarak Romalılar tanrılara ve insanlara karşı geleneksel görevlerini ihmal edip yüce olana –ya da siz nasıl adlandırıyorsanız ona– ibadet etmeye başladıkları takdirde onun dünyaya inip kendileri için savaşacağını, öyle ki bundan başka bir yardıma ihtiyaç duymayacaklarını söylemiyorsunuz. Zira aynı Tanrı sizin de söylediğiniz gibi geçmişte bunun çok daha fazlasını kendisine hizmet edenlere vaat etmiştir. Onun sana ve diğerlerine hangi yollarla yardım ettiğini görün! Onlar bütün dünyanın efendisi olmak yerine bir toprak parçası ya da evle yetiniyorlar ve size gelince, eğer biriniz gizlice sınırı aşarsa, o kişi aranıp bulunacak ve ölümle cezalandırılacaktır."

Celsus şehitlerin kötü kaderini ileri sürerek Origenes'in oyununu bozmaya çalışır. Fakat Origenes bununla ilgilenmez:

> Ortaya atılan soru, "Eğer Romalılar Hıristiyanların ilkelerini benimsemeye, saygın tanrılara ve insanlara karşı görevlerini hor görmeye ve yüce olana ibadet etmeye ikna edilirse ne olur?" İşte benim cevabım... Tanrı mantıklı insanların fikir birliğinden dolayı memnun olur ve nifakı def eder. Ve eğer şimdi olduğu gibi çok az insan değil de bütün bir Roma İmparatorluğu hemfikir olursa ne ümit edebiliriz? Zira eski zamanlarda Mısırlılar tarafından kovalanan Yahudilere, "Tanrı sizin için savaşacak ve siz yerinizi koruyacaksınız," diyen Kelam'a dua edecekler. Eğer hepsi uyum içinde tek bir duada birleşirse, Musa ve yakınındakilerin Tanrı'ya yakarırken ettikleri dua ile mağlup olmuş düşmanlardan daha fazlasını kaçıracaklardır. Şimdi eğer Tanrı'nın yasalarına uygun davrananlara vaat ettikleri gerçekleşmezse, bunun nedeni Tanrı'nın sadakatsizliğine bağlanamaz. Tanrı vaatlerini belirli şartlara, yani onların kendi yasalarına uymalarına ve bu yasalara göre yaşamalarına bağlamıştır. Ve eğer bu şarta bağlı vaadi almalarına karşın Yahudilerin bir parça toprağı ya da yaşama alanı yoksa bunun tek sorumlusu işledikleri suçlar, özellikle de İsa'ya davranışlarındaki kabahatleridir.

Origenes'in Yahudilikten dönenlerin peşinde olmadığı bellidir fakat şimdi Hıristiyan vaadini yerine getirememesine neden olmuş günah keçilerini bulmuştur. Diğer taraftan:

> Eğer Celsus'un iddiasına göre bütün Romalılar Hıristiyan inancına kucak açarsa dua ettikleri zaman düşmanlarının hakkından gelecek ya da daha doğrusu hiç savaş yapmayacaklardı. Sadece elli insan için beş şehrin tümünü kurtarmaya söz veren ilahi gücün rehberliğinde olacaklardı.

Origenes'in Celsus'un varsayımının gerçekleşmesini beklemediği aşikârdı, çünkü yaşamı boyunca Romalıların Hıristiyanlığa geçiş hızı çok sağlıklıydı; 3. yüzyılın sonundaki üstel artışı öngöremezdi. Fakat görünüşe bakılırsa Origenes çoğu Hıristiyanın niteliklerini pek önemsemiyordu. Ona göre bunlar kendilerinin toplumla bağlantısını kesip İsa'nın "askerleri" olarak davranamayacak kadar zayıftılar. Bu görevin, Kuzey Afrika ve Suriye çöllerinde İsa'nın tecridini tekrar yaşayan, onun adına şeytanlarla ve sivil hayatın içindeki daha aciz Hıristiyanların iyiliği için savaşan keşişlere (çileciler) düştüğüne inanıyordu.

Origenes daha sonra Eusebios tarafından kendi babasını zorlayacak kadar "şehitlik arzusu barındıran" biri olarak tasvir edilmiştir. Origenes kariyerine kutsal yazıların dar yorumcusu olarak başlamış tutkulu bir

gençti ve sonunda ayakkabı giymeyi bırakmış hatta muhtemelen İsa'nın Matta İncili'ndeki (19:12) öğüdüne uyarak kendini hadım saymıştı. Ancak Hıristiyan eğitimi görenlerin eğitimcisi olarak geçirdiği ilk yıllarını takiben daha olgun fikirlere ve alegorilere yöneldi. İncil'i İsa'nın cisim bulmasının bir uzantısı olarak görüyordu ve sözlerinin akıllara işlemesi onun için çok önemliydi. Böylece dinleyiciler İsa'nın bedenini paylaşabilirlerdi. Kutsal Kitap için, "Tanrı'nın, öğrenmek isteyenlere farklı seslerin içinden tek bir kurtarıcı ses yollayan mükemmel ve uyumlu aracı," diye yazmıştı. Kutsal Kitap'ın her bir kelimesi potansiyel olarak üç anlama sahipti fakat hepsini içermiyordu: Edebi, ahlaki ve ruhani. Dolayısıyla Origenes Eski Ahit'in örfi kitaplarını alegorik şekilde ilk yorumlayanlardan biriydi. Eski Ahit'te en fazla şiddet içeren kısımlardan Yeşu Kitabı'na dair yorumu bir yetenek gösterisidir. Origenes anlatıların bize manevi dersler vermek üzere korunduğunu öne sürer. Yunanca "Rahibe'nin oğlu İsa" anlamına gelen adıyla Yeşu, İsa'ya delalet eder. Origenes, Kenan ülkesinin İsrailliler tarafından fethini her bir Hıristiyanın yaşamı boyunca yaptığı ruhani mücadelenin alegorisi olarak açıklar. Bu yüzden heretikler nasıl dini şiddet için haklı bir gerekçe gösteremiyorlarsa Eski Ahit tanrısını zalim olarak görmekte de yanıldıklarını söyler. Fakat Origenes, şüphesiz kendi zamanında olduğu gibi orduda hizmet eden Hıristiyanlar görse şaşırmazdı.

Roma Ordusunda Hıristiyanlar

Hıristiyan askerlerin fiilen seferlere katılmasıyla ilgili ilk ima Marcus Aurelius'un Tuna seferlerine dair anlatılarda görülmektedir. Eseri günümüze gelmemiş fakat Eusebios'un *Kilise Tarihi*'nde (*Historia Ecclesiastica*; *HE** 5.5) atıfta bulunulan Hierapolis'li Apollinarios ve daha sonra Tertullianus'a (*Apologeticum* 5) göre On İkinci Fulminata Lejyonu'nun Hıristiyan askerleri susuzluklarını gidermek için yağmur duasına çıkmışlar ve yağmur lejyonun adına uygun olarak ("yıldırım çarpmış lejyon") gök gürültülü sağanak şeklinde yağmıştı. İmparatorun

* Kaisareia'lı Eusebios'un *Kilise Tarihi*'ne çok sık göndermede bulunacağımdan *HE* kısaltmasını sık sık kullanacağım. Orijinal metne başvurmak isteyenler için bir çevrimiçi Penguen çevirisi mevcuttur ve kısım ile bölüm numaralarını yararlı bulacaklardır.

lejyona "gürleyen" adını verdiği doğru değildir. Olay Roma'daki Aurelianus Sütunu'nda (Resim 9) betimlenmiştir ve burada çağdaş sikkelerde olduğu gibi imparator bizzat dua ederken görülür. Pagan tarihçiler Dio Cassius ve Capitolinus ise duaların bir pagan tanrısına, ya Jupiter Pluvius ya da Hermes Trismegistus'a yapıldığını yazar. Ayrıca hiçbiri Hıristiyanlardan bahsetmez.

O halde bu kayıt kuşkuludur, fakat Tertullianus Hıristiyanların geç 2. yüzyıl ve erken 3. yüzyılda Roma ordusunda hizmet ettiği konusunda net kanıt sunar. Aziz Hieronymos'un, Tertullianus'un Kuzey Afrikalı bir *centurio*'nun oğlu olduğu iddiası doğrulanamamakla birlikte, Tertullianus ordu hayatı hakkında çok bilgiliydi. Kendisi *Apologeticum*'da (4., 37., 42. bölümler) belki de tedirgin paganları amaçlayarak sadakatle askerlik görevini yerine getiren Hıristiyanlara ait birçok örnek vermiştir. Böyle bir hizmete ilişkin olarak yaygın bir hoşnutsuzluk yoktu ve konumlarını savunma zorunluluğu hisseden çağdaş Hıristiyan askerleri bunu Eski Ahit'teki örneklere atıfta bulunarak yapıyorlardı. Söz konusu örneklerden bazıları Tertullianus tarafından *De Idolatria* adlı kitapçığında verilmiştir.

> Fakat şimdi inançlı biri kendisini askeri hizmete adayabilir mi, ya da kurban törenlerine ve büyük cezalara katılma zorunluluğu olan erbaş ve daha aşağı rütbedekiler bile söz konusu olduğunda inanç, askerliği kabul edebilir mi konusunda sorular sorulmakta. İlahi ayinle insani ayin, İsa'nın sancağıyla şeytanın sancağı, ışıkla karanlık arasında bir anlaşma yoktur. Bir ruh iki efendiye –imparator ve Tanrı– bağlı olamaz. Yine de Musa bir asa taşımış, Harun ise bir kemer takmıştı ve Vaftizci Yahya deri giymiş, Nun'un oğlu Yeşu ise bir yürüyüş koluna liderlik etmişti. Ve insanlar savaşmıştı; eğer bununla eğlenmek sizi mutlu ediyorsa... Peki, Hıristiyan bir erkek nasıl savaşır? Sadece bu da değil: Tanrı'nın elinden aldığı kılıç olmaksızın barışta bile nasıl hizmet eder? Askerler Yahya'ya gelip ondan yeni hükümdarlığın kurallarını öğrenmelerine rağmen, bir yüzbaşı her şeye karşın Tanrı'nın Petrus'u silahsızlandırarak aslında bütün askerlerden silahlarını aldığına inanıyordu.

Bu risale Tertullianus'un kariyerinde geç bir döneme, bir Montanist olduğu zamana denk gelir. Kilisenin gözünde bir heretik olan Montanus, Kutsal Ruh'un kendisine yeni vahiyler bildirdiğini ilan etmişti. Montanus'un yeni kehanetleriyle ilgili yazılı kaynaklar yok olmuştur, ama Tertullianus doktrinden ziyade kilise disipliniyle ilişkili olduklarını

ima eder ve eski kötü alışkanlıklarına dönen Hıristiyanların günahlarından arındırılmaması gerektiğini savunur. Bu, Tertullianus'un askerlik hizmetini reddetme konusundaki sertliğini açıklayabilir, zira imparator ile lejyon ve sancakların *genius*'una sadakati talep edilen aktif bir askerin kendisini kışlanın dini hayatından ayrı tutabilmesinin imkânsız olduğunu söylemektedir.

Aslında bakılırsa Hıristiyanların askeri meselelere dahil olmalarını onaylamayan Tertullianus'un bu tavrı, esasen ordu yaşamının teşvik ettiği potansiyel şiddetten kaynaklanmıyordu. Hoşnutsuzluğu daha ziyade, Roma ordusunda her askerin dini takvimdeki (*feriale*) direktifler doğrultusunda, herhangi bir direniş ve aksaklık olmaksızın tam anlamıyla ve düzenli olarak devlet dinine iştirak etmesi yüzündendi. Tertullianus *de Corona* adlı eserinde inançları uğruna cesaret göstermeyen, bunun yerine putperestlerin sembollerini –bu durumda muzaffer komutanların defne taçlarını– takan Hıristiyan askerleri suçlar. Yazar taç giymeyi reddetmiş ve ardından şehit olmuş bir askerin ahlakını yücelten ve ona öykünülmesini isteyen bir öykü anlatır:

> Çok yakın bir zamanda şöyle bir şey oldu: En mükemmel imparatorlarımızın ganimeti ordugâhta dağıtılırken defne taçlı askerler yaklaştı. Bunların içinde daha ziyade Tanrı'nın askeri olan ve iki efendiye birden hizmet edebileceğini düşünen kardeşlerinden daha iradeli birisi vardı. Sadece onun başı çıplaktı –sırf bundan dolayı herkes tarafından Hıristiyan olduğu biliniyordu– ve tacını elinde tutuyordu; mertçe öne çıkmıştı. Dolayısıyla herkes onu yalnız bıraktı ve uzaktan kendisiyle alay ettiler; yakınındayken dişlerini gıcırdattılar. Adam safından ayrıldıktan sonra homurtular *tribunus*'a ulaştı. *Tribunus* zaman kaybetmeden ona sorusunu yöneltti: "Neden kıyafetlerin diğerlerinde farklı?" Asker de diğerleriyle birlikte taç takma özgürlüğünün olmadığını söyledi. İvedilikle bunun nedenleri sorulduğunda, "Ben Hıristiyanım," diye karşılık verdi. Ey kendi tanrısıyla gurur duyan asker! Ardından konu değerlendirildi ve oylama yapıldı; daha yüksek bir mahkemeye taşınmasına karar verildi. Suçlu ise yüksek memurlara götürüldü. Asker de hemen üzerindeki kalın pelerini çıkardı ve yükü hafiflemeye başladı. Ayaklarını asker ayakkabısından kurtarıp toprağa bastı. Kılıcını bıraktı; zaten Efendimizi korumak için ona ihtiyaç yoktu. Aynı şekilde defne tacını da elinden bıraktı. Şimdi kendi kanıyla erguvana bürüneceği umuduyla, İncil'e sarınmış, Tanrı'nın güzel sözleriyle kuşanmış, baştan aşağı havarilerin zırhına bürünmüş ve şehitliğin beyaz tacını takmış halde İsa'nın büyük armağanını zindanda beklemekteydi.

On beş bölüm boyunca devam eden hikâye bize birkaç şey gösterir. Öncelikle Hıristiyanların MS 200 civarında orduda aktif görevde bulunmaları sıra dışı değildi. Pasaj sadece bir kişinin Hıristiyan olarak anılmayı hak ettiğini söylemekle birlikte bu tek fakat hayali birlikte zafer tacını kabul etmiş ve böylece Tertullianus'un eleştirilerine hedef olmuş birkaç, belki de birçok başka Hıristiyan asker vardı. Hikâye ikinci olarak putperestlik meselesine eğilir. Tacı takmak bu türden bir hareket olmasına ve Tertullianus daha sonra tacın Mithras müritlerinin sembolü olduğunu aktarmasına karşın çoğu Hıristiyan için büyük bir sorun teşkil etmiyordu. Son olarak bazı Hıristiyanlar, bir askerin böyle bir gösteride bulunmasının ve dolayısıyla tacı kabul etmeye istekli diğerlerinin inancını sorgulamasının saf ve akılsız bir davranış olduğuna inanıyorlar, askerin tutumundaki bilgeliği sorguluyorlardı. Hikâyedeki asker zindanda, zulmedenlere karşı dininin gereklerini yerine getirmek için savaşan ve şehitlik tacını kazanan gerçek bir İsa'nın askeri olarak Tertullianus'un gözünde kutlu bir insana dönüşüyordu fakat daha ılımlı inananlara göreyse açıkça bir aptaldı.

De Corona erken Hıristiyan literatüründe başlı başına askerliğe adanmış ve aynı zamanda Mithraizm'in bir yönüne dair tutarlı bir resim ortaya koyan tek çalışmadır. Pasajın son bölümü bir müridin üçüncü aşamaya, yani "asker" (*miles*) aşamasına kabul törenini anlatır. Yine de tacı reddetmiş Hıristiyan silah arkadaşlarını desteklemeyen öteki Hıristiyan askerleri suçlarken Tertullianus şunları yazar:

> Utanın onun silah arkadaşları olan sizler! Bundan sonra onun tarafından değil Mithras'ın bir askeri tarafından suçlanacaksınız. O asker ki ordugâhtaki kasvetli ve karanlık mağarada yapılan kabul töreninde kendisine sanki şehitliği taklit edercesine başına takması için kılıcın ucuyla tehdit edilerek bir taç verilir. Sonra ondan direnmesi ve tacı çıkarıp atması –ya da böylesi hoşunuza giderse– omzuna götürerek tacının Mithras olduğunu söylemesi beklenir. Ve bundan sonra bir daha ona taç takılmaz ve herhangi bir yerde dininden dolayı soruşturma geçirirse kim olduğu bilinir. Eğer tacının tanrısı olduğunu söyleyerek tacı fırlatırsa Mithras'ın askeri olduğu hemen anlaşılır. Sadık hizmetkârları sayesinde bizi utandırmak ve lanetlemek için Tanrı'nın işlerini taklit etmeye alışmış şeytanın hilelerine karşı uyanık olalım.

De Corona'nın da dahil olduğu diğer geç tarihli yazılarında Tertullianus, Hıristiyanların, hem devlet dininin hem de askerlerin çok yakınlık

gösterdiği kültün (yani Mithras kültünün) sahte putlarına hayvan kurban etmek yerine kendilerini kurban etmelerini ister. Kati fikri şudur: "Eğer bir kimse kurban sunmaya ve işkence ya da ceza ihtimali yüzünden İsa'yı büsbütün redde zorlanırsa," o kişi [İsa'yı] reddetmekten korkan ve şehitliğe gönüllü olandan daha az Hıristiyandır. Tertullianus zafer tacının takılmasından daha çok askerlerin *sacramentum* yemini etmesini, yani Roma imparatoruna bağlılığını sunmasını ayıplıyordu, zira askerlerin katılması gereken tek sakrament,* vaftiz olmalıydı. Tertullianus, Hıristiyanları uyanık tutması beklenen orucu, askerin gece nöbetçisi olarak resmi sorumluluklarıyla kıyaslarken yine "sakrament" terimini kullanır. Fakat hiçbir yerde askerleri asker oldukları için suçlamaz. Bunun yerine havari Luka'nın kaydettiği haliyle (3:14) Vaftizci Yahya'nın Romalı askerlere öğüdünü tekrarlar: "Bazı askerler de, 'Ya biz ne yapalım?' diye sordular. O da, 'Kaba kuvvetle ya da yalan suçlamalarla kimseden para koparmayın,' dedi, 'ücretlerinizle yetinin.'" Burada söz konusu olanlar elbette Hıristiyan askerler değildi fakat Yahya onlara ordudan ayrılmalarını salık vermez. İstediği daha ziyade elleri altındaki şiddet tekelini başkalarının aleyhinde kişisel çıkar sağlamak için kullanmamalarıdır; öldürmekle değil zorbalıkla ilgilenir. İsa bir *centurion*'u vazifesi nedeniyle itham etmemiş, tersine onun kölesini iyileştirmişti (*Matta* 8:5-12; *Luka* 7:1-10).

Tertullianus'un incelikli yazısının kısıtlı kapsamı ötesinde, inançlarının Hıristiyan askerlerin tutumlarını düzenleyen çok sayıda ve çeşitlilikte talimatlar olmalıydı. Böylece inançlarının gerektirdiği kuralları ihlal etmeyeceklerdi. Bu kurallardan bazıları mevcut kilise talimatları arasına korunmuştur. 3. yüzyıla ait Apostolik Gelenek'in (*Apostolike Paradosis*) dahil olduğu bu belgeler, Hıristiyan cemaatlerini doğru şekilde eğitmek ve terbiye etmek, aynı zamanda ayinlerin düzenini sağlamak için kilise liderlerine yönelik elkitaplarıydı. Bunlar düzenli olarak gözden geçiriliyor, güncelleniyor, dağıtılıyordu. Her bir versiyon sonuncusundan ve belki de diğer birkaç tanesinden yararlanmaktaydı. Dolayısıyla Hıristiyan düşünürlerin savaş ve askerlik hizmetini de içeren çeşitli konular üzerine zaman ve yere göre değişen fikirlerini yansıtırlar. En açık şekilde erken Hıristiyanlıktaki çeşitliliğe şahitlik ederler ve davranışların değiş-

* Hıristiyanlıkta Tanrı'nın aktif olarak yer aldığına inanılan en kutsal ayinler. Katolik ve Ortodokslarda yedi, Protestanlardaysa iki (vaftiz ve evharistiya) adet sakrament vardır - e.n.

ken olduğunu, sadece özgün ortam ve zaman bağlamında anlaşılabileceğini ortaya koyarlar. En az bunun kadar önemli bir başka husus, söz konusu eserlerin entelektüeller tarafından eğitimli okuyuculara yönelik yazılmaları değil, imparatorluk genelindeki cemaatlerde yeni din değiştirenleri kabul eden ve eğitenlere yönelik birer pratik rehber olmalarıydı.

Apostolik Gelenek elimize Latince, Kıptice, Etiyopyaca ve Arapça tercümeleriyle geçmişse de, Yunanca orijinali kayıptır. Bütün versiyonları askerlik hizmetiyle ilgilidir ve bir bölümde Hıristiyan önderlere din değiştirebilecek potansiyeldeki insanları elemeye tabi tutmaları tavsiye edilir. Talimatlar ise her birinde farklıdır. Kıptice ve Arapça versiyonları, askerlerin öldürmemeye yemin etmeleri ve rütbe sahibi olmadıkları sürece vaftiz edilerek cemaate kabul edilmelerine izin verir. Etiyopyaca versiyon daha katıdır: Bütün askerleri Hıristiyan eğitimi almaktan alıkoyar; bu görevin onları Hıristiyanlığın mesajına karşı kayıtsız kılacağına hükmeder (bu bölümün Latince çevirisi kayıptır). Komuta kademesindeki askerler bütün versiyonlarda muaf tutulmuşlardır ve bunun sebebi de askerlik hayatının gündelik putperest ayinlerinden kaçınamamalarıdır. Hepsinde asker yemini *sacramentum* meselesi ele alınır ve yine bütün versiyonlarda Hıristiyanların vaftiz sakramentiyle uyuşmadığı savunulur. Tüm versiyonlar onaylanmış Hıristiyanların ve Hıristiyan talebelerinin orduya gönüllü olarak yazılmalarını (bu yemini etmek zorunda kalacakları için) yasaklar. Bu iki şey ima etmektedir: İlk olarak Hıristiyanların gönüllü askere yazılması aşılmadık bir olay değildi ve ikincisi, askere alınanlar cezalandırılmıyor fakat tavırları yumuşatılıyordu.

Asker Şehitler ve Savaşçı Azizler

Erken dönemin en popüler şehit öyküleri Ignatius ya da Polykarpos gibi güçlü erkekleri değil, kadınları içeriyordu. Kadınların Hıristiyanlığın yayılmasına öncülük ettikleri düşünülürse bu pek şaşırtıcı değildir. Azize Thekla'nın öyküsü 2. yüzyıl kadar erken bir tarihte yaygınlaşmış olmasına karşın hayatının insan yiyen fokların arasında sona erdiği inancı belki de daha geç tarihliydi. Daha çok sevilen bir hikâye *Azize Perpetua'nın Çilesi* idi. Perpetua Kartaca'da tiyatroda infaz edilmiş soylu bir kadındı. Eserin büyük kısmının zindanda kendisi tarafından kaleme almış olma-

sı hikâyesini daha ilginç kılar. Bununla birlikte Decius'un saltanatında (MS 249-251) imparatorluk genelinde başlayan ilk sistematik zulümleri takiben kadın şehitlere olan ilgi azalmaya başlamıştır. Origenes'in en büyük arzusu işte bu dönemde gerçeklemiş ve Eusebios'un işkenceyle şehit edilenler listesine girmiştir. Artık bir piskopos ya da Hıristiyan asker olmanın tehlikesi aşikârdı, zira askerlerin devlet ayinlerine katılmadaki isteksizlikleri oldukça belliydi. Böylece Decius genel bir kararname çıkararak imparatorluk sınırları içinde herkesin kurban kesip etini yemesini ve şimdiye kadar her zaman kurban kesmiş olduğuna dair yemin etmesini istedi. Bu ordugâhlarda itaatsizlik eylemlerine ve Hıristiyan askerler arasında dikkat çekici ilk şehadet olaylarına yol açtı. Önde gelen bazı piskoposlar gibi (250'nin Ocak ayında şehit olan Papa Fabianus hariç) kaçamayan, şehirlerin kalabalığına ya da Pontos dağlarına saklanamayan (Gregorios Thaumatorgos gibi) askerler gönüllü şehit oldular. Böylece mahkemeye çıkarmak üzere eşlik ettikleri yaşlı Theophilos'la birlikte ölmüş muhteşem uydurma isimlere –Ammon, Zeus, Ptolemaios, Ingenuus– sahip dört İskenderiyeli asker karşımıza çıkar. Görünen o ki hikâyesi daha önce Eusebios tarafından anlatılmış olan ve üstteki dört asker gibi doğruluğu şüpheli Basilides örneğinin izinden gidiyorlardı. Potamiaena adında hükümlü bir kadını gözetim altında tutmakla görevli olan Basilides, mahkûmun sabrından ve ölümünden üç gün sonra rüyasında kendisine bir taç vermesinden etkilenmişti. Tacı kabul eden Basilides din değiştirdi ve gecikmeksizin boynu vuruldu.

Bizans geleneğinde büyük savaşçı azizlere ilk kez Decius'un saltanatında rastlarız. Bunlardan biri olan Aziz Mercurius, çok geç ve tamamen uydurma öyküsünde bir melek tarafından ziyaret edilir, dinini değiştirir ve kendisinden Artemis'e kurban sunmasını isteyen imparatorun huzurunda İsa'yı inkâr etmez. Daha sonra öykü 4. yüzyıla transfer olmuş ve Mercurius'un İmparator Iulianus'u öldüren mızrağı fırlatan kişi olduğuna inanılmıştır. Kendisi böylece imparatorlar arasında da Constantinus'un inancının yolunu açmıştır. Asker şehitlerin öyküleri ancak daha sonra ünlenmiştir, çünkü asker şehitlere ihtiyaç duyan bir Hıristiyan imparatorluk daha sonra ortaya çıkmıştı. Başlangıçta Hıristiyan askerlerin ölümlerine piskoposların ya da diğerlerininkinden farklı bir gözle bakılmıyordu, çünkü yeni dinin ilk üç yüzyılı içinde hiçbir Hıristiyan yazar askerlerin faaliyetlerini farklı bir gözle değerlen-

dirmeyi sağlayacak etik bir pasifizm kuramı geliştirmemişti. Gerçi daha sonraki tarihlerde ortodoks kabul edilen çoğu yazarın öldürme eylemini çirkin bulduğu açıktı. Markion gibi heretiklerin gözündeyse tiksindiriciydi. Tertullianus Montanist olduğu zaman askerlik hizmetine karşı daha katı bir tutum sergilemiştir, fakat Hıristiyan bir askerin öldürme potansiyelinden ziyade ordu hayatındaki putperestlikle daha ilgili görünen bir tek o değildi. Bu nokta, milattan sonraki ilk üç yüzyılda kendilerini Hıristiyan, görüşlerini ise ortodoks kabul edenlerin ne kadar çeşitli olduğunu göstermektedir. Ortodoks uygulamalar, ancak idareden maddi destek gören, tek ve evrensel bir görüşün teşvikine hizmet etmesi için yönlendirilen üst düzey katılımlı toplantılarda (sinodlar) piskoposların aldığı kararların devletin şiddet tekeli tarafından uygulanmasıyla ortaya çıkabiliyordu. Neyin ortodoks, neyin heretik olduğu bu tarihlerde yeni bir anlam kazandı. Fakat bu daha sonra gerçekleşecek ve göreceğimiz üzere bu değişimde etkili olacak olan Constantinus, birliği sağlamaya heves, hatta telaş edecekti. Şimdilik Hıristiyan Kilisesi birbirinden farklı cemaatlerin gevşek birlikteliğinden meydana geliyordu ve birçok fikir ifade edilebilmekteydi.

3. Bölüm

Yenilmez İmparator ve Tanrısal Hamisi

Hıristiyanlığın yükselişi imparatorluğun uzatmalı bir kriz dönemine denk gelmişti. Birçokları tarafından krizin nedeni olarak gösterilen Hıristiyanların, bu yüzden 3. yüzyılın ortalarında ilk kez sistematik olarak zulme uğradığı görülür. Aynı zamanda krize tepki, fakat gerçekte krizin uzamasına çok büyük katkı yapan bir etken olarak ordunun siyasi gücünde dramatik bir artışa şahit olunmaktadır. 3. yüzyıl boyunca ordu imparatorları tahta çıkarabilen ve devirebilen tek devlet aygıtıydı. Dolayısıyla 3. yüzyıl imparatorları iktidarlarını korumak için başıbozuk askerleri üzerinde kontrol sağlamak için mücadele ettiler, fakat sadece belli bir dereceye kadar başarılı oldular. Severus hanedanının sonu (193-235) ile sonraki bölümün konusu olacak Tetrarşi'nin kuruluşu (284) arasındaki yarım yüzyılda elliden fazla kişi tahtta hak iddia etmiştir. Bunlardan imparatorluğu genel kabul gören yirmi ikisinin büyük çoğunluğu da komutaları altındaki askerler tarafından imparator ilan edilmiş ve yine onlar tarafından öldürülmüştür. Genel kabul gören imparatorlardan MS 251-284 arasında hüküm süren imparatorların ikisi dışında hepsinin hayatı bu şekilde sona ermiştir. İstisnalar ise Perslerle yapılan savaşta esir düşen Valerianus (253-260) ve "çok ağır bir salgın" –muhtemelen kızamık ya da çiçek– yüzünden hayata gözlerini yuman II. Claudius'tur (Gothicus; 268-270).

Kısa ömürlü ve gaddar saltanatlarla ilişkilendirilen istikrarsızlığın meydana getirdiği sorunlar başka zaman olsa Roma'nın zorlanmadan halledebileceği türdendi. İmparatorluğun sıkıntılarını etraflıca ele almak bu kitabın kapsamı dışındadır, fakat Constantinus'a iktidar yolunu hazırlayan gelişmeleri özetlemek önemlidir. Constantinus MS 306'da York'tayken ordunun tahta geçireceği sıradaki adaydan başka bir şey değildi ve en büyük korkusu da onların elinde ölecek sıradaki kişi ol-

maktı. Constantinus'un gayet mantıklı ve haklı ölüm korkusu, zamanla ve özellikle savaşlarda kazandığı zaferlerin sonucu olan başarılarıyla kayboldu. Roma'nın 3. yüzyılda yaşadığı krizin mirası bu olmuştu.

İmparatorluk Krizi

Son zamanlarda Roma İmparatorluğu'nun 3. yüzyıl ortalarında karşılaştığı sorunların önemini azaltmak rağbet görmektedir. Kriz, barbar istilalarından ziyade edebi kurgulara atfedilmekte ve geleneksel olarak duruma verilen "imparatorluk krizi" tanımlaması reddedilmektedir. 3. yüzyılda Roma sınırlarına yönelik tehditler daha erken ve geç dönemlerdekilerden daha büyük olmayabilir. Ayrıca günümüze kalmış tarih anlatıları bu çarpık resme katkıda bulunmuş olabilir. Cassius Dio ve Herodianus'un tanıklıkları sadece ilk kırk yılı kapsamaktadır. Yüzyılın geri kalanı için büyük oranda 4. yüzyılın sonunda yaşamış maharetli fakat ikiyüzlü bir yazarın eseri olan *Historia Augusta*'ya bağımlıyız. Ancak dış tehditlerin düzenli bir baskı yarattığı ve bunların da Roma'nın zaferlerinin tatsız sonuçları olduğu gerçeği göz ardı edilemez. Roma'nın doğusundaki Part İmparatorluğu büyük ve zayıf bir hedef, mükemmel ganimet ve prestij kanyağıyken Septimius Severus'un Partlara karşı kazandığı zaferin yarattığı boşluk, Partların Pers satrabı Ardaşir'in serbest kalmasına yol açtı. Ardaşir'in hırsı askeri başarılara odaklıydı ve dolayısıyla saldırılarını Roma'ya yöneltti. 220'lerin ortalarından itibaren yeni güç olarak Romalıların doğulu düşmanları Partların yerini alan Sasani İmparatorluğu ve Roma arasındaki ihtilaf, Ardaşir'in oğlu I. Şapur (241-272) döneminde büyüdü.

Bu sırada kuzeydeki Germen ve Got kavimleri Ren ve Tuna sınırlarında sürekli bir baskı unsuruydu. Bilim insanları artık Got ve Alaman kavimlerini birbirlerini iterek İç Asya'nın bozkırlarından Avrupa'ya göç eden birçok kavmin arasında birbirine kaynaşmış iki kavim olarak kabul etmemektedir. Şimdi anlaşılmaktadır ki okuryazar düşmanlarının Latince yıllıklarında geçen isimleri, söz konusu kavimlerin barbar kimlikleri hakkında ifşa ettikleri kadarını da gizlemektedirler. Gotlar ve Alamanlar kavim değildi; etnik kimlik belirleyicileri (broşlar, saç şekilleri) değil, hedefleri (refah artışı, sosyal ilerleme) ortak olan ordulardı. Bununla bir-

likte Gotlarla Alamanları grup olarak bir araya getiren temel şey yağma ve prestij arayışında Roma ileri karakollarına saldıran kralları takip etmeleriydi. Kavimlerin bütün olarak katıldığı istilalar kadar yıkıcı olmasa da etkili orduların gerçekleştirdiği giderek sıklaşan baskınlar öylece göz ardı edilemezdi. Yabancı istilaları hem imparatorluk sisteminde arızalara yol açıyor hem de bunları iyice ağırlaştırıyordu. Yirmi yıl boyunca Galya ve Suriye'de Romalı olduklarını iddia eden fakat tahıl ve vergi gelirlerini imparatorlukla paylaşmayan küçük krallıklar varlıklarını sürdürdü.

Galya ve Palmyra imparatorluklarının hükümdarları imparatorluğun çekirdek eyaletlerinden destek almayı başaramazken Roma tahtına ortak çıkan ya da tahtı gasp eden birçok hükümdar, iyi ya da (çoğunlukla) kötü, "Romalıların imparatoru" sıfatını taşıdı. İdarenin kalbinde istikrar olmadığı zaman görev başındaki orduyu ayakta tutmanın mali yükü, daha büyük bir ekonominin ufak bir kısmını oluşturan devlet ekonomisinin belini büküyordu. Roma ekonomisinin sadece küçük bir bölümü, yani devletin doğrudan ilgisi dahilindeki alan para kullanmaktaydı. Şüphesiz Roma vatandaşları ekmeğin dağıtılmadığı ya da kendilerinin üretmediği büyük şehirlerde ekmek almak için bronz sikkelere ihtiyaç duyuyorlardı. Fakat esasen bu sikkeler, ekmek ve tahıl satanların elde edip vergilerini ödeyebilmeleri için sağlanıyordu. Özellikle devlet ekonomisinin desteklenmesi için basılan altın ve gümüş sikkelerin mantığı da aynıydı: Devletin ihtiyaçlarını karşılamak, asker maaşlarını ödemek, vergi toplanmasını kolaylaştırmak. Bazı değerli metallerin genel dolaşıma girmesi ve sadece toptan ticareti ya da lüks malların ticaretini kolaylaştırmak gibi ikincil bir işleve hizmet etmesi, her yıl yeterli miktarda sikke geri döndüğü sürece çoğu imparatorun gözünde pek önem arz etmiyordu. Savaş zamanında vergi sisteminde sıkıntıların yaşanması kaçınılmazdı, zira gelir getiren topraklar tehdit altındaydı ya da belli dönemlerde elden çıkıyordu. Her ikisi de uzun süre boyunca imparatorluk kontrolü dışında kalan Güney Galya ve Mısır vergi getirisi yüksek olan başlıca bölgeler arasındayken elden hiç çıkmamış İtalya ve Roma şehri ise *ius Italicum* yasası çerçevesinde vergiden muaftı. Verimli toprakların yitirilmesi, iç ve dış savaşlarda yabancı orduların veya Roma kuvvetlerinin düşmanlarını erzaktan mahrum etmek için hasadı tahrip etmesi veya askerleri beslemek için mahsule el konması yüzünden daha da beter bir hal alıyordu. Satacak mahsulleri kalmayan toprak sahipleri

toprak vergisi ödeyebilecekleri araçtan da mahrum kalmış oluyorlardı. Romalılar elbette geçmişte de böyle durumlar atlatmışlardı ama 3. yüzyıldaki sorunlara, ordunun sürekli artan taleplerinden yüksek miktarda gelir sağlamayı beceremeyen ya da buna ilgi göstermeyen düzinelerce imparatorun ülke sınırları içinde sürdürdüğü savaşlar eşlik ediyordu.

Kısa saltanatları süresince her imparator hiç vakit kaybetmeden ve sadece orduyla meşgul oluyordu: Sınırları garnizon ve kalelerle savunmak, askerleri devamlı şekilde savaş alanında tutmak ve tedariklerini güvence altına almak, tahta çıkış ya da zafer bahşişi dağıtmak, esirler için fidye istemek... Görünüşe göre ordugâhın ötesinde hiçbir şey acil değildi ve kriz yönetimi dışında gelirlerin çok azı hükümetin düzenli işlemesini finanse etmek için kullanılıyordu. Devlet, ordu haricindeki işlevlerini yerine getirmesini sağlayacak vergiler ile bunları toplama fırsat ve yollarının eksikliğini hissetmekteydi. Durum 250'ler ve 260'lar boyunca devam ederek Roma imparatorluk nüfusunun yüzde otuzunu öldüren salgın yüzünden daha da kötüleşmişti. Hayatını kaybetmiş vatandaşlar toprak sürmüyor ve vergi vermiyordu, doğal olarak. Bu, bardağı taşıran son damla oldu. Devlet ekonomisinin taleplerini karşılayacak yeterli altın ve gümüş sağlanamadığında imparatorların elinin altındaki en hızlı çözüm sikkeyi tağşiş etmek ve vergi oranlarını artırmaktı. Sikkelerdeki değerli maden ağırlığı azaltıldığında sonuç olarak enflasyon hızla yükseliyordu. Sikkenin tağşiş edildiğini gören satıcılar buna göre fiyatları yükseltiyordu. Vergi oranları artsa bile devlete yeni sikke darbında kullanılacak daha az değerli maden geliyordu. Kötü para iyi parayı kovar şeklindeki Gresham Kanunu'na göre* koşulları buna elveren Romalılar altın ve gümüş içeriği yüksek eski sikkeleri saklayıp vergileri tağşiş edilmiş yeni sikkelerle ödüyorlardı. Üstelik zenginlerin her zaman devletten vergi ayrıcalıkları koparmaları, hatta silahlı vergi tahsildarlarına direniş göstermeleri, diğerlerine göre daha mümkündü. Dolayısıyla yük, ödeme gücü her daim daha az olan fakirlerin üzerine binmekteydi.

---

* "Bir ülkede değerli maden içeriği daha yüksek ve daha düşük iki ayrı sikke geçerliyse, kişiler değerli maden içeriği daha yüksek sikkeyi kendilerine saklayarak, alışverişlerini ve diğer kullanımlarını yapmak için içeriği düşük sikkeyi dolaşıma sunar." İngiliz hükümdarlarına mali danışmanlık yapan tüccar Sir Thomas Gresham'ın (1519-1579) ortaya attığı kanun - ç.n.

Bu mali krizin öyküsü abartılı edebi eserlerde değil, fakat nümismatik kayıtlarda anlatılır: Altın sikkelerin durmadan düşen değeri, MS 200'den sonra dolaşımdaki düşük değerli sikke miktarındaki patlama, imparatorluk genelinde para birliğinin çöküşü ve dolaşımdaki sikkelerin eyaletlere göre inanılmaz değişim göstermesi. Belirli yerlerde acil ihtiyaçları gidermek üzere basılan sikkeler artık merkezi bir sistem aracılığıyla dolaşmıyordu. Daha sonra fikir babasının ardından *antoninianus* olarak adlandırılan "2 *denarius*" bu konuda bilgilendiricidir. Daha ziyade Caracalla adıyla bilinen imparator ([Marcus Aurelius Antoninus-ç.] 211-217) bu sikkeyi 215'te darbetmişti. Nominal değeri muhtemelen normal gümüş 1 *denarius*'un iki katı olmasına rağmen, gümüş içeriği onun sadece 1,5 katı ağırdı. 219'da 238'e kadar yirmi yıl durdurulan bu sikkenin darbı yeniden başladığında altıda bir oranında hafiflemişti. Gallienus'un saltanatına gelindiğinde normal *denarius*'un darbına tamamen son verilmiş ve *antoninianus*'un bir zamanlar yüzde elli olan gümüş muhtevası sikkenin yüzeyindeki gümüş kaplamaya kadar düşmüştü. Bu dönemde "gümüş kaplama" sikkelerin sayısı hızlı biçimde artmıştır ve definelerdeki istiflenmiş haldeki buluntular yeni basılan sikke sayısının normalden üç kat fazla olduğunu düşündürmektedir. Bu, kuşkusuz özellikle Galya ve Mısır gibi dışarıya vergi aktaran eyaletlerin ve dolayısıyla söz konusu yerlerde dolaşımdaki sikke kaybına bir tepkiydi. 270'lerdeki "iyileştirmeyle" Aurelianus'un *antoninianus*'ları gerçek ağırlıklarına ulaşsa da muhtevaları bir birim gümüşe karşı yirmi birim bakır şeklindeydi.

İmparator ve Ordu

Savaş yapmak her Roma imparatorunun en önemli göreviydi. Augustus *Res Gestae*'da her şeyden önce seferlerini ve zaferlerini listeleyerek bunu açıkça belirtmiştir. Daha sonraki imparatorlar savaş anlatıları kaleme alarak muharebe alanından senatoya mektuplar göndermişlerdir. Tahtı zorla ele geçiren ve aşağıda kendisine yeniden döneceğimiz Maximinus kişisel başarılarına dair resimler de yollamıştır, ancak bunun sebebi Roma'da görünmeye gönülsüz olması ve resimler olmaksızın kimsenin kendisini tanımama ihtimaliydi. İmparatorlar ayrıca otobiyografiler yazmışlardır: Günümüze sadece bir satırı gelebilmiş Traianus'un Dacia

savaşlarıyla ilgili anlatısı gibi. Söz konusu satır, üçüncü şahıs ağzından yazan Iulius Caesar'ın aksine, imparatorun en azından birinci tekil şahsı kullandığını gösterir. Fakat eğer zafer her zaman bir imparatorun varlığını sürdürmesini sağlayan hayati bir etkense, orduyu idare etmek ve ödüllendirmek 3. yüzyılda önem taşıyan tek özellik haline gelmişti.

Ordunun yükselişi, Septimius Severus'un tahta çıktığı Nisan 193'ten Severus Alexander ve annesi Iulia Mammea'nın Mainz yakınında Mart 235'teki öldürülmelerine kadar aralıklarla devam eden Severus hanedanıyla başlamıştır. Septimius Severus tahtı gasp edişini, kendisini Marcus Aurelius'un oğlu olarak ilan edip geçerli kılmaya girişmişti. Fakat hükümdarlık hakkı, Mezopotamya'da kazandığı önemli zaferlerle pekişmişti: Çeşitli zamanlarda Araplara karşı kazandığı zaferler anısına Arabicus, Adiabenicus ve Parthicus Maximus gibi zafer alayı sıfatları almıştı. Kutladığı son zafer, ordusunun başında Roma'ya bir zafer alayıyla girdiği 204'teydi. Şehirde imparatorun geçeceği noktaya bir zafer takı inşa edildi. Septimius ücretleri 1,5 artırarak ve kayıtlı askerlerin evlenmesine izin vererek kendisini orduya daha da sevdirmiştir. On sekiz yıllık bir saltanatın ardından 4 Şubat 211'de Britannia'daki York şehrinde ölmüştür. Diocletianus'a kadar hiçbir imparatorun sanatı bu kadar uzun süremeyecekti.

Severus'lar döneminde idare imparatorun çevresinde toplanmış birbirine bağlı seçkin bir grubun elindeydi. Bu durum en çarpıcı şekilde, annesinin esiri olan ve onu "ana kuzusu" diye aşağılayan askerleri tarafından öldürülmüş Severus Alexander'de görülmektedir. Dönemin dikkat çekici özelliklerinden biri otoriteyi sağlamak için giderek artan şekilde orduya bel bağlanmasıydı. Subaylara yüksek maaşlar veriliyor, askerlere cömert paylar dağıtılıyordu. Ordunun kazancı, büyük oranda otokrat ve militarist rejim tarafından yalnız bırakılan senatonun aleyhine gerçekleşiyordu.

Severus'lar hanedanı imparatorları kendilerini agresif bir şekilde "silah arkadaşları" olarak yansıtıyorlardı. Septimius Severus ordu saflarının önünde yağmurda ve karda miğfersiz at sürüyor, böylece adamlarıyla aynı zorluklara katlandığı herkes tarafından açıkça fark edilebiliyordu. Askerleri gibi yemek yiyor, açık havada uyuyor, onların öykünebileceği ve hizmet edebileceği bir figür olarak faaliyet gösteriyordu. Lucius Septimius Bassionus adını verdiği oğlu da onun örneğini izledi. [Marcus Aurelius Antoninus adıyla tahta çıkan-e.] Bassionus'un daha iyi bilinen adı

Caracalla, küçükken ordugâhlarda giydiği kapüşonlu tunikten geliyordu. Caracalla kendisini yeni İskender olarak görmekteydi ve söylenene göre sadece ona benzer portreler çizdirmekle kalmamış, aynı zamanda İskender'in bakışını, duruşunu, başının eğimini ve saçının dalgasını da benimsemişti. Perslere karşı sefere çıktığında özellikle Büyük İskender'in yolunu takip etti ve bu yolculukta kahramanına ait olduğunu iddia ettiği kupalardan içip silahları taşıdı. Makedonyalılardan oluşan bir falanks birliği bile kurmuştu. Caracalla kendi askerleri tarafından öldürüldüğünde bu birçok insanı şoke etmişti. Yerine geçen Macrinus, Caracalla'nın imparator muhafızları komutanıydı ve on dört aylık saltanatını doğuda orduyla geçirdi. Macrinus'un askerlerine bağlı olduğu açıktı ve gözden düşmüş bir birlikteki on askerden kurayla seçilen birisinin silah arkadaşları tarafından öldürülmesi şeklindeki yüz kızartıcı cezayı (*decimatio*) yüz kişide bire düşürerek hafifletti (*centesimatio*). Macrinus'a başkaldırması muhtemel kıdemli askerlere ücret artışı sağlanırken acemiler bundan muaf tutuldu.

Severus'lar hanedanının son üyesi Alexander Severus'un sonunu hazırlayan Maximinus Thrax (235-238) daha da ileri giderek savaşlarda bizzat yer almıştır. Bu sıra dışı bir durumdu, zira imparatorun ordu saflarında hayatını tehlikeye atması beklenmezdi. İmparatorun tercihi, "silah arkadaşlarına" yönelik nihai bir cesaret gösterisi olabilirdi fakat genel olarak gereksiz ve çılgın bir hareket gibi görülüyordu. İmparator geride kalıp taktik vermeliydi. Maximinus, Severus Alexander döneminde acemilerin askere alınması ile eğitimlerinden sorumluydu ve görevi boyunca ona sadık kalmıştı. Buna rağmen işler onun için iyi gitmedi. Kendisi, imparatorluk iddiasında bulunan ve onu tahta çıkaran askerlerce öldürülmüş bitmez tükenmez gibi görünen sayıda kişinin ilkiydi. Bu çoğu kez savaşı önlemek için alınan pratik bir önlemdi. Diğer bir deyişle içsavaş tuzağından kaçmak isteyen ordu kendi çıkarlarını gözetiyor, yarar sağladıkları sürece galipleri belirliyor, sonra bunları öldürüyordu. Maximinus örneğinde de durum buydu ve imparatorun sonu, ordunun ruh halini ortaya koyması nedeniyle tartışmaya değer. Olayla ilgili bir anlatım, bundan çok kısa süre sonra yazan Herodianus tarafından sunulmaktadır. Anlatımda Maximinus ile Kuzey İtalya'da, Aquileia adlı bir şehirde karşılaşırız. Şehri kuşatmıştır; zafer elde edip güneye doğru muzaffer bir yürüyüş yapmak istemektedir. Crispinus adlı birinin önderliğindeki şehir sakinleri bu saldırıya maharetle direnir:

> Söylenene göre Crispinus savaşı sürdürmekte ısrar ediyordu, çünkü Aquileia şehrinde alametleri ve hayvan bağırsaklarını okuma sanatının uzmanları vardı ve bunlar alametlerin talihli olduğunu söylüyorlardı. İtalyalılar bu türden kehanetlere bilhassa inanırlar. Aynı zamanda, yerel tanrının Aquileia'lılara zafer vaat ettiğini söyleyen bazı kehanetler de etrafa yayıldı. Tapınımı çok popüler olan bu tanrı Beles'ti ve Apollon ile özdeşleştiriliyordu. Maximinus'un bazı askerleri tanrının suretinin sıklıkla gökyüzünde göründüğünü ve şehir için savaştığını söylüyorlardı. Ben tanrının gerçekten bazı askerlere görünüp görünmediğinden ya da bunun sadece bir hayal olup olmadığından emin değilim [Herodianus kanıt ister]. Askerler şehir ahalisini yenememenin utancından sakınmak için kendilerini insanlar değil tanrılar tarafından yenilgiye uğratılmış gibi göstermek istediler.

Maximinus'un koruyucu tanrısının, Beles'in hakkından gelemediği açıktı. İmparatorun askerleri sakat bırakıldı, kör edildi ve Aquileia'lıların üstlerine döktüğü yanan ziftle öldüler. Üstelik şehre ikmal yapılmasını engellemek için yerel bağları ve meyve ağaçlarını yakmışlardı. Kuşatmaları uzadıkça açlık çekmeye başladılar. Bir şey yapmak gerekiyordu ve İkinci Parth Lejyonu kararlı bir biçimde bunu yaptı:

> Birdenbire askerler... Maximinus'u öldürmeye karar verdiler; böylece sonu gelmez kuşatmayı kaldırabilecek, lanetlenen ve nefret edilen bir tiranın çıkarı için İtalya'yı harap etmekten vazgeçebileceklerdi. Büyük bir cesaretle öğleyin Maximinus'un çadırına gittiler ve muhafızların yardımıyla sancakların [imparator muhafız alayı sancakları] üzerinden imparatorun suretini söküp attılar. Maximinus ve oğlu müzakere etmek üzere çadırdan çıktıklarında askerler onları dinlemeden ikisini de öldürdüler.

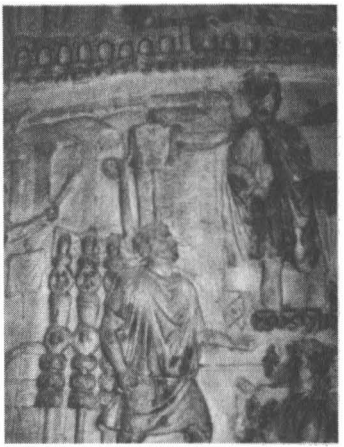
Maximinus bir içsavaşı engellemek için öldürülmüştü. Aynı şekilde kardeş Romalılarla savaştan kaçınma isteği birçok başka imparator ve gaspçının sonunu hazırladı. Aslında sadece tek bir yasal imparator, Philippus Arabs (244-249) Romalı Decius (249-251) ile savaştıktan sonra öldü. Öte yandan askerler için yağmanın çok iyi gelir kaynağı olduğu bir dönemin imparatorlarının, eğer ordu öyle isterse, sürekli savaşa istekli olması gerekiyordu. Daha sonra Sakson Kıyısı olarak ünlenecek İngiltere'deki ilk tahkimatların inşasından sorumlu olan Probus (276-282) kendi askerleri tarafından katledilmişti, çünkü hiçbir büyük sefer

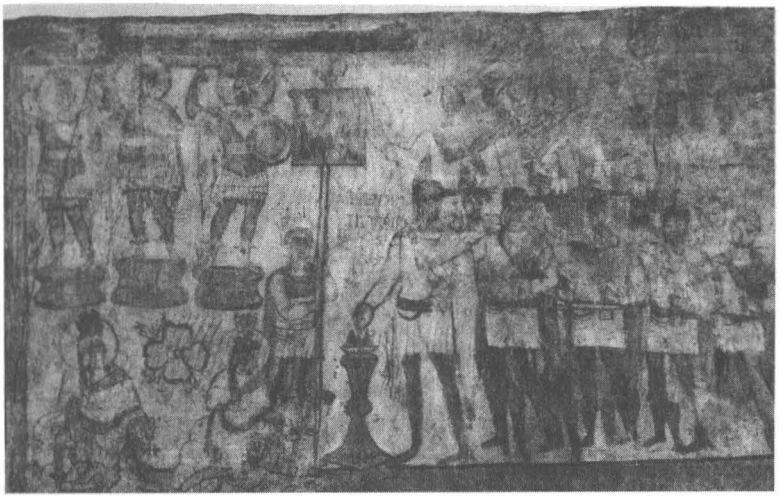
1. İsa büstü, *khi-rho* ve narlarla birlikte. Hinton St. Mary, Dorset'te bulunan bu mozaik, şimdi British Museum'da korunmaktadır (Granger Koleksiyonu/TopFoto).

2. İkinci Adiutrix Lejyonu'nun *aquilifer*'i Titus Flavius Surillo'nun (ölümü MS 213) mezar taşı, İstanbul Arkeoloji Müzeleri (akg-images/Erich Lessing).

3. Roma'daki Traianus Sütunu'nun üzerinde tasvir edilen Roma bayrak sancakları (*vexilla*) ve diğer *signa*. Londra Victoria ve Albert Müzesi'ndeki kopyasından alınmıştır (yazarın fotoğrafı).

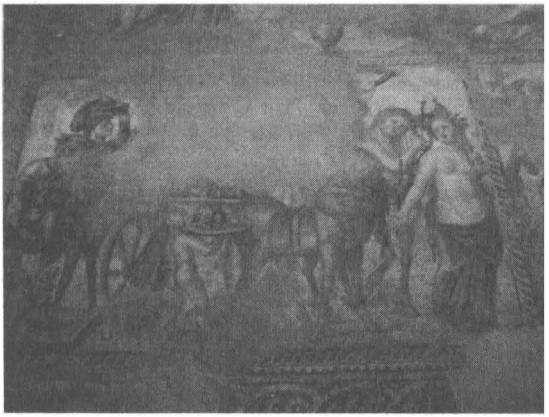
4. (Yukarıda) Dura Europos'taki Bel Tapınağı'dan bir duvar resminde betimlenmiş bir bayrak sancağı (*vexillum*). Terentius adında bir *tribunus* ordugâh töreni yürütürken gösterilmiştir (Yale Üniversitesi Sanat Galerisi, Dura Europos Arşivi).

5. Şimdi Baltimore Walters Sanat Müzesi'nde bulunan Calpurnii mezarından bir lahit. Üzerinde haç şeklinde sancaklar ve Dionysos'un başını gösteren bir "erdem kalkanı" bulunur.

6. Dionysos'un zafer alayı. Tanrının arabası leoparlar ya da panterler tarafından çekilmektedir. Dionysos Evi'ndeki bir geç 2. yüzyıl mozaiği, Paphos, Kıbrıs (yazarın fotoğrafı).

7. Dionysos'un zafer alayı; arabası *kentauros*'lar tarafından çekilmektedir. Aion Evi'nden bir 4. yüzyıl mozaiği, Paphos, Kıbrıs (yazarın fotoğrafı).

8. Mithras gizemleri mensuplarına kutsal boğa kurbanı töreni *tauroktonos*, Pio-Clementine Müzesi, Vatikan (Scala/Museo Pio-Clementino).

9. Roma'daki Marcus Aurelius sütununda betimlenmiş "şimşek" lejyonu ve yağmur mucizesi.

10. Tiberius'un Dalmatia'lılara karşı kazandığı zaferi anmak üzere MS 10'da üretilmiş Gemma Augustea. Sol alt köşede, savaş meydanına bir savaş hatırası dikilmektedir. Şimdi Kunsthistorisches Museum, Viyana'dadır.

11. Gallienus'u (bir başka 3. yüzyıl ortası imparatoru) savaşın ortasında miğfersiz yenilmez imparator olarak gösteren Ludovisi Lahdi. Roma, Museo Nazionale delle Terme (yazarın fotoğrafı).

12. Trebonianus Gallus'un doğal boyutlardan büyük tunç heykeli. New York Metropolitan Sanat Müzesi'nde sergilenmektedir (Scala/ Metropolitan Sanat Müzesi/Art Resource).

13. Trebonianus Gallus'a benzer bir duruş sergileyen ufak Sol Invictus heykeli (MS 190 civarı) (Güzel Sanatlar Müzesi, Boston, Massachusett/Bridgeman Art Library).

14. Vatikan'ın altındaki Iulii mezarındaki M Mozolesi'nde İsa-Helios'u tasvir eden mozaik.

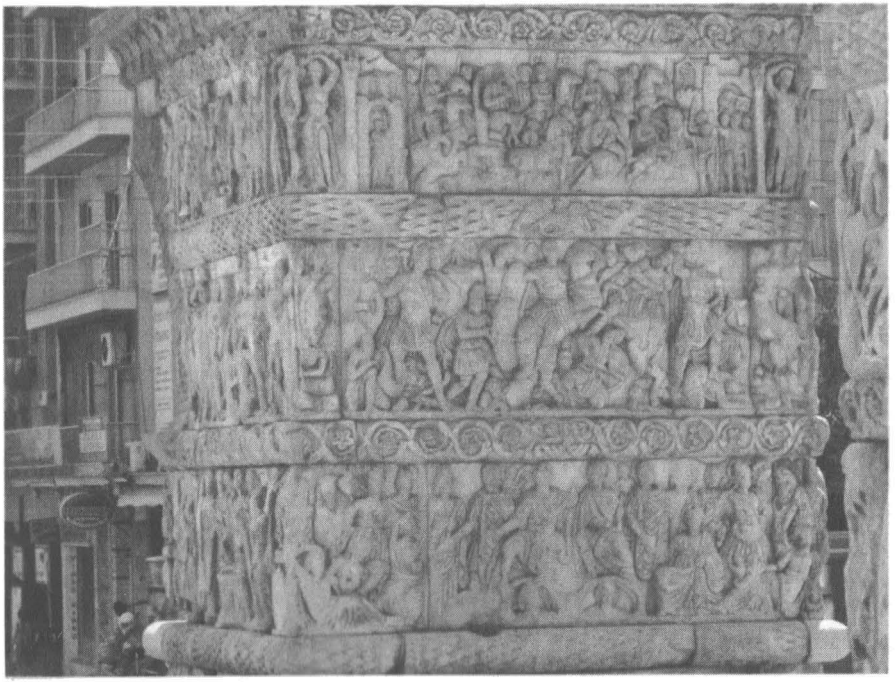
15. Venedik'teki San Marco Bazilikası güney cephesinin güneydoğu köşesinde yer alan porfiri Tetrarşi ortakları heykel grubu.

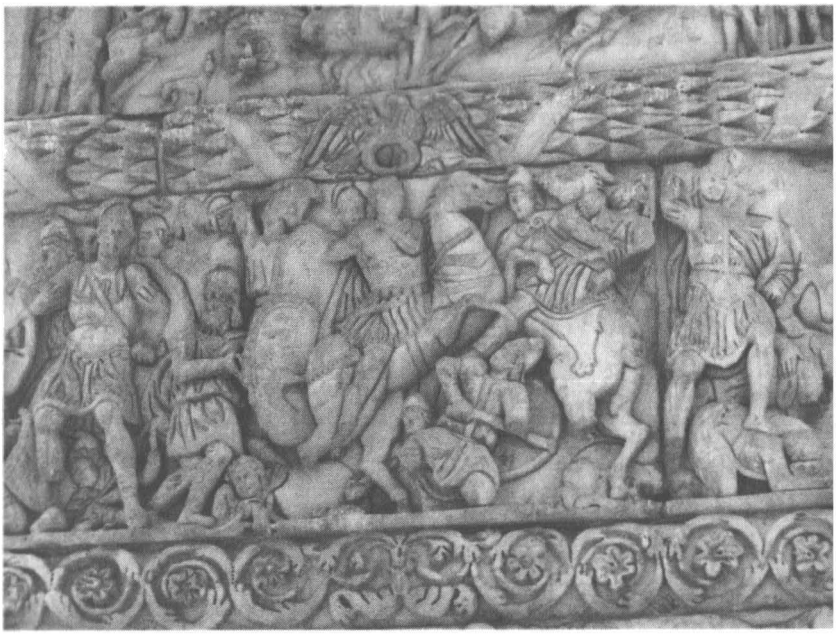
16. Vatikan Müzeleri'nde bulunan porfir Tetrarşi ortakları heykeli.

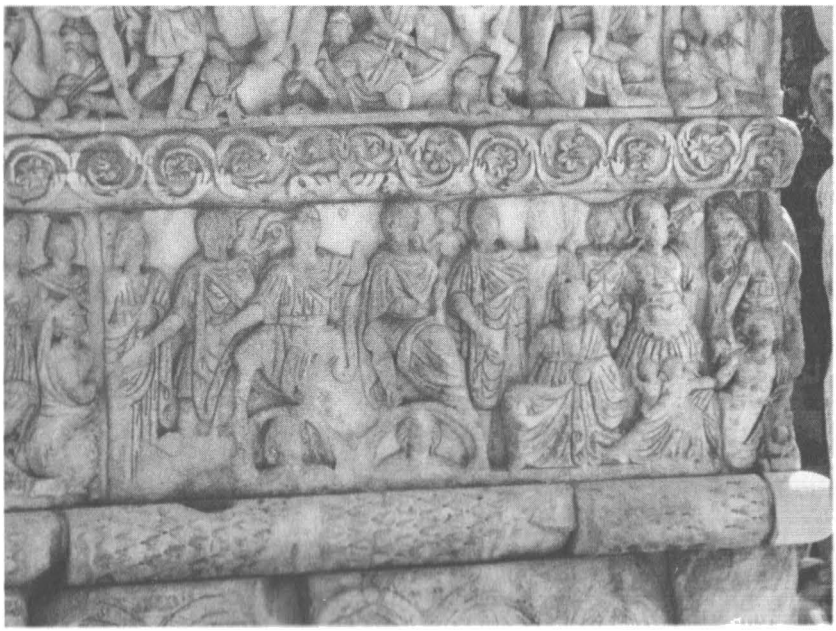
17. Londra'yı "Ebedi Işığı Getiren" Constantinus'a boyun eğerken gösteren Arras madalyonu. Orijinali çalınmıştır. Londra Müzesi'ndeki elektrotip.

18. Salonica'daki (modern Selanik) Galerius Rotunda'sına yakın Galerius Takı'nın ayağı (yazarın fotoğrafı).

19. İmparatoru Pers hükümdarı Narses ile teke tek çarpışmada gösteren Galerius Takı'ndan detay.

20. Tetrarşi ortaklarını zaferde birlikte gösteren Galerius Takı'ndan detay. *Augustus*'lar ortada tahtta oturmakta, *caesar*'lar her iki yanda ayakta durmaktadır (yazarın fotoğrafı).

planlamamıştır. Bu dinamik sonraki yüzyıllarda, özellikle askerlerine ganimet elde etmek ve prestijini pekiştirmek için Saksonlarla Avarlara karşı Şarlman'ın yaptığı seferlerde gözlemlenmektedir. Görünüşte imparatorlar, eğer askerlerin isteklerine rağmen savaşa karar verirlerse ordu tarafından ortadan kaldırılıyorlardı. Savaşmaya gönüllü olmadıkları zaman da sonları aynıydı. Tiberius'a atfedilen orduyu yönetmek "bir kurdu kulaklarından tutmak gibidir" deyimi, hiçbir dönemde bu zaman diliminde olduğu kadar açıklayıcı değildi.

Askerlerin dürtüsü, tahta çıktığı için onlara hatırı sayılır bir bahşiş borçlu olan, aynı zamanda cesaretini kanıtlamak ve itibar edinmek için yabancı topraklarda savaşıp muhtemelen ganimet de dağıtacak olan bir generali tahta çıkarmaktı. Tahtın sıklıkla gasp edilmesi sürekli bir sikke talebi ortaya çıkardı, çünkü her imparatorun tahta çıktığında cülus bahşişi vermesi bekleniyor ve isteniyordu. Bunu yapmadığında imparatorun sonu çok hızlı bir şekilde geliyordu. Zaferlerin buna katkısı vardı, zira ele geçirilen ganimetler ya parça halinde ya da eritilip sikke basılarak dağıtılabilmekteydi. Başarılı bir seferin ardından imparator çoğunlukla tunç sikkeler dağıtırdı fakat subaylar için gümüş ve altın sikkeler de ayrılırdı. Yine de pahalı seferler her zaman masraflarını çıkarmıyordu. Askerlere muazzam miktarlarda dağıtılan sikkeler, onların okuyamayabileceği lejantlar içeriyordu, zira çoğu okuryazar değildi. Bununla birlikte sikkelerin üzerlerindeki şekiller yeterince açık olmalıydı: Sancakların altındaki bağlı köleler, miğfer ya da defne dalından taç giymiş imparatorlar ya da biraz sonra kendisine döneceğimiz bir çelenk veya savaş hatırası taşıyan Victoria.

Her imparator bir zafer ya da tahta çıkış sonrasında bahşiş dağıtırken orduya resmi olarak hitap ederdi. Tezahürattan önce gayri resmi bir söylevin verildiği düşünülebilir, zira tahtın gaspçısı askerlerinin desteğini kazanma ihtimalini ölçmek isteyecekti. İmparatorun konuşması (*adlocultio*) tüm ordugâhların daimi öğesi olan bir platformdan yapılıyordu. Sefer sırasında taşınabilir bir tipi bulundurulmuş ve gerektiğinde kurulmuş olabilir. Platformda imparatora birlik komutanı da dahil olmak üzere en önemli danışmanları eşlik ederdi. Ayrıca oğullarını da bu platformda askerlere gösterip onların tahtta hak sahibi olduğunu da ortaya koyabilirdi. Örneğin Septimius Severus yakında öleceğini öğrendiğinde *rostrum*'da Caracalla ile birlikte görünmüştü. İmparatorun mesajı her

zaman basit ve kolay anlaşılırdı, çünkü adamları genellikle kötü eğitim almış olsalar da kendilerine doğrudan hitap eden komutanlarını anlar ve takdir ederlerdi.

Ordu tarafından tahta geçirildikten sonra 3. yüzyıl imparatorları genellikle Roma'daki senatonun onayını garantiye almak isterlerdi. Bu onay her zaman verilmiştir. Ayrıca, senatörlerden meydana gelen Roma'daki rahip topluluğu Arvales Kardeşliği, imparatorların iyiliği için kurban keser ve Roma'dan uzaktayken onların çıkarlarını kollarlardı. Bu durum ordunun senato tarafından onaylanmış imparatorları ortadan kaldırmak konusunda istediği gibi davranma eğilimini neredeyse hiç etkilemedi. Aslına bakılırsa senato onayının uzun vadeli tek etkisi, birçok taht gaspçısını gelecek kuşaklara meşru olarak gösterirken, imparatorluğu daha uzun ve başarılı bir şekilde yönetmiş olanlara imparator unvanını vermemesidir. İmparatorlar tanınmalarını sağlama almak için Roma'ya gittiklerinden, şehir prestijini kısmen korumuştur. Fakat bu durum, çoğu imparatorun kısa saltanatlarının büyük bölümünü artık savaş meydanlarında ya da Ren ve Tuna sınırlarına çok yakın Trier [Roma döneminde Treverorium], Sirmium [günümüzde Sırbistan'daki Sremsa Mitroviçe] ve Sardica [günümüzde Sofya]; büyük doğu-batı yolları üstündeki Salonica [bugünkü Selanik] ve Nikomedia [bugünkü İzmit]; Pers ülkesine saldırmak için Antiokheia [bugünkü Antakya] gibi başka bir dizi önemli merkezde geçirdiği gerçeğiyle birlikte değerlendirilmelidir. Bu şehirlerden birkaçına imparatorluk şehri olarak belirlenmenin etkilerini anlamak için ilerideki bölümlerde döneceğiz. Bu, aslında dönemin kayda değer özelliklerinden biridir ve aynı zamanda Galya ile Afrika'daki kısa ömürlü mini-imparatorluklarda da kendisini gösteren merkeze uzak eğilimleri yansıtmaktadır. Görünüşe göre bu bölgelerin Roma'dan tamamen kopmak gibi bir arzuları yoktu fakat bölgesel yöneticilerin onay elde edemediği ve Roma'ya yürüyemediği yerlerde 260-273 arasındaki kısa dönemde iki otonom imparatorluk ortaya çıkmıştır: Galya ve Palmyra imparatorlukları. Her ikisi de nihai olarak hükümranlıklarını merkezde de sağlamak niyetinde olan hükümdarları tarafından Romalı olarak adlandırılmıştır. Aynı zamanda tek bir kişinin tüm imparatorluğu yönetmekte yetersiz kalacağına dair işaretlerdir.

Roma'nın Zafer Teolojisi

The Emperor and the Roman Army başlıklı saygın çalışmasında J.B. Campbell'in kullandığı ifadeyle, "Roma imparatoru varlığı için siyasi partilere ya da senatörlerin ve atlı sınıfının desteğine, seçimlere ya da meclislere dayalı halk desteğine değil, askeri güce ve ordusunun sadakatine bel bağlıyordu." İmparatorların ordunun sadakatini kazanmak için kendilerini "silah arkadaşı" olarak göstermek, askerlerine düzenli olarak bizzat hitap etmek, yağmayı güvence altına almak ve her şeyden önce sikke ve külçelerle bahşiş dağıtmak suretiyle bazı girişimleri vardı. Bu türden pratik önlemler şüphesiz tek başına işe yaramıyordu ve dolayısıyla liderle takipçileri arasındaki bağı duygusal ve manevi düzeylerde sağlamlaştırmaya yönelik çabalar da mevcuttu. Kısmen gördüğümüz üzere bu bağ ordudaki dini hayatın özüydü.

İmparatorlar güçlü yeminlerle orduyu daha güçlü bir şekilde bağlamaya çalışıyordu. Bunlardan en etkili olan *sacramentum* yemini her asker tarafından orduya alındığı sırada edilmekteydi. Acemi asker ayrıca boynuna imparatorun bir suretini barındıran kurşun bir mühür –künye– takmak zorundaydı. Bu şekilde imparatorun adamı olarak "damgalanıyordu." Yemin bundan sonra her yıl tüm askerler tarafından 3 Ocak'ta ve yeni imparatorun tahta çıkışında yineleniyordu. İlave yeminler düzenli törenlerde edilmekteydi ve bu dönemde imparatorunun kişiliği yanında onun "tanrısal özelliklerini" de (*numen*) yücelten düzenli imparator kültlerinin gelişimini görmüştük. Askerlerin bağlılık yeminini ciddiye aldıklarını ve bunu devletten ziyade imparatora karşı kişisel bir yemin olarak düşündüklerini gösteren kanıtlar vardır. Görünüşe göre imparatorlar kendi saygınlıklarını ve yaşama şanslarını artırmak için yeminde bazı düzeltmeler yapmışlardır. Ne yazık ki *sacramentum*'un günümüze gelmiş tek eksiksiz versiyonu bir geç Hıristiyan dönemindendir ve muhtemelen I. Theodosius'un (ö. MS 395) beğenisine göre gözden geçirilmiştir.

Devletin ve onun lideri olan imparatorun tanrısal desteği güvence altına almasını sağlamak için tüm Romalıların ritüelleri doğru şekilde yerine getirmesi gerekiyordu. Halkın, özellikle de ordunun devlet dinine eksiksiz katılımı elbette yürürlükte kaldı. Hıristiyanlara zulüm yapılması için ilk önce ordugâhlara fermanlar yollanmasının nedeni budur. Bu arada doğru ritüellerle memnun edildiğinde zafer bahşedecek güçlü bir

tanrının himayesine nail olduğunu ispatlamak, giderek artan bir şekilde imparatorun yükümlülüğü haline geldi. Bu, esas itibariyle Jean Gagé'ın yetmiş beş yıl önce "İmparatorluğun Zafer Teolojisi" olarak adlandırdığı şeydir. Burada "teoloji" terimi tam olarak tanrı ya da tanrıların nasıl izah edilip kavrandığını göstermekte, buna bağlı olarak tanrıların savaşta zafer getiren rollerini tanımlamak üzere belirli bir şekilde kullanılmaktadır (dinlerin ya da özellikle Hıristiyanlığın incelenmesiyle ilgili değildir). Bir Romalı komutanın tanrısal bir koruyucunun lütfunu sağlama almak üzere bir dizi niteliği barındırması gerekiyordu fakat bunun ödülü olan zafer, sahip olması gereken iki karakteristiğe doğrudan bağlıydı: *Felicitas* ve *virtus*.

Felicitas en yaygın şekilde "iyi talih" olarak çevrilmektedir, ancak bu tanım kavramı tam olarak karşılamaz. Zaferin en temel şartlarından olan *felicitas*, hiçbir ölümlünün himayesinde olmayan tanrısal bir hediyeydi. Cicero bu konuda oldukça açıktır: Hem iyi hem de kötü olabilen talihin (*fortuna*) aksine *felicitas*, hak eden için bir ödüldü, ama özellikle *virtus* için. Bu sonuncu terim genellikle "erdem" olarak çevrilir, fakat söz konusu bağlamda daha doğru bir tercüme "erkeksi saldırganlık, cesaret, yiğitlik" gibi tanımları kapsamalıdır. Cicero'nun çağdaşı Sallustius, zaferin temel nedeni olarak tanrısal lütuftan ziyade bu insani özelliği gösterir, fakat cumhuriyet imparatorluğa yol verirken imparatorun yiğitliği insanüstü bir özellik halini almıştır. Aslında bu, geç Yunancaya yaygın şekilde *dynamis* olarak çevrilmiştir. Homeros'ta kelime bedensel kuvvet anlamındayken, MS 4. yüzyıla gelindiğinde düzenli olarak Hıristiyan tanrısını tanımlamak için kullanılıyordu.

3. yüzyılda insana özgü *virtus* ile tanrısal *felicitas* arasında artık bir denge yoktu; bunun yerine "ebedi ve evrensel Roma zaferini getiren doğaüstü bir *virtus* sahibi yenilmez (*invictus*) imparator kavramına dayalı mutlakıyetçi bir teoloji (Victoria'nın teolojisi)" izlenmektedir. Tırnak içindeki alıntı, bozulan bu dengenin hem Roma askeri varlığındaki kötüleşmede hem de tektanrılı inançların yükselişinde temsil edildiğini zekice gözlemlemiş Rudoph Storch'a aittir. *Invictus* hem "fethedilmemiş" hem de "fethedilemez" anlamına gelir. 3. yüzyılda hiçbir imparator bu özelliklere sahip olmamıştı, fakat bu durum hepsinin de söz konusu sıfatlar iddia etmesini engellemedi. *Virtus* ve *felicitas* ile yakından ilgili yenilmezliğin imparatora özgü bir nitelik olduğu düşüncesi Roma

İmparatorluğu'nun kendisi kadar eskiydi.* Ancak bu, 3. yüzyıla kadar resmi imparatorluk sıfatlarına yansımamıştır; o yüzyılda ise mutlakıyetçi zafer teolojisini aksettirmektedir.

Invictus unvanının imparatorlara nadiren verildiği ileri sürülmüştür. Fakat imparatorluğun her yanındaki askeri tesislerde kendisini göstermektedir. Örneğin 1963'te Chester'da (Deva) bulunmuş bir 3. yüzyıl sunağı şöyle der:

> Yenilmez imparatorlarımıza, efendilerimizin esenliği için Yirminci Valeria Victrix Lejyonu'nun *tribunus*'u Flavius Longus ve onun oğlu Samosata'dan Longus, lejyonunun koruyucu ruhuna adaklarını yerine getirdiler. (*RIB* 450)

İmparatorluğun diğer ucunda, Flavius Longus'un doğum yerine yakın bir yerde, Suriye'deki Dura Europos'ta konuşlanmış Yirminci Palmyra Müfrezesi'nin sabah raporunu içeren bir papirüs, "İmparator Marcus Antonius Gordianus Pius Felix Invictus Augustus'un sancağının nöbetini tutmak" için edilen yeminle başlar. Gordianus'a edilen bu yemin MS 27-28 Mayıs 239'a tarihlendirilmiştir.

İmparatorlar kendi askerlerinin kılıçlarına eskisinden daha hızlı şekilde hedef oldukça, imparatorluk sanatında her zaman yaygın olan tanrısal esinle kazanılmış zafere dair semboller yeni anlamlar kazandı. Daha sonra Bizans sanatındaki meleklere dönüşecek olan zafer tanrıçası Victoria, her yerde defne tacı, cesaret kalkanı (*clipeus virtutis*) ya da özellikle zafer hatırası taşırken görülür. Zafer hatırası (*tropaeum*), yatay kirişlerine mağlup düşmana ait silahların, zırhların –özellikle göğüs zırhı–, miğferlerin ve kalkanların asıldığı bir sırık ya da ağaç gövdesiydi. Görünüş göre başlangıçta bunlar savaş alanlarına dikiliyordu. Savaş

---

* Bu algı halen varlığını sürdürmektedir. 15. yüzyıl kadar erken bir tarihte, Byzantion Osmanlıların eline geçtiği zaman Moskova için kullanılmış "Üçüncü Roma" sıfatıyla yakın zamanda ilgilenenler, kitap baskıdayken hızla eskiyecek anakronistik karşılaştırmaları merak edebilir. Yine de Constantinus'un biyografileri her zaman günceldir; dolayısıyla orantısız eleştirilerden korkmadan şunu fark edebilirler: 2 Ekim 2007'de *New York Times*'taki bir habere göre paralimpik kayak şampiyonu Mikhail B. Terentyev Moskova'da tekerlekli sandalyesiyle podyuma çıkarak o tarihte Rusya devlet başkanı olan Putin'e şu sözlerle hitap etmişti: "Vladimir Vladimiroviç talihli bir insansın... Sen başkanken talih Rusya'ya eşlik ediyor." *Felicitas* erkeğe özgü agresifliği temsil eden *virtus* için bir ödüldür ve judo şampiyonu Putin bununla Rusya'nın ulusal çıkarlarını korumaktadır.

alanına dikilmiş bir zafer hatırasına ait ilk gönderme, Florus tarafından Domitius Ahenobarbus (MÖ 122 yılı konsülü) ve Fabius Maximus'un Allobrog kavmine karşı kazandıkları bir zaferle ilgili olarak yapılmaktadır. Savaş alanında dikilen zafer hatırası, Tiberius'un Dalmatia'lılara karşı kazandığı zaferin anısına MS 10 civarında yapılmış *Gemma Augustea* üzerindedir (Resim 10). Daha büyük ölçekteki bir örnek Roma'daki Traianus Sütunu'nun orta kısmında betimlenen zafer hatıralarıdır. Traianus'un başarılı Dacia seferlerinin anısına MS 107-109'da Adamklissi'de dikilmiş anıtsal *Tropaeum Traiani* ("Traianus'un Zafer Hatırası"), zafer hatırası formunu korurken muzaffer Romalı askerlerin taşıdığı zafer hatıralarının tasvirlerini barındırır.

Zafer hatıralarının tasvirleri Cumhuriyet'in son yüzyılından MS 3. yüzyılın başlarına kadar sikkelerde yaygındı. Bunlar genellikle bağlı tutsakların arasına yerleştirilmiştir ya da tanrıça Victoria tarafından taşınırken gösterilirler. Hepsinde de zafer hatırası belirli bir zaferi anar. Ancak Macrinus'un saltanatı (217-218) sırasında bu tasvirler oldukça ani bir şekilde sikkelerden kaybolmuş ve Gallienus dönemine kadar (253-268) geri gelmemiştir. Bu tarihlerde ise artık belirli bir zaferin simgesi değil, daha ziyade *invictus* unvanının görsel bir temsili olarak imparator tarafından taşınırken görülür ve imparatorluk sancağı olarak kullanıldığına dair kanıt bile mevcuttur. Roma'daki Museo Nazionale delle Terme'de bulunan Ludovisi Lahdi'nde bir imparator atlı olarak bir savaş sahnesinin ortasında betimlenmiştir (Resim 11). Sorguçlu miğfer takmış Roma askerleri, süvari ve piyadeler miğfersiz ve herhangi bir etnik sembol taşımayan "barbarlara" karşı savaşmaktadır; Romalılardan farklı olan sadece kıvırcık saçlarıdır. Roma heykeltıraşlığı hakkında seçkin bir yorumcu olan Diana Kleiner'a göre Romalılar içinde sadece "Ludovisi generali çıplak başlıdır ve hiçbir silah taşımaz. Buradaki ima, onun yenilmezliği ve korunma ya da silah olmaksızın muzaffer çıkacağıdır." O *invictus*'tur ve dolayısıyla sahnenin bir ucunda bir Romalı askerin omuzlarında taşıdığı zafer hatırasının varlığı kolayca anlaşılacaktır.

Ludovisi Lahdi MS 160-200 arasındaki Antoninus'ların altın çağından sonra üretilmiş elimizdeki tek savaş lahdi olması sebebiyle istisnai bir parçadır. Sahnedeki general, şimdi zafer hatırasını Roma sikkelerine tanıştıran adamın ta kendisi olarak tanımlanmıştır: Gallienus'un lahit üzerindeki zafer hatırası betimi çıplak başlı imparatorun yenilmez-

liğini pekiştiren sembolik bir işlevi yerine getirir. Fakat aynı zamanda Gallienus'un zafer hatırasını savaş meydanına zaferini kesinleştirmek üzere imparatorluk sancağı olarak getirtmiş olması da mümkündür. İleride göreceğimiz gibi, kendisine ait haç şeklindeki savaş sancağını –*labarum*– tasarlayan Constantinus da benzer bir fikri benimsemiştir. Sancak, Constantinus'un iddiasına göre zaferini önceden haber vermiş bir rüyasındaki imgenin şeklinde yapılmıştı. Bu imge için daha sonra, şimdi Yunancada aşina bir terim (*tropaion*) kullanılmış ve "ışıktan meydana gelmiş haç şeklinde bir zafer hatırası" diye tarif edilmiştir.

Yenilmez İmparator ve Güneş

3. yüzyılın ortalarında imparatorluktaki kriz derinleştikçe Roma imparatorları çareyi retoriğe iyice sığınmakta bulmuşlar ve savaştaki hareketleri tek ve en büyük tanrının (*summus deus*) destek ve iradesini beyan eden yenilmez generaller halini almışlardır. İmparatorlar uzun zamandan beri tanrıların özelliklerini paylaşıyorlardı ve onların tanrısal nitelikleri (*numina*) ordugâhlarda tapınım görmekteydi. Heykeltıraşlıkta tanrısal bir biçimde çıplak olarak –2. yüzyılın sonuna kadar bunun çok örneği vardır– görünüyorlardı. Nikosia'daki Kıbrıs Müzesi'nde sergilenen tunç Septimius Severus heykeli buna bir örnektir. Buna karşılık New York Metropolitan Sanat Müzesi'ndeki doğal boyutta büyük çıplak Trebonianus Gallus heykeli, 3. yüzyıldan günümüze kalmış tek büyük boyutlu tunç eserdir (Resim 12). Gallus –eğer heykel ona aitse– Büyük İskender'in serbest duruşunu taklit etmekte ve yukarıya doğru bakmaktadır. Heykel Lysippos'un İskender'i tepeden tırnağa silahlı ve miğferli olarak betimleyen kayıp bir prototipine dayanır. Dolayısıyla çıplak imparator modeliyle çarpıcı bir tezat içindedir. İskender'e öykünme (*imitatio Alexandri*) daha önce belirttiğimiz gibi 3. yüzyılda çok popülerdi fakat tercih edilen İskender tipi insan İskender değil, tanrı kisvesindeki –İskender-Helios, yani Güneş İskender– İskender'dir. Güneş İskender olarak imparator güneş ışınlarının çıktığı bir güneş tacı giyiyordu ve sağ elini krali ya da tanrısal bir heybet ve takdisi andırır bir jestle havaya kaldırmıştı. Yaşayan bir zafer hatırasına benzer bir pozda, dik durmuş halde üniformasıyla görülür.

3. yüzyılda imparatorlar üniformalı ve silahlı generaller olarak, tanrılarsa imparator olarak tasvir ediliyorlardı. Artık çıplak değillerdi; sadece geleneksel aksesuvarlarını takmıyor, daha ziyade göğüs zırhları ve miğfer kuşanıyor, silahlarını taşıyorlardı. Bu elbette tam anlamıyla bir tezat değildir, şimdi tanrısal özellikleri paylaşan ve zaferlerini garantiye alan doğaüstü *virtus*'a sahip koruyucu tanrılarla imparatorlar arasındaki çizginin bulanıklaşmasıdır: Böyle olmadığı zaman ise değiştirilmişlerdir. 3. yüzyılda her ikisi de "yenilmez" olan ve sikkelerde askeri üniformayla gösterilen Jupiter Invictus ile Hercules Invictus gibi tanrılara ilk kez rastlanır. Neredeyse her zaman askeri kıyafetlerle gösterilen bir tanrı, çifte baltasıyla Jupiter Dolichenus'tur. Daha çarpıcı olan ise Mithras'ın bu şekilde Mithraeum'lardaki ikonografide tasvir edilmemesidir, ancak belki de Mithras gizem törenlerine katılmış olmaları gereken çoğu asker imparator, bu ordugâh tanrısına bağlılıkları sayesinde Sol Invictus, yani "Yenilmez Güneş"e sadakatlerini açıkça göstermişlerdi. Bu olgu şimdiye kadar uzmanların yaptığı değerlendirmelerden daha fazlasına ihtiyaç duymaktadır, zira katılımcılar gizem törenleri hakkında herhangi bir detayı, dolayısıyla Yenilmez Güneş Tanrısı Mithras'a olan bağlılıklarını açık edemeyecekleri durumlarda, Quirinalis Tepesi ile *circus*'ta tapınım gören ve Sol Invictus olarak yeniden doğan Roma *pantheon*'unun uzun soluklu üyesi Sol Indiges'e açıkça ibadet edebilirlerdi.

Sol, Septimius Severus'un saltanatında öne çıkmıştı. İmparatorun eşi Iulia Domna, Emesa'daki (bugünkü Humus) Güneş Tanrısı başrahibinin kızıydı. Görünüşe göre Iulia Domna Roma'ya yerleşirken inanışına uygun bir rahibi şehre getirtmişti, çünkü Trastevere'de bulunmuş sekiz yazıttan altısı Iulius Balbillus adından birini Sol'ün rahibi (*sacerdos*) olarak adlandırmaktadır. İki örnekte Sol, Emesa'da siyah bir taş, muhtemelen bir meteor taşı formundaki Elegabalus adıyla tapım gören bir Suriye tanrısıyla ilişkilendirilmiştir (kutsal taş Kybele, Sol Elagabalus ve daha sonra İslam dininde ortaktır). Bununla birlikte Septimius böyle bir tanrıyı, Romalı muadilleri olan insan suretindeki tanrıları tercih eden Roma halkına tanıştırmakta dikkatli davrandı. Dolayısıyla MS 197'den itibaren her yıl Sol için sikkeler bastırdı; bunların ön yüzünde kendisini AUG INVICTUS, yani "yenilmez imparator" olarak ilan ediyordu. O zamana dek Sol en yaygın şekilde dört atın çektiği arabası (*quadriga*) içinde göğe doğru hızla ilerlerken gösterilmişti (bu tasvir popülerliğini korumuştur).

Şimdiyse tanrı ilk kez tek başına, İskender-Helios'un duruşuyla karşımıza çıkar; başında bir güneş tacı vardır ve sağ elini de kutsama ya da onay jesti yaparcasına yukarı kaldırmıştır (Resim 13; Resim 12 ile karşılaştırın). Sanat tarihçisi Richard Brilliant bunu "ışık saçan bir gücün geleneksel ve evrensel işareti" olarak tarif etmiştir. Ancak elin hareketi, özellikle imparatorun askerlerine hitap edeceği (*adlocultio*) zaman ya da zafer alayının girişinde (*adventus*) alkış tutan kalabalığın tezahüratlarına karşılık verirken yapacağı türdendir.

Sol hiçbir surette Septimius Severus'un yegâne koruyucu tanrısı değildi ve görünüşe göre imparator uzun ve başarılı askeri kariyeri boyunca başlıca hamisi olarak Jupiter'i görmüştü. Oğlu Caracalla Ay'ı Güneş'e tercih ederek tanrıça Luna'ya ibadet etmiştir. Caracalla, Sol için düzenli sikke darp etti ama bir yandan da Jupiter'e yoldaşlık yapan babasının oğlu olarak tanrının oğulları Hercules ve Dionysos'u da kabul etti. Dolayısıyla Güneş'i kendisinin yegâne koruyucu tanrısı olarak tanıştıran bir general değil fakat askeri anlamda neredeyse hiç saygınlığı bulunmayan biriydi. Bu kişi, tahta çıkmadan önce Suriye'deki Emesa'da Güneş Tanrısı'nın rahipliğini yapan imparator Marcus Aurelius Antoninus (MS 218-222), yani tanrısından aldığı daha iyi bilinen adıyla Elagabalus'tu. İmparator Elagabalus, düzenli devlet ritüelleri yanında tanrı Elagabalus kültünü de kurmak istediği için Roma'da sevilmiyordu. Devletin etkinliklerinde rahip kostümünü giyiyor ve imparatorluk unvan geleneği içinde çeşitli kültlerin başrahibine özgü *pontifex maximus* sıfatının önüne "yenilmez Güneş Tanrısı'nın en kudretli rahibi" anlamındaki kült unvanını getiriyordu. İmparator başka hiçbir tanrı için sikke bastırmadı ve Sol Elagabalus'u imparatorun koruyucusu (*conservator augusti*) olarak ilan etti. Fakat *conservator* genç rahibi kendisini ve annesini öldüren muhafızlarından koruyamadı. Emesa'dan Roma'ya getirilmiş siyah taş geri gönderildi ve Sol Elagabalus bundan sonra Roma'da bir daha tapım görmedi. Ancak Sol Invictus varlığını sürdürdü ve çarpıcı yeni duruşlar sergileyip ilave mesajlar verdi.

MS 238'de on üç yaşındaki III. Gordianus senato tarafından tahta geçirildiğinde kendisinin Güneş'e özgü niteliklerini sergileyen sikkeler basıldı. Bunlarda Sol genç imparatora dünya hâkimiyetinin sembolü bir küre uzatarak Güneş'e tapınmayla imparatorluk meşruiyeti arasında kurulmuş bir bağ bulunduğunu ifade eder. Severus'lar hanedanının halefi olma iddi-

asındakilerin, hanedan imparatorlarının propagandasını yaptığı ikonografiyi gözlemledikleri ve Sol'ün himayesinin önemini kavradıkları açıktır. Tahtı gasp eden Gallus, Decius ya da Aemilianus'un bastırdığı Sol betimli bilinen hiçbir sikke yoktur. Bununla birlikte Güneş, Valerianus (253-260) ve ardından oğlu Gallienus (253-268) tarafından Roma'nın *aeternitas*'ının, yani imparatorluğun sürekli artan sıkıntılar karşısındaki ebedi kalıcılığının kefili olarak saygı görmüştür. Sol, Gallienus'un sikkelerinde her yıl yerini alırken yeni bir tip daha belirmiştir: Pegasos'a benzeyen kanatlı bir at. Sikke üzerindeki yazının da belirttiği üzere Sol olarak tanımlanan Yenilmez Güneş'in bir sembolüydü: SOLI CONS AUG, yani "İmparatorun (*augustus*) koruyucusu Sol'e." Dolayısıyla Sol, Gallienus'un yeni atlı birliklerinin hamisi olarak kabul edilmiştir; Güneş'in tanıdık dört atı ve onların çektiği uçan savaş arabası (*quadriga*) uygun bir şekilde basitleştirilmiştir. Daha da önemlisi, Gallienus ön yüzünde "yenilmez imparator" (*invictus augustus*) ifadesi taşıyan sikkeleri bastırmış ilk imparatordur. Sikkelerin arka yüzünde tam ismiyle Sol Invictus olarak yazılmış Güneş Tanrısı'nın bir portresi yer alır. Daha önce tanrı bu sıfatı sadece özel yazıtlarda, çoğunlukla Jupiter Dolichenus'un müritleri ve Mithras gizem kültünün müritleri tarafından dikilmiş olanlarda taşıyordu. Tüm yetişkin hayatını orduda geçirmiş Gallienus'un bu toplulukların içinde bulunduğundan şüphelenebiliriz. Gallienus'un kendisini "yenilmez" olarak göstermek için ne tür girişimlerde bulunduğunu görmüştük ve bu girişimler Fethedilmez Güneş'in teşvikini kapsamaktaydı. Geç tarihli (ve büyük ölçüde güvenilmez) *Historia Augusta*'ya göre Gallienus:

> Kendisini Güneş olarak gösteren ve Colossus'tan [Nero tarafından dikilmiş ve imparatorun yüzünü taşıyan önceki Güneş Tanrısı heykeli] daha büyük bir heykelinin yapılmasını emretti, fakat heykel henüz bitirilmemişken tahrip edildi. Aslında o kadar büyük bir ölçekte yapılmaya başlanmıştı ki, Colossus'un iki katı büyüklükte olacakmış gibi görünüyordu. Gallienus'un isteği heykelin Esquilinus Tepesi'nin zirvesine yerleştirilmesi ve elinde, bir çocuğun tepesine kadar tırmanabileceği bir mızrak tutmasıydı. Ne var ki tasarı Claudius'a ve ondan sonra da Aurelius'a aptalca göründü.

Eğer Gallienus'un planı adı geçenlere aptalca gelmişse, bunun sebebi diğer kıdemli ordu subaylarıyla birlikte MS 268'de imparatoru öldürmek için komplo kurmuş olmaları değildi. II. Claudius (268-270)

vakit kaybetmeden kendisini Sol Augustus yani Güneş İmparatoru ilan etti. Bu sıfatla ne anlatmak istediği açık değildir, fakat Güneş Tanrısı'na karşı bir nefreti akla getirmez. İmparatorun sikkelerine bakıldığında, Claudius'un özellikle Sol'e bağlı olmadığı, Muzaffer Jupiter ve nadiren görülen Neptunus için sikke bastırdığı düşünülebilir. Hatta Gallienus'un Sol Invictus tipini değiştirerek "yenilmez imparator" ifadesinin karşısına Sol'ün yerine Hercules'i yerleştirmiştir. Bununla birlikte Sol, Gallienus'un kısa saltanatında bastırdığı sikkelerin büyük kısmında vardır ve kardeşi Quintillus'un daha kısa hükümdarlığına ait sikkelerde de görülür. Aurelianus (270-275) daha da ileri gitmiştir ve onun saltanatı dikkatli bir değerlendirme gerektirir, zira imparatorluk teolojisini işbaşındayken gösteren örnek bir vakadır ve Constantinus'un saltanatının başlarındaki eylemleri için bir model oluşturur.

Aurelianus

II. Claudius tahta çıktığında, Aurelianus ellilerinin ortasında başarılı bir süvari komutanıydı. Askeri stratejide daha küçük seyyar birliklerin hızlı şekilde konuşlanması fikrinin baskın olduğu bir ortamda yükselmiş, krizin doruğa çıktığı Gallienus döneminde üst komuta kademesine dahil olmuştu. Daha yakın bir tarihte ise, Naissus'ta (bugünkü Sırbistan'daki Niş) iyi planlanmış bir savaş sonucunda (MS 269) Gotları mağlup ederek II. Claudius'a Gothicus Maximus unvanını kazandıran seferlere katıldı. Claudius, kendisini imparatoriçe ilan eden Zenobia'nın Palmyra Krallığı'na karşı doğu seferine çıkmak üzereyken "salgın" kurbanı oldu ve saltanatı yarıda kesildi. Claudius'un küçük kardeşi Quintillus ordu tarafından imparator ilan edildi fakat süvari komutanı Aurelianus içsavaş tehdidi savurunca Quintillus'un askerleri kendisine döndü ve Quintillus da intihar etti; Aurelianus tahta geçti.

Otoritenin sertlikle dayatılması Romalıları korkutmaktan ziyade onların takdirini kazanırdı fakat Aurelianus özellikle katı disiplin yanlısı biri olarak hatırlanmıştır. Süvari subayı olmasına karşın, *Historia Augusta*'nın uydurma anlatımına göre Aurelianus *imitatio Alexandri* modasına kapılmıştı. Fakat bu sefer amaç başarılarını abartmak değil, askerlerinde saygınlık uyandırmaktı:

> Evine yerleştirildiği adamın karısıyla zina yapan bir askere verdiği şu cezayla komutanlar arasında tekti: İki ağacın tepesini eğdirip, askerin birer ayaklarını bunlara bağlattı. Dallar serbest bırakıldığında adam o kadar ani şekilde havaya fırladı ki oracıkta ikiye ayrılmış halde asılı kaldı. Bu ceza herkeste büyük korkuya sebep oldu.

İskender'in de bu cezayı uyguladığı kaydedilmiştir ve onun hayatını okumuş olanların ikisi arasında bir ilişki kurmaları beklenebilirdi.

Aurelianus sadece senatodan onay almak için değil, aynı zamanda şehrin harap surlarının yeniden inşa programını başlatmak için 270'in sonlarında Roma'ya geldi. Surların onarımı halkı korumaktan ziyade ebedi Roma vizyonunu –imparatorluk tarihinde ilk kez iki çekirdek eyaletinde ayrılıkçı devletlerin varlığına karşın– yansıtmasına daha fazla katkıda bulundu. Aurelianus'un başarısı, 272-273'te Palmyra Kraliçesi Zenobia'yı yenerek Mısır ve Suriye'yi; 274'te P. Pius Esuvius Tetricus'u alt ederek Galya'yı geri kazanması, böylece imparatorluğun bütünlüğünü koruması oldu. Ardından *resititutor orbis*, yani "dünyayı yeniden kuran" unvanını aldı ve zaferlerini Sol Invictus'a adadı. Tanrı için Emesa'da bir tapınak yaptırdı ve 274'te mağlup Zenobia ve Tetricus'un sergilendiği Roma'daki zafer alayının ardından, Campus Agrippae'da Yenilmez Güneş'e daha da büyük bir tapınak adadı. Bu külte ilgiyi artırmak amacıyla, üyeleri senatör aristokrasisinden seçilen ve Elagabalus'un tüm önceki *sacerdos*'larından (rahipler) farklı olan *pontifices deo Soli* adında bir Sol rahipliği kurdu. Ayrıca her yıl 25 Kasım'da Güneş'e adanan oyunlar (*agones Soli*) düzenlendi.

Zaferin ve Aurelianus'un imparatorluğu ayağa kaldırışının neden Sol Invictus'a atfedildiği sorulmalıdır. Cevap için neredeyse sadece *Historia Augusta*'ya bağlıyız ve onun anlattığı öykü çok kuşkuludur. Bununla birlikte, Aurelianus'un arkeolojik olarak doğrulanan faaliyetlerini – Roma'da yaptırdığı tapınak, bastırdığı sikkeler ve onun ölümünden sonra varlığını sürdüren rahip okuluna ait yazıtlar– anlaşılır kılmaktadır. *Historia Augusta*'nın anlatısı bir filozof-kurtarıcının önsezisini, tanrının bir komutana ve askerlerine savaş meydanında görünmesini ve zafer teolojisi işbaşındayken yapılmış olağanüstü bir gözlemi içerir.

Savaşa hazırlanan Aurelianus, senatodan Roma'nın ünlü orakl koleksiyonu olan Sibylla kitaplarına başvurmalarını istedi. Kitaplar, öngördükleri olayların geçekleşmesinden kısa süre sonra güncellenmişler-

di. Metinler tanrılar doğru şekilde teskin edilirse zaferin garantiye alınacağını söylüyordu. Aurelianus, "Merak ediyorum saygıdeğer babalar, sanki tüm tanrıların tapınağına değil de bir Hıristiyan meclisine danışıyormuş gibi, Sibylla kitaplarının kapağını açmak için neden bu kadar uzun zaman tereddüt ettiniz," diyerek senatörlere hitap etti. Bu ifade, *Historia Augusta*'nın ilgili bölümünü yazan kişinin 3. değil, 4. yüzyılın sonundaki senatör okuyucularına seslendiğine dair açık bir kanıttır. Ancak sırf bundan dolayı metindeki diğer her şeyin Hıristiyanlığın yükselişine bir tepki olduğunu söyleyemeyiz. Daha ziyade, anlatı bu haliyle Aurelianus'un saltanatı sırasında bir öykünün dolaştığını ve buna ait önemli unsurların yazar tarafından daha geç bir tarihte kaleme alınarak süslendiğini gösterir. En önemlisi, Eusebios'un öyküyü bildiğini ve 7. Bölüm'de göreceğimiz üzere Constantinus'un gördüğü rüyayı yeniden düzenlerken kullandığını tahmin edebiliriz.

Kitaplara geç danışılmasının nedeni olarak, erkeksi cesaret anlamına gelen imparatora özgü *virtus*'un, tanrısal mı insani mi kökenden geldiğine dair, artık aşina olduğumuz tartışma gösterilir. Ulpius Silanus adlı senatör mevkidaşlarına şöyle bir hatırlatmada bulunmuştu:

> Marcoman'ların [bir German kavmi] istilası bu çatı altında ilk kez duyurulduğunda, Sibylla'nın buyruklarına danışmamız, Apollon'un [Sol'ün dengi] yardımlarını değerlendirmemiz ve kendimizi ölümsüz tanrılara teslim etmemiz gerektiğini anlattım ama bazıları zalim bir gaddarlıkla karşı çıkarak dalkavukça, Aurelianus öylesine yiğit ki (*virtus*) danışmaya gerek yok dediler; sanki o büyük adam bizzat tanrıların önünde eğilmez ve ümitlerini göklerin sakinlerine bağlamaz. Daha fazla söze gerek var mı? Bu adamın tanrılardan yardım isteyen mesajını duyduk ki, bu kimseye utanç vermemeli. Şimdi bu en cesur insana yardım edelim.

Ne var ki Aurelianus Marcoman'ları mağlup edemedi. "Eğer kitaplara danışıldıktan ve adaklar yerine getirildikten sonra tanrıların kudreti birtakım mucizeler ve semavi işaretlerle barbarları şaşkına çevirmeseydi, Roma için bir zafer olmayacaktı." Bu semavi işaretlerin, Aurelianus'un Zenobia ile nihai savaşına giderken gördükleriyle aynı olup olmadığına dair bir belirti yoktur. İmparator, Tyana [günümüzde Niğde-Kemerhisar] şehri önünde ordugâhını kurmuştu ve şehirdeki isyancıları düşünürken...

> Çok meşhur ve itibarlı bir bilge, eski zamanların filozofu, tanrıların gerçek dostu ve hatta doğaüstü bir varlık olarak görülen Tyana'lı Apollonios, birdenbire çadırına çekilen Aurelianus'a göründü... [şöyle dedi] "Aurelianus eğer fethetmek istiyorsan benim yurttaşlarımın ölümünü tasarlamana gerek yok. Aurelianus, eğer hükmetmek istiyorsan masumların kanını akıtmaktan kaçın. Aurelianus, uzun yaşamak istiyorsan merhametle hareket et." Hemen dehşete kapılan Aurelianus onun büstünü dikeceğini, şerefine heykeller ve bir tapınak yaptıracağını vaat etti... Zira insanlar arasında kim ondan [Apollonios] daha saygıdeğer, ünlü ya da daha kutsal olabilirdi? Ölüleri hayata döndürmüş, insanoğlunun gücünü aşan şeyler söylemiş ve yapmıştı.

Apollonios kuşkusuz burada İsa'nın dengi olarak sunulmuştur. Philostratos'un 3. yüzyılda yazdığı yaşamöyküsüne göre günde üç kez güneşe dua eden Apollonios, İsa'nın çağdaşıydı. Söylenene göre, "Ey Güneş, beni dünyanın en uzak köşelerine gönder, tıpkı senin ve benim istediğimiz gibi; iyi insanlarla tanışayım; ne kötülerin hiçbirini bileyim, ne de onlar beni bilsinler," şeklindeki bir dua okuyordu. Constantinus'a rüyasında görünerek düşmanlarını katletmesi için teşvik eden İsa'nın aksine Apollonios, Aurelianus'un merhametini ortaya çıkarmıştı ve bunun ardından...

> Zenobia ve müttefiki Zaba'yla Emesa yakınında yapılan büyük bir çarpışmayla, savaş meselesi halledildi. Aurelianus'un yorgun süvarileri saflarını terk ederek savaştan vazgeçmenin eşiğindeyken birdenbire doğaüstü bir olayın gücüyle tanrısal bir suret piyadeye cesaret verdi, hatta süvariyi harekete geçirdi. Zenobia ile Saba kaçtılar ve tam anlamıyla bir zafer kazanıldı. Böylece Doğu'yu eski haline kavuşturan Aurelianus, Emesa'ya muzaffer olarak girdi ve vakit kaybetmeden sanki herkesin göreviymiş gibi adağını yerine getirmek üzere Elagabalus'un tapınağına yöneldi. Bu nedenle sadece orada tapınaklar inşa ederek çok değerli hediyeler bağışlamakla kalmadı, aynı zamanda Roma'da da Güneş için bir tapınak yaptırdı.

Aurelianus'a ve askerlerine kendisini gösteren suret tarif edilmemiştir, fakat Emesa tanrısına siyah bir taş formunda ibadet edildiği hatırlanmalıdır. Burada Constantinus'un rüyasıyla kayda değer benzerlikler mevcuttur ama ileride göreceğimiz gibi sadece Eusebios'un kaleme aldığı versiyonda Constantinus'un hem İsa'nın suretini hem

de bir görüm gördüğü yazılıdır. Eusebios aynı zamanda Apollonios ile mucizeler gösteren Tyana'lıyı karşılaştıran Sossianus Hierocles'in şimdi kayıp olan kitabını çürütmek amacıyla bilimsel bir eser yazmıştır. Bununla birlikte, dikkat çekici farklılıklar da vardır: Apollonios, savaştan bir süre önce, Aurelianus uyanıkken görünmüştür. İsa ise savaşın arifesinde, önceki bir görümü açıklamak üzere Constantinus'un rüyasında ortaya çıkmıştır. Aurelianus'un askerleriyle paylaştığı görüm savaşın ortasında ortaya çıkmış ve adamlarını yenilmek üzereyken zafer kazanmaları için cesaretlendirmiştir. Constantinus'un askerleri savaş sırasında böyle bir görüm görmedikleri gibi hemen öncesinde de benzer bir olay yaşanmamıştı fakat komutanlarının onlara daha önce gördükleri bir işareti hatırlatmasına ve kalkanlarına işledikleri o işarete bel bağlamışlardı. Constantinus'un görümüne dair anlatımlara döndüğümüzde farklar daha da netleşir. Şimdilik Aurelianus'un eylemleri, imparatorun zaferlerini Sol'e atfettiğini ve bunun imparatorluğun zafer teolojisi çerçevesi dahilinde açıklanması gerektiğini açıkça göstermektedir.

Aurelianus'un görümü, Eusebios'un Constantinus'un görümüyle ilgili anlatımından sonra derlenmiş *Historia Augusta*'dan bilinmektedir ve bu haliyle Constantinus hikâyesine bir cevap niteliğindedir. Yine de bu tümüyle geç tarihli bir uydurma değildir fakat daha ziyade önceden bilinen ve Constantinus'un eylemleri için şablon oluşturmuş eski bir hikâyeden yararlanmaktadır. Şüpheci bir tavırla tanrısal himayeye inanmadığını fakat askerlerini harekete geçmeye cesaretlendirmek için bu fikri ve bu fikre dair sembolleri kullandığını düşünebiliriz. Fakat bu, olaya günümüzün yaklaşımlarıyla bakmak olur. Şüphesiz Romalılar propaganda ve ikna konusunda ustaydılar fakat aynı zamanda çok somut faydalar ve ödüller sağlayan tanrılarla dolu bir dünyada yaşıyorlardı. Dolayısıyla tıpkı Maximinus Thrax'ın Aquileia'da dövüşen adamları gibi, Aurelianus'un Emesa'daki askerlerinin de başarı ya da başarısızlıklarında belirli bir yerel tanrının elini görmeleri oldukça doğaldı. En büyük tanrı olarak (*summus deus*) daha önce başarı kazanamamış olan Elagabalus konusunda Aurelianus'un başarısı, aynı tanrıyı Sol olarak Roma *pantheon*'unun tepesine yerleştirmesiydi. Sol burada Apollon, Jupiter ve aslında İsa ile özdeşleştirilecekti.

Gerçek Güneş İsa

Vatikan'ın altında yürütülen kazılardan çıkmış en çarpıcı tasvir Aurelianus'un dönemine tarihlenir. Iulius'ların mezarının (mozole M) içinde, başının etrafındaki bir haleden yedi ışının çıktığı Güneş Tanrısı'nın tasviri vardır (Resim 14). Tanrı ikisi görünen dört beyaz atın çektiği bir güneş arabası sürmektedir. Sol omzunun arkasında pelerini uçuşur. Şimdi büyük ölçüde kaybolmuş tanrının sağ eli, görünüşe göre Sol'ün diğer 3. yüzyıl tasvirlerindeki gibi kutsama jesti yapmak üzere havaya kalkmıştır. Aynı şekilde tahrip olmuş sol elinde ise bir küre tutmaktadır. Hale ve güneş ışınları standarttır fakat aynı zamanda Helios suretinde Apollon'un eski tasvirlerini anımsatmaktadır. 2. yüzyıla tarihlenmiş böyle bir tasvir Tunus'taki El Djem'de bulunmuştur. Dolayısıyla figür Apollon-Helios olarak tanımlanmıştır. Fakat Iulius'ların Sol'ü daha sıklıkla İsa ile ilişkilendirilir; bunun sebebi büyük ölçüde mozolenin bulunduğu yer ve Yunus'un hayatından sahnelerdir.

Roma'daki Domitilla yeraltı mezarlarında bulunan daha az etkileyici bir duvar resminde, Yunus'un hikâyesi aynı şekilde Güneş'le yan yana getirilmiştir. Erken Hıristiyanlar arasında Yunus'un öyküsü popülerdi; onlar için sahneler bir sembol diliydi. Fakat öykünün önemi en iyi şekilde Cleveland Sanat Müzesi'ndeki Yunus Mermerleri'nde (MS 270-280) görülür. Bunlarda balinanın Yunus'u yutması ve ardından kusmasını anlatan heykeller İsa'nın ölümünü ve yeniden dirilişini temsil eder. Aynı aileye mensup olanların hem Sol hem de İsa'nın müritleri olmaması ve aslında ikisi arasındaki denkliği kavramamaları için bir sebep yoktur. Constantinus'un Hıristiyanlığa geçişiyle ilgili değerlendirmemizin göstereceği üzere, Sol ile İsa rahatlıkla akraba olarak kabul edilebilir ve ilkine gösterilen saygı, ikincisinin daha iyi anlaşılması için bir basamak teşkil etmiştir. Nasıl ki Yunus'un balinayla karşılaşması İsa'nın ölümü ve yeniden dirilişine dair bir metaforsa, Yeşaya'nın anlattığı şekliyle Güneş'in doğuşu ve batışı da öyledir (*Yeşaya* 60:1): "Kalk, parla; çünkü ışığın geliyor. Rab'bin yüceliği üzerine doğuyor."

Mozole M'nin iki unsuru daha, yani balıkçı ve asa tutan adam her yerde görülen erken Hıristiyan motifleridir. Her ikisi de Provence'daki La Gayole'da bulunmuş çarpıcı bir lahitte güneş taçlı bir tanrının yanında betimlenmişlerdir. Burada ayrıca bir ders sahnesi ve elleri dua etmek

için öne açılmış (*orans*) bir insan izlenmektedir. Sahne lahitte gömülü olan kişinin eğitim, ilham ve duanın gücü yoluyla Güneş'ten İsa'ya ibadete geçişini ima etmektedir. Bu tam olarak İskenderiyeli Clementius'un önerdiği yoldu. Kendisi Güneş'e ibadeti sadece çoktanrılı dinin bir yanılgısı olarak değil, daha ziyade Hıristiyanlığın bir basamak altındaki tektanrılı bir inanç olarak görüyordu. Dahası Clementius'a göre İsa, Güneş'ti:

> Ve efendimiz tükenmez bir gayretle yüreklendirir, ürkütür, teşvik eder, canlandırır, uyarır. Karanlığın en dibinden uyanır ve yanlışlıkla gezinenleri kaldırır. "Uyan, uyuyan sen; diril, İsa sana ışık verecek." İsa, Dirilişin Güneş'i, "sabah yıldızından önce doğandır," ışınlarıyla hayat bahşeder.

Aynı şekilde Origenes için İsa "Adaletin Güneşi"dir. Dünyayı aydınlatmak ve adalet dağıtmak üzere kendi tanrısallığının insanlara gösterdiği yüzü de budur. Celsus'a karşı kaleme aldığı polemikte Origenes, Güneş ile onun temsil ettiği şeye ibadet etmenin arasındaki farkı anlatmıştır:

> Doğrusu, ışıkları görülebilir ve semavi olduğu için Güneş, Ay ve yıldızlara tapanlar dünyada bir kıvılcım ya da kandil önünde eğilmeyeceklerdir, çünkü bu varlıkları kıvılcımların ve kandillerin ışığına göre eşsiz sayarlar. O yüzden Tanrı'nın ışık olduğunu bilenler, Tanrı'nın Oğlu'nun "dünyaya gelen her insanı aydınlatan gerçek ışık" olduğunu anlayanlar ve onun, "Ben dünyanın ışığıyım," sözünü kavrayanlar, Tanrı'nın gerçek ışığıyla karşılaştırıldığında akla uygun bir şekilde Güneş, Ay ve yıldızların bir kıvılcımına ibadet etmeyeceklerdir.

Paganlar Güneş Tanrısı'nı tanıdık arabası içinde görürken, Iulius'ların mozolesindeki Sol tasvirine bakan Hıristiyanlar, Dünya'nın Işığı'ndan başka bir şey görmeyeceklerdi. Şüphesiz aynı durum, bir yüzyıl sonra Milano'daki küçük San Aquilino Kilisesi'ndeki kümbet içinde bir araba içinde göğe yükselen İsa'yı görenler için de geçerliydi. Milano'da kaleme alınmış Ambrosius'un duası *Splendor paternae gloriae* belki tam da bu tasvirin altında okunmuştu. Bu, şimdi İngilizce konuşanlar tarafından "*Splendor of God's Glory Bright*" ("Baba'nın ihtişamının nuru") adlı ilahi olarak bilinir.

Baba'nın ihtişamının nuru,
Işıktan ışık yaratan,
nûru'l-envar ve ışık pınarı,
parıldayan, günlerin günü.

Ebedi bir pırıltıyla ışıyan
gerçek güneş,
Kutsal Ruh'un ziyası,
gir, doldur gönüllerimizi.

4. Bölüm

Tetrarşi

3. yüzyıldaki Roma İmparatorluğu'nun daha iyi anlaşılması halinde Hıristiyan inancının enerjisini ordunun gücüyle birleştiren Constantinus daha iyi değerlendirilebilir. Constantinus inanç, askeri güç ve imparatorluğun zafer teolojisi arasındaki geleneksel etkileşimi kendisine "yenilmez imparator" imajı yaratmak için kullanmıştır. Koruyucu kimliğini rüyasında ortaya koyan "en yüce tanrıyı" seçen Constantinus daha sonra iktidar üzerindeki hâkimiyetini kurunca, öncellerinin sahip olduğu "yenilmez imparator" sıfatını, bu yaklaşımı sayesinde kendisine özgü Muzaffer Hıristiyan'a dönüştürdü. Bu yaklaşımı Aurelianus'un ölümü sırasındaki vaziyete değil –o sırada Constantinus çocuktu– 4. yüzyılın başındaki duruma yönelikti. O tarihlerde Roma İmparatorluğu sezar unvanlı iki ast ve *augustus* unvanlı iki üst imparator tarafından yönetilmekteydi; bunlar hep birlikte tetrarklar olarak adlandırılıyordu. Bunlardan biri, batıda Maximianus'a tabi olan ast imparator ve Constantinus'un babası Constantius Chlorus'tu. Doğuda ise Diocletianus'a tabi olan Galerius ast imparatordu.

İlk Tetrarşi

İmparator muhafızlarının komutanı Diocletianus Bithynia yakınındaki Nikomedia'da (bugünkü İzmit), MS 284 Kasımı'nda askerleri tarafından imparator ilan edilmişti. İktidarı, çoğu öncellerinin izlediği yolla elde etmişti fakat başka hiç kimsenin başaramadığı şekilde elinde tuttu. Kriz döneminde tahtı yeni gasp eden kişinin yaptığı en sıradan işlerden biri, oğlunun ast imparator ve vârisi sezar ya da bazen *augustus* unvanıyla ortak imparator olarak tanınmasını sağlamaktı. Diocletianus bunun benzerini uygulamış fakat hanedan unsurunu eleyerek yeni kişilerin

yeni sistemdeki hareketliliğini dizginlemişti. Böylece Severus Alexander ve III. Gordianus gibi genç kuklaları tahta geçirme eğilimine çare bulmuştu. Artık öncellerinin hissettiği ve içine düştüğü korkuyu duymadan sefere çıkabilirdi: Başarılı bir generali göreve getirmenin ölüm fermanını imzalamakla eşdeğer olması. Eğer imparator bizzat bütün savaşları kazanamazsa –ve hiç kimse aynı anda kuzey ve doğu sınırlarında çarpışamazdı– o zaman görevlendirdiği generalinin de herhangi bir göz kamaştırıcı başarı kazanmamasını ümit etmeliydi.

Mısır'dan Mart 285 tarihli bir papirüse göre tahta geçtiği sırada Diocles olarak bilinen Diocletianus, bir imparatora özgü Gaius Aelius Valerius Diocletianus ismini aldı. İlk işi, Carus'un büyük oğlu Numerianus'un (282-283) cinayetini birlikte planladığı imparator muhafız alayı komutanı Aper'den kurtulmak oldu. Mayıs 285'ten önce Carus'un diğer oğlu Carinus, Diocletianus ile savaşmaktan kaçınmak isteyen askerleri tarafından öldürülmüştü. Bundan kısa süre sonra, belki 21 Temmuz 285'te, Diocletianus güvenilir astı Marcus Aurelius Maximianus'u kendisine sezar olarak atadı. Bu, geçmiş yıllardaki örneklerden köklü bir kopma değildi. Valerianus, Gallianus'u vakit kaybetmeden *augustus* mevkisine yükseltmişti ve daha yakın bir zamanda Carus oğullarını ilk önce sezar sonra da *augustus* olarak iktidarına dahil etmişti. Sayısız imparator oğlunu ya da oğullarının tahta geçişini garanti altına almakta başarısız olmuştu. Fakat Diocletianus'un oğlu yoktu; sadece daha sonra Galerius ile evlenecek olan bir kızı vardı. Kendisi doğuya sefere çıkarken batıda idaresine güvenebileceği, başarıyı isyan etmek için bir fırsat saymayacak bir generale ihtiyacı vardı. Galya'daki Bagaudae'a karşı ilk zaferleri kazanan Maximianus, Mayıs 286 bitmeden *augustus* oldu. Arzu edebileceği daha yüksek bir mevki olmadığından ikinci imparator sadık kaldı.

Atanmasından kısa süre sonra Maximianus, astı Carausius'a Galya ve İngiltere arasındaki suları korsanlardan temizlemek için bir donanma kurma görevi verdi. Carausius deneyimli bir denizciydi ve kısa zamanda başarı kazandı. Ne var ki elde ettiği ganimetin çoğunu kendine sakladı ve Maximianus tarafından hesap vermesi için geri çağrıldı. Cezayla karşı karşıya kalmak yerine isyan bayrağını açtı ve Kuzeybatı Galya ve Güney İngiltere'de hızla kontrolü ele geçirdi. Maximianus isyanı bastırmak için kapsamlı hazırlıklar yaptı; gemiler inşa etmek için bir yıl harcadı. Bunlarla meşgulken, Diocletianus'un kendisine verdiği görevleri

yerine getirmesi için imparator muhafızları komutanına giderek daha çok bel bağladı. Bu komutan popüler ve etkili bir asker olan Flavius Constantius ya da daha iyi bilinen adıyla Constantius Chlorus'tu. Constantius orduyu Tuna'ya kadar götürerek bir barbar kralını esir aldı ve Alamanların topraklarını yakıp yıktı. Bu başarıyı bir tehdit olarak gören Maximianus, Constantius'un sadakatini garantiye almak için kızı Theodora ile evliliğini ayarladı. Constantius bu ayarlamayı Constantinus'un annesi Helena ile birlikteliği pahasına kabul etti. Sonraki on yıl içinde, savaşlar arasında altı çocuğunun dünya gelmiş olması, yeni ve daha genç geline karşı ilgisini gösterir. Fakat aynı zamanda ilk oğlu Constantinus da bu durumdan herhangi bir zarar görmemiştir.

Diocletianus'un kurduğu diyarşi, yani iki imparatorun ortak idaresi, öncellerinin kaderini paylaşmamak için alınmış özel bir tedbirdi. Fakat hükümdarlığının ilk birkaç yıl içinde Maximianus yük haline gelmişti; artık ordusunu etkili şekilde idare edemiyordu ve Carausius karşısında tahminen iki kez başarısızlığa uğramıştı. Bu görevi Maximinus'a veremeyeceğinden, Diocletianus 288 ve 289'da kuzeydeki barbarlara karşı bizzat saldırıya geçti. 290'da dikkatini doğu sınırına vermesi gerekti ve tüm imparatorluğu kat ederek Suriye'ye ulaştı. Kısa süre sonra üssünü Batı Anadolu'daki Nikomedia'dan Tuna üzerindeki Sirmium'a taşıdı. Maximianus'u şimdiki konumuna getirirken bu durumu öngörmemişti ve eğer ordu onun tahttan indirilmesini isterse kurtarılması imkânsızdı. Doğal bir halef olan Constantius bu mevki için hazırdı. Fakat Maximianus ve Constantius evlilik bağıyla birbirleriyle akrabaydılar ve Diocletianus'un endişe etmek için nedeni vardı. Bu dönemde hatiplerin imparatorluk ortakları arasında *concordia*, yani "uyum"a vurgu yapmaları her şeyin uyum içinde gitmediğini ima etmektedir. Diocletianus, ya Maximianus ve Constantius'un kendisine karşı komplo kuracaklarını ya da Constantius'un Maximianus'a karşı isyan bayrağını açacağını tahmin ediyordu. İlki gerçekleşirse savaş meydanına çıkması gerekecekti. Yakın geçmişteki tecrübeler Maximianus'un böyle bir çarpışmadan galip çıkacağı ihtimalini azaltıyordu ve onun düşüşü Diocletianus'un Constantius üzerine yürümesini gerektirecekti. Eski tanıdık ordu müdahalesi ve içsavaş çıkmazına dönüş yaşanmasını önleyecek, aynı zamanda da tahta ortak çıkan son gaspçı Carausius'a karşı ortak harekete geçmeye izin verecek bir çözüm gerekiyordu.

En kıdemli imparator Milano'da 290-291 kışında bir zirve düzenledi. Olaya ağırlık kazandırmak veya en azından köklü yapısal reforma fazladan meşruiyet görüntüsü vermek için Roma'dan senatörler geldi. Yapılan anlaşmaya göre Constantius sezar yani ast imparator olarak atandı ve Maximianus'a tabi olmasına karar verildi. Fakat Diocletianus'un aynı zamanda kendisi için de bir sezar ataması gerekiyordu. Seçimi, kendi muhafız komutanı Galerius Maximianus oldu. Terfiler 293'e kadar gerçekleşmedi ve bu iki yıllık gecikmenin nedeni bilinmemektedir. 291 ve 292 yılları tuhaf şekilde muğlaktır fakat *augustus*'ların Ocak 291 ve 293 baharı arasında bir daha görüşmediklerinden oldukça eminiz. 1 Mart 293'te Roma İmparatorluğu, ülkeyi ilk kez dörtlü bir yönetim dahilinde Tetrarşi olarak yönetmeyi kabul etmiş dört meşru imparatora sahipti.

Iovianus ve Hercules

287'ye gelindiğinde imparatorlar Iovius ve Herculius, yani sırasıyla "Jupiter'in" ve "Hercules'in" anlamına gelen unvanlar kullanmaya başlamışlardı. Jupiter elbette tanrıların, özellikle yarı-tanrı Hercules'in babasıydı. "Iovius" unvanıyla Diocletianus, istediği her şeyi tek başına gerçekleştirebilirdi fakat isteklerini yerine getirmesi için sıklıkla astı "Herculius" Maximianus'a güveniyordu. Bu, imparatorları övmekle görevli hatipleri cezbeden zekice bir doğaçlamaydı. Bu hatiplerden biri, Mamertinus, 289'da Roma'nın kuruluşu için Maximianus şerefine, Hercules'e atıflarla dolu bir konuşma yaptı. Bunda Maximianus'un görevinin Diocletianus'a yardım etmek olduğu anlatılıyordu:

> Bütün faydalı şeyler... farklı tanrılardan gelir diye bilinir ama hepsi yüce yaratıcılar göklerin hâkimi Jupiter ve dünyaya barış getiren Hercules'ten bize akar. O yüzden birçok muhteşem başarıda, hatta başkalarının liderliğinde kazanılanlarda bile Diocletianus kararları verir ve sen onları yerine getirirsin. İmparator, muzaffer askerlerin senin *felicitas*'ınla çoktan okyanusa ulaştı ve çekilen dalgalar kıyıda katlettiğin düşmanlarının kanlarını yuttu.

Burada kullanılan dil imparatorluk zafer teolojisi dahilinde tanıdıktır. Ast imparator Maximianus Herculius zaferlerini *felicitas*'ına, yani

tanrısal bir bağış olan iyi talihine ve Diocletianus Iovius'un direktiflerine –onları doğru şekilde yerine getirmişti– borçluydu. Aslında, bu son pasaj Maximianus'un zaferini sadece abartmaktan öte yanlış yorumlar. Söz konusu "okyanus," bugünkü Manş Denizi'dir ve kan da başarılarıyla sezarların tahta çıkarılmasına neden olan asi Carausius'un, geçmişte Maximianus tarafından yenilememiş askerlerine aitti. Bu yenilikle, Diocletianus-Jupiter ve Maximianus-Hercules uyumu bozulmuş oluyordu. Bu elbette, aritmetiği dolayısıyla yeni düzenlemeyi methetmek için net fırsatlar gören hatiplerin gözünde sorun teşkil etmiyordu. Bunlardan biri 297'deki konuşmasında şunu gözlemlemişti:

> Devletin ilgisi ve çıkarına ilaveten, Jupiter ve Hercules'in uyumlu ihtişamları da tüm dünyevi ve semavi işler arasında, Jupiter ve Hercules'in sevdiği hükümdarlardaki gibi bir uyum talep eder. Çünkü hakikaten bütün önemli şeyler senin tanrısal rakamına bağlıdır ve onlardan pay alırlar, zira dört element vardır ki bir yıldaki mevsim sayısı da aynıdır; dünya iki okyanusla dörde ayrılmıştır; semavi cisimlerin (*lustra*) yörüngeleri dört devir yapar; Güneş'in dört atlı arabası vardır ve Vesper ile Lucifer dünyanın iki kandiline ilave edilmiştir.

İki sezarın büyüğü olmasına rağmen Constantius resmen ast imparatorların Hercules, Galerius ise üst imparatorların Jupiter sülalesine dahil edilmiştir. Galerius, Diocletianus'un kızıyla evlenmişti fakat sezardı ve dört imparator arasında en küçük olandı. Sezarlar kendi koruyucu tanrılarını seçmeye başladıklarında durum daha da karmaşıklaşmıştı. Constantius batıda popüler Mars'ı ve Galerius da doğuda sevilen Sol Invictus'u seçmişti. *Pantheon*'daki bu ayarlamalardan daha sıkıntılı olanı, Diocletianus'un aksine Maximianus'un bu anlaşmayla etkili bir şekilde kenara alınan bir oğlunun bulunmasıydı. O tarihte Maxentius halen gençti, Constantinus'tan biraz daha küçüktü. Ancak kendisinin bir gün tahta çıkacağına dair açık umutları vardı ve bir süre sonra Maxentius, Galerius'un kızıyla evlendi. Aynı şekilde Constantinus bu büyük oyunda bir piyon olarak Diocletianus ve Galerius ile birlikte doğuya gitti. Bu, babası Constantius'un sadık kalması için etkili bir düzenlemeydi ve Tetrarşi'nin retorik birlikteliğinin ciddi destekleyici unsurlara muhtaç olduğunu hatırlatıyordu.

Dört imparator arasındaki uyum sadece Mısır'da çıkarılan porfirden (mor mermer) yapılmış bir heykelde görülmektedir. Dördüncü Haçlı

Seferi sırasında İstanbul'dan ganimet olarak alınan eser, şimdi Venedik'teki San Marco Bazilikası'nın güney cephesinde, güneydoğu köşede bulunmaktadır (Resim 15). Dört imparatorun her biri sol elleriyle kartal başı kabzalı kılıçlarını tutarken sağdaki ortağının omzunu tutmuştur. Bu her çiftin ortağına dayanması anlamına gelmekte ve erkeksi bir kucaklaşma etkisi yaratmaktadır. Her çiftteki kucaklayan figür kirli sakallıdır ve kucakladığından biraz daha uzundur. Sadece olgunluk ve duruştaki farklar *augustus*'ları sezarlardan ayırmaktadır, çünkü diğer bütün yönlerden özdeştirler. Yüz özellikleri gibi askeri kıyafetleri de aynıdır. Sezarlardan biri muhtemelen 1204'te heykel İstanbul'dan götürüldüğü sırada sol ayağını kaybetmiştir. Şimdi Vatikan'da bulunan bir başka porfir heykel çiftinde tüm tetrarkların [Tetrarşi ortakları] ayakları mevcuttur ve kirli sakalları vardır (Resim 16 iki tanesini göstermektedir). Kabzalar yerine sol ellerinde dünya hâkimiyetinin sembolü imparatorluk nişanı küreler tutmaktadırlar. Bir kez daha her çiftteki kucaklayan figür *augustus* olarak tanımlanmalıdır, zira gözleri sezarınkinden biraz daha yüksekte kalmaktadır. Hepsi de göklere doğru bakan İskender gibi gözlerini yukarıya doğrultmuştur (bkz. s. 221) fakat askerlere özgü kısa kesilmiş saçları, köşeli ve erkeksi çeneleri vardır. Bodur bacakları ve güçlü, normalden büyük kolları kuvveti soyut olarak anlatmaktadır.

Porfir heykeller kuşkusuz tetrarklar arasında bulunmayan ideal bir uyum ve işbirliğini yansıtmaktadır. İmparatorlar nadiren, belki yirmi yıl içinde bir kez ve kısa bir süre için bir arada olmuşlardır. Hepsi sürekli hareket halindeydi; yazlarını askeri birliklerde, kışlarını ise çeşitli eyalet başkentlerinde geçiriyorlardı. Her bir imparator tarafından yayımlanan fermanların tüm imparatorluk genelinde geçerliliği vardı fakat nadiren evrensel olarak uygulanıyordu. Her imparator kendi bölgesinde büyük ölçüde özerkti ve 293'te imparatorluk topraklarında kesin bir şematik bölünme olmamasına rağmen imparatorlar en çok ihtiyaç duyuldukları ve kişisel otoritelerinin yerleştiği yerlere gidiyorlardı. Bu bölgeler kabaca ve modern karşılıklarıyla şöyleydi: Maximianus İtalya, İspanya ve Kuzey Afrika (Tunus ve Cezayir); Constantius Güney ve Kuzey Fransa, İngiltere, Benelüks ülkeleri; Diocletianus Türkiye'nin doğusu, Filistin, Suriye, Mısır; Galerius Türkiye'nin batısı, Balkanlar ve Avusturya-Macaristan (bkz. Harita 2).

Porfir heykeller soyut ve kalıp halindeki görünümleriyle imparatorların münferit olarak ve birlikte arzuladığı mağrur iktidar idealini iletmektedir. Gördüğümüz gibi, 3. yüzyılda imparatorlar kendileriyle tanrılar arasında giderek daha çok benzerlik kurmuşlardı; imparatorlar tanrısal niteliklerle gösterilirken tanrılar da imparatorluk kıyafetleri ya da askeri kıyafetler içinde tasvir ediliyordu. Fakat Diocletianus bunu bir adım ileri götürerek kendisi gibi nihai iktidara göz dikebilecekleri üzerine çıkmanın yolunu aramıştır. Basit bir soydan gelen böyle biri için, kendisi ve otoritesine meydan okuyacaklar arasına mesafe koymak, yazar Aurelius Victor'un da yazdığı gibi kolay değildi; ancak ipekler, değerli taşlar ve unvanlarla elde edilebilirdi.

> O [Diocletianus] büyük bir adamdı ama yine de şöyle özellikleri vardı: İpek, erguvan boya ve sandaletleri için değerli taşlar yanında altın sırmalı kaftan talep eden ilk kişiydi. Bunlar şahsi zevkin ötesine geçerek taşıdığı kibirli ve mağrur karakteri ortaya koymasına karşın, diğer özellikleriyle karşılaştırıldığında önemsiz kalıyordu, zira Caligula ve Domitianus'tan sonra halk arasında "efendimiz" olarak çağrılmasına, bir tanrı olarak ibadet ve hitap edilmesine izin veren ilk imparatordu.

Aurelius Victor bu yeni tarzı Diocletianus'un sıradan soyuna bağlar, ancak bu konuda kendisi hiç de emsalsiz değildi. Aslına bakılırsa Severus'lardan sonra tüm 3. yüzyıl imparatorları senatör değil atlı sınıfındandı ve çoğu, 212 tarihli Antoninus yasasıyla vatandaşlık haklarının genişletilmesinden sonra köklü bir aileden yoksun bütün yeni vatandaşlara verilen ve yazarın da adı olan Aurelius ismini paylaşıyorlardı. Askere alınırken kayıtlar için tam isim istendiğinde bunlar da resmileşmiş oluyordu. Constantinus'un ata olarak seçtiği imparator Marcus Aurelius Claudius'tu (Claudius Gothicus). Claudius'un yerine gelen Marcus Aurelius Aurelianus, Diocletianus'tan on yıl önce kendisine "efendi ve tanrı" (*dominus et deus*) olarak hitap edilmesine izin vermişti. Yine de Diocletianus'un imparatorla tebaası arasında sadece saray hadımları aracılığıyla hem gerçek anlamda hem de mecazi olarak aşılabilecek bir mesafe yaratarak imparatorluk törenlerini büyük ölçüde karmaşık ve gösterişli hale getirdiği doğru bir tespittir. Bu hadımlar, Persler örnek alınarak ilk kez büyük sayılarla görevlendirilmiştir. Diocletianus ziyaretçilerini, tahtının her şeyden daha yüksek bir yerde bulunduğu mu-

azzam kabul salonlarında ağırlıyordu. Emri altındakiler saygısını karşısında eğilerek göstermeliydi. Sadece en önemli kişilerin imparatorun mücevherlerle süslü sandaletlerini öpmesine izin veriliyordu. Constantinus daha sonra bu düzeni bütün ayrıntılarıyla Constantinopolis'teki sarayında uygulayacaktı.

Bu törenlerin detaylandırılmasına bir arka plan teşkil etmesi için yeni bir imparatorluk mimarisi ortaya çıktı. Her imparatorluk şehrinde tanrı-imparatorların kabul salonları olarak işlev görecek devasa bazilikalar inşa edildi. Bunlardan biri yeniden inşa edilmiş haliyle Trier'de bulunmaktadır. Ziyaretçinin gözleri salonun yüksek tavanına doğru yöneliyor fakat hiç kimsenin bakışları, tanrısal hamisiyle iletişim halindeymiş gibi gözlerini yukarıya kaldıran imparatorun bakışlarıyla buluşmuyordu. Tanrısal himayeye ise her zaman olduğu gibi en çok savaş meydanında ihtiyaç duyulmaktaydı.

Sezarlar Savaşta

Constantius, sezar olarak tahta çıkmasından hemen sonra kendisine verilmiş Carausius'u yok etme görevine girişti. 293'te isyancıyı Kuzeybatı Galya'dan İngiltere'ye sürdü. Bu hiçbir şekilde başarı sayılmazdı, zira Carausius'un elinin altında geniş bir destek ve büyük bir servet vardı. O tarihte imparator unvanı üzerinde hak iddia eden ve gümüş sikke bastırabilmiş tek kişiydi. Ön yüzlerinde kendi, arka yüzlerinde ise Diocletianus ile Maximianus'un başları bulunan sikkeler, Carausius'un onların yanında ortak imparator olarak hükmetme arzusunu yansıtıyordu. Aldığı yenilgi, saldırıya uğrama korkusuyla İngiltere kıyı kalelerinin duvarlarını güçlendiren vekili Allectus tarafından Carausius'un öldürülmesine yol açtı. Constantius, Allectus ile sorunu halletmeden 296'da Ren sınırına döndü. İngiltere'yi geri almak için düzenlenen sefer 297'de yapılan bir övgü konuşmasında ayrıntılarıyla anlatılmıştır. Sezar Constantius Manş Denizi'nin sisleri arasında denizdeyken muhafız birliklerinin komutanı Asclepiodotus'un ilk zaferi kazandığını buradan öğreniyoruz. Hatip, dinleyicilerin çok iyi bildiği bu olayı gizlemek için ne Asclepiodotus'un ismini ne de unvanını belirtmektedir ve bunu imparatorluk zafer teolojisinin geleneksel çerçevesi içinde yapmakta-

dır. Bunun sonucu olarak zafer doğrudan Constantius'un *felicitas*'ına ve ilk kez Boulogne'dan [Roma döneminde Bononia] denize açılarak (ne var ki karşı kıyıya ulaşamamıştır) sergilediği *virtus*'una atfedilmektedir. Akabinde Constantius'un Londra'ya muzaffer girişi en çok övülen olaydır. Bu aynı zamanda 1922'de Arras'ta bulunmuş bir madalyon üzerinde de (Resim 17) kutlanmıştır. Madalyonun arka yüzünde Londra şehrini temsil eden bir kadın, sırtını şehrin tahkimli kapılarına çevirmiş ve ellerini yalvarma jestiyle yukarı kaldırmış halde atlı imparatorun önünde eğilmiştir ve ona teşekkür etmektedir. Doğal boyutlarından büyük görünen ve Thames Nehri'nde demirlemiş bir savaş gemisinin üzerinde durur görünen imparator, şehri ve eyaleti Roma'ya geri vermiştir. Bu yolla, bir yazıtın da övdüğü üzere Roma'nın "Ebedi Işığını Geri Getiren" olmuştur. Fakat zafer tek başına ona ait değildi. Sezar başarıyı üç ortağıyla paylaştı ve dördü de Britannicus Maximus lakabını aldı. Constantinus'un askeri deneyim kazanacağı Pers seferinin başarısını anmak amacıyla Persicus Maximus unvanını da hep birlikte alacaklardı.

Constantinus babasıyla birlikte İngiltere'de değildi, doğuya gönderilmişti. Orduda görev alarak sonraki yıllarda kendisine askerlerinin saygı ve bağlılıklarını kazandıracak yetenekleri öğreniyordu. Constantius sezar olduğunda, Constantinus askeri *tribunus* rütbesini aldı. Daha geç tarihli bir öyküye göre genç subaya yeni rütbesinin nişanlarını veren kişi, İmparator Maximianus'un kızı ve Constantinus'un gelecekteki eşi Fausta idi. Constantinus 293'ten sonraki dönemi doğu sınırında Perslerle ve Tuna sınırında da Sarmatlarla savaşarak geçirdi. Constantinus'un gençken yaptığı işleri gösteren çağdaş tasvirler yoktur –biraz sonra tartışacağımız Galerius Takı'nda Galerius'un şaha kalkmış atının yanında betimlendiği iddiasını göz ardı edebiliriz– fakat onun Galerius'un seferlerinde rol oynadığını biliyoruz. Bu, daha sonra kahramanca bir iş sayılacaktı. *Origo Constantini*'ye göre:

> O zamanlar genç bir adam olan Constantinus Sarmatlara karşı süvari birliğinde hizmet ederken, azılı bir vahşiyi saçından tutup sürükledi ve İmparator Galerius'un ayaklarının önüne attı. Daha sonra Galerius tarafından bir bataklığa gönderilen Constantinus, buraya atıyla girdi ve geri kalan Sarmatlara ulaşmak için yol açtı. Birçok Sarmat'ı da öldürerek Galerius için bir zafer kazandı.

Bu olay 299'da meydana gelmişti. Dolayısıyla Diocletianus'un saltanatında Sarmatlara karşı kazanılmış dördüncü zafer oluyordu. Dört tetrarkın her biri Persicus Maximus'a ilaveten Galerius'un 299'da elde ettiği büyük bir zafer sayesinde Sarmaticus Maximus IV unvanını aldılar. Constantinus, Galerius'un başlangıçta kötü gitmiş Pers seferinde şüphesiz savaşmıştı. Romalılar Carrhae Savaşı'nı (bugünkü Harran) 296'da kaybetmişlerdi, fakat Galerius 298'de tüm gücüyle geri döndü ve Pers başkenti Ktesiphon'un surlarına dayanacak kadar ileri gitti. Constantinus Memfis ve Babil harabelerini gördüğü bu seferi, ileride *Oratio ad Sanctorum Coetum*'da (Azizlere Söylev) hatırlayacaktı.

Romalılar, bir yüzyıl önce Septimius Severus'un yaptığı gibi Ktesiphon'u ele geçirdiler. Sefer Galerius'un MS 298-303 arasındaki üssü Salonica'da onun onuruna inşa edilmiş takta taşa geçirildi (Resim 18). Takın kuzeydoğu cephesinde frizde zaferi kazandıran savaş betimlenmiştir. Burada Galerius, Ludovisi Lahdi'ndeki imparatorun duruşuna benzer bir pozda gösterilmiştir (Resim 11, 19). Yüzü zarar görmüş olmasına rağmen, askerleri ya da düşmanlarının aksine miğfer takmadığı gayet açıktır. Atı şaha kalkmış halde kılıcını kınından çıkarmaya çalışan bir Persliyi ezmektedir. Bir yandan da atı üstündeki Sasani hükümdarıyla, I. Şapur'un oğlu Narses'le çarpışmaktadır. Bu, yenilmez imparatorun zaferini kişiselleştirmeye niyetlenen tamamen hayali bir göğüs göğüse çarpışma tasviridir. Hemen bunun altındaki frizde dört imparator birlikte betimlenmiştir: İki *augustus* tahtlarında oturmakta, sezarları ise arkalarında durmaktadır (Resim 20). Yüzleri tahrip olmuştur fakat Diocletianus'un Maximianus'un sağında (bize göre solda), Galerius'un ise onun yanında durduğu bellidir. Constantinus, Maximianus'un solundadır. Victoria *augustus*'lara defne tacı sunarken imparatorlar kurtarılmış Britannia ve Suriye eyaletlerinin personifikasyonlarını ayağa kaldırmakta, Fortuna (Talih) tanrıçaları zafer hatıralarını tutmaktadır. *Augustus*'ların ayakları altında ve sezarların yanında bulunan toprak ve okyanus tanrıları 297 tarihli övgünün yazarı dörtlünün kudretini göstermektedir. Bunun da altında her biri okunmaz bir sembol taşıyan ve birlikte Galerius'un Mithras dini ve onun yedi küresine bağlılığına dair ilgi çekici bir fikir sunan yeni Victoria bulunur. Galerius'un koruyucu tanrısının Sol olduğu hatırlanacak olursa, tetrarkların ortak inançlarının çıkarı için kişisel inançlara dair aleni göndermelerin bastırılıp bastı-

rılmadığı merak konusudur. Takın güneydoğu cephesinde Diocletianus ve Galerius birlikte Antiokheia'da Tetrarşi'nin koruyucu tanrıları Jupiter ve Hercules'e zafer kurban sunusu yapmaktadır. Tanrılar bir sunağın önünde cepheden gösterilmiştir; bununla birlikte Galerius Hercules'in değil, Jupiter'in desteklediği imparator olarak görülmektedir (Resim 21). Yani Romalıların bir yüzyıldan beri ilk kez tattığı Pers zaferi Galerius'un astlığı tartışmasını sona erdirmişti.

Tetrarkların Ordusu

Tetrarkların hepsi adamlarını savaşa sürme yetenekleri ve savaştaki başarıları nedeniyle imparator olmuş askerlerdi. Diocletianus, Maximianus ve Constantius çeşitli birliklerde sadece en yetenekli askerlerin terfi ettirildiği Koruyucu (*protectores*) rütbesiyle hizmet etmişlerdi. Gerektiğinde lejyonlara almak için emekli askerlerin oğullarını toplamak gibi görevler de yerine getiren Koruyucular, savaş zamanlarında imparatorun yanında bulunurlardı. Gallienus, Koruyuculardan kendisine daima eşlik eden ve imparatorluk genelinde askeri ihtiyaçlara hızla cevap veren bir süvari birliği meydana getirmişti. Diocletianus'un saltanatı sırasında, belki de daha önce, Koruyucuların yapısı ve rolleriyle ilgili başka gelişmeler fark edilmektedir. "Maiyet" olarak bilinen bir müfreze (*comitatus*) oluşturulmuş, bu daha sonra imparator hanesini savunanlar anlamına gelen Hizmetliler (*domestici*) adını almıştır. İmparatoru koruma görevi, geleneksel olarak 238'de Maximinus Thrax'ı ve daha birçok 3. yüzyıl imparatorunu koruyamamış imparator muhafız birliğine aitti. Bu birliğin komutanları olan *praefectus praetorio*, imparatorların yakınında bulunmalarının yararını, 217'de Maximinus ve 244'te Philippus Arabs örneklerindeki gibi tahta çıkarak görmüşlerdi. Bu nedenle Koruyucular imparatoru muhafız komutanlarından korumak için meydana getirilmişti, ancak Diocletianus İmparator Carus ve onun oğulları Carinus ile Numerianus'a eşlik eden Koruyucuların başındayken görevinde başarısız olmuştu. Hepsinin ölümünde parmağı vardı ve hemen ardından da taht yolunda başlıca rakibi olan imparator muhafızları komutanı Aper'den kurtulmuştu. Bundan böyle imparator muhafızları çok

daha az prestijli bir konum işgal ettiler; müfrezeleri Roma'yı nadiren terk ettikleri için imparatorları çok seyrek gördüler. Hem Diocletianus hem de Galerius muhafızların talep ettikleri yüksek maaşlarla hediyeleri (normal askerlerinkinden yüzde 50 daha fazla) karşılamak istemedikleri ve şehirde sadakati tartışmalı dengesiz bir kuvvet bulunacağı muhafız birliğini dağıtmak istedi. Göreceğimiz gibi böyle de olacaktı.

Asker olarak tetrarklar ordu reformuna özel ilgi gösterdiler. Kendisini aşağıda daha ayrıntılı şekilde ele alacağımız Hıristiyan yazar Lactantius, her bir imparatorun en büyük kuvvete komuta etmek için yarışmasından dolayı ordunun dört kat büyüdüğünü yazar. Kendisi durumu kasten yanlış aktarmaktadır fakat iddiası aslında belli bir temele dayanmaktadır: Birçok yeni birlik vardı, ancak askerlerin sayısı bu birliklerin düşündürdüğü kadar fazla değildi. 6. yüzyılda yazan Ioannes Lydios, şaşırtıcı bir kesinlikle Diocletianus'un 389.704 kişilik bir ordu ve 45.562 kişilik bir donanma bulundurduğunu aktarır. Lydios kabaca doğruysa, MS 300 civarında ordunun savaş gücünü korumak için terhis olacakların, sakatlananların ve ölenlerin yerlerini doldurmak üzere her yıl 20.000 aceminin askere alınması gerektiği ortaya çıkar. Diocletianus emekli askerlerin oğullarının da orduda görev yapma geleneğini resmileştirerek mecburi hizmeti getirmiştir. Fakat bu, hızlı bir şekilde savaşa hazır asker yaratan bir şey değildi. Sonuç olarak bazı sabit lejyonlar ikiye bölündü; yeni birlikler kıdemli ve kıdemsiz olarak ayrıldı. Kıdemsiz lejyon büyük ölçüde askere yeni alınmış olanlardan meydana geliyordu ve orijinal lejyonun seçkin askerlerinden müteşekkil bir kurmay heyeti tarafından idare edilip destekleniyordu. Seçkin askerler, lejyonun ilk müfrezesini oluşturuyorlardı. Kıdemli yeni lejyonlarda asker sayısı azaltılıyordu. Gerçi şimdi tüm lejyonlar kural olan 5.500 adamdan daha azını barındırıyordu.

Buna ilaveten, Ioviani [Jupiter] ve Herculiani gibi kendisini açıklayan isimlere sahip yeni seçkin piyade lejyonları oluşturuldu. Bir kez daha muhtemelen sayıları normalin altındaki sabit lejyonlardan en iyi adamlar toplandı. Bu lejyonlar başlangıçta sırayla Diocletianus ve Maximianus'a bağlı olabilir – şüphesiz Diocletianus, maiyetinde Birinci Iovianus Lejyonu'yla seyahat ediyordu. Kısa süre sonra bunlar ihtiyaç duyuldukları yerde hizmet vermeye başladılar. Hercules Lejyonu'nun nişanını –eli sopalı Hercules– taşıyan askerler Galerius Takı'nda Jupi-

ter koruması altındaki sezarın Pers seferine katılması sırasında açıkça görülebilmektedir (Resim 22). Seferler için ilave insan gücü gerektiğinde, çeşitli birliklerdeki askerlerden *vexillatio* denen geçici müfrezeler oluşturuluyordu. Müfrezeleri belirli ordugâhlardan sevk etmek yerine –o zaman saldırılara açık olacaklardı– bazı mevcut yerlerden harekete geçirmek lojistik olarak daha kolaydı. Acemiler ya da yeteri kadar ehil olmayanlar garnizon kuvveti olarak geride bırakılıyordu. *Vexillatio*'lara Constantinus'un da rütbesi olan *tribunus*'lar komuta ediyordu.

Birçok Romalı gencin de lejyonlara yazılmasına rağmen, tetrarkların askere aldığı acemilerin çoğu yeni *auxilia*'ları [yardımcı birlikleri] meydana getiren "barbarlar" arasından geliyordu. Büyük bölümü Roma sınırları boyunca yerleşmiş veya tetrarkların kendilerine karşı zafer kazandığı kavimlerin gençleriydi. Regii olarak bilinen *auxilia*, Constantius tarafından donmuş Ren Nehri'ndeki bir adada mahsur kalan bir grup Alaman'dan oluşturulmuştu. Constantius'un ordusuna ayrı bir grup olarak katılan ve kendi kralları Crocus altında hizmet eden (birlik, anlamı "krala ait" olan adını buradan alır) bu askerler, Constantinus'un tahta çıkışında önemli bir rol oynayacaklardı. Regii birliği, muhtemelen aynı dönemde Ren yakınında yaşayan Franklardan toplanmış Batav birliğiyle eşleştirilmişti. Bu eşleştirmenin amacı birliklerin moralini yüksek tutmak ve rekabet yoluyla başarıyı artırmaktı. Bu da iki toplum arasında önceden beri var olan çekişmeden yararlanarak gayet iyi başarıldı. Batavlar bir ay Alaman akıncılarını püskürtmek için savaşırken, sonraki ay onların yanında kendi yakınlarına karşı çarpışıyordu. Cornuti ve Bracchiati birlikleri de aynı şekilde bu dönemde Franklar arasından askere alınmıştı ve birlikte savaşıyorlardı. Birbirlerinden, adlarını aldıkları boynuzlu miğferleri ve pazıbentleriyle ayırt ediliyorlardı.

Yakın zamanda fethedilmiş barbarlardan imparatorluk birlikleri çıkarma uygulamasının açık öncelleri vardı. Aurelianus mağlup ettiği iki bin Vandal'ı 271'de kullanmış ve bir antlaşmayla muhafız birliği olarak kendisine bağlamıştı. Fakat Regii, Batav, Cornuti ve Bracchiati imparator muhafızlarını destekleyen sabit saray birlikleriydi (*auxilia palatina*). İmparatorlar için ilave bir güvenlik unsuruydular, zira liderleri barbar olduğu için ordu tarafından asla alternatif bir hükümdar olarak kabul edilmeyecekti. Üstelik bu krallar üstleri olan ve terfilerinde söz sahibi olduğu düşünülebilecek bir dizi subaya değil, imparatorun bizzat

kendisine sadıktılar. Sonraki yüzyıllarda tıpkı Bizans imparatorlarının kendilerini acımasız Anglosakson ve Ruslardan meydana gelen Varang muhafızlarıyla kuşatmaları gibi, Constantius Chlorus ve onu izleyen Constantinus da barbar *auxilia palatina* tarafından korunmaktaydı.

Mısır'daki Ptolemais yakınlarında bulunan Panoplis'te bulunan bir grup papirüsün gösterdiği üzere muazzam ve giderek genişleyen bir orduyu harbe hazır tutmak karmaşık bir işti. 3. yüzyılın son birkaç on yılında dörtnala giden enflasyon yüzünden daha da zorlaşmıştı. Diocletianus 293-294 gibi erken bir tarihte sikke reformu yaparak bölük pörçük de olsa belli bir düzen kurmaya girişti. Bundan sonra doğrudan *augustus* ve sezarların kontrolüne verilen eyalet şehirleri darphanelerinde yüksek değerli yeni bir gümüş sikke olan *argentus* basıldı; ayrıca altın sikkeler piyasaya sürüldü. Ne var ki sikkeye olan güveni geri getirmeye ve geniş çaplı dolaşımını garantilemeye yönelik çabalara rağmen devlet ekonomisi yalpalamaya devam etti. Kaliteli sikkeler dolaşımdan çekildi ve bunları sahiplenebilmiş şanslı insanlar tarafından saklandı. Gümüş sikkeler ise devletin temel işlevlerini yerine getirmesi için ihtiyaç duyulduğu merkeze dönmedi.

Diocletianus'un idari reformları vergi tahsilatının daha yakından düzenlenmesine olanak sağladı ve bunun neticesinde imparatorluk geneline ağır bir vergi yükü getirdi. Bu yüzden imparator çeşitli yazarlar tarafından suçlanmış fakat reformlar kalıcı olmuştur. Eski ve irâdesi güç idari birimler bölünüp daha fazla ve daha küçük eyaletler ortaya çıkarılırken kamusal ve askeri meseleler farklı dairelere teslim edildi. Artık asker olmayan eyalet valileri, *dioeceses* adı verilen eyalet gruplarının başındaki *vicarius*'lara bağlıydı (bkz. Harita 3). Her bir *vicarius*, artık imparator muhafızları komutanlığı yapmayan fakat bunun yerine tetrarkının vekili ve devlet hizmetlisi olarak çalışan *praefectus praetorio*'lara karşı sorumluydu. Aslında görünüşe bakılırsa *praefectus praetorio* mevkisinin yaratılmasındaki amaç, büyük ölçüde imparatorların asıl işi olan ordu komutanlığına ağırlık vermelerini sağlamaktı. Bu gelişmeler sonraki on yıllarda değişime uğradı. Onlara Constantinus'un yönetimini ele alırken 10. Bölüm'de geri döneceğiz.

On beş yılda bir gerçekleştirilecek düzenli vergi takdiri (*indictio*) döngüsünü oturtmak için çeşitli girişimlerde bulunuldu. Bu döngü, Bizans döneminde de varlığını sürdürmüştür. Ancak gerekli kaynaklar

imparatorluk kasasına hâlâ girmiyordu ve Diocletianus tebaasına bir kez daha vergi yükü getirmek yerine, sikkenin nispi değerini yeniden ayarlamaya ve temel mallarla hizmetler için sabit fiyatlar belirlemeye karar verdi. Eylül 301'de yükse kalite gümüş sikke *argentus*'un değerini iki katına –50'den 100 bakır *denarius*'a– çıkaran bir kararname yayımlandı. Böylece vergileri gümüş sikke olarak toplayan devletin alım gücü bir anda iki katına çıkmıştı. İki ay sonra, Kasım 301'de doğu eyaletlerine gönderilen ve kırktan fazla yazıttan bilinen bir başka kararnameyle tavan fiyatlar belirlendi. Aslına bakılırsa Diocletianus'un tavan fiyatları belirleyen narh kararnamesi antik dünyanın en iyi bilinen epigrafik metnidir.

Buğday, arpa, mercimek ve fasulyenin de dahil olduğu otuzdan fazla kalem levazım subayları tarafından belirlenen ölçüye, yani orduda kullanılan *modius*'a göre sabitlenmişti. Bu miktardaki tahıl ordunun en küçük birimi olan sekiz kişilik *contubernium*'u, bir asker çeyrek galon [1,1 litre-e.] alacak şekilde bir gün besleyebilirdi. Günlük tahıl istihkakı olan *frumentum*, et ve içeceği içeren *cibaria* ile destekleniyordu. Fakat kararnameyle denetlenen kalemlerin hepsi askerin ya da levazım subayının günlük alışveriş listesinde bulunmuyordu. Dolayısıyla kararnamede kalın domuz ve sığır eti dilimleri, iyi beslenmiş domuz ciğerinden (yaklaşık yarım kilosu 12 *denarius*) ya da tütsülenmiş Lucania sığır sosisi (yarım kilosu 10 *denarius*), orman faresi (on tanesi 40 *denarius*) ve dişi tavuskuşu (tanesi 200 *denarius*) gibi pahalı yiyeceklerden ayrı tutulmuştur. Orduya hizmet edebilecek kişilerin ücretleri için de bir üst sınır belirlenmiştir. Böylece bir deve veya eşek sürücüsü günlük 25 *denarius*'tan fazla alamazken deniz gemi inşa eden bir ustaya 60 *denarius* ödenecekti (böylece eşine ya da gözdesine kızartmak için on ardıçkuşu alabilirdi). Kılıç kadar usta bir şekilde boyacı fırçası sallayabilecek birçok askerin bulunduğu ordugâhlarda diğer zanaatkârlara muhtemelen pek ihtiyaç duyulmuyordu. Bununla birlikte fiyat kararnamesi bir boyacıya bir ressamın sadece yarısı kadar ödemeye yapıyordu. Ressam ise 150 *denarius* ile kendisine koca bir tavşan alabilirdi.

Yeni kısıtlamalardan faydalanacak biri varsa o da devletti. Mallarını pazara getiren küçük girişimciler ve avcılar para birimini büyük ölçüde muhasebe birimi olarak kullanıyorlardı; sikkeye sadece vergileri öderken ihtiyaç duymaktaydılar ki bunu bile sıklıkla mal olarak

ödeyebilirlerdi. Dolayısıyla daha geniş ekonomi içindeki çoğu kimse, dolaşımdaki sikkelerin azlığından ve bir ordu *modius*'u tahılın ya da bir kucak dolusu tavşanın fiyat artışından etkilenmemekteydi. Asker ise bu lüksün tadını çıkaramıyordu, çünkü maaşı sikkeyle ödenmekteydi. Vurgunculuğun sebebi olarak enflasyonu suçlayan imparator bunun farkındaydı. Tavan fiyatlar kararnamesinin girizgâhı, askerin "bütün bahşiş ve maaşını tek bir alışverişte tükettiği, ordunun idamesi için toplanan bütün vergilerin hırsızların çıkarı için harcandığı" konusunda Diocletianus'un rahatsızlığını belirtir. Fiyatların sabitlenmesi elbette çözüm değildi, zira sistemi kontrol altında tutacak olan şehir meclisleri ve yerel otoriteler, yüksek fiyatlarla gevşek denetimden kâr sağlayacak kişilerin ta kendileriydi. Kararnamenin uygulandığı bir yere gelen satıcı, denetimden kaçmak için mallarını kararnameyi uygulamayan başka bir yere götürse yeterdi.

Ücretler ve şartlar orduyu geleneksel olarak çekici kılmıştı fakat askere alma hedeflerinin yükseldiği bir dönemde durum artık böyle değildi. 299-300 yılına ait bir Mısır papirüsü lejyon askerlerinin ve süvarilerin üç taksitte yıllık 600 *denarius* maaş aldığını belirtmektedir. *Auxilia* askerleri her zaman lejyon askerlerinden daha az alıyorlar, aradaki bu açık ise yiyecek istihkakı için verilen 200 *denarius*'luk ek ödenekle dengeleniyordu. Fiyat kararnamesi bu rayiçlerle uygulanmış olsaydı bile bir asker yılda mozaik ustasının on, marangozunsa on iki günde kazanacağı miktar kadar para kazanmış alacaktı. Fakat bu, askerin yıllık maaşının sadece küçük bir kısmıydı, zira çok daha büyük bir bölümü, tören takvimine göre her bir imparatorun tahta çıkış ve doğum günlerindeki kutlamalarda defaten ödenen bahşişlerdi. Artık dört imparator olduğu için bahşişler de dörde katlanmıştı. *Augustus*'lar ile sezarlar arasında bir ayrım vardı şüphesiz ama askerin hangi imparatora hizmet ettiği, verilen bahşişin miktarını etkilemiyordu. Bir lejyon askeri bir *augustus*'un her kutlamasından 1.250, sezarınkinden ise 625 *denarius* bekleyebilirdi. Sezarlar 31 Mart 293'te birlikte tahta çıkarıldıklarından bahşiş o gün için de 1.250 *denarius* olacaktı. *Auxilia* askerleri daha az ayrıcalıklıydı ve *augustus*'ların kutlamaları için 250, sezarlarınki için 125 *denarius* alıyordu. Mali kriz zamanlarında, barbarların orduda hizmet için çok daha azını kabul etmeye istekli olmaları, onların tetrarklara bağlılığı hakkında çok şey söylemektedir.

Büyük Zulüm

Pers zaferini takip eden yıllarda Diocletianus kendisini ne liderlik edeceği ne de planlayabileceği bir askeri seferden yoksun buldu. 299'da muzaffer ast imparatoruyla makamını değiştirdi ve Suriye'deki Antiokheia ile Bithynia'daki Nikomedia arasında mekik dokumaya başladı. Galerius üst imparatorunun yakınında yaşamak üzere Selanik'e gitti. Sezar, Narses'e karşı zaferiyle öylesine büyük bir prestij kazanmıştı ki *augustus*'u gölgede bırakmıştı. Belli ki tanrı Jupiter, Diocletianus'un astı aracılığıyla her ikisinin yararına çalışıyordu fakat daha çok genç olanın şanına hizmet etmekteydi. Galerius Tuna sınırında düzeni sağlarken Diocletianus da yirmi yıl boyunca yönettiği ve şimdi barış içinde olan doğu eyaletlerini gezdi. Artık genç değildi ve dikkati bir süredir arkasında ne tür bir imparatorluk bırakacağı meselesine yoğunlaşmıştı. Ekonomiyi dizginlemekte başarısız olan Diocletianus denetim gücünü devletin ahlaki ve manevi sağlığına yönelterek geleneksel Roma değerlerine sözde dönüşü teşvik etti. Böylece 295'te çıkarılan bir ferman, Roma evlilik kanunlarının her yerde geçerli olduğunu ve başka kurallara göre yapılan birleşmelerin sadece geçersiz olduğunu değil fakat aynı zamanda "sığırların ve vahşi hayvanların şehvetli cinsel ilişkilerine" benzediğini de ilan etti. Diocletianus'un "Romalılık" (*romanitas*) kavramına uygunluk, sosyal uyumun pahasına bile olsa bölgesel ve yerel farklılıklar karşısında korunacaktı.

Augustus başkenti Nikomedia'da konuşulan ve düzenli aralarla gezdiği doğu eyaletlerinin genelinde *lingua franca* olan Yunancayı çok az biliyor veya muhtemelen hiç bilmiyordu. Illyria'lı çiftçi geçmişi ve orduda geçen onlarca yıl Latinceyi onun öncelikli dili yapmıştı ve yetersizliğini erdeme çevirmenin yolunu arayarak Latincenin canlandırılmasını kültürel yenilenme programının temel unsuru yaptı. Çok yönlü bir eğitimin esasını oluşturan Yunanca konuşmak Romalılara yabancı bir şey değildi. Latinceye yapılan yeni vurgu entelektüel karşıtı bir tutum gibi görünmemektedir: Latince öğretmenleri imparatorluk başkentlerinde göreve getirilmiştir ve aksi takdirde Tetrarşi'nin karanlıkta kalan bu yıllarını aydınlatacak kadar Latince methiyenin günümüze gelebilmesi bu canlanma sayesindedir. Mamertinus ve Eumenius Galya'nın Trier, Arles [Roma döneminde Arelate] ve Autun [Roma döneminde Augustodunum] gibi büyük şehirlerinde söylevler yazmış ve okumuşlardır. Nikomedia'da ise

Kuzey Afrikalı bir Latin belagat öğretmeni olan Lactantius yönetici-filozof Sossianus Hierocles ve filozof Porphyrius ile yakından ilişkiliydiler. Son ikisi sıklıkla Hıristiyanlara karşı yeniden canlılık kazanan saldırıların entelektüel mimarları olarak görülür. Bu saldırılar öylesine acımasız ve uzun süreli olmuştur ki, Büyük Zulüm adıyla anılmıştır.

Doğuda yaşayan ve sürekli olarak eyaletler arasında hareket eden Diocletianus dini farklılıklara giderek daha fazla hoşgörüsüz davranmaya başladı. Artık Hıristiyanların, onun esenliği için dua ettiklerine dair iddialarına müsamaha göstermeye istekli değildi. Onların ibadet şekilleri, Romalı olma yöntemleri, kendisinin sınırlı *romanitas* kavramıyla çelişiyordu. 301-302'de Mısır ve Suriye boyunca uzun bir yolculuğa çıkan Diocletianus'a eşlik eden askeri *tribunus* Constantinus, yaşlı imparatorun çok çeşitli dini tarikatlara bağlı müritlerin tuhaflıklarına şaşırdığını gözlemlemişti. 302 Martı'nda Diocletianus'un henüz vardığı İskenderiye'den Afrika prokonsülü Iustinianus'a gönderilen mektuptaki talimatlar şöyleydi: "Bol boş zaman bazen uygunsuz kişilerin doğal sınırları aşmasına neden olur ve onları batıl düşüncenin yanlış ve korkunç türlerini öğretmeye teşvik eder... Hiçbir inanç eski dinini eleştirmemelidir." Bu fermanın hedefinde, kendi dinleriyle eskilerin dinlerini tehdit eden Maniciler, yani uygulamalarını ve popülaritesini Diocletianus'ta tiksinerek izlediği Mani'nin takipçileri vardı. İmparator onların dinlerini fazlasıyla "Pers" buluyordu, ki bu bir anlamda ironikti, zira sadece birkaç yıl önce Mani'nin müritleri Pers ülkesinde yeteri kadar Pers olmadıkları için katledilmişlerdi. Persler aynı şekilde Budistleri, Yahudileri ve Hıristiyanları da öldürmüşlerdi. Diocletianus'un Roma İmparatorluğu'nda Budistler varsa da bunların sayısı çok azdı ve Yahudiler uzun zamandan beri imparatorun ve devletin esenliği için kendi tanrılarına dua etme haklarını kullanıyorlardı. Öte yandan Hıristiyanlar bu hakkı hiçbir zaman elde edememişlerdi ve Gallienus'un saltanatından itibaren kabul edilmiş dini törenleri bir kez daha soruşturma altındaydı.

Maniciler örneği Hıristiyan liderlerin tereddüt etmesine sebebiyet vermiş olmalıydı: Kutsal kitaplarından vazgeçmek istemeyenler, onlarla birlikte yakılacaktı. Mevkileri dolayısıyla kendilerine daha hoşgörülü yaklaşılanlar ise hayatlarının geri kalanını köle madenlerinde geçirecekti. Fakat buna rağmen *augustus*'u sinirlendirmeye devam ettiler. Antiokheia'da, 302 sonbaharında Caesarea Maritima'dan Romanus

adlı bir Hıristiyan diyakoz, sonrasında sarayda devam edecek olan dini törenleri aksattı. Diocletianus diyakozun hapse atılmasını ve dilinin kesilmesini emretti. Diyakoz bir yıl sonra da öldürüldü. 302'nin sonlarında Diocletianus, yanında Constantinus ile Antiokheia'dan Nikomedia'ya kışı geçirmek üzere hareket ettiğinde, bu olay belki de hâlâ hatırındaydı. Orada hem Sossianus Hierocles hem de Porphyrius, saray erkânına Diocletianus'un duyarlılıklarına uygun düşen konuşmalar yaptılar. Sossianus kendisinden iki yüzyıl önceki Plinius gibi tanıdık bir sorunla karşı karşıya kalmış bir Bithynia valisiydi: Hıristiyanların kurban kesmedeki isteksizlikleri. Sossianus'a göre İsa'nın müritleri, gösterdiği mucizeler yüzünden onun tanrı olduğuna inandırılmışlardı. Fakat Tyana'lı Apollonios da aynı dönemde daha büyük mucizeler gerçekleştirmemiş miydi? Sossianus, onun tanrısal bir varlık olduğuna dair söylentileri yasaklamamış mıydı? Apollonios takipçilerinden, kendi dindarlığı ve çileciliğinde sadece tanrısal lütfun aracısını görmelerini istememiş miydi? Sossianus kurban uygulamasını sürdürmeleri için onları zorlamamış mıydı? Sossianus'un mesajı basit ve açıktı; daha sonra sözde Donatizm hizbi sırasında adı büyük önem taşıyacak muhalif Hıristiyan papaz Donatus'a işkence yaparak bunu pratikte uygulayacaktı.

İsa'ya duyulan saygının geleneksel dinle uyumlu olduğunu iddia eden filozof Porphyrius daha karmaşık bir yorumda bulunuyordu. Apollon ve Hekate'nin kâhinlerinin kehanetleri İsa'nın bilgeliğini doğrulamıştı, ancak aynı zamanda onun bir tanrı değil manevi bir rehber olduğunu da göstermişlerdi. Porphyrius'a göre Hıristiyanların merhamet ve yönlendirmeye ihtiyacı vardı; böylece hataları açığa çıkacaktı. Fakat İsa'ya tanrı olarak ibadetten vazgeçmeyenler cezayı hak ediyorlardı. Porphyrius zulüm konusunda kesin bir tavır takınmamıştır; yazdıklarının Diocletianus'un gündemini yansıtıyor olması eleştirel bir incelemeyi gerektirir. Porphyrius'un bir vücutla birleşmiş ruha (yani İsa'ya) ibadet edilebileceğine inanan Hıristiyanların yanlış yaptıkları eleştirisi, aynı şekilde imparatora saygı gösterenler için de geçerli olabilirdi. *Augustus* ile onun *numen*'i arasındaki çizgi hep muğlaktı. Hatta gözleri semalarda olan tetrarkların saltanatında bu çizgi hiçbir zaman olmadığı kadar belirsizdi. Üstelik filozof yakın zamanda *De Abstinentia ab Esu Animalium* [Hayvani Yiyeceklerden Sakınma Üzerine] başlıklı, hayvan kurban etmeyi mahkûm eden kısa bir eser yazmıştı. Askerler ve denizciler dahil

devlet hizmetinde bulunanları ya da aktif bir hayat sürenleri vejetaryen yapmak gibi bir amacı olmamasına rağmen bunu entelektüellere tavsiye ediyordu. Bir kırlangıcın Tyana'lı Apollonios'a anlattığı hikâyeden ve "kuşların konuşmalarını anlayan bir kölesi olduğu için ne kadar şanslı olduğunu söyleyen bir arkadaşından bahsediyordu. Hayvanların söylediği her şey, bir gün meydana gelecek şeylere dair kehanetlerdi. Fakat imparatora hediye olarak gönderileceğinden korkan annesi oğlanın kulağına işeyince oğlan anlama yeteneğini kaybetmişti." İmparator kâhinleri sevdiğinden muhtemelen böylesine yetenekli bir çocuğu memnuniyetle karşılayacağı muhakkaktı ancak kurban adağını her şeyin üstünde tutuyordu ve bu noktada imparatorun görüşleri Porphyrius'un entelektüel amacıyla uyumlu olmaktan uzaktı. Kurban adağı devleti dinin merkezinde yer alıyordu ve bu doğru dini tören Diocletianus'un tutucu projesinin temeliydi.

Porphyrius'un saraydaki konuşmasından yıllar önce, Diocletianus saray personeli arasında kurban kesmeyenlere karşı gerekli tedbirleri almaya karar vermişti. Lactantius'a göre:

> Diocletianus'un kaygılı tabiatı onu gelecekteki olayların tahkikatçısı yaptı. Kendisi doğuda meşgulken, bir keresinde sığır kurban etmiş ve olacakları görmek için bağırsaklarına bakmıştı. Efendimizi bilen ve kurban adağı sırasında hazır bulunan bazı hizmetkârlar [yani Lactantius gibi Hıristiyanlar], alınlarına ölümsüz işareti yerleştirdiler. Bunun üzerine cinler kaçtı ve ayin karıştı. Kâhinler bağırsaklarda her zamanki işaretleri göremedikleri için galeyana geldiler ve sanki sunuyu yapmamışlar gibi kurban törenini birkaç kez tekrar ettiler. Fakat hayvanlar art ardına kurban edilmesine rağmen hiçbir şey çıkmadı ve sonunda *Tagis*, yani kâhinlerin başı, kurbanlardan bir yanıt gelmeyişinin sebebi olarak ayinde dinsiz insanların bulunmasını gösterdi. Bunun üzerine Diocletianus öfkeye kapıldı; sadece ayinlere katılanların değil, aynı zamanda sarayda bulunan herkesin kurban sunusu yapmasını, reddedenlerin kamçı cezasına çarptırılmasını emretti. Ayrıca komutanlara mektup göndererek askerlerin de bu iğrenç kurban sunularına zorlanmasını ve buna karşı gelenlerin ordudan atılmasını istedi. Fakat öfkesinin sınırı bu kadardı: Tanrı'nın kanunu ve yasasına karşı başka bir şey yapmadı.

Diocletianus'un doğrudan emri altında bulunan yakın personel ile orduda işkence yerine tasfiyeyle işe başlaması dikkat çekicidir.

Nikomedia'da 303 baharında alınan karar çok daha sertti. *Augustus* ve onun doğudaki sezarı Galerius bir araya geldiklerinde herkesin yeniden devlet dinine katılımını sağlamanın ve belirli Sami kültlerin etkisini azaltmanın yollarını aradılar. Constantinus bu sırada halen *augustus*'un yanındaydı ve dolayısıyla görüşmelere katıldığı varsayılabilir. Fakat daha sonra müdafiler suçu büyük ölçüde Lactantius'un anlatısında kötü adam olan Galerius'a atmışlardır. 24 Şubat 303'te yayımlanan ilk zulüm kararnamesinin detaylarını Lactantius'tan öğreniyoruz. Kararnamenin ilanından bir gün önce, *Terminalia* bayramında, Hıristiyan inancının yok edilmesine karar verildi. Buradaki kelime oyunu* imparatorluk sarayından görülen Nikomedia'daki Hıristiyan kilisesinin çeşitli aletler ve silahlarla donanmış kalabalık tarafından tahribini anlatan Lactantius'a aittir.

İlk zulüm fermanı sadece Lactantius'un anlatımıyla günümüze gelmiştir. Fakat imparatorun kiliseler ve kutsal kitapların yok edilmesi, Hıristiyanların haklarından mahrum edilmesi ve kurban sunusunun bir test olarak kullanılması için emir verdiği oldukça kesindir. Daha açıklayıcı hareketlerden biri, Diocletianus'un kızı Valeria ve eşi Prisca'yı "kurbanla kirletmesidir," ki bu da onların Hıristiyan olduğu ihtimalini kuvvetlendirir. Bununla birlikte imparatorluğunun bütününde kurban sunusu şart koşulmadığı gibi özellikle Hıristiyanlara yönelik ölüm cezaları emredilmemişti. Buna gerek yoktu, zira imparatorluk kararnamesine karşı gelenler için kanuna uygun cezalar işkence ile ölümü içeriyordu ve Hıristiyan kitaplarını teslim etmeyi reddedenlerin kaderi de bunlardı. Dolayısıyla yarım yüzyıl içinde ilk kez Afrika'daki Tibiuca'nın piskoposu Felix gibi şehir Hıristiyanlarının adlarını duymaya başlarız. 303'ün sonlarına doğru yayımlanan ikinci zulüm fermanı tüm Hıristiyan ruhban sınıfının hapse atılmasını emrediyordu. Önlemlerin sıkılaştırılması, Hıristiyanlara atfedilen fakat Lactantius'a göre Galerius'un işi olan Nikomedia'daki imparatorluk sarayındaki yangınlar nedeniyleydi. Üçüncü kararname hapisteki ruhban sınıfının dininden dönerek erken tahliye hakkı kazanmalarını, böylece cemaatleri üzerindeki otoritelerini kaybederek direniş hiyerarşisini kırmayı amaçlıyordu. Aslında, Diocletianus'un iktidardaki yirminci yılı kutlamaları için hapishanelerdeki herkesin serbest bırakıl-

* Asıl metinde kilisenin Hıristiyanlığın ortadan kaldırılması için kullanılan İngilizce *termination* kelimesi ile *Terminalia* bayramı arasındaki söz ve anlam benzerliği kastediliyor. *Terminate*, "son vermek" demektir - ç.n.

masını öngören hızlı bir genel affın çıkarılışı, birçok cemaatin kafasını karıştırmış olmalıydı: Rahipleri aftan dolayı mı çıkmıştı yoksa dinden mi dönmüşlerdi? Bu nedenle üçüncü kararnamenin sadece söylenti çıkarmayı kolaylaştıran bir araç olarak düşünüldüğü kabul edilebilir. Bununla birlikte dördüncü kararname, Decius ve Valerianus'un saltanatında zulme tam anlamıyla dönüşü temsil ediyordu. Cemaatlerin dağıtılmasından her sosyal mevkiden tek tek Hıristiyanlara yönelik saldırılara doğru bir gidişat vardı. Tüm vatandaşların resmi şahitler huzurunda kurban adağı yapması emredildi.

Lactantius: *De Mortibus Persecutorum*

Diocletianus'un Hıristiyanlara yönelik zulmün yeniden başlatılmasına tam olarak neden karar verdiği, Nikomedia'daki zulümlerden dolayı Constantius'un topraklarına kaçan Lactantius'un gözlemlerinden başlayarak birçok tartışma doğurmuştur. Lactantius *De Mortibus Persecutorum*'u [Zalimlerin Ölümü Üzerine] Büyük Zulüm sona erdikten kısa süre sonra, 314-315'te kaleme almıştır. Dolayısıyla kahramanı, zulmü sona erdiren Constantinus'tu. Lactantius, bir rahibenin boğa boyunlu oğlu Galerius'un asıl azmettirici olduğundan kuşku duymuyordu. Oysa anlatılanlara göre Diocletianus'un ast imparatoru Galerius tarafından zulmü başlatması için ikna edildiği toplantı kapalı kapılar ardında gerçekleşmişti ve Lactantius en fazla bu dedikoduları duymuş olabilirdi. Yine de suçun büyük kısmını, en çok sıkıntı çeken ve Constantinus'un giderek nefret ettiği kişi olan Galerius'a yüklemek istemişti. Eğer Lactantius'un, büyük oranda Antiokhos'un Kutsal Kitap'ta geçen ölümünden esinlendiği anlatımına inanırsak, Galerius zulüm emrini kaldırdıktan kısa bir süre sonra muhtemelen kanser yüzünden acı içinde öldü. Galerius, Decius ve Valerianus gibi tanrısal cezadan payını alırken, Constantinus'un önemli ve belki de mutlu yıllarını paylaştığı Diocletianus, Split'teki sarayında lahanalarını ekip biçerken vefat etmiştir. Constantius'un kararname ilan edildikten kısa süre sonra ölmesine karşın Lactantius, Constantinus'un babasının oynadığı rolün önemini azaltır ve sadece fermanların ona yürürlüğe koyması üzere gönderildiğini söyler ve devam eder: "Üstlerinin talimatlarıyla anlaşmazlığa düşmüş

gibi görünmekten kaçınmak için kiliselerin yıkılmasına... izin verdi. Fakat insanların içindeki Tanrı'nın gerçek tapınağını el değmeden bıraktı." Göreceğimiz gibi dördüncü imparator Maximianus, Constantinus'un emriyle öldürülmüştür.

Büyük Zulüm'ün başarısız olması kaçınılmazdı, zira MS 303'teki Hıristiyan nüfus bunun işe yaramasını engelleyecek kadar fazlaydı. Şüphesiz her cemaat direniş göstermişti ve şehitlerin tutumları da bu direnişin odak noktası olmuştu. Onların ölüm arzularına ve inançlarını cezalandıran devletin şiddetine şahit olanlar etkilenmekten kendilerini alıkoyamıyorlardı. Paganlar da hemşerilerinin inançları için katlinin devletin çıkarına hizmet ettiğine ikna olmamışlardı. Ne de olsa, daha önce belirttiğimiz gibi, Roma'nın yöntemi her zaman hoşgörüyü teşvik etmekti. Bu nedenle zulmün sonunu getiren, Hıristiyan azınlığın çarpıcı protestoları kadar pagan çoğunluğun giderek artan hoşnutsuzluğuydu.

Lactantius'un *De Mortibus Persecutorum*'u 303-312 arasındaki dönemin en iyi ve en ayrıntılı anlatımı olduğundan vazgeçilmez bir kaynaktır. Fakat aynı zamanda ne Yunan ne Latin edebiyatında ne de Hıristiyanların müdafaalarında örneği olmayan uzun bir öfke metnidir. Lactantius sadece zalim imparatorların talihsizliklerinden ve ölümlerinden zevk almakla kalmaz, aynı zamanda bu olayları Hıristiyanları koruyan tanrının müdahalesine verir. Bu türden bir yaklaşım, şehitlerin kendilerine eziyet edenlerin ellerinde ölmeyi kabul edişleri altında yatan nedeni hiçe sayıyordu: Onların tanrısı, Roma imparatorlarına felaketler getirmek için dünyevi işlere karışmazdı. Bu, daha sonraki bölümlerde ayrıntılı şekilde tartışacağımız yeni bir Hıristiyan zafer retoriğinin ifadesine yönelik ilk adımdı. Lactantius bunu yaparken Ortodoks kanonun halen bir parçasını oluşturan Eski Ahit 2. *Makabiler*'de geçen eski bir modeli örnek alıyordu. Dolayısıyla her bir Hıristiyan metninin açılış nakaratı Tanrı'ya zalimleri cezalandırdığı ve Galerius'un, Antiokhos Epiphanes'inkini andıran (2. *Makabiler* 9) acı dolu ölümü için teşekkür eder. Tıpkı Judas Maccabeus'un Nikanor'a karşı zaferinden önce rüyasında kendisine tanrısal yardım sözü verilmesi gibi, Constantinus da rakibi Maxentius'u yenmenin hayalini kurmaktadır. Şimdi bu konuya dönebiliriz.

II

YENİLMEZ CONSTANTINUS

5. Bölüm

Yenilmez Constantinus

Yaklaşık otuz yaşındaki Constantinus, artık çeşitli sebeplerle imparatorluğu bir uçtan diğerine kat etmiş tecrübeli bir askerdi. 290'lar boyunca imparatorluğun her iki sınırında bulunmuş, Tuna'da Sarmatlara, Fırat'ta Perslere karşı savaşmıştı. 301-302'de Roma dünyasının kıdemli hükümdarı Diocletianus'un yanında Kuzey Afrika'da barış içinde at sürmüş ve onunla birlikte imparatorluk başkenti Nikomedia'ya dönmüştü. Diocletianus'un yakın çevresine dahildi ve Büyük Zulüm yürürlüğe konulurken belki de basit bir gözlemciden daha fazla bir işlev sahibi olmuştu. Bu tarihlerde yatağını kendisine Crispus adında bir oğul vermiş genç Minervina ile paylaşıyordu. Ne Crispus'un doğum tarihini ne de Minervina'nın doğum sırasında mı yoksa hemen sonrasında mı öldüğünü biliyoruz. Bununla birlikte görünüşe göre bebek, Constantinus'un annesi Helena'ya emanet edilmişti. Constantinus 303'te artık yaşlanmış Diocletianus ile birlikte, imparatorun tahta çıkışının yirminci yılı nişanı olarak yapılacak muhteşem kutlamalara (*vicennalia*) katılmak için Roma'ya geldi. Bu yıl, aynı zamanda Constantinus'un yıllardır görmediği babası Constantius'un iktidardaki onuncu yılı anlamına geliyordu. Diocletianus gibi Constantinus da Roma'yı hiç ziyaret etmemişti. Roma, imparatorluğun batı kesimindeki en büyük ve Hıristiyanların en yoğun olduğu şehirdi. Diocletianus buradan kötü hislerle ayrılacak ve bir daha hiç dönmeyecekti. Buna karşın Constantinus on yıl sonra Roma İmparatorluğu'nun batısındaki tek hükümdar olmak üzere şehre zaferle geri gelecekti.

İkinci Tetrarşi

Roma'daki 303 yılı şenlikleri anısına çeşitli anıtlar hazırlanmıştı. Roma forumunda, *rostra*'nın önünde, tepesinde birer tetrarkın heykelini taşıyan beş sütun dikildi. Bunlar, her biri imparatoru kurban keserken gösteren bir kaide üzerinde yükseliyordu; beşinci sütun ise tanrı Jupiter'e aitti. Sadece bazı parçaları günümüze gelebilen bu sütunlar arasında en iyi durumdaki Constantius'u göstermektedir. Sütunlar Constantinus Takı'ndaki bir kabartma üzerinde de tasvir edilmiştir (Resim 23). Via Lata üzerinde olağanüstü bir yaratıcılık yoksunluğuyla Yeni Tak adı verilen bir zafer takı da inşa edilmişti. Bunun altından geçen zafer alayı Perslere karşı kazanılan büyük zaferini anmak üzere imparatorluk şehrine girdi. Hiçbir kaynak açıkça belirtmemekle birlikte, tören alayı Roma'nın Capitolinus Tepesi'ndeki Jupiter tapınağının önünde sona erdi.*

Kısa süre önce İtalya'nın kuzeyinde bir araya gelmiş olan dört imparator da Tetrarşi'nin bu gösterişli kutlamalarına katıldı. Burada, Diocletianus eşi görülmemiş bir tavırla tahttan feragat edeceğini açıkladı ve aynı zamanda mevkidaşı *augustus* Maximianus'u emekli olmaya zorladı. Maximianus bu plandan dolayı hayal kırıklığına uğradı ve daha sonra Roma'da Capitolinus Tepesi'deki Jupiter tapınağında bu emri yerine getirmek için yemin etmeye zorlandı. Tahttan feragatların hemen gerçekleşmemesi, bir ödün olarak Maximianus'un 305-306'daki kendi *vicennalia*'sını kutlamasına izin verildiğini düşündürür. Görünüşe göre liderler yuvarlak sayılardan etkilenmekteydiler. Şereflerine müsrif kutlamaların yapıldığı Romalılar için de aynı şey geçerliydi. Kararın akabinde iki sezar da *augustus* olacaktı ve 306'da kendilerine yeni sezarlar seçeceklerdi. Ast imparatorlar için seçenekler aşikârdı, zira hem Maximianus hem de Constantius'un imparatorluk için hazırlanmış ve savaşta sınanmış oğulları vardı: Maxentius ve Constantinus.

Roma'ya ulaşan Diocletianus birkaç nedenden dolayı burada arzu ettiği ya da beklediği karşılamayı görmedi. Vatandaşlar hiç görmedikleri ve siyasetiyle şehirlerini birçok ayrıcalıktan mahrum bırakmış bir imparator için özel bir yakınlık duymuyorlardı. Üstelik nüfusun büyük bir bölümü,

* Bu nokta önemlidir, zira Constantinus'un 312'deki zafer alayının Roma içindeki son durağının da belirtilmemesine gereğinden fazla anlam yüklenmiştir.

Maximianus'un doğudaki kendi topraklarında uygulamaya istekli olduğu zulüm kararnamelerinden dolayı sıkıntı çekiyordu. Huzursuzluğu tetikleyen şey öngörülemeyen bir trajedi oldu: Kutlamalar sırasında *circus*'un bir bölümü çökerek 13.000 seyircinin ölümüne neden oldu. Ne egzotik hayvanlar ne de Pers tutsaklar Diocletianus aleyhine tezahürat yapan kalabalığı yatıştırabiliyordu. İmparator öfkeyle Ravenna'ya varmak üzere aceleyle Roma'yı terk etti ve bir daha da geri dönmedi. Ravenna'dan Nikomedia'ya gitmek üzere ayrılan Diocletianus kış boyunca daha da kötüleşen bir hastalığa yakalandı. Aslına bakılırsa 304'in sonlarında imparatorun öldüğüne dair söylentiler çıkmıştı ve kendisi Mart 305'e kadar halkın arasında görülmedi. Sağlığı bir şekilde düzelmiş olabilir ama otoritesi sarsılmıştı ve açılan gedikten doğunun sezarı Galerius içeri girdi.

Galerius Nikomedia'ya *augustus*'unu etkilemek üzere gelmiş ve Lactantius'un aktardığına göre ona, "Eğer Diocletianus kendisine izin vermezse... ona kendi çıkarını gözeteceğini, artık listenin sonundaki ast imparator olarak kalmayacağını," söylemişti. Galerius'un tehdidinin arkasında giderek büyüyen bir ordu vardı ve yorgun *augustus* boyun eğdi. Tahttan feragat tarihleri bir yıl ileri alındı. Maximianus ile Constantius'un oğullarını tahta çıkarılmayacak, yeni sezarların ikisi de Galerius'un yakın çalışma arkadaşları olacaktı. Lactantius'un duymuş olamayacağı konuşma, yine de on yıl sonra aktaran Hıristiyan yazarın kaleminden alıntılanmayı hak etmektedir:

> Diocletianus: "O halde ne yapacağız?"
>
> Galerius: "Maxentius buna layık değil... Bir vatandaş olarak bana bu kadar saygısızlık yaptıysa imparator olarak ne yapar?"
>
> Diocletianus: "Fakat Constantinus popüler ve öyle bir üslupla yönetecek ki babasından daha iyi ve daha merhametli olduğuna hüküm verilecek."
>
> Galerius: "Fakat bu durumda istediklerimi yapamayacağım. Benim yetkimin altında olacak, benden korkacak ve benim emrettiklerimden başka hiçbir şey yapmayacak adamları atamalıyız."

Söz konusu adamlar Severus ve Maximinus Daia'ydı. İlki Galerius'un güvendiği bir astı ve belki de yakınıydı; ikincinin Galerius'un akrabası olduğu kesin, hısmı olmasıysa muhtemeldir. Lactantius'a bağımlı olduğumuzdan dolayı, bu adamların geçmişleri hakkında çok az şey bili-

yoruz fakat sonraki pagan kaynaklar Maximinus Daia'nın Galerius'un yeğeni ve zalim imparatorların en serti olduğunu teyit eder.

Duyuru 1 Mayıs 305'te, doğu lejyonlarının bir araya gelmiş subaylarının önünde yapıldı. Lactantius'un iddiasına göre tüm gözler halen Diocletianus'un yanında bulunan Constantinus'un üzerindeydi; dolayısıyla askerler Diocletianus erguvan pelerinini çıkarıp Constantinus'un değil de Maximinus'un omuzlarına attığında çok şaşırdılar. Aynı gün batıda Maximianus da Severus'a erguvan pelerin giydirdi.

Galerius istediğini yaptırırken Constantinus hem güçlü hamisini hem de imparatorluk vaadini kaybetmişti. Fakat şimdi babası Constantius *augustus* unvanını taşıyordu ve bu yetkiyle oğlunun yanına verilmesini talep etti. Galerius, bunu kabul ederse babasının halefi olarak Constantinus'u tanımış olacağını biliyordu, zira böylece ona kendisini onaylayacak ve destekleyecek bir ordu da sunacaktı. Ancak mutabık kaldı ve Constantinus'u 305'in sonlarında babasının yanına gönderdi. Görünüşe göre Constantinus Galya'ya gitmeden önce bir anlaşmaya varılmış ve kendisinin, babasının ölümünden sonra sezar olacağı, Galerius'u doğuda, Severus'u da batıda *augustus* olarak tanıyacağı karara bağlanmıştı. Anlaşma daha sonra, romantik bir gece yarısı kaçışı tezgâhlayan Constantinus tarafından bozuldu. Galerius'un sarhoş olduğu bir anda kendisine ayrılma izni vermesinden yararlanan Constantinus ertesi sabah onun ayılmasını beklemeden yola çıktı; takip edilme korkusuyla da devriye atlarını sakatladı. Lactantius, tıpkı pagan yazar Zosimos'un açıkça Constantinus'a düşman bir anlatısındaki yaptığı gibi memnuniyetle bu tuhaf öyküyü nakleder. Her ikisi de Constantinus'un babasının ölümünden kısa süre önce onun yanına vardığını yazar. Aslında Constantinus çok daha erken gelmiş, Galya'da babasıyla buluşarak 305 yılının bitiminden önce Piktleri bastırmak üzere onunla İngiltere'ye doğru yola çıkmıştı. Constantius işte bu yolculuk esnasında, York'ta vefat etmişti. *Augustus*'un muhafızlarını meydana getiren ve şimdi ast imparatora hizmet etmekle yükümlü Alaman Kralı Crocus önderliğindeki lejyonların, hiçbir doğulu despota boyun eğmek gibi bir niyetleri yoktu. Görünüşe göre, Constantius'un ölümünde yanı başında bulunan oğullarının eşi Theodora tarafından dile getirilen taht iddialarını tanımaya da gönüllü değillerdi. En büyüğü on yaşında olan çocuklar ve annelerinin gözü önünde askerler Constantinus'u 25 Temmuz 306'da tek başına *augustus* ilan ettiler.

Constantinus'un Tahta Çıkışı

Augustus olarak selamlanmak Constantinus'un beklediğinden ve şüphesiz Galerius'un 305'te kabul ettiği anlaşmanın vaat ettiğinden fazlaydı. Birçok askeri selamlama, adamlarının ona bahşettiği büyük onuru reddetme ihtimaline karşı imparatora yönelik şiddet tehdidiyle birlikte yapılıyordu ve bu Constantinus'un neden *augustus* unvanını kabul ettiğini açıklayabilir. Fakat bunu, İkinci Tetrarşi'deki konumunu sağlamlaştıracağı sürece sürdürdü; Galerius'a yazdı ve onun önerdiği daha düşük sezar unvanını kabul etti. Constantinus yeni bir Carausius değildi: Yönetmeye uygun bariz niteliklerine bakılmaksızın yok edilecek bir gaspçı olmadığı gibi, sadece *augustus*'lar tarafından aday gösterilenleri meşru kabul eden yerleşmiş ilkeye karşı bir tehdit de değildi, zira tahta çıkışı Galerius'un tasdikiyle olmuştu. Constantinus 305'teki açıkça ilan edilmemiş anlaşmayla yeni sezar olmuştu ve bu mevkiye yükselişi 306'da Galerius tarafından neredeyse hiç itirazsız kabul edilmişti. Böylece Tetrarşi öncelik sırasına göre şu şekilde yeniden düzenlendi: Galerius, doğu *augustus*'u; Severus, batı *augustus*'u; Maximinus Daia, doğu sezarı; Constantinus, batı sezarı.

Bundan sonra Constantinus kendisini sezar fakat aynı zaman da "Gençliğin Prensi" (*princeps iuventutis*) olarak tanıtan sikkeler bastırdı. Bir zamanlar Troia Oyunları'nda birinci gelen genç için kullanılan bu Cumhuriyet dönemi unvanı, daha sonra atlı sınıfının liderine verilmeye başlanmış, fakat Principatus döneminde imparator ailesinin halef olarak seçilmiş çocuğu için tercih edilen bir sıfat haline gelmişti. Gençlikle ilgili hiçbir ima içermiyordu: Constantinus halen genç bir erkek olmasına karşın, Roma standartlarına göre artık genç değildi. 293'te sezar mevkisine getirilmesi üzerine, her ikisi de kırklı yaşlarının ortalarında olan Constantinus'un babası ve Galerius arka yüzlerinde "Gençliğin Prensine" (PRINCIPI IUVENT) yazılı bronz sikkeler bastırmışlardı. Unvan açıkça *augustus*'lar tarafından onaylanmıştı ve sezarların astlığını yansıtıyordu fakat aynı zamanda halefiyetlerinin kesinliğine de işaret ediyordu. Dolayısıyla 307'nin başlarındaki Constantinus sikkeleri ayaktaki imparatoru sağ elinde bir mızrak ve sol elinde de bir küre tutmuş halde gösterirken babasının sikkelerini hatırlatıyordu. Diğer yandan Constantinus'un ast mevkiyi isteyerek kabul ettiği gerçeğini yansıtıyorlardı.

Bu sırada beşinci bir imparator, *princeps* unvanı üzerinde hak iddia eden sikkeler bastırmaya başladı fakat onun tahta çıkışı Galerius tarafından tasdik edilmemişti. Anonymus Valesianus'un sözleriyle: "Constatius Britannia'da öldükten ve oğlu Constantinus onun yerini aldıktan sonra Herculius oğlu Maxentius, imparator muhafızları tarafından birdenbire Roma'da imparator ilan edildi." İmparatorluk makamı için iki kez göz ardı edilmiş Maximianus'un oğlu Maxentius Roma'da, 38 Ekim 306'da imparator olarak selamlandı ve tüm vatandaşları yatıştırmak için "prens" unvanını seçti. Onlara artık kendilerinden uzak ve mağrur bir "efendi" ya da *dominus* tarafından yönetilmeyeceklerini ilan etti. Bunun yerine ilk Roma imparatoru Augustus'un günleri geri gelecek ve Maxentius "eşitler arasında birinci" olarak hüküm sürecekti. Elbette bu söylem ile Maxentius'un idaresi arasında belli bir mesafe vardı. Maxentius'un Roma'da iktidara yükselişi, tıpkı Constantinus'unki gibi öncelikle askeri bir meseleydi. Roma'da ikamet eden bir imparatorun yokluğunda, artık ünlü imparator muhafızlarının koruyacağı kimse kalmamış ve kuvvetleri Diocletianus tarafından on tabura indirilmişti. Kalanlar ek ücretlerini korudular fakat bunun ne kadar süreceğini merak ediyor olmalıydılar. Galerius eksik istihdam edilen mevcut muhafız taburlarını dağıtmayı ve adamları daha düşük maaşlarla sınır garnizonlarına göndermeyi planlayarak meseleyi daha da kötüleştirdi. Üstelik İtalya'nın bütününde vergi sistemi yeniden gözden geçirildikten sonra Roma'nın vergiden muaf tutulması için bir neden kalmamıştı. Şehir hiçbir zaman vergi ödememişti fakat Galerius'a göre 306 sonbaharından itibaren buna başlayacaktı. Her iki tedbir girişimi de birbiriyle ilişkiliydi, zira imparator muhafızlarının ödemeleri gerekenden daha az vergi vermek isteyecek senatörlerin çıkarlarını destekleyerek yeni vergi politikalarına direnme ihtimalleri vardı. Buna rağmen direnişin tarzı ve büyüklüğü beklenmedik ölçüde oldu. Dahası Maxentius'un tahtı gaspından sonraki ilk işi, görünüşe göre Roma'da hem babası hem de Severus tarafından uygulanan zulümleri yürürlükten kaldırmak oldu. Böylece kendisi sadece ordu ve senatonun değil, aynı zamanda güçlü Hıristiyan topluluğunun da desteğini sağlama almıştı. Aurelianus Suru'nun ardında güvende olan vatandaşlar yeni liderlerinin yönetimde yaptıklarının sonucunu beklemeye koyuldular.

306'nın sonlarında Sarmatlara karşı bir seferle meşgul olan Galerius, Maxentius'u bertaraf etmesi için Severus'u gönderdi. Ordusunu

Roma'ya sevk eden Severus, sadece Maxentius'la değil, aynı zamanda Maximianus ile de karşılaşmayı beklemiyordu. Oğlunun ikna etmesiyle emeklilikten vazgeçen eski *augustus*, yine onun tarafından Roma'ya çağrılarak bir kez daha imparatorluk mevkisine getirildi. Severus, uzun süre emekli *augustus*'a hizmet etmiş olan kendi askerlerinin çabucak taraf değiştireceğini de öngörmemişti. Ravenna'ya çekilmeye zorlanarak orada pusuya düşürüldü ve gönüllü olarak makamının alametlerini teslim etti. Severus işe yaradığı sürece Roma dışındaki bir villada tutuldu. 307 sonbaharında Roma'ya yürüyen Galerius tarafından, sorun yaratmaması için öldürtüldü. Böylece imparatorluğun batı kesimi bir *augustus*'tan yoksun kaldı. Constantinus artık meşru bir şekilde terfi ettirilmeyi umabilirdi. Kendisini İtalya'da gelişen olaylardan uzak tutmuş, 307 sonbaharı ve baharında İngiltere'deki projelere nezaret etmişti. Ne var ki Severus'un yakalandığı haberleri üzerine Constantinus talihin Galerius aleyhine döndüğünü gördü ve Trier'de Maximianus ile görüştü. Bu görüşmede Herculius'ların –yani ast imparatorlar– isyanına tam anlamıyla katıldı: Maximianus'un kızı ve Maxentius'un kız kardeşi Fausta ile evlendi ve aynı zamanda Maximianus'tan Severus'un yerine *augustus* nişanlarını aldı.

Eylül 307'de Constantinus'un tahta çıkışı ve evliliği Trier'de bir övgü yazarı tarafından kutlanmıştır. Bu, Constantinus'a ithafen yazılmış ve günümüze gelen beş Latince konuşmadan ilkidir:

> Daha değerli ne verebilirdin ya da ne kabul edebilirdin, zira bu evlilik sonucu sen Maximianus, damadın sayesinde tazelendin ve sen Constantinus, kayınpederinin aracılığıyla imparator unvanıyla (*nomen imperatoris*) onurlandın. Ve bu yüzden size, ebedi prensler, en kalbi teşekkürlerimizi sunuyoruz, çünkü çocuklarınızı yetiştirip torunlar arzulayarak ve nesillerinizin intikalini sağlayarak gelecek kuşakları düşündünüz. Böylece bir zamanlar hükümdarlarının nispetsiz karakterleri ve kaderleriyle sallanmış Roma devleti nihayet hanenin ebedi kökleriyle güçlendi... Çünkü devleti *pleb* soylarıyla değil imparator nesilleriyle genişlettiniz... Emniyetimizin dizginleri başkalarına miras kalmayacak, yeni aileler yüzünden değişmeyecek fakat çağlar boyunca ebedi Herculius imparatorlarıyla sürecek.

Burada vurgu uygun bir şekilde evliliğin getirdiği memnuniyete ve bunun beklenen meyvesi olan imparator ailesinin çocuklarına yapıl-

maktadır. Fakat hatip çok daha fazlasını anlatır ve bunu da Tetrarşi'nin gerçek temel dayanağına –imparator unvanının doğuştan sınıfsal özelliklerine ve soyuna önem verilmeksizin devletin (aslında ordunun) çıkarlarına en iyi hizmet edeceklere bahşedilmesi– dil uzatarak yapar. Aslına bakılırsa, burada evlilik bağıyla bir araya gelen iki aile de *pleb* kökenliydi fakat şimdi yüksek bir mevkiye gelmiş, yarı tanrısal Herculius'lar olmuşlardı. Aynı derecede dikkat çekici bir başka husus, hatibin ne bir yıl için imparator unvanı üzerinde hak iddia etmiş Maximianus'un oğlu Maxentius'a ne de daha sonra erken yaşta evlenerek gençliğin zevklerine karşı geldiği için övülecek Constantinus'un Minervina'dan doğma oğlu Crispus'a değinmesidir. Herculius'lar soyu Constantinus'un Fausta ile birleşmesi sayesinde serpilecekti ve Constantinus yirmi yıl önce Diocletianus'un Maximianus'a giydirdiği pelerini teslim alacaktı. Yaşlı adam "dünyanın zirvesinden gözlerken... semavi bir baş onayıyla insan ilişkilerinin kaderine karar verir" ve gençler de "kayınpederlerine taçları göndermek için Roma İmparatorluğu'nun barbarları bastırdığı sınırları yorulmadan" kat edecektir.

Bu methiye Constantinus'un ilk yıllarını yeniden kurgulamak için önemlidir. Genç imparatora adanmış günümüze kalan en erken kaynaktır ve tek başına birçoklarının iddia ettiğinin aksine Minervina'nın Constantinus'un metresi değil, meşru eşi olduğunu kanıtlar. Bununla birlikte herhangi bir boşanmadan bahsedilmemiş olması, Minervina'nın öldüğüne dair kanıt kabul edilmeyebilir. Daha ziyade sadece hatibin dalkavukluk isteğinin ispatıdır. Yine de Constantinus'un büyük "cesaret" (*virtus*) gösterdiği ve imparator olarak anılma hakkını elde ettiği ilk seferleriyle "önemli *tribunus*'lukları" hakkında çok az şey öğreniyoruz. Maximianus'un eliyle tahta çıkarılması "Aquileia'daki sarayda akşam yemeği misafirlerinin rahatça görebileceği bir yere yerleştirilmiş bir resimde" önceden haber verilmişti. Burada "tanrısal güzelliğiyle sevimli bir genç kız, halen delikanlılık çağındaki Constantinus'a altın ve mücevherlerle parıldayan, kuş tüyleriyle cezbeden bir miğfer" sunmaktaydı. Kızın Fausta olduğu ima edilmekle birlikte, resim Constantinus'un *tribunus* mevkisine terfi ettirilerek doğuya gönderildiği 293-296 arasına aittir. O tarihlerde yeni doğmuş olan Fausta evlendiği sırada on dört ya da on beş yaşında bir kızdı. Hatip methiyesini "Güneş'in neredeyse görünmez bir savaş arabasıyla göklere çıkardığı" Constan-

tius Chlorus'a yönelik bir hitapla bitirir. Ona babalığı ilk kez yaşatan oğul şimdi "onunla benzer bir çehreye, karaktere ve aynı imparatorluk yetkilerine sahipti."

Maximianus Trier'den üst imparator olarak ayrıldı ve Roma'ya döndü. Eğer methiye yazarının belirttiği gibi Constantinus'un kendi teklifini kabul edeceğini düşünmüşse, bu konuda kısa süre sonra hayal kırıklığına uğrayacaktı. Maximianus'un Alpler boyunca geri çekilen Galerius'un askerlerini rahat bırakmama emrini Constantinus yerine getirmeyecekti. Bunun yerine Constantinus dikkatini bir barbar kavmi olan Bructeri'ye yöneltti. Maximianus'un oğlu da babasının üst imparator iddialarına karşı anlayışlı değildi. Maxentius, Galerius'un kuşatmasına dayanarak moral bulmuştu ve babasının duruşuna içerlemişti: Maximianus'u çağırıp konumunu ayarlayan kendisi değil miydi? Baba-oğul arasındaki ilişki bozuldu ve Maximianus, Maxentius'u bertaraf etmeye karar verdi. Severus ve Galerius'tan aldığı askerlerin kendisini destekleyeceğini uman Maximianus görünürde halkı devlet işleri konusunda bilgilendirmek için forumdaki kürsüde, tetrarklara ait beş sütunun önünde durdu. Fakat bunun yerine Maxentius'un omuzlarından erguvan pelerinini alarak aleyhine konuşmaya başladı. İmparator muhafızları tarafından alkışlanan Maxentius onların sadakatini iki kuşatmayla kazanmıştı ve babasının entrikaları karşısında da bu sadakati elinde tuttu. Muhafızlar Maximianus'u kürsüden inmeye ve şehirden ayrılmaya zorladılar. Engellenen Maximianus Nisan 308'de Galya'daki damadı Constantinus'a katıldı ve burada sıcak karşılandı.

Constantinus batı eyaletlerinde güven içinde ve İtalya'daki kargaşadan uzakta bir bekleme oyunu oynuyordu. 308'in başında, önceki yıldan farklı olarak şüphesiz doğu *augustus*'unun kendisini tanıması umuduyla Galerius'un o yıl için seçtiği konsülleri kabul etmişti. Sıradan konsüllük makamı bir zamanlar Roma'da büyük bir güç taşıyordu fakat şimdi sadece zengin ve nüfuzlu kişilere bahşedilen bir prestij göstergesiydi. Konsüller yıllara isimlerini veriyorlardı, çünkü Romalılar elbette henüz yılları İsa'nın doğumuna göre saymıyorlardı. Konsüllerin ataması imparatorların yetkisindeydi ve bu seçimleri kabul etmek üst imparatorun otoritesini tanımak demekti. Maximianus'un gelişi Constantinus'un Galerius ile uzlaşma çabalarını bozmuş olabilirdi, ancak Maxentius ile arasındaki kopukluk yine bir fırsat yarattı. Kasım 308'de Galerius,

Pannonia'da, Tuna üzerindeki bir ordugâh olan Carnuntum'da bir toplantı çağrısı yaptığında Maximianus buna katıldı. Constantinus'un çıkarlarını kayınpederini gözetmiş olacağı beklenebilir. Ne var ki Maximianus geldiğinde, mevkidaşını yeniden inzivaya çekilmeye ve Galerius'un yeni düzenlemesine başkanlık etmeye zorlaması için emekliliğini geçirdiği sarayından çağrılmış Diocletianus tarafından karşılandı. 8 Kasım 308'de bir kez daha Tetrarşi yeni bir *augustus* ile yeniden tanzim edildi fakat sezarlardan hiçbirinin mevkisi yükseltilmedi. Bunun yerine Galerius'un en güvendiği generali Licinius durduk yerde imparator ilan edildi ve sezar oldukları yeniden onaylanan Constantinus ve Maximinus Daia'nın üzerinde en yüksek onura nail oldu. İki adam için de bu kabul edilemezdi; terfi tarihleri onları Licinius'un üstü yapıyordu. Constantinus *augustus* unvanını kullanmaya devam etti ve bir süre sonra Maximinus da aynısını yaptı. Ancak şimdilik anlaşma Carnuntum'da Mithras'a bir tapınak adanarak onaylandı.

Galya'ya dönen Maximianus bir kez daha erguvan giyme iddiasından vazgeçmişti fakat kızgınlık ve ihtiras beslemeye devam etti. Constantinus eyaletleri dolaşıp yapılar ve bağışlar sunarken kayınpederi bir başka entrika tasarladı. 309 sonbaharında Constantinus Ren'de sefer yapmak üzere kuzeye ilerlediği sırada bir köprü inşası için Köln'de [Roma döneminde Colonia Agrippinensium] beklerken, Maximianus güneye, Arles'e doğru yola çıktı. Burada Constantinus'un öldüğünü ilan etti, hazine ve darphaneye el koyarak askerlere büyük miktarda bahşiş dağıttı. Üçüncü kez imparator olarak selamlandı. Roma'dakinin aksine burada askerler yanına isteyerek toplanıyorlardı. Tahtın gasp edildiğine dair haberler kendisine ulaşınca, Constantinus küçük sahra ordusuyla güneye döndü; kara ve nehirden yedi yüz kilometrelik bir yol onu bekliyordu. Maximianus Arles'ten daha kolay savunulabilecek Massalia'ya (bugünkü Fransa'da Marsilya) geçecek fırsatı yakaladı ve burada Constantinus'un gelmesini bekledi.

Çok daha sonra Constantinus'a övgü dolu sözler söyleyen bir hatip, Constantinus'un askerlerinin sadece ona sadık olduğunu ve Maximianus'un büyük harcamalarla destek kazandığını söyleyerek gerçekleri çarpıtır. Oysa Constantinus "yolculuk ödenekleri dağıtırken" bile adamları ordugâhtan kaçmaktaydı. Böylesine özel bir savunma Constantinus'un ordu üzerindeki kontrolünün ne kadar zayıf olduğunu

açığa vurmakta ve ona kuzeye kadar eşlik eden birkaç merkez birliğe ne denli bel bağladığını örtbas etmektedir. Methiye yazarı Constantinus'un Massalia'ya yaptığı başarısız saldırıyı gizleyememektedir.

> Ey imparator, ilk gelişinde ve ordunun ilk saldırısında, eğer isteseydin ne bu aynı Massalia'nın duvarları, ne kuleleri, ne de toprak seni limanı ve şehri almaktan alıkoyabilirdi... Fakat Constantinus, silahların ortasında bile her zaman vazife şuurunu koruyan fevkalade bir merhamet gösterdin sen. Geri çekilme işareti verdin ve zaferini geciktirdin ki, böylece hepsini bağışlayacak fırsatın olsun.

Yirmi yıldır batının hükümdarı olan Maximianus, etkisiz kuşatmaya direndi ve batı ordusunun büyük kısmının desteğini korudu. Her ikisinin imparatorluk unvanlarını bırakmasına izin verecek şartlar için Constantinus'la müzakereye oturmaya istekliydi. Hiçbir şeyi kesin olarak bilmiyoruz fakat bundan sonra meydana gelenler geç tarihli Constantinus propagandası tarafından karanlıkta bırakılmıştır. Lactantius'un *De Mortibus Persecutorum*'u yazdığı 314-315'te Massalia'daki sonuçsuz çarpışma Constantinus'un "gecikmiş zaferi" olarak yeniden yaratılmakla kalınmamış, Maximianus hesabına bir hezimet haline sokulmuştu. Maximianus'un vatandaşlar tarafından damadına teslim edildiğine ve onun tarafından bağışlandığına inanılıyordu. Birkaç ay sonra Maximianus söylenene göre intihar etti. Bu Lactantius'un memnuniyetle aktardığı bir öykünün uydurulmasını gerektirmişti:

> Bir kez cezasını çekmeden [tahtı gasp etme girişiminden] kaçmış olmasından cesaret alarak başka bir entrika çevirdi. Kızı Fausta'yı yanına çağırdı; kendisine layık birisini vaat ederek yalvarmalar ve tatlı sözlerle kandırdı ve kocasına ihanet etmesi için zorladı. Ondan yatak odalarının kapısını açık bırakmasını ve gevşek şekilde korunmasını istedi. Fausta bunu yapacağına söz verdi fakat konuyu derhal kocasına bildirdi. Maximianus'un suçüstü yakalanmasını sağlayacak bir plan yapıldı. İmparatorun yerine ölmesi için değersiz bir hadım onun odasına yerleştirildi. Maximianus gece yarısından sonra kalktı... hadımı öldürdü ve ardından hızla dışarı çıkarak yaptığı şeyi ilan etti. Constantinus, o sırada yanında silahlı adamlarla odanın diğer ucunda belirdi... ve saygısızca işlediği suçu yüzünden onu [Maximianus'u] şiddetle azarladı. Son olarak ona ölüm şeklini serbestçe seçme fırsatı verdi. "O da yakışıksız bir ölüm için yüksekteki kirişlerden birine ilmeği geçirdi."

Bu şekilde, Vergilius'un *Aeneas* destanında Kraliçe Amata'nın ölümüne dair anlatımından esinlenmiş şairane bir dokunuşla, Maximianus kendini astı. Görünüşe göre büyük olasılıkla intihar etmesine katkıda bulunulmuştu.

Trier

Constantinus şimdi tek başına Alpler'in kuzeyindeki batı eyaletlerini yönetiyordu ve bunu Almanya'daki en eski şehir olmasıyla övünen Trier'deki karargâhından yapmaktaydı. Trier'in öne çıkması, 3. yüzyıl krizinde, Gallia Belgica eyaletinin başşehri olarak ayrılıkçı Galya İmparatorluğu'nun ikinci büyük yerleşimi haline gelmesinin sonucuydu. İsyancı imparator Postumus Köln'de selamlandığında onun kısa ömürlü halefi Victorinus Trier'e yerleşmiş ve burada büyük bir evi restore ederek Postumus'un muhafız alayındaki *tribunus* konumunu ilan eden bir mozaik yaptırtmıştı. Postumus'un isyanı, kuzeybatı eyaletlerinin kalbinde yer alan ve Roma otoritesini İngiltere, İspanya ve Germania eyaletlerine yansıtan Galya'da, imparatorluğun varlığını korumanın ne kadar önemli olduğunu göstermişti. Diocletianus, Maximianus'u Trier'e yerleştirirken bunu biliyordu. Ne var ki Maximianus eyaletlerini kontrol edemediği ve Carausius isyanını bastıramadığı için Trier'deki vaziyet Constantius Chlorus sezar mevkisine yükseltilene kadar önemli ölçüde kötüleşmişti. Bundan yukarıda bahsetmiştik.

Trier'e önce Maximianus daha sonra da Constantius'un yerleşmesi, burasını imparatorluk yönetimi için anıtsal bir ortama gereksinim duyan gerçek bir imparatorluk merkezi haline getirmişti. Constantius'un 293'te burada kurduğu darphane, batı eyaletlerinin her türlü sikke basan ana darphanesi oldu. Halk ve imparatorun etkileşimde bulunduğu çevre köklü bir şekilde elden geçirildi. Roma ve Arles'teki Flavius'lar dönemine (MS 100'den hemen sonra) ait muazzam yapılara benzeyen amfitiyatrosu yenilendi ve araba yarışlarına ev sahipliği yapması için yeni bir hipodrom inşa edildi. 2. yüzyılın sonlarında aceleyle yapılmış Porta Nigra'nın bu tarihlerde onarım geçirdiğine dair işaretler vardır. Aynı büyüklükte halk hamamı –Barbarathermen olarak bilinir– bulunmasına rağmen yeni ve büyük imparatorluk hamamının inşasının, asıl

amacı kamu sağlığından ziyade şatafatlı bir cömertlik gösterisidir. Bu, Roma dışında günümüze gelmiş en büyük hamam yapısıdır; plan ve inşa özellikleri itibariyle Roma'daki Diocletianus ve Maxentius hamamını çağrıştırır. Hamam muhtemelen Constantius'un saltanatında başlamış fakat inşaat çukurunda bulunmuş 314 tarihli sikkeye bakılırsa Constantinus tarafından tamamlanmıştır.

Trier'in modern şehir manzarasındaki en etkileyici öğe, imparatorluk kabul salonu ve adalet sarayı olarak inşa edilmiş büyük bazilikadır. Orijinal yüksekliği olan 100 Roma ayağını koruyan bina (mevcut yapı, 1944'teki hava saldırılarında hasar gördükten sonra özenli planlara göre yeniden yapılmış halidir) yaklaşık 70 metre uzunluğunda ve 30,5 metre genişliğindedir (Resim 24). Bazilika duvarları kırmızı tuğlalarla örülmüştür; her bir taş sırası Bizans mimarisinin karakteristik özelliği haline gelecek şekilde harçla tesviye edilmiştir. Ancak aslen, bina gri alçıyla kaplanmış olacaktı. Yüksek pencereler şimdi sadece çıplak tuğlalardan ibaret salonu ışıklandırmaktadır fakat bir zamanlar mermer kaplamaları, duvar resimlerini ve mozaiklerini aydınlatıyorlardı. 310 methiyesinin yazarı bu salona henüz tamamlanmamış haliyle atıfta bulunduğu için yapının Constantinus döneminde bitirildiğinden oldukça eminiz. Bu tespit nümismatik açıdan da doğrulanmıştır, zira yapının duvarları içinde bulunmuş en geç tarihli sikke 305'e aitti. Sikke ele geçtiğinde çok az yıpranma izi gösteriyordu ve bu yüzden inşaat malzemesi içinde kaybolmadan önce dolaşımda çok fazla kalmamış olmalıydı.

Trier'in gelişimi Constantinus'un bastırdığı ve üzerinde şehrin surlarını, dalgakıranlarını ve rıhtımını gösteren altın sikkeyle kutlanmıştır. Artık yerinde olmayan imparatorluk sarayı Constantinus'un Trier'deki yaşamına dair daha da ilgi çekici bir resim sunmaktadır. Aslında saray geride her biri çok çeşitli küçük parçalardan meydana gelen on beş resim bırakmıştır. Bunlar, bilim insanlarının bir zamanlar Constantinus'un genç eşi Fausta'ya ait olduğunu düşündükleri odanın tavanını süsleyen resimli panellerdir. Üç sırada beşer panelden müteşekkil on beş panel, imparatorluk makamı ya da töreniyle ilgili nesneler taşıyan küçük kanatlı Cupido'ları (*putti*) göstermektedir: Süslü bir sunak, erguvan bir pelerin ve bir bereket boynuzu (*cornucopia*). Orta panelin sağına doğru sekizinci sahnede genç bir kız bir Cupido tarafından taşınmaktadır. Saç şekli orta paneldeki kadınınkiyle aynıdır. Bu figür, evlilikten önce

ve sonraki haliyle Fausta'nın kendisidir. Geri kalan beş sahne hem kişileştirmeler hem de muhtemelen portrelerdir: Bir mücevher kutusundan inciler çıkaran ve genellikle Helena'ya özdeşleştirilen haleli yaşlıca bir kadın (Resim 25); lir çalan bir başka haleli kadın; kapıları tutan iki yaşlı erkek ve bazılarınca Lactantius olarak tanımlanan bir filozof. Bu resimler Trier Piskoposluk Müzesi'nin değerli varlıklarındandır.

Mozaik parçaları arasında, tavan fresklerine karışmış halde ele geçen 315 tarihli yeni sikkeye inanacak olursak, sarayın bu kısmındaki dekorasyon işleri Constantinus'un Trier'den ayrılmasından kısa süre önce bitirilmiştir. Constantinus Serdica (Bulgaristan'ın başkenti modern Sofya) ve Sirmium'da (Sırbistan'daki modern Sremska Mitrovica) konuşlanmak üzere Trier'den yola çıktığında, on üç yaşındaki Crispus'u şehirde bıraktı. Bir sonraki bölümde göreceğimiz üzere Constantinus'un Ağustos 316'da Arles'te Fausta'dan olma ikinci oğlu Constantinus, 1 Mart 317'de Crispus ile aynı zamanda sezar mevkisine yükseltildi. Fausta Trier'e döndü ve şehirde her iki sezar, yani Crispus ve II. Constantinus adına sikkeler basıldı. Her ikisi de bu mevki için çok gençti, dolayısıyla Galya ve batı eyaletlerinin idaresi bir *praefectus praetorio*'ya devredildi. Fakat Crispus on sekiz yaşına geldiğinde kendisine daha büyük sorumluluklar verildi. Aynı zamanda Helena –Constantinus'un annesi Büyük Helena ile karıştırılmamalıdır– ile evlendi ve çiftin çok geçmeden bir oğlu oldu. Birbirleriyle yakın ilişki içindeki bir aile oldukları, Trier'in Stadtbibliothek'te korunan ve 1499'da bir İncil'in zarif kapağına yerleştirilmiş muhteşem bir kırmızı akikte iletilen mesajdır (Resim 26).

Kartal Akiği ya da şimdi süslediği İncil'e ithafen Ada Akiği, üç katmanlı bir akikten işlenmiştir. Sanatçı en üstteki iki katmanı birer sahne gösterecek şekilde işlemiştir. Kurumuş kan rengindeki en üst katmanda bir kartal uçmaya hazır şekilde kanatlarını açmıştır. Göğüsleri yukarıya doğru kalkmıştır fakat arkalarında tasvir edilen imparator ailesine, özellikle de ortadaki bir genç erkek figürüne bakabilmeleri için başları içe doğru dönmüştür. Üçüncü katmanın alttan yayılan kırmızı rengiyle, sanki imparatorluk erguvanı hissi uyandıran süt beyazı ikinci katman soldan sağa beş figürü betimler: Örtülü bir kadın, defne taçlı bir erkek, küçük bir oğlan, bir kadın ve yaşça büyük başka bir erkek çocuğu. Bunlar Constantinus'un annesi Helena, Constantinus, aynı adlı oğlu

Constantinus, karısı Fausta ve büyük oğlu Crispus'tur. İki oğlanın Constantinus'un Fausta'dan olan oğulları Constantinus ve Constantius'u temsil ettiği de sıkça ileri sürülmüştür. Fakat bu evrede Constantinus'un ailesini Crispus olmadan bir bütün olarak gördüğünü varsaymamız için bir neden yoktur. Dolayısıyla akiğin Trier'de Constantius'un 7 Ağustos 317'de doğumundan önce yapılmış olması daha muhtemeldir. Üstelik en küçük figür olan küçük oğlanın Constantinus ile Helena arasında merkezde yer alması, onu buradaki kutlamanın konusu yapmaktadır. Bu yüzden akiğin yapılışındaki asıl sebep II. Constantinus'un 316 yazında doğumudur. İmparatorun ailesi sadece boyunlarının yukarısından itibaren ve bir hipodrom locası içinde, belki Trier ya da Arles'teki yeni hipodromda doğumun şerefine düzenlenen oyunlara katılırken gösterilmişlerdir.

Bir Görüm

310 yazına gelindiğinde Maximianus ölmüştü ve *augustus* unvanı üzerinde hak iddia eden beş kişi bulunuyordu. Bunlardan dördü birbirlerini tanımaya karar verdiler. Dışarıda kalan tek kişi ise Maxentius'tu. Dolayısıyla Tetrarşi yeni bir şekle büründü fakat bu kısa süreli olacaktı. Galerius hastaydı ve kendisinden önceki Diocletianus gibi emekli olarak bir saray kompleksi inşa etmeye başladığı Romulania'ya (modern Sırbistan'daki Gamzigrad) çekilmeyi planlıyordu. Arkeologlar burada, dört sütunlu bir kemer (*tetrapylon*) ve yakında bir tepe üzerinde iki mezar da dahil, Galerius'un önceki başkenti Salonica'dakine benzer bir dizi anıt ortaya çıkarmıştır. Sit alanından kabartmalı levhalar altı imparatoru çiftler haline göstermektedir: İki emekli *augustus* Diocletianus ve Maximianus; tahttaki *augustus*'lar Galerius ve Licinius ile iki sezar Maximinus ve Constantinus. Galerius'un planladığı emeklilik için kesin bir tarih, tahtta yirmi yılını (*vicennalia*) dolduracağı 1 Mart 312 olacaktı fakat o bunu istemedi. Lactantius ölümünü memnuniyetle yaptığı zulümlerin tanrısal cezası olarak anlatır ve tiksindirici hastalık belirtileriyle pagan doktorların ve dualarının onu iyileştirmede nasıl başarısız olduklarını aktarır:

> Cinsel organların alt kısmında habis bir irinli yara peyda oldu ve geniş bir alana yayıldı. Doktorlar bunu kestiler ve tedavi ettiler fakat bir ameliyat izi oluştu, yara açıldı ve damarlardan biri öyle bir fırladı ki kan kaybı yüzünden ölüm tehlikesi baş gösterdi... Ur komşu bölgelere sıçradı ve kesildikçe daha da büyüdü... Dört bir yandan meşhur doktorlar getirildi fakat hiçbir insan eli başarılı olamadı. Bundan sonra putlara döndüler; Apollon ve Aesculapius'a dualar ederek deva için yalvardılar. Apollon çaresini sundu ve illet daha da kötüleşti. Artık ölüm yakındı ve bedenin aşağısını eline geçirmişti. İç organları taşlaşmış, belden aşağısı çürümüştü... Kemiklerine saldırı sürdükçe iltihap içe doğru devam etti ve iç organlarını kapladı. İçinden kurtlar çıkıyordu. Çıkan koku sadece sarayı değil, tüm şehri sardı. Bu şaşırtıcı değildi, zira idrar ve dışkı yolları artık birbirine geçmişti. Kurtlar onu yiyor, bedeni dayanılmaz ağrılarla yok olup çürüyordu... Vücudundaki kurtları çeksin diye çürüyen kalçalarının yanına pişirilmiş etler yerleştiriliyordu... Bu durum bir yıl boyunca sürdü ve nihayet hastalıkların ona boyun eğdirmesiyle, Tanrı'ya günahlarını itiraf etmek zorunda kaldı. Ölüm döşeğindeyken [zulmü son erdiren] şu kararnameyi çıkardı.

Lactantius söz konusu kararnameyi tam metin olarak verir. Hikâye, 2. *Makabiler*'de Yahudilere zulmeden Antiokhos'unkiyle birçok ortak noktaya sahiptir. Lactantius dikkat çekici benzerliklerden fazlasıyla etkilenmiş olacak ki Antiokhos versiyonundaki kurtları ve kokuyu anlatısına dahil etmiştir. Fakat anlatımının doğruluğuna güveneceksek görünüşe göre Galerius testis kanserine yakalanmıştı ve tümör iyice büyüyüp tedavi edilemez hale gelene kadar tespit edilememiş ve buradan bağırsaklara sıçramıştı. Ya da daha muhtemeli, bacak arası bölgesinde görülebilen iyice yayılmış bağırsak kanserinden mustaripti.

Muhtemelen Serdica'da, ölüm döşeğindeki Galerius'un yanında olan Licinius, onun eşiyle kızının sorumluluğunu üstlendi. Esasen Galerius'un doğudaki doğal halefi, onun ölüm döşeğindeki pişmanlığından sonra da Hıristiyanlara yönelik zulmü akıl hocasından daha etkin şekilde sürdürecek olan Maximinus Daia idi. Licinius Sardica'da oyalanırken Maximinus üst imparator iddiasında öne geçmek için Nikomedia'daki saraya gelmişti. Bu noktadan sonra Licinius ve Maximinus doğuda üstünlük sağlamaya çalışan iki inatçı olacak, Kalkhedon (Kadıköy) yakınlarındaki geçici barış ise kısa sürecekti. Licinius sadece ismen batıda üst imparator olarak kaldı. Fakat Sardica'daki ordugâhından doğuya baktığında, ne Galya ve İngiltere'deki Constantinus ne de İtalya ve Afrika'daki Maxen-

tius üzerinde bir nüfuzu vardı. Bu iki adam Maximianus'un vefatından sonra birbirlerine düşerek çok daha kanlı bir karşılaşmanın habercisi olacak bir propaganda savaşı sahneye koydular. Maxentius ve Constantinus Illyria'da çiftçi kökeni askerlerin oğullarıydılar, ancak her ikisi de daha eski bir soya mensup olduklarına dair iddialar uydurdular ve yaydılar; bunun sonucu olarak iki eski Roma ailesini karşı karşıya getirdiler. Constantinus yeni Flavius hanedanı *gens Flavia*'nın önde gelen figürü oldu. Onun hükümdarlık hakkına ise *gens Valeriana*'nın sözde oğlu, yeni Valerianus, Maxentius tarafından meydan okunuyordu. Maxentius Roma'nın kurucuları Remus ile Romulus'un babası ve intikamcı savaş tanrısı Mars'ın himayesinde olduğunu ileri sürüyordu. Buna karşılık Constantinus, Apollon ile olan ayrıcalıklı ilişkisini sergiledi ve kendisinin hükmetmeye uygun olduğunu beyan eden tanrısal bir görüm yaşadığı öyküsünü yaydı.

Constantinus şerefine 310'da Galya'da okunmuş bir methiye nutkuna göre, kısa zaman önce Apollon imparatora rüyasında görünmüş ve zafer tanrıçası Victoria ile birlikte ona bir defne tacı sunmuştu. Tacın üzerinde, Constantinus'un otuz yıl hükümdar kalacağını önceden haber veren XXX sayıları vardı. Methiye yazarının sahneyle ilgili yorumu, yerleşmiş bir geleneği yansıtıyordu: Bir defne tacının üzerindeki rakamlar, büyük kısmı orduya verilecek bahşiş için çok yüksek miktarda basılan tunç VOTA sikkelerinden bilinmektedir. Sikkeler hükümdarın tahta çıkışının beşinci ve onuncu yıllarında iktidarın sürmesi için halkın kamusal alanlarda ettiği duanın (*vota*) karşılığı olarak dağıtılmaktaydı. 4. yüzyıla gelindiğinde bu dua, özel olarak *virtus Augusti*'nin, yani imparatorun erkekçe yiğitliği yenilensin ve imparator tanrısal lütufla her zaman muzaffer gelsin diye ediliyordu. Kutlama yapılacak yılın başlangıcı ve bitiminde dua edilirdi. Romalılar dualara kapsamlı şekilde katıldılar. Dolayısıyla Constantinus, 301 ve 311 Temmuzu'nda Galya'daki ordusunun dualarını kabul ederek saltanatının beşinci yılını (*quiquennalia*) kutlayan VOTA sikkeleri bastırdı.

Methiye yazarının Constantinus'un görümü hakkında anlattıklarına daha yakından bakılınca, Constantinus'un siyasi muadillerinden ve rakiplerinden ayrı tutulmasına yönelik çabalarla nasıl uyuştuğu fark edilir. Victoria tarafından bahşedilen defne tacı hem Roma döneminde hem de daha sonraları sanatta her zaman mevcut bir motiftir ve görümdeki varlığı sıradandır. Burada anahtar figür Apollon'dur. Constantinus gö-

rümünü Apollon'un tapınağına yakın bir yerde görmüş ve yakınlarda kazandığı başarılar nedeniyle şükranlarını sunmak için yine bu tapınağa koşmuştu: Köln yakınlarında Ren üzerine bir köprünün inşası, nehrin karşısındaki barbar isyanını bastırması ve en önemlisi Maximianus'un ayaklanmasını sona erdirerek onu mağlup etmesi. Apollon, Constantinus'un yeni koruyucu tanrısıydı ve çeşitli suretlere girebiliyordu. Ancak en göze çarpan nokta, Constantinus'un artık bir "Herculius" olmamasına ilaveten babası ve kendisi için Maximianus tarafından seçilmiş tanrılarla bağı kalmamasıydı. Bu değişim üzerinde durmaya değer, çünkü birazdan göreceğimiz gibi Constantinus'un sikkelerinde ve başka yerlerde, olduğu gibi anıtsal sanat eserlerinde de açıkça kendisini gösterir.

306'da babasının mevkisine yükseldiğinde Constantinus bir "Herculius" ve Mars'ın hizmetkârı olmuştu. En erken sikkeleri onun Mars ile olan ilişkisini yansıtır: Sikkenin arka yüzünde tanrı, baba ve koruyucu sıfatıyla yer almaktadır (MARTI PATRI CONSERVATORI). Ancak daha erken değilse bile 310'da, Constantinus Mars'ın himayesini reddetmiş ve yeni bir iddia ortaya atarak hem babasının hem de kendisinin, koruyucu tanrısı "Yenilmez Güneş" yani Sol Invictus olan imparator II. Claudius Gothicus'un soyundan geldiğini açıklamıştır. Sol, kendisine tanrısal bir görüm yaşayan Apollon'un Doğu kökenli dengiydi. Bu yolla Constantinus, bir hanedan kurmayı başarmış son taht gaspçısı Septimius Severus'a öykünmekteydi. Septimius, Marcus Aurelius'un oğlu olduğunu öne sürmüştü ve Sol Invictus'u ilk kez sikkelere koyan oydu. II. Claudius ise tek başına hükümdar olmuş son imparatorlardan biriydi. Bu yeni mantığa göre Constantinus'un yönetimde rakip tetrarklara göre daha fazla hakkı vardı. Artık ast bir Herculius olmakla yetinmeyen Constantinus'un yeni üslubu, tanrılaştırılmış Claudius Gothicus'un anısına sikke bastırmış ve kendisini Sol Invictus'un tacıyla betimlemiş Aurelianus'unkini çağrıştırmaktaydı.

Apollon-Sol'ün himayesini kabullenen Constantinus, onu birkaç yıl önce Maximianus'un gerçek oğlu ve vârisi olarak gösteren, gelecek çağlara Herculius unvanına layık çocuklar ve torunlar bırakacağını dile getiren iddialardan da kendisini uzaklaştırmış oluyordu. Aynı zamanda, Maxentius'un kendisini gayrimeşru bir evlat olarak ilan eden yakın tarihli propagandasına da karşı koymaktaydı. Constantinus şüphesiz Constantius'un oğluydu ama Maxentius'un iddiasına göre bir eş değil

odalık olan Helena'dan. Constantinus, Constantius'un Theodora'dan olan ve tahttaki imparatorların oğulları ya da torunları durumundaki erkek çocukları gibi imparator soyundan gelmiyordu. Maxentius, Maximianus'tan başkasıyla bir akrabalığı bulunmadığını ileri sürüyordu, ancak buna karşılık Constantinus onun, Maximianus'u aldatan eşiyle bir Suriyelinin oğlu olduğu söylentilerini yaydı. Böylece meşruiyet ile imparatorun soyu bir kez daha güncel meseleler haline gelmiş ve Tetrarşi'nin liyakata dayalı devlet modeli terk edilmiş oluyordu. Bundan dolayı doğuda Licinius bile 244-249 arasında hüküm sürmüş Philippus Arabs'ın soyundan geldiğini iddia etmeye başladı.

Bu durumda hatip tarafından aktarılan 310 tarihli görümde Apollon'un varlığı anlam kazanmaktadır. Böylece Constantinus'un gerçekten o yıl Galya'da böyle bir tecrübe yaşaması şüpheli hale gelir. Constantinus'un Güneş tanrısını hamisi olarak kabul etmesi için bu görümü gerektirmeyecek bir dizi ikna edici sebep vardır. Bizi bilgilendiren hatip, Constantinus'un imparatorların soyundan geldiğine ve tanrılar tarafından ziyaret edildiğine dair kullanışlı bir propagandayı yaymaktaydı. Üstelik Apollon hatibin yöresindeki bir tapınakta tapım görmekteydi ve bu da ona gerçeği detaylandırmak için bir neden daha vermişti.

Roma'ya Giden Yol

Constantinus'a, 313'te Trier'deyken okunmuş ikinci bir methiye, üstü kapalı olarak tanrısal vahiyden bahseder ve kötü alametlere karşın imparatorun İtalya'ya yürüme cesaretine vurgu yapar. Constantinus'un Apollon'u gördüğü görümün tek anlatımını aktarması dışında, anonim hatip aynı zamanda Maximianus'un ölümünü takip eden yıllardaki eylemlerini de çok detaylı şekilde verir. Methiyenin okunma vesilesi, Constantinus'un binlerce tutsak Frankı öldürülmeleri amacıyla arenaya saldığı Trier'deki zafer oyunlarıydı. Bu olay sevgiyle anımsatılır: "Hepimizin keyfi için düşmanların katledilmesini emrettiği ve törenleri barbarların kıyımıyla uzattığı bu zafer kutlamasından daha hoş ne olabilir?" Bu talihsiz barbarlar Constantinus çok daha büyük bir zaferden dönerken esir edilmişlerdi: Rakibi Maxentius'un kuvvetlerinin Kuzey İtalya'da ve nihayetinde Roma'nın kapıları önünde yenildiği zaferden.

Hatip, Constantinus'un İtalya'daki ilerleyişini açıklarken, onun Roma'daki Milvius Köprüsü'ne gelmeden önce kazandığı zaferlere dair içgörüler sunar. Öğrendiğimize göre, Constantinus'un da duymuş olacağı gibi, kendisinin Galya'dan ayrılışı gözükara bir hareket olarak nitelendirilmişti, zira askerlerinin sadece küçük bir bölümünü yanına almış. Ren sınırını beklemeleri için çoğunu geride bırakmıştı. Bununla birlikte Constantinus şüphesiz savaşta en güvendikleriyle birlikte rahatça yola çıkacaktı. Yolculuğu hızlı ve zorlu olmalıydı fakat yanına aldığı adamları onunla Massalia'dan Köln'e de yine aynı şartlarda gitmişlerdi. Dolayısıyla, Ren sınırındaki sızmaları önlemek üzere arkasında büyük ve tecrübesiz askerlerden oluşan daha hantal orduyu geride bırakması şaşırtıcı değildir. Daha endişe verici olan şey, seferden önce kesilen kurbanların olumlu alametler göstermemesiydi. Ancak Constantinus buna aldırış etmedi, çünkü çok daha yüce bir güce, kendisiyle şahsen iletişim kurmuş en büyük tanrıya erişimi vardı:

> İktidardaki tüm müttefiklerin etkisiz ve tereddütlüyken... savaşa girecek ilk kişi olacağını bilecek kadar önseziye sahip olabilir miydin, ey imparator? Neredeyse tüm yoldaşların ve komutanların Roma'yı özgür bırakma zamanının geldiğini sadece birbirlerine fısıldamayıp açıkça bundan endişe duydukları sırada hangi tanrı, hangi yüce güç senin bunu tek başına kavramanı sağladı? Ey Constantinus, kim bilir hangi sırrı paylaştın ki vaktiyle bizim esenliğimizi küçük tanrılara bırakmış olan o ilahi güç lütfedip sadece sana göründü.

Sadece tek bir tanrıya atıfta bulunan bu pasaj, sıklıkla Constantinus'un söylev okunmadan önce, ileride Hıristiyanların tanrısı olarak tanımlanacak bu isimsiz güce olan saygısını açıkça ilan ettiğine dair bir kanıt kabul edilmiştir. Fakat bu durum net olmaktan uzaktır; aslında kasten muğlak bırakılmıştır. Ritüellerinin imparatora kötülük getireceğini haber veren küçük tanrılar, ayrı fakat bağımlı varlıklardır ve pasajda Constantinus'un tebaası gibi karanlıkta bırakılmışlardır. Constantinus'un eş-imparatorlarının da muhtemelen danıştığı bu tanrılar, belki de kâhinleri ve falcıları aracılığıyla Licinius'u Maxentius'a karşı yürümemesi için ikna etmişlerdi, zira batının imparatoru olarak müdahale onun göreviydi. Belki de şehri alamayan Severus ve Galerius böyle bir emsal oluşturmuştu. Constantinus diğerlerinin yapmadığını yaparak Maxentius'un

şartlarının değiştiğini gözlemledi ve bunun üzerine hepsine meydan okudu. Constantinus, artık Galyalı askerlerine de benimsettiği zafer teolojisi ve inançtan cesaret bulmuştu. Maxentius'un 120.000 kişilik ordusuna karşın bunların sayısı yaklaşık 40.000 civarındaydı (bkz. Harita 4).

Maxentius'un ordusunun büyük kısmı halihazırda *praefectus praetorio* Ruricius Pompeianus'un emrinde Kuzey İtalya'da konuşlanmıştı. Pompeianus'un ordugâhı Veronia'da bulunmaktaydı ki bu da o ve Maximianus'un kuzeybatıdan değil de kuzeydoğudan bir saldırı beklediklerini düşündürür. Yani Licinius'un Pannonia'dan bir harekât başlatacağını bekliyorlardı. Bunun yerine Constantinus'un kuvvetleri, Torino'nun [Roma döneminde Augusta Taurinorum] 65 kilometre batısında bulunan ve Po Vadisi'ne girişi kontrol eden Susa'da (Roma döneminde Segusio) saldırıya geçti. Hızlı ilerleyişini geciktirecek ve Pompeianus'un destek kuvvetleri göndermesine izin verecek bir kuşatma yapmaya isteksiz olan Constantinus, askerlerine meşaleler fırlatarak ve surlara merdivenler dayayarak cepheden saldırı emri verdi. Yangın şehirde hızla yayıldı ve Constantinus bu panik içinde şehri kontrol altına almayı başardı. Merhametli davrandı ve yangının söndürüleceğini bildirdi. Böylece diğer şehirler için de bir emsal meydana getirmişti: Teslim olmak onun merhametini kazanmak demekti. Ancak Torino müdafileri, bir başka ders daha almışlardı: Kendi surlarının içinde kıstırılmamak. Constantinus hedefine vardığında arazide savaş düzeni almış büyük bir kuvvetle karşılaştı:

> Düşman yayılmamış, savaş hattını, kanatlarını arkada tepeden aşağı uzattığı bir kama düzenine sokmuştu. Eğer sen [Constantinus] başlangıçta onlarla savaşa tutuşsaydın, çarpışmaya girdiklerinde askerlerini kuşatacaklardı. Fakat bunu önceden gördüğünden, onları engellemek ve aynı zamanda, eğer pusuya yatmış olanlar varsa def etmek üzere kanatlara adam gönderdin. Düşman tertibinin çetin noktası geri püskürtüldüğünde ve tüm hatları kaçmaya başladığında, sen bizzat ilerledin ve onların savaş hattını destekleyenlerin sayısına denk bir katliam yaptın. Geri püskürtüldüler ve doğrudan Torino surlarına dayanıp içeridekiler tarafından kapatılmış kapılara ulaştıklarında, şehir sakinleri onları kendi ölülerinin meydana getirdiği yığınlarla engellediler.

Buradan ders çıkaran Mediolanum (modern Milano) Constantinus'a direniş göstermeden teslim oldu. Constantinus daha önce Maximianus'un başkenti olan şehre muzaffer bir alayla giriş yaptı ve

halkın tezahüratı arasında ileri gelen vatandaşlar tarafından karşılandı. Şimdi Constantinus ile hedefi arasında sadece Maxentius'un Pompeianus tarafından komuta edilen kuvvetlerin tuttuğu Verona duruyordu.

Methiye yazarımız Torino'daki çarpışma kadar detaylı olmayan fakat yine de açıklayıcı bir başka savaş anlatımı sunmaktadır. Pompeianus şehrin ikmalini ve su ihtiyacını karşılamak, aynı zamanda vadi üzerinden yaklaştığında Constantinus'a karşı savunma yapabilmek için Adige Nehri'ne güvenerek surların ardına çekilmişti. Ne var ki Constantinus'un bir öncü birliği dağlardan geçen bir yolu takip ederek nehrin dar ve okçu menzilinden uzak olduğu bir yerden karşıya geçiş yaptılar. Böylece Pompeianus'u doğu ve batıdan birleşmelerini engellemek üzere küçük öncü birliğine saldırmaya zorladılar. Pompeianus hatları delerek yardım istemek üzere uzaklaşırken Constantinus kuşatmasını sıkılaştırdı. Destek birlikleriyle dönen Pompeianus, şehre girişi engelleyen çift sıra savaş hattı düzenindeki Constantinus'un ordusuyla karşı karşıya geldi. Bu, Constantinus'un kuvvetlerinin sayıca çok az olduğu acımasız bir çarpışmaydı. İmparator bizzat savaş alanına çıkarak "asker yoldaşlarıyla" birlikte çarpıştı ve methiye yazarının işinin ehli övgülerine mazhar oldu. Ne de olsa bir komutan için konumunu terk ederek savaşın ortasına dalmak ihtiyatsızlıktı. Ama Kserkses ya da Aktion'daki Augustus'un aksine Constantinus, başka emsallere göre hareket ediyordu; savaş alanında ölen Pompeianus da öyle... Constantinus'un savaşlarda tecrübe kazanmış askerleri savaşı kazandıktan sonra anlatılanlara göre ona şunu sordular: "Ne yapıyordun ey imparator? Eğer tanrısal cesaretin (*divina virtus*) seni korumamış olsaydı bizi nasıl bir kadere terk edecektin?" Bu karşılaşma Constantinus'un menfaatlerinin rakipsiz bir hami tarafından gözetildiğine olan inancını öncekilerden ve sonrakilerden daha fazla pekiştirmişti. Bu eşsiz tanrı kısa bir zaman sonra, Constantinus Roma'ya başka direnişle karşılaşmaksızın vardığında kendisini gösterecekti.

Milvius Köprüsü Savaşı

Bir içsavaşta mağlup kuvvetlerin karşı tarafın ordusuna geçmesi hem teamül hem de gerekli bir uygulamaydı. Constantinus Verona'da Pompeianus'un adamlarını yanına almış olsaydı, ordusu büyüklük ola-

rak Maxentius'unkine erişecekti. Fakat Constantinus'un sayısal dezavantajını telafi eden bir unsur daha vardı: Askerlerin tecrübesi ve artık her zamankinden daha fazla olarak kendine güven. Askerlerinin etkisini sulandırabilecek bir risk almayacak, kendi yoldaşlarının karşısına çıktıklarında Verona'da esir düşmüş askerlerin sadakatlerine güvenmeyecekti. Bunun yerine kılıçlarının pulluk demiri değil, kelepçe olarak dövülmesini istedi ve bunu da tanrısal teşvikle emretti (*divino...insinctu*). Bu ifadenin önemi daha sonra açığa kavuşacaktır. Böylece Constantinus'un kuvvetleri seferden yorgun düşmüş bir halde ve uzun sürecek muhtemel bir kuşatma beklentisi içinde Roma'ya vardılar. Bunun yerine birkaç gün içinde nihai Milvius Köprüsü Savaşı'nda çarpıştılar ve muzaffer oldular. Bu karşılaşmanın anlatıları geç tarihli yeniden düzenlemeler ve efsanelerle, özellikle de Constantinus'un gökyüzünde zaferini müjdeleyen bir haç işareti görmesiyle renklendirilmiştir. Aslında bu, imparatorun Apollon ile ilgili gördüğü görümün zekice bir tekrarıdır ve dolayısıyla uygun yerde, yani Constantinus'un Hıristiyanlığıyla ve daha sonraları iktidara yükselişindeki önemli anları revize edişiyle ilgili bölümde ele alacağız (bkz. s. 199). Bu, Lactantius'un 315'te tamamladığı *De Mortibus Persecutorum*'daki rüyayla ilgili anlatımından oldukça farklıdır.

Lactantius'a göre Roma'nın Tiber Nehri'ni aşan Milvius Köprüsü'ne vardığında, "Constantinus rüyasında askerlerinin kalkanlarına tanrının semavi işaretini (*caeleste signum dei*) kazıması ve ondan sonra savaşa girmesi salık verildi." Tanrısal esinle görülen rüyalar imparatorlar ve tahtın gaspçıları arasında yaygındı ve savaşta zafer müjdeleyen türde rüyaların Roma tarihinde birçok önceli vardı: Scipio Africanus, Sulla, Iulius Caesar, Germanicus ve gördüğümüz gibi Aurelianus. Yine de Lactantius için daha önemli bir örnek, Yahudi-Hıristiyan geleneğinden gelmektedir: Eski Ahit'te geçen Ioudas Makkabios'un [Judas Maccabius] rüyası. Yazar burada tıpkı Galerius'un ölümünü anlatırken olduğu gibi alıntılar yapmıştır. Bu yüzden Lactantius'un yine dikkat çekici bir tesadüfü mü vurguladığı yoksa kendi versiyonuna uysun diye gerçekleri mi çarpıttığı konusunda şüpheci olunmalıdır. Lactantius şöyle devam eder: "[Constantinus rüyada] buyrulduğu gibi yaptı ve eğik bir X harfinin tepesini eğerek askerlerin kalkanlarına İsa'yı işaretledi. Bu işaretle donanmış olan ordu, silahlarını kaldırdı." Lactantius burada Yunan alfabesindeki "*khi*"yi değil Latincedeki X harfini kastetmektedir. Bunun eğik kollarından birinin tepesi

kıvrılarak P meydana getirilmiştir. Dolayısıyla Lactantius görünüşe göre bir *staurogram*'ı, yani İsa monogramı "*khi-ro*"nun başka bir versiyonunu tarif etmekteydi. Constantinus'un askerlerinin kalkanları üzerinde bu işaretin varlığı daha sonra yazan Eusebios tarafından desteklenmektedir ama bu dönemde başka bir yerde görülmemektedir.

Roma kalkanlarının mensubiyet belirtmek ve savaşın ortasında birliktekilerin birbirini tanımasını sağlamak için üzerlerinde motifler taşıdığı şüphesizdir. Bunlardan bazıları bir sonraki bölümde ele alacağımız Constantinus Takı'nda ayırt edilebilmektedir. Constantinus'un ordusundaki Galyalı bir birlik olan Cornuti, takta boynuzlu miğferleri ve birbirine bakan iki keçi kafasından ibaret amblemleriyle açık bir şekilde gösterilmiştir. Salonica'daki Galerius Takı'nda ise ayrı kalkanlarda üç farklı motif görülebilmektedir: Sopasını tutan Hercules (Resim 22), zambak ve bir kartal. Ancak Lactantius'un iddiasını doğrulayacak 4. yüzyıla ait hiçbir kalkan günümüze kalmadığı gibi ve kalkanlar üzerinde "*khi-ro*"nun görüldüğü sadece birkaç çağdaş betim vardır. Köln'deki Römisch-Germanisches Museum'daki yeşil camdan büyük bir bardakta bir asker altı uçlu yıldız işlenmiş iki bayrak direği (*vexillum*) arasında gösterilmiştir (Resim 27). Genellikle Constantius'un German muhafızlarından biri olarak tanımlanan figür arkasında kayışla bağlanmış iki mızrak taşır ve önünde omzundan baldırlarına kadar vücudunu kapatan büyük bir oval kalkan tutar. Kalkan üzerinde de bir motif vardır ama "*khi-ro*" değildir. Daha ziyade, her biri dört baklava şekli oluşturan iki kesişen çizgiden bir haç işareti söz konusudur. Sembolleri büyük ihtimalle Hıristiyanlıkla ilgili değildir, zira aynı bardaktaki bir başka kalkan üzerinde sadece tarama yapılmıştır. Aynı şekilde Constantinus'un en büyük oğlu Crispus için Trier'de 312-313'te basılmış bir bakır sikkede Crispus'un tuttuğu kalkanın üzerinde "*khi-ro*" gösterilmiştir. Ancak aynı darba ait sikkelerde kalkan, Medusa başı ve imparatoru taçlandıran iki farklı Victoria'nın da dahil olduğu en az beş alternatif tasarıma sahiptir. 6. yüzyılda üretilmiş fakat belki de bir 4. yüzyıl heykelini örnek alan Constantinus suretindeki kantar ağırlığı, üzerinde "*khi-ro*"nun görülebildiği bir kalkan tutmaktadır. Son olarak Constantinus'un ikinci oğlu Constantius, Kırım'da ele geçmiş bir gümüş tabakta, kalkanında "*khi-ro*" taşıyan bir askerin yanında tasvir edilmiştir. Buna son bölümde daha yakından bakacağız (Resim 60). Ne yazık ki bunların hepsi ya da

herhangi birinin, sanatçıların yakıştırmaları olmadığı kesin değildir ve dolayısıyla Lactantius'un iddiasını desteklemezler.

Burada aktarılan olaylara en yakın tarihli anlatı olan 313 tarihli söylev savaş arifesinde bir görümden bahsetmez. Bunun yerine, Constantinus'un ordusu cebri yürüyüşle hedefine vardığında, Maxentius'un savaş hattının, Tiber Nehri'ni askerlerle şehir arasına alacak şekilde konuşlandığını görmüştü. Maxentius kendi askerlerine kaçış yolunu kapatarak onları cesaretlendirmekten ziyade, düşmanın şehre doğu ilerlemesini engellemek için Milvius Köprüsü'nü tutmuştu. Burada, Maxentius ve beraberindekilerin teknelerden kurulmuş bir yüzer köprü üzerinden geri çekilme imkânları vardı. Fakat bu onların sonu oldu. Savaş başladığında Maxentius'un muhafız birliği Constantinus'un süvarilerinden gelen ilk saldırıya karşı koyamadı. Yüzer köprüye çekildiler fakat köprü onların ağırlığını taşıyamadı; atlar ve binicileri nehre düştüler. Maxentius neredeyse karşıya geçmeyi başarmışken "Tiber kâfir askerleri yuttuğu gibi, atının üzerinde ve zarif zırhının içinde girdabına kapılan liderlerini de karşı kıyıya çıkacağı sırada yuttu."

Maxentius 28 Ekim 312'de neden Constantinus ile karşılaşmak üzere şehirden dışarı çıkmıştı? Daha önceki iki durumda kendisi içeride kalırken Severus ve Galerius'un şehrin güçlü Aurelianus surları ötesinde ordugâh kurmalarına izin vermişti. Fakat Ekim 312'ye gelindiğinde işler değişmişti ve yüz yıldan beri ilk kez Roma'ya yerleşmiş hükümdarın arkasında bir zamanlar memnuniyetle duran vatandaşlar, Maxentius'a sırtını döndüler. Bunda suç büyük ölçüde Maxentius'undu, çünkü hâkimiyetini İtalya yarımadasından öteye taşıyamamıştı. İlk defa İtalya vatandaşları hükümetlerini finanse etmenin yükünü tam anlamıyla taşıyordu. Diocletianus ve Galerius'un benzer bir vergi reformu gerçekleştirme tehdidi 306'da Maxentius'a destek sağlamıştı. Oysa 312'ye gelindiğinde Roma vatandaşlarının vergilerini beş yıl için artıran bu kez kendisiydi. Roma'yı dirilmiş imparatorluğun kalbine tekrar yerleştirme vaadi, artık eyaletlerdeki vergi geliriyle finanse edilemeyen ayrılıkçı bir devleti destekleme külfetine dönüşmüştü. İtalya ile birlikte sadece Mısır Maxentius'un kontrolünde kalmıştı ve orada da ciddi sorunlar vardı. Tahtta hak iddia eden Domitius Alexander 308-306'da isyan başlatınca Afrika ile Roma arasındaki düzenli tahıl nakliyatı en az bir denizcilik sezonu için gecikmişti. Maxentius, Maximianus ile arasındaki çatlak

yüzünden Afrika'nın kontrolünü kaybedebilirdi, zira Maximianus daha önce orada bulunan lejyonlara komuta etmişti. Afrika, Maxentius'un muhafız birliği komutanı Ruricius Pompeianus'un emrindeki askerlerce geri alındı. Ancak bir yıl boyunca Roma vatandaşları, kolayca yenilenemeyen tükenmiş tahıl stoklarından dolayı sıkıntı çektiler. Üstelik Maxentius'un askerlerinin "özgürlüğüne kavuşturdukları" birçok Afrika şehrinde katliama girişmesi saygınlığının azalmasına sebep olmuştu. O da öfkesini Roma'ya yönelterek belirli senatörlere saldırdı ve imparator muhafızlarına protestocuları öldürme emri verdi.

Maxentius Roma surları içinde beklerken, Kuzey İtalya'da Constantinus'un karşısına çıkarılan kuvvetlere karşı kazandığı zaferlerin haberleri geldikçe gerginlik arttı. Verona düştüğü zaman Roma'nın kuşatılmış vatandaşlarının elinde sadece surlar kalmıştı ve Maxentius'un kuşatmayı kaldırabilecek bir müttefiki yoktu. Maxentius bir kuşatma durumunda hayatından endişe ediyordu ve şehir dışına çıkıp savaşa bel bağlamaktan başka seçeneği kalmamıştı. Fakat bunu yapmadan önce, Constantinus gibi çabalarının tanrısal destek bulduğunu herkesin bildiğinden emin olmalıydı. Dolayısıyla kırk yıl önce Aurelianus'un Palmyra'daki zaferini müjdelemiş olan şehrin Sibyll kitaplarına başvurdu. Görüldü ki zamanlama mükemmeldi ve Roma bir tirandan kurtulacaktı. Ne yazık ki savaşın sonucu asıl tiranın kendisi olduğunu gösterdi. Constantinus propagandası Maxentius'un içi boş batıl inançlara bağlı biri olduğunu ve Tanrı'nın elinin daha önce şehirden dışarı adımını atmamış imparatorun kibirle dışarı çıkmaya zorladığını iddia etmekteydi. En azından bu, saf olanların inandığı anlatımdı. Dahası şehirde Maxentius'tan öylesine nefret ediliyordu ki, ölümünün kâhin tarafından müjdelenmiş özgürlüğün kendisi olduğuna inanmışlardı. Aslında Maxentius'un sonu dramatikti ve böyle öykülere uygundu fakat Verona'dakine göre burada kendisine karşı kazanılan zafer sönük kalıyordu.

Yenilmez Constantinus ve Zafer Teolojisi

Milvius Köprüsü'ndeki zaferinden kısa süre sonra Constantinus resmi unvanlarına *invictus*'u, yani "yenilmemiş" ve "yenilmez"i kattı. Roma'daki yazıt dışında, "Efendimiz Constantinus'a, en dindar ve

yenilmez *augustus*'a" (*Domino Constantino maximo pio...invicto... Augusto*) ve "Yenilmez Constantinus, Büyük *Augustus*"a ithafen şair Porphyrius'un yazdığı iki şiir bulunmaktadır. Constantinus bu unvanı benimseyen imparatorların sadece sonuncusuydu fakat bunu hanedanlıkla ilgili oldukça özel sebeplerden dolayı yapmıştı. Hamisi, onu seçtiği atası Claudius Gothicus'a bağlayarak yenilenen Flavius'lar hanedanının hâkimiyetini kurmak üzere Tetrarşi dönemini güzelce es geçmiş Sol Invictus'tu. Constantinus artık kimseden korkmuyordu; tanrısal hamisinin en zorlu şartlarda bile kendine zafer bahşedeceğini bilen ordunun tam desteğini almıştı.

3. yüzyıl boyunca birçok gaspçı gibi, Constantinus'un da orduya ne denli bel bağladığını ve 308'de onların sadakatini kaybetmeye ne kadar yaklaştığını ısrarla vurgulamak gerekir. Maximianus'un ölümünden sonra, Constantinus yönetmeye uygun olduğunu ve askerlerine hediye etmek üzere ganimet sağlayabileceğini göstermek için bir dizi başarılı sefere ihtiyaç duyuyordu. İmparatorun zaferin meyvelerini ne kadar çabuk dağıtmaya başladığını sadece madalyonlarda değil, aynı zamanda ordunun inancını ilan eden altın tokalarda, broşlarda ve yüzüklerde de görmek mümkündür. Bunlarda bir tür özel "rica" sezilebilir. Birine ait sadakat nişanıyla iğnelenmiş bir pelerin giymişken komplo kurmak ne kadar utanç verici olurdu? Kim biraz önce öldürdüğü imparatora sadakatini ilan eden bir kemer ya da iğneyi isteyerek takabilirdi? Tedirginlik hali hiçbir yerde orduyu ve onun sadakatini öven Constantinus sikkelerindeki kadar açık bir şekilde ifade edilmemiştir.

Tahrife ve revizyona açık anlık yapıtlar olan anıtsal sanat ve yazılı kaynakların aksine Constantinus'un sikkeleri saltanatı, özellikle de imparatorun iktidarını ve eylemlerini nasıl idrak ettiği üzerine tekrar eden açıklamalar sunar. Bu en net biçimde onun altın, gümüş ve bronz sikkelerinin arka ve ön yüzlerindeki imgelerle yazıtların karşılıklı etkileşimlerinde görülür. Constantinus dönemi üzerine önde gelen bir nümismat ve uzman olan Patrick Bruun'un sözleriyle, "Yazıt ve imge olarak ön yüzler uygun iktidar sembolleriyle süslenmiş resmi *sacri vultus* [kutsal yüz ifadesi] kavramını iletir... [öte yandan] arka yüzler arka plandaki gerçekleri yansıtır: Bunlar alegori, sembol veya kişileştirmeyle resmedilmiş bir savaşı, törensel bir faaliyet ya da duyguyu ifade eder." En erken sikkelerinde Constantinus kendisini bir general olarak yansıtmıştır.

Madalyonlar ve bahşiş olarak dağıtılan normal bronz sikkeler üzerinde, askerlere "Ordunun Yiğitliği"ni (VIRTUS EXERCIT) ve "Ordunun Sadakati"ni (FIDES EXERCITUS) adayarak orduyu yüceltir. Trier'de 309 ve 313 arasında, yani Maximianus'u yendiği tarihten itibaren basılmış altın sikkelerde "Galya Ordusunun Şanı"nı (GLORIA EXERCITUS GALL) kutlamıştır.

Constantinus'un savaştaki zaferleri orduyu yönetme yeteneğinin anahtarıydı ve muzaffer kalma ihtiyacı, neden başkaları birçok kez başarısız olmuşken Roma'ya riskli bir saldırıyı göze aldığını açıklar. Konumundan dolayı endişe duymaktaydı ve tanrısal bir desteği olduğunu kanıtlaması gerekiyordu. Roma'yı ele geçirmek şüphesiz aynı zamanda ona, birçok 3. yüzyıl gaspçısı gibi, senatonun desteğini ve onayını sunmuştu. Fakat Constantinus diğer yandan adamlarına bağlıydı ve onları ödüllendirmekten memnundu. Traianus (ö. MS 117) ile Constantinus arasındaki birçok imparatorun askerlerine "yoldaşlarım" diye hitap ettiği, günümüze gelmiş tarih eserlerinden bilinmektedir. Fakat Traianus iki yüzyıl boyunca "yoldaş askerlerine" (*commilitiones*) özel atıfta bulunan bir belge hazırlayan son imparator olmuştu. Kendisi bu ifadeyi Genç Plinius'a yazdığı mektuplarda da kullanmıştır. İmparatorun askerlerine yoldaş göndermesi yaptığı bir sonraki kamu belgesi Constantinus tarafından yayımlanmış ve bu daha geç tarihli Theodosius kanun derlemesindeki bir maddeye eklenmiştir. Aslına bakılırsa, Constantinus "yoldaş emekli askerleri"nden (*coveterani*) bahsetmektedir ve burada uzun savaşlarında çarpışanları, belki de ilk seferlerinde maiyetinde olanları kastettiği düşünülebilir.

6. Bölüm

Constantinus ve Roma

2006 yılının sonlarında arkeologlar Roma'nın Palatinus Tepesi'ndeki çok dikkat çekici bir keşfi duyurdular: O tarihe kadar sadece tariflerden ve sikkelerden bilinen, bir Roma imparatoruna ait alamet. Bu, mavi-yeşil bir topu tutan çiçek şeklinde bir asadır ve yanında ayrıca ahşap kutular içinde ipeğe sarılı halde bulunmuş cam ve Kadıköy taşından küreler ele geçmiştir. Bunlara dört mızrak, üç kargı ve sancakları dikmek için bir altlık eşlik etmekteydi (Resim 28 ve 29). Tahminlere göre bunlar galibin eline geçmesin diye saklanmıştı. Bu yolla Maxentius'un mirasına ait küçük bir parça Constantinus'a karşı aldığı yenilgiden kurtulabilmişti. Diğer her şey bir revizyon ve isim değişikliği sürecinde silip süpürüldü: Artık "tiran" olarak anılan imparatorun anısı silindi (*damnatio memoriae*).

Maxentius Roma'da

Constantinus Roma'ya girdiğinde, Maxentius'un kısa saltanatı sırasında büyük ölçüde değişmiş bir şehir gördü. Şehrin savunma duvarlarını Aurelianus'un inşa ettiği hâlâ hatırlardaydı fakat Severus ile Galerius'un kuşatmalarına dayanabilmesi için onarılmış ve yükseltilmiş, kapılar güçlendirilmişti. Surların içindeki yapılar 283'teki yangında harap olmuş alanlarda yeniden inşa edilmiş ve dışarıda ise Appius Yolu'na bitişik, Hıristiyan yeraltı mezarlarından dolayı *ad catacumbas* denilen alanda yolun iki ve üçüncü mil taşları arasına yeni bir imparatorluk kompleksi yapılmıştı. Diocletianus ve Maximianus, imparatorluk için sembolik itibar merkezi ve Tetrarşi ideolojisinin birleştirici unsuru olarak varlığını sürdüren Roma'yı ihmal etmemişlerdi. Daha geç tarihli olan anonim

354 Yılı Takvimi'nin kaydettiği üzere tetrarklar da şehrin hasar görmüş dokusunu görmezden gelmemişlerdi:

> Bu imparatorlar tarafından birçok kamu binasını ayağa kaldırıldı: Senato binası, Caesar Forumu, Iulia Bazilikası, Pompeius Tiyatrosu, Isis ve Serapis'e adanan revaklar II, çeşmeler III, tapınaklar II, Yeni Tak ve Diocletianus Hamamı.

Bununla birlikte, isimlerin de açıkça gösterdiği üzere, yukarıdakiler arasında sonuncusu hariç hepsi yeniden inşalardı. Yıkanma sorunu olan şehirli nüfusun desteğini almaya yönelik Diocletianus Hamamı büyük çaplı tek yeni projeydi. Hamamın inşasına Afrika seferinden dönen Maximianus'un kayda geçmiş ilk Roma ziyareti (298-297) sırasında başlanmış, tamamlanması, iki emekli *augustus*, iki faal *augustus* ve iki sezara ithafını belgeleyen bir yazıtın da gösterdiği gibi 305-306'da gerçekleşmiştir. Bu sırada, 303'te, Diocletianus da tahta çıkışının yirminci yılını kutlamak üzere Roma'ya kaynaklarda geçen ilk ziyaretini yapmıştı. Bu ziyaret, Via Lata'nın üzerine yapılan ikinci yeni yapı olan Yeni Tak'ın inşa sebebidir. Ne var ki eski *augustus* şehri zamanından önce terk ettiği ve reformlar yapmaya niyetlendiği için, Maxentius çıkarlarına düşkün imparator muhafızları tarafından öne atıldı. Maxentius daha geniş bir destekçi kitlesine ihtiyaç duyuyordu ve bunu büyük ölçekli kamusal yapı inşa projeleriyle başardı.

Maxentius'un inşaat projeleri, Roma'nın imparatorluk başkenti mevkisini bilinçli olarak yeniden canlandırıyor ve şehrin vatandaşlarına imparatorluğun kalbindeki yerlerini hatırlatıyorlardı. O imparatorluk ki son yıllarda birkaç rakip şehre teslim edilmiş ve onlar arasında paylaşılmıştı. Yakın zamanlarda Diocletianus'un Nikomedia ve Galerius'un Salonica'sıyla rekabete girerek geliştirilen Constantinus'un Trier'inden bahsetmiştik. Bu listeye Maximianus'un Milano'daki öncelikli ikametgâhı ve Diocletianus'un seferdeyken tercih ettiği Tuna üzerindeki Sirmium ile emekliliğinde yerleştiği Dalmatia kıyısında bulunan Split eklenebilir. Her bir şehir kalbinde bir imparatorluk sarayının bulunduğu bir yönetim merkeziydi. Maxentius bu gelişmeleri benimseyerek Appius Yolu üzerinde yeni bir imparatorluk kompleksi inşa ettirdi. Oldukça alçakgönüllü boyutlarıyla bu imparatorluk villası hem konut hem de kabul salonu olarak hizmet görüyordu. Villadan yeni hipodro-

ma uzanan döşemeli bir yol Maxentius'a 10.000 koltuğa tepeden bakan bir locaya erişim imkânı veriyordu. Bu kompleks onun Roma'ya olan bağlılığını şehrin surları içindeki her şeyden daha fazla göstermekteydi. Burada ele geçen 311-312 tarihli bir yazıt Maxentius'u *invictus augustus*, yani "yenilmez imparator" olarak tanımlar. Fakat o tarihlerde kendisi aynı zamanda yakınlarda vefat etmiş bir oğlun da babasıydı. Maxentius oğlunu tanrılaştırmış ve villaya bakan ailenin anıtmezarına (bir rotonda) defnetmişti. Hipodromda 1825'te keşfedilmiş iki yazıt, bu çocuğun belki de tamamen rastlantı eseri olmayan adını, Valerius Romulus olarak verir.

Anıtmezarı şehrin resmi sınırları (*pomerium*) dışında inşa etme ihtiyacı, tüm kompleksin taht gaspçılarının ordugâh kurduğu şehir savunma duvarları dışına alınmasının nedeni olarak görülmüştür. Anıtmezar, Romulus'un ölümünden sonra Maxentius'un bastırdığı sikkeler üzerinde betimlenmiştir. Bunlarda imparatorun kendisi ve Valerius hanedanı (*gens Valeriana*) yeni bir imaj öngörmüştür. İlk kez sikkeler tetrarkların suretlerini ve isimlerini taşıyordu fakat bunlar sadece yakın zamanda ölmüş ve Maxentius'a kan ya da evlilik bağıyla bağlı olanlardı. Constantinus (Fausta ile olan evliliği sayesinde Maxentius'un enişteşiydi ve halen hayattaydı), Licinius ve Maximinus hiçe sayılmıştı. Ölenler ve yaşayanlar arasındaki ilişki açıkça anlatılmıştı: "Maxentius Augustus'un oğlu tanrısal Romulus'a" ve "Maxentius Augustus'un oğlu tanrısal Maximianus'a." Galerius Mayıs 311'deki ölümünü takiben Maxentius'un onun için bastırdığı sikkelerde resmi ismi olan Maximianus Iunior olarak anılmıştır: "Maxentius Augustus'un kayınpederi (*socer*) tanrısal Maximianus'a." En kışkırtıcı olan ise, Constantinus'un öz babasını Valerius hanedanına dahil eden ve üzerinde "Maxentius Augustus'un akrabası (*cognatus*) tanrısal Constantius'a" ifadesi bulunan sikkelerdi. Bu sikkelerin ön yüzlerinde AETERNAE MEMORIAE, yani "ebedi hatırasına" yazıtı ve üzerinde Maxentius büstü yer almaktaydı.

Roma surları içinde Maxentius seçtiği aile olan *gens Valeriana*'nın saldığı derin kökleri sergileyecek yapılar dikti. Bunun için seçtiği yer Palatinus Tepesi'nin kuzey kesiminde çıkıntı yapan Velia adındaki alçak sırttı. Roma'nın üzerinde kurulduğu yedi tepeden biri olan Palatinus, efsanelerde Valerius'ların en ünlü mensubu ve aynı zamanda ilk konsül

P. Valerius Publicola ile ilişkilendiriliyordu. Oldukça uygun bir şekilde, Velia'yı süsleyen Roma Tapınağı 306'daki yangında tahrip olmuş, böylece Maxentius alanda 80 metre uzunluğundan, 25 metre genişliğinde ve 35 metre yüksekliğinde devasa bir bazilika yaptırabilmişti. Binanın iskeleti hâlâ görülebilmektedir ama biraz sonra değineceğimiz nedenlerden dolayı işaretler için Constantinus Bazilikası'na bakmamız gerekir. Daha etkileyici olan yapı ise Velia'nın yanında, Maxentius Bazilikası ve Flavius Amfitiyatrosu (Colosseum) arasında inşa edilmiş Roma ve Venus Tapınağı idi. Hadrianus tarafından MS 135'te açılan tapınak 283 yangınında ve daha sonra 306'da hasar görmüştü. Maxentius'un yeniden inşa ettiği tapınak ise Roma'nın en büyüğü olduğu kadar tanrıça Roma için de yapılmış en büyük tapınaktı. Tapınaktan uzakta, bazilikanın tarafında, Velia'nın eteğinde daha küçük bir kutsal alan yapılmıştır. Burası daha büyük bir kişisel önem arz etmekteydi, zira Valerius hanedanının ata mezarlarının üzerine inşa edilmişti. Maxentius bu tapınağı müteveffa oğlu Romulus ve onunla aynı adı taşıyan Roma'nın kurucusu Romulus'a adamıştı.

Hepsi bir arada Maxentius Forumu'nu meydana getiriyorken bu yapılar, foruma dahil olan Appius Yolu üzerindeki imparatorluk kompleksiyle birlikte Maxentius'un Roma şehrine ve onun geçmişine olan bağlılığını açıklığa kavuşturur. Bu mesaj imparatorun memurları tarafından da yayılmıştır. Roma'daki kutsal yapılardan sorumlu memur Furius Octavianus 21 Nisan'da, muhtemelen Maximianus'un saltanatının geç dönemlerinde, yazıtlı bir mermer kaide dikmişti. Tarih Roma'nın kuruluş günüdür (*natalis urbis*) ve yazıt Romulus'un mezarı olarak saygı gören Lapis Niger yakınında bulunmuştur. Üzerindeki metin şöyledir:

> Yenilmez Mars'a, Baba'ya ve onun ebedi şehrinin kurucularına. Efendimiz Imperator Maxentius Pius Felix, Yenilmez Augustus [bu heykeli adadı].

Kaidenin tepesinde bir zamanlar olasılıkla Mars'a fakat belki de onun oğulları, ebedi şehrin kurucuları Romulus ve Remus'a ait bir heykel vardı. Hatta Capitol Müzesi'ndeki bebek Romulus ve Remus'u emziren dişi kurttan oluşan tunç heykel grubunun (*Lupa Capitolina*) bu kaidenin üzerinde olduğu iddia edilmiştir. Öte yandan Maxentius'un heykeli, Ortaçağ boyunca bulunduğu Lateran'a taşıdığı da öne sürülmüştür (Resim

30).* Burada, kurdun ayaklarına tam uyan dört çukura sahip bir kaide bulunmuştur. Maxentius ve Mars arasındaki benzerlikler açıktır: Her ikisi de Roma'nın babasıydı, gerçekten Romulus adında oğulları vardı ve yenilmezdiler. Constantinus'un gelişi Mars ve Maxentius'un hükümdarlığına son verecekti.

Adventus Constantini

Constantinus'un zaferi Maxentius'un mirasının yok edilmesini gerektiriyordu. Bu, geleneksel Roma yöntemleriyle yapıldı: *Damnatio memoriae*, yani Maxentius'un hatırasının lanetlenmesi ve mirasının sahiplenilmesi. Maxentius'a atfedilen en yaygın sıfat "tiran" yani olabilecek en kötü hükümdardı. Roma'da terim, Caesar'ın katillerinin ve Roma'yı baskı altına almış kibirli kralları (*reges superbi*) şehirden süren daha önceki cumhuriyet savunucularının söylemlerini anımsatıyordu. Bu ikinci bağlamda, Constantinus Takı'ndaki yazıtta geçen "tanrısal uyarıyla" (*instinctu divinitatis*) ifadesi ve kibirli kral Tarquinius'un "tanrıların teşvikiyle" (*instinctu deorum*; burada çoğul) sürüldüğü iddiası arasındaki göze çarpan tesadüfe dikkat edilmelidir. 321'de Constantinus'a bir methiye yazan Nazarius, "tiranın iğrenç başının" Roma'da gezdirildiğini ve sonra Kartaca'daki kalabalıkların Constantinus'un zaferine şahitlik etmesi için Afrika'ya gönderildiğini söyler. Böylesine yüksek ahlak gerektiren bir görev alan kış rüzgârları bile işbirliği yaparak gemiyi korkunç yüküyle birlikte Akdeniz'in güneyine doğru hızlandırmıştı. Constantinus'un takına yerleştirilmiş adak yazıtında da göreceğimiz gibi, gelecekte tek başına "tiran" kelimesi Maxentius'u tanımlamaya yetecekti. 354 Yılı Takvimi, 312 yılı için sadece "tiran sürüldü" demekle yetinmiştir.

Nazarius'tan evvel, önceki bölümde kendisinden ayrıntılı olarak bahsettiğimiz 313 yılının anonim hatibi, Constantinus'un *adventus*'u, yani Maxentius'u yendikten sonra Roma'ya girişi hakkında detay vermektedir. Constantinus'un ilk hareketi Maxentius'un cansız bedenini

* Bu bölüm yazıldıktan sonra Salerno Üniversitesi'nden araştırmacılar radyokarbon ve termolüminesans tarihleme teknikleri kullanarak Capitol Müzesi'ndeki tunç heykel grubunun MS 13. yüzyılda yapıldığını ortaya çıkarmışlardır. İkizler ise 15. yüzyılda eklenmiştir. Dolayısıyla kayıp bir orijinalin kopyasına baktığımızı varsaymalıyız.

Tiber'den çıkarmak olmuştur, zira vatandaşların imparatorlarının gerçekten öldüğünü bilmesi gerekiyordu:

> Akıntılı nehir diğer düşmanların bedenlerini ve silahlarını sürükleyip uzaklara götürmüştü fakat o cesedi öldürdüğü yerde tuttu ki Roma halkı ölümünün doğrulanması beklenen adamın aslında kaçtığından şüphelenmesin... Ardından ceset bulunup parçalandıktan sonra Roma'nın tüm ayaktakımında hınç dolu bir sevinç patlak verdi ve o günahkâr kelle çirkinleşmeye devam etsin diye mızrağa saplanıp şehirde dolaştırıldı.

Constantinus'un faaliyetlerinin Hıristiyanlarca saptırıldığını göstermek isteyenler, hatibin zafer alayının bittiği nokta olan Capitolinus'taki Jupiter Optimus Maximus Tapınağı'na ziyaretten bahsedilmediğini belirtirler. Methiyenin yazarının, Maximianus'u öven ve Capitolinus Jupiter'ine özellikle değinen 307 tarihli daha erken bir söylevden haberi vardı ve ondan alıntı yapmış fakat detayları eklememiştir. Bununla birlikte, konu hakkında sessizlikten bir kanıt çıkarılamaz, zira törensel bir eylem neyin neden yapıldığına dair net bir kayıt olarak okunamaz. Daha ziyade ritüelin tekrardan anlatılması kendi içinde bir amaca hizmet eder: Philippe Buc'un Avrupa Ortaçağ tarihçilerine söylediği gibi, "bir anlatının üstünlüğünü ve yazarının menfaatlerini pekiştirmeye." Mary Beard'ın Roma zafer alayını ayrıntılarıyla incelediği son çalışmasında da aynı içgörüler mevcuttur.

Constantinus'un zafer alayı görünüşe göre resmi bir *triumphus*, yani senato tarafından imparatorun lehine verilen oyla belirli askeri zaferler için özenle tertiplenen bir kutlamaydı. Bunun örnekleri 3. yüzyılın ikinci yarısından sonra artmaya başlamışsa da, MÖ 31 ile MS 235 arasında Roma'da dokuz general için sadece on üç *triumphus* düzenlenmiş ve bu generallerin dördü, birden fazla zafer alayı yapmıştır. Augustus üç gün art arda üç alay düzenleyerek içsavaştaki başarılarını dışarıdaki zaferlerle birleştirmişti. Onun eylemleri, içsavaşlardaki zaferler için yapılan resmi kutlamalara karşı nefreti yansıtmaktadır. Bu bakış açısı Septimius Severus'un içsavaş zaferi için yapıldığı düşünülmesin diye 195'te bir zafer alay yapmayı reddetmesinde izlenebilir. Severus bunun akabinde yabancı düşmanlarına karşı kazandığı büyük zaferlerini uygun şekilde kutlayamamıştı, zira belki de gut hastalığı yüzünden Roma'daki zafer takının adak törenlerinde ayakta duramıyordu.

Bir içsavaşta kazanılmış zafer için resmi bir *triumphus* düzenlemek konusunda Constantinus da benzer tereddütler yaşamış olabilir. Bununla birlikte 315'te Roma'ya dönüşü, Augustus'un yaptığı gibi içerideki başarılarını dışarıda "barbarlara" karşı elde ettikleriyle memnuniyetle birleştirmek istediğini düşündürür. 312'de, 28 Ekim'deki savaş ve ertesi gün Roma'ya giriş arasında böyle bir organizasyon –sergilenecek esirleri ve ganimeti bir araya getirmek, şehri bayraklar ve çiçeklerle süslemek, yol üzerindeki kalabalığı tezahürat için organize etmek ve daha birçok şey– yapacak zaman yoktu. Kalabalıkların Constantinus'a tezahürat yapmasına bakarak Maxentius'un kimse tarafından sevilmediği sonucu çıkarılamaz. Büyük oranda Galyalı ve Germen askerlerden müteşekkil savaşta pişmiş bir ordunun başında at süren muzaffer bir general birçoklarının yüreklendirici şekilde bağırmasını sağlayabilirdi. 313 tarihli methiyenin hatibinin Maxentius portresine de güvenmek durumunda değiliz. Hatip, Maxentius'u "o canavar Roma'nın hazinelerini 'vatandaşları soymak için kiralanmış ayaktakımına' dağıttı... ve kendisi ele geçirdiği şehrin zevkini çıkarırken İtalya'yı her türlü kötülük için para alan haydutlarla doldurdu" diye anar. Hatibin burada Constantinus ile İtalya'nın kuzeyinde çarpışan Maxentius'un sadık askerlerine mi yoksa vergi tahsildarlarına mı gönderme yaptığı merak konusudur. Maxentius'un hatırasının lanetlenmesi 313'e gelindiğinde iyice yerleşmişti, öyle ki her klişe zulüm kendisine atfedilir olmuştu. Constantinus ile Maxentius arasındaki sürekli yapılan bir karşılaştırma konuyu açıklar:

> O Maximianus'un bebekken başkasıyla değiştirilmiş çocuğu (*suppositus*), sen ise Constantinus Pius'un gerçek oğlusun; o utanılacak kadar çelimsiz, çirkin, gevşek uzuvlu ve adı da hak etmediği bir unvanla hükümsüz kılınmış; sen ise cüssen ve suretinle (bunu söylemek yeter) olduğun gibisin [dinleyiciler imparatoru görebiliyorlardı]... Babanın saygınlığı sayesinde senin yoldaşın saygıyken sahte soybağı yüzünden onunki saygısızlık, senin yoldaşın merhametken onunki zalimliktir. Sen gereğince tek bir eş alırken o şehveti yüzünden her türlü utançla lekelendi. Sana tanrısal yol hizmet etti, ona ise batıl kötülük. Nihayetinde o soyulmuş tapınaklar, katledilmiş senatörler, açlıktan kırılmış Romalı *pleb*'ler yüzünden duyduğu suçlulukla yaşıyor, sen iftiraları sona erdirdiğin, ihbarları (*delatio*) yasakladığın, katillerin kanını bile dökmekten kaçındığın için şükranlarla.

Buradaki en çarpıcı suçlama, Maximianus'un gerçek oğlunun Maxentius olmadığı, onun *gens Valeriana* dışından bir *suppositus*, yani aileye sahtekârlıkla sokulan biri olduğudur. Maxentius'un annesi Eutropia'nın onu bir Suriyeliden, hatta belki de bir cüceden peydahladığına dair dedikodular çıkarılmıştı. Dolayısıyla Maxentius'un Constantinus'taki erdemli Romalı niteliklerini paylaşmaması ve gerçek bir tanrısal varlık yerine amatörce büyüyle uğraşması pek şaşırtıcı değildi. Çok yakın bir tarihte Constantinus'un II. Claudius'a uzanan tamamen uydurma bir soy yaratmış olduğu düşünüldüğünde bu epey gülünçtür. Aslına bakılırsa, Maxentius'un gayrimeşruluğuna bu kadar fazla vurgu yapılmasının sebebi, Constantinus'un Helena'nın oğlu olmasından ötürü benzer bir baskıya maruz kalmasıydı. Helena, tahta çıkan Constantinus'un babası Constantius'un dul kalmış eşi konumunda değildi, hatta belki hiçbir zaman eşi olmamıştı.

Constantinus'un merhamet dolu tavizlerinin nihai listesi, davaları reddederek ve suçluları serbest bırakarak *pleb*'lere bilfiil kur yaptığını düşündürmektedir. Maxentius'un kuralsız yöntemlerini durduran kişi olarak tasvir edilir ve artık yanlış suçlamalara itibar edilmeyeceği belirtilmiştir. Fakat bunların hiçbiri doğru değildir, zira *delatio* "bir kişinin aleyhine bilgi vererek, onun suçlarını uygun otoritelerin dikkatine sunmak" anlamına gelir. Buradan, Maxentius'un senatoya zulmettiği ve Constantinus'un daha sonra kendi zafer alayına katılacak yüz senatörü prangalarından kurtardığına dair bir anlatı doğmuştur. Hatip Nazarius 321'de *adventus*'tan şöyle bahsetmiştir: "Esir liderler [imparatorun] savaş arabası önünden zincire vurulmuş halde yürütülmediler. Orada yürüyenler, özgürlükleri verilmiş soylulardı. Şehre bu muzaffer giriş, esir yabancılarla süslenmemişti ama Roma artık özgürdü." Maxentius'un baskı altında tuttuğu söylenenler nasıl serbest bırakıldıysa, onun emirlerini yerine getirenler de azledildi. Entrikaları sayesinde Maxentius'u iktidara getirmiş, destekleriyle babasının yenilmesini sağlamış ve onunla birlikte Milvius Köprüsü'nde savaşmış imparator muhafızları terhis edildi. Constantinus, Diocletianus ile Galerius'un yapamadığını başararak bu yüksek maaşlı ve tehlikeli birliği saf dışı bırakmıştı. Aynı şekilde imparatorun atlı muhafızları olan *equites singulares*'i de terhis etti, Caelius Tepesi'ndeki ordugâhlarını yıktı ve yerine Sessorianum Sarayı'na bitişik yeni bir yapı, büyük bir bazilika inşa etti. Constantinus Roma'dayken oturduğu Ses-

sorianum Sarayı'nı ise kalıcı olarak başka bir yerde yaşamak istediğine karar verdiği tarih olan 326'da annesi Helena'ya verecekti. İnşa edilen yeni yapı, Trier'de inşa ettirdiğine (bu bina sonradan kilise olmuştur) benzeyen bir bazilikaydı. Bu yeni bazilika Roma piskoposlarının merkezi olan ünlü Lateran Kilisesi'ne dönüşmüştür. Constantinus, bu hediyeyle beraber kiliseye başka hediyeler de vermiştir. Çok daha geç tarihli *Papalar Kitabı*'na göre bu hediyeler arasında "dokuz kilo gelen gümüş bir metal tabak... Bir kiloluk altın bir kadeh... her biri on üç kilo ağırlığında on iki adet tunçtan şamdan avizesi" eşlik ediyordu. Nesnelerin ağırlıkları aynı zamanda değerlerinin, dolayısıyla Constantinus'un bunları kabul eden kişiye, yani Roma piskoposuna duyduğu saygının ölçütüydü.

Atlı muhafızlar, saltanatı boyunca Maxentius'a sadık kalmışlardı ve imparatorun sonu onların da sonu demekti. Bu nedenle Constantinus rakibi gibi onların da anısını lanetledi. İlginçtir ki Constantinus'un Roma'da inşa ettirdiği yapılar bir şekilde bu birliğin ya da imparator muhafızlarının ortadan kaldırılmasıyla bağlantılıdır. Ordugâhlarının yerini Lateran Kilisesi aldığı gibi Via Labicana'daki mezarlıklarının üzerini de Roma'da şehit edilmiş iki Hıristiyan olan Aziz Marcellinus ile Aziz Pietro'ya adanmış bir kilise almıştır. Constantinus'un ölümünden sonra defnedileceği anıtmezar da buradadır ancak bu anıtmezara kendisi yerine annesi gömülecektir. İmparator muhafızlarının durumu da daha iyi değildi: Via Nomentana'daki mezarlıklarının üzerine yerel şehitler olan Azize Agnes ve Aziz Cosntantinus'a adanan bir kilise yapıldı. Aslında, Constantinus'un imparator muhafızlarına ve atlı muhafızlara karşı zaferini Hıristiyan tanrısının gücüyle elde ettiğini belirtmek istediği kanısına varmak zor değildir. Bununla birlikte bunu hemen 312'de mi yoksa daha sonra mı arzu ettiğini söyleyemiyoruz, çünkü kiliselerin yapılmaya başlandığı kesin tarihleri bilmiyoruz. Tarihler konusunda şanssızız fakat Constantinus'un yapılarının Roma'daki ilk imparatorluk kiliseleri olmadığını biliyoruz. Maxentius daha önce Trastevere'de Aziz Crisgonus'a adanmış bir kilise yaptırtmıştır. Bu bilgi daha sonra örtbas edilmiş, dolayısıyla bütün kiliseler Constantinus'un zaferini Hıristiyanlığınkiyle denk tutmuştur.

Maxentius'un anısının lanetlenmesi, ona ait imar projelerinin tespitini zorlaştırmaktadır, zira bunlar Constantinus'un onları kendisine en kolay şekilde mal edebileceği yapılardı. Çok kısa süre içinde inşa

edildikleri için ayırt edici bir üslupları yoktu ve şüphesiz Constantinus'a atfedilenlerden farklı değillerdi. Aurelius Victor'un sözleriyle, "[Maxentius'un] yaptırdığı tüm muhteşem yapılar, Şehir Tapınağı ve bazilika, senato tarafından Flavius'un [yani Constantinus'un] erdemlerine adandı." Constantinus, Maxentius'un Appius Yolu'ndaki hipodromunu kullanmadı ve yeni oturma sıraları ekleyerek kalabalıkları yeniden Circus Maximus'a çekti. On yıl önce, Diocletianus'un tahta çıkışının yirminci yıl kutlamaları sırasında burada yaşanan çökme her halükârda onarım gerektiriyordu. Maxentius'un villasında Constantius Chlorus ya da Claudius Gothicus'a ait olabilecek bir büst bulunmuştur. Kimin hangisi olduğunun anlaşılmaması, belli ki Constantinus'un yapmak istediği şeyin gerçekleştiğini gösteriyordu: Valerianus'lar Flavius'lara boyun eğmişler ve silinmişlerdi. Ancak bu durum hiçbir yerde Maxentius'un tanrılaştırılmış akrabalarını onurlandırmak üzere piyasaya çıkardığı sikkeleri örnek alan Constantinus'un, babası dahil kendi yakınları için Roma'da bastırdığı sikkelerde olduğu kadar açık değildir. Bunlar çok benzer şekilde tasarlanmıştı. Talihler dönmüş, anı lejantları da buna göre değişmişti; üzerlerinde artık MEMORIAE AETERNAE yazıyordu. Valerianus anıtmezarının tasviri kaldırılarak yerine kutsal kartal ya da Hercules'in aslanı veya sopası konmuştu. Bunlara Claudius Gothicus, Constantius ve Maximianus'un tasvirleri eşlik etmekteydi.

Velia üzerindeki yapılar da aynı şekilde Flavius hanesinin çocuklarına yeniden adanmıştı. Romulus Tapınağı'ndaki yazıt şöyledir: "Muzaffer *augustus* Flavius Constantinus Maximus'a senato ve Roma halkı [tarafından adandı]." Maxentius Bazilikası, Constantinus Bazilikası oldu. Fatih Constantinus kelimenin tam anlamıyla Maxentius'un organlarını da kendisine mal etti: Bazilikanın yüksek apsisinde, binayı yaptıran Maxentius'un heykeli vardı. Bu heykel kaldırıldı ve başı Constantinus'unkine benzeyecek şekilde yeniden işlendi. Bu ünlü başın da dahil olduğu birkaç devasa vücut parçası 1486'da bulunmuştur ve şimdi buraya çok yakın Capitol Müzesi'nin avlusunda görülebilir (Resim 31). Başın büyük gözleri her zaman dikkatleri çekmiştir. Bugün değil ama 4. yüzyılda görenler o gözlerin ışınlar saçtığını, dolayısıyla kendisine mal ettiği yapılara göz gezdirip sahip çıktığını düşünüyorlardı. Bu heykel Eusebios'un *Historia Ecclesiastica*'sında (*Kilise Tarihi*, *HE*) geçer ve "kendisine gelen yardımın Tanrı'dan olduğunu anlayınca, vakit kaybet-

meden Kurtarıcı'ya ait bir zafer hatırasının, kendi heykelinin eline yerleştirilmesini emretti" ifadesiyle anılır. Eusebios şöyle devam etmektedir (*HE* IX.9.11):

> Ve heykeli sağ elinde haçla Roma'daki en kalabalık yere koydurttuğunda, üzerine Roma dilinde şu yazıtın işlenmesini emretti: "Cesaretin gerçek kanıtı olan bu koruyucu işaret sayesinde şehrinizi tiranın boyunduruğundan kurtardım, hem senatoyu hem de Roma halkını özgür bırakarak onlara eski ayrıcalıklarını ve görkemlerini geri verdim."

Eusebios daha geç tarihli bir eseri *Vita Constantini*'de* [Constantinus'un Hayatı] anlatımını gözden geçirmiş ve büyük ölçüde genişletmiştir. Fakat hem heykel hem de "kurtarıcı işaret" ile ilgili anlatı 325 sonrasına, Constantinus'un zaferiyle ilgili farklı hissettiği bir döneme aittir. İkinci bir anıtsal heykel Constantinus'un 312 ve daha sonra 315'te Roma'ya girdiği andaki ilk hislerini daha açık ortaya koyar. Colossus adı verilen heykel Nero için yapılmış ve Nero'nun başı Güneş Tanrısı'nın gövdesine yerleştirilmişti. Yüzyıllar boyunca birkaç kez değiştirilen heykel, yakın zamanda da Maxentius'un müteveffa oğlu Romulus'a benzetilmişti. Bu durum, heykelin kaidesini süsleyen ve muhtemelen Maxentius'a ait iken şimdi Constantinus'a yeniden adanmış bir başka yapıya yerleştirilen yazıtından anlaşılabilir: Constantinus Takı.

Constantinus Takı

Haziran 315'te senato Constantinus'un zaferini ve *decennalia*'sını [iktidara gelişinin onuncu yılı-e.] birlikte, Roma'da ona bir zafer takı adayarak ve *vota* ile –devam eden saltanatına şükran duaları– kutladı (Resim 32). Son kazılar takın yakın zamanda Constantinus'a yeniden adanan bazilika ve tapınaklar gibi aslında Maxentius için dikilmiş olduğunu ortaya çıkarmıştır. Tak, imparatorun inşa projesinin bitiş nokta-

---

* Kaisareia'lı Eusebios'un *Constantinus'un Hayatı*'na sık sık atıfta bulunacağımdan, *VC* (*Vita Constantini*) kısaltması kullanılacaktır. Metine başvurmak isteyenler bölüm ve alt bölüm numaralarını kullanışlı bulacaklardır. Çoğu durumda Cameron ve Hall'un İngilizce çevirisinden alıntılar yaptım. Okuyucu Eusebios'un *Kilise Tarihi*'nin *HE* kısaltmasıyla geçtiğini anımsayacaktır.

sında bulunur ve yaklaşıldığında kemer altı yolu anıtsal Nero/Romulus/Sol heykelini çerçeveler. Heykelin taşıdığı en son baş olan Romulus'unki, Constantinus'un başıyla değiştirilmiştir. Bu başın Capitol Müzesi'ndeki tunç baş olduğu düşünülmektedir ve aslında buna uygun bağlantı yerleri mevcuttur. Ancak saç ve gözler, Constantinus'un 324'ten sonra oluşturulan imajına daha uygun görünmektedir (Resim 47).

Maxentius'un neden 312'de bir zafer takı inşa ettirdiği sorulabilir, zira şüphesiz Constantinus'un güneye doğru hızlı ilerleyişi sırasında ne zamanı vardı ne de zaferi bu kadar şımarıkça bekleyecek kadar kibirliydi. Anlaşıldığı kadarıyla anıt, daha ziyade Maxentius'un kendisini tanrısal yoldaşı Mars Invictus olan "Yenilmez Prens" olarak sunduğu genel zafer ideolojisinin bir parçasıydı. Roma'ya yürüyen iki rakibi Severus ve Galerius'u def etmemiş miydi? Seferi ordusuyla Mısır'ı gaspçı Domitius Alexander'den geri almamış mıydı? Yine de, takın zamanlamasından şüphelenilebilir, çünkü 312'de bitmiş haldeydi. Belki de en iyi açıklama *ludi saeculares*'in, yani yüz yıl oyunlarının 314'te yapılacak olmasıydı. Bu oyunlar Roma'da her yeni *saeculum*'un, yani 110 yıllık bir dönemin başlangıcında yapılıyordu. Philippus Arabs (d. MS 204) 248'de Roma'nın kuruluşunun bininci yılını kutlamak için şehirde oyunlar tertiplemiş olmakla birlikte, Septimius Severus'un 204'teki kutlamalarından beri yüz yıl oyunları düzenlenmemişti. Severus'un kutlamalarının merkezinde diğerleri yanında Parthlara karşı kazandığı zaferlerin anısına 203'te tamamlanmış zafer takı vardı. Maxentius'un gösterişli Romalılığı oyunların yapılmasını kaçınılmaz kılıyordu ve yeni Severus Takı'nın önceli, aynı zamanda Maxentius Takı'nın mimari modeli de yakın tarihli zaferlerin, planlanan festivallerin ve inşaatların arasındaki bağlantıyı pekiştirecekti.

Maxentius, takını eski anıtlardan alınan heykellerle süslemişti. Böylece yeni panellerin işlenmesi için gereken zaman ve paradan tasarruf sağlanmıştı. Ayrıca 293 ve 306'daki yangınlar, başta Velia üzerinde Hadrianus dönemi anıtları olmak üzere yağmalanacak çok şey bırakmıştı. Maxentius'un bu alandaki tüm projelerinde devşirme 2. yüzyıl malzemelerinden yararlanmıştır. Üstelik Maxentius, bir Claudius ya da Antoninus yapısına ait kabartmaları kullanan (şimdi Floransa'daki Boboli Bahçeleri'nde görülebilir) Diocletianus'un sadece on yıl önce yapılmış yeni takı gibi bir örneğe sahipti. Bugünkü haliyle anıt Constantinus Takı'ndan başka bir yapı gibi görülemez. Bununla birlikte, eğer

Maxentius'un birçok seçimi için esin kaynağı düşünülürse, takın genel planı anlaşılabilir bir hal alır, zira üzerindeki kabartmaların çoğu, zafer imgeleminden ziyade imparatorluğun genel nitelikleri için bir vitrin görevi görür. Bunlar Roma vatandaşlarına şehrin sürekli yenilendiğini ve bu yenilemede imparatorun merkezi rolünü hatırlatmak için seçilmişlerdi, çünkü imparator, tekrar onların arasında yaşamaya başlamıştı. Üstelik heykeller Maxentius'u geçmişin büyük imparatorlarına, özellikle de Traianus, Hadrianus ve Marcus Aurelius'un soyuna bağlıyordu.

Takın üst sırası mevcut bir anıttan, muhtemelen Marcus Aurelius tarafından oğlu Commodus onuruna dikilmiş bir zafer takından alınan sekiz kabartmalı panele sahiptir. Yan kemerlerin güney cephesinde, merkezi yazıtın iki yanındaki dört üst panelde şunlar görülür: İmparatorun evrensel hâkimiyetini temsil eden bir yabancı kralın tayini (*rex datus*); imparatorun askerlere yaptığı ve uyumu (*concordia*) vurgulayan konuşma (*adlocultio*); imparatorun dindarlığını (*pietas*) anlatan, sancaklar önündeki ritüel (*lustratio*); imparatorun merhametini (*clementia*) gösterdiği bir an olarak sancaklar altında barbar esirlerin sergilenmesi. Kuzey cephede ise şu sahneler vardır: *Felicitas*'ı temsil eden imparatorun Roma'ya girişi (*adventus*) ve bunu takiben yukarıda bir defne tacıyla uçan Victoria'nın nezaret ettiği zafer; imparatorun erkekçe cesaretini (*virtus*) gösteren, sefer için şehirden ayrılış (*profectio*); eli açıklığının (*liberalitas*) göstergesi olarak imparatorun hediye ve bahşiş dağıtımı (Resim 33); son olarak, dört sancak altında bozguna uğramış düşmanların boyun eğdirilmesini gösteren ikinci bir sahne (Resim 33). Paneller devşirme –başka bir amaç için işlenmiş fakat daha sonra Maxentius tarafından kullanılmış– olduğu için, geleneksel Roma imparatorluk değerleri ve erdemlerine yapılan vurgu anlaşılabilir. Maxentius, Marcus Aurelius olmak istemiyordu; daha ziyade bu büyük 2. yüzyıl imparatoruyla paylaştığı nitelikleri öne çıkarmak amacındaydı. Constantinus'un taktaki bu imaları olduğu gibi bırakması, sahnelerin onun ihtiyaçlarına da uyduğunu gösterir fakat takı kendi zaferlerinin anıtı olarak yeniden kullanması için başların kendi yüz özelliklerine uygun şekilde tekrar işlenmesi gerekiyordu. Bugünkü figürlerin başları Papa XII. Clementius'un isteğiyle 1732'de yapılmış bir restorasyon çalışmasında değiştirilmiştir.

Bir Hadrianus dönemi anıtından gelen sekiz işlenmiş yuvarlak panel takın orta sırasını kaplar; orta kemerin her iki tarafında, anıtın kuzey

ve güney cephelerinde yan kemer geçişlerinin üzerindedir. Takın güney cephesinde imparator ve yoldaşları bir kemer geçişinde, muhtemelen bir kapı önünde bir arada görünürler; büyük olasılıkla şehrin hemen dışındadırlar. Bir sonraki panelde başarıyı getirmesi için ormanların tanrısı Silvanus'a kurban keserler. Üçüncü panelde atlı imparatorun mızrağını kaldırmış halde saldırıya hazır olduğu bir ayı avı tasvir edilmiştir (Resim 34). Güney cephedeki sonuncu panel olan dördüncüde avcı tanrıça Diana'ya bir şükran kurbanı sunulur (Resim 34). Takın kuzey cephesinde, dört yuvarlak panelin ilkinde imparator yine at üzerinde bir ayıyı kovalarken gösterilmiştir. Bir sonrakindeki Apollon'a kurban sahnesi, imparatorun ve iki yoldaşının en iyi korunmuş tasvirlerini içerir. Sağdan ikinci figür bir atın dizginlerini tutmaktadır. Üçüncü panelde bir aslanın öldürülmüş olduğu görülür. Avcılar avlarının yanında durmaktadırlar. Sonuncu panelde imparator örtülü halde Hercules'e adak sunmaktadır. Maxentius için bu sahneler, sadece önceli Hadrianus'un en krali uğraşlardan biri olan vahşi hayvan avındaki yiğitliğini ve dindarlığını sergiliyor olabilirdi. Ancak tüm bu sahneler mecazi olarak, çeşitli vahşi hayvanlar şeklinde betimlenmiş barbar düşmanlara karşı kazanılan zaferler gibi de yorumlanabilir. Şüphesiz Constantinus da böyle yorumlamıştı. En azından bazı sahnelerde onun yeniden işlenmiş yüz hatları tespit edilmiştir. Beş sahnede görülen ikinci imparator figürünün bir zamanlar Licinius olduğu düşünülmüştür. Bu görüşte olan bilim insanları ikinci bir mesajın bulunduğunu varsayarlar: Constantinus ve Licinius barış halindeydiler ve iki imparatorlu yönetim, dörtlü Tetrarşi iktidarının yerini almıştı. Bu mümkündür, zira iki figür de 311'den beri birlikteydiler. Ancak söz konusu ikinci figür şimdi Constantinus'un babası Constantius Chlorus olarak tanımlanmıştır ve dolayısıyla sahneler imparatorluk hanedanı *gens Flavia*'nın dindarlığını sergilemektedirler. Kurban sunan kişi Constantinus değil, Constantius'tur. Dahası, sadece bu kabartmalarda tüm imparatorluk figürleri halelidir. Bu, başların Constantinus'un 326'daki Roma ziyareti öncesi bir kez daha işlendiği ihtimalini gündeme getirir, çünkü kurban törenlerine katılmaya tövbe ettiği o tarihten sonra her zaman haleyle betimlenmiştir. Bu temaya ileride tekrar döneceğiz.

Büyük Traianus Frizi olarak bilinen bir Traianus dönemi anıtından dört panel, orta kemer geçişinin iç duvarlarında ve en üst sıranın doğu ve batı yüzlerinde yer alır. Her bir friz panelinde Traianus'un başı Constan-

tinus'unkiyle değiştirilmiştir. Ortadaki geçişin bir yanında Constantinus kisvesi altında Traianus atı üstünde, pelerini sol omzunun üzerinden dalgalanır halde savaşın ortasında betimlenmiştir. Bir barbarı çiğnerken sağ eli bir başkasına hamle yapmak üzere kalkmıştır. Kartal taşıyıcısı onun bir adım arkasında olduğuna göre imparator safların başındadır; sadece bir asker onun önündedir. Takın doğu ve batı cephelerindeki sahneler aksiyonu kalabalık tutar. Orta kemer geçişindeki ikinci panelde Constantinus –Traianus olarak– Victoria tarafından taçlandırılır ve dış görünüşü tanrıça Roma'ya benzeyen, "erkek cesareti"nin kişileştirmesi tanrısal figür Virtus tarafından karşılanır.

Devşirme malzemeler arasından en zarif ve askeri mesajı en açık olan bu dört panelin birbirinden ayrı ve büyük ölçüde gözden uzak konumları, Constantinus tarafından seçildiklerini ve Maxentius'a ait öğelerin izin verdiği ölçüde yerleştirildiklerini düşündürmektedir. Buna ilaveten Constantinus'un taktaki her bir sütunun tepesinde bulunan sekiz bağımsız barbar heykelini –Traianus'un Dacia'lı esirleri– uygun bulduğu izlenimi uyanmaktadır (Resim 33). Takın kesin olarak Constantinus'un inisiyatifine atfedilen 4. yüzyıl unsurları şunlardır: 312 seferini tasvir eden friz; imparator olarak onuncu yılı için şükranlarını sunduğu (*votis X*) ve yirminci yılı (*votis XX*) için duaların yer aldığı kemer geçişinin her iki yanında rahatça görülen yazıtlar; kemer köşelikleri ve kaideler; hem güney hem de kuzey cephedeki adak yazıtları (Resim 35). Bu yazıtlar şöyledir:

> ÜLKENİN, SENATONUN VE ROMA HALKININ BABASI
> İMPARATOR FLAVIUS CONSTANTINUS MAXIMUS'A
> TANRISAL TEŞVİKİN VE AKLININ GÜCÜYLE
> ORDUSUYLA BİRLİKTE TİRANDAN ADALETLİ SİLAHLARIYLA İNTİKAM ALDI.
> ZAFERLERİYLE GURUR DUYAN TAKİPÇİLERİ BU TAKI ONA ADADI.

Tanrı Latincede tekil olarak yazılır: Bu, *summus deus*, yani Constantinus'un zekâsı ve ordunun gücü aracılığıyla kendisini gösteren en büyük tanrı ve tanrısal hamiydi; zafer teolojisinin eyleme geçmiş haliydi. Bu tektanrının kimliği, Sol'ü *quadriga*'sında (dört atlı araba) okyanustan çıkarken, ona *biga*'sıyla (iki atlı araba) eşlik eden Ay ile birlikte gösterildiği işlemeli yuvarlak panelde belirtilmiştir. Luna (Ay) paneli, takın güney cephesindeki Constantinus'un Milano'dan ayrılış sahnesinin baş-

langıcında, hemen üsttedir. Sol'ün bulunduğu yuvarlak panel ise doğu cephede bu yolculuğun sona erişini, yani Constantinus'un Roma'ya törenle girişini (*adventus*) taçlandırır (Resim 36). Bunların arasında, takın güney cephesinde, Verona kuşatması ve Milvius Köprüsü Savaşı'nın betimleri vardır (Resim 34). Kuzey cephede Constantinus'un bir konuşma yaptığı ve hediyeler dağıttığı Roma'daki zafer kutlamaları gösterilmiştir. Tanrıça Victoria, Constantinus'un daimi yoldaşıdır. Verona kuşatmasında imparatorun arkasında onu taçlandırmak üzere havadadır. Milvius Köprüsü'nde Constantinus figürü (şimdi tahrip olmuştur) tanrıçalar Roma ve Victoria ile çevrelenmiş halde görülmektedir. Roma'ya girerken Constantinus'un *quadriga*'sının dizginlerini tutan Victoria'dır. Aynı şekilde, 4. yüzyıl kemer köşeliklerinde zafer sembolleri bulunur. Ana kemerdeki Victoria figürlerinin iki yanında bulunan kaidelerin üzerinde askerler ve savaş hatıraları yenilmiş düşmanların üzerinde durmaktadırlar. Ana kemeri güneyde ve kuzeyde sınırlayan köşeliklerde Victoria'lar savaş hatırlarını taşırken betimlenmiştir. Bütün bunlar, Roma zafer teolojisini Constantinus'un anladığı biçimiyle temsil ettiği için ona uygun görünecekti.

Ortadaki yazıtın üzerinde, kemerin tepesinde şimdi kayıp bir yaldızlı tunç heykel, Constantinus'u kendi *quadriga*'sının içinde göstermekteydi. Bu, tektanrının kimliği ve onun Constantinus ile ilişkisi için bir kanıt daha sunmaktaydı. Daha da çarpıcı fakat yakın zamana kadar gözden kaçmış olan bir nokta, takın konumudur: Anıt Constantinus'a benzeyecek şekilde yeniden işlenmiş ve Sol Invictus'un ışın tacını taşıyan devasa Nero heykeliyle birlikte zafer yolunun (*via triumphalis*) biraz dışında konumlandırılmıştır. Düzenleme, tanrılaştırılmış oğlunu bu yeni zafer takının kemeriyle çerçevelenmiş halde görünürken hayal etmiş olması gereken Maxentius'a atfedilebilir. Constantinus'un her ikisini de kendisine mal etmesiyle birlikte heykel, takın arkasındaki foruma uzanan zafer alayı yolunun çeşitli noktalarında imparatora ve onun askerlerine görünecekti. İlk önce başı takın tepesindeki kendi yaldızlı heykelini çerçeveleyecekti. İmparator daha da ilerleyip taka 35 metre kadar yaklaştığında tanrı Sol, kemer geçişi tarafından çerçevelenmiş olacaktı. Biraz daha yaklaştığında ise heykel imparatorun kemer geçişinden çıkmasına kadar silik kalacak ve çıktığında da 310'da gördüğü görümde olduğu gibi Sol birdenbire ona görünecekti.

Ağırlıklı olarak paganlardan meydana gelen senatonun bu anıttan sorumlu olduğu ve tasvir edilen tanrılara bakıldığında, senatonun Constantinus'un görümünü ve tanrısal hamisini kavradığı öne sürülmüştür. Anıt gibi orta kemer geçişindeki Traianus dönemi panellerinin üzerinde bulunan yazıtlar da senatonun ithafıdır; datif halde "şehrin kurtarıcısı" ve "barışın kurucusu" ifadesi bunu gösterir. Ancak Constantinus'un kendi kavrayışının aksine bu senato yaklaşımında ısrar etmek, net bir mesaj veren tak ve Constantinus'un sikkeleri arasındaki bağı dikkate almamaktır: Sol Invictus, Constantinus'un zaferinin güvencesidir. Takın adanmasından önceki beş yıl boyunca Sol, Constantinus'un altın, gümüş ve bronz sikkelerinde kendisini göstermiş, Roma toplumunun her kesimini hedef alan Constantinus propagandasının ana öğelerinden biri olmuştu. Constantinus, ataları olarak sahip çıktığı Aurelianus ve Claudius Gothicus'unkilerden örnek alınmış sikkeler bastırmıştır. Bunların arka yüzünde "yoldaş" (*comes*) olarak tanımlanan bir Sol Invictus tasviri bulunmaktadır. Sikkeler SOLI INVICTO COMITI, yani "Yenilmez Güneş'e, Augustus'un koruyucusuna" adanmıştı. Sol'ün arka yüzde bu ifadeyle anılmadığı sikkelerin ön yüzünde Constantinus bizzat ışın tacı –güneş ışınlarını temsil eden sivri uçların ya da üçgenlerin çıktığı taç– takmış halde görülür (Resim 37). 313'te Ticinum'daki [günümüzde İtalya'nın Pavia kenti] darphane tarafından Constantinus için basılan altın sikkenin ön yüzünde imparator ve Sol Invictus birlikte gösterilmiştir. Defne taçlı bir Constantinus büstü Sol büstünün üzerine bindirilmiştir; tanrı ışın tacı dışında Constantinus'a benzemektedir. Sol'ün profili imparatorunkinin ardında, sağ omzundan biraz öne çıkmış halde seçilmektedir ve ikisi de sola bakar. İmparator ve tanrının arasındaki benzerlik, 310 tarihli methiyenin Constantinus'a "Tanrı'yı gördün ve onun suretinde kendini buldun" şeklindeki hatırlatmasını akla getirmektedir. Resmi tamamlamak üzere Constantinus, üzerinde Sol'ün *quadriga*'sını okyanustan yükselirken gösteren bir kalkan taşımaktadır. Sikkenin arka yüzü Constantinus'un Roma'ya zafer alayıyla girişini gösterir. Ön yüzdeki yazıt Constantinus'u *invictus* olarak selamlamaktadır. Dikkat çekici ölçüde benzer bir tasvir Ticinum'da 315-316'da basılmış altın madalyonlarda da görülmekle birlikte, bunlarda Constantinus kalkan değil küre tutmaktadır (Resim 38). Belli ki Constantinus hami tanrısına her yönden benziyordu.

Bu Sırada: Licinius ve Maximinus Daia

Şubat 313'te Constantinus ve Licinius Milano'da buluştu. İki yıl önce Maxentius ve Maximinus Daia'nın ittifakıyla karşı karşıya kalan Licinius, Constantinus'un küçük üvey kız kardeşi Constantia ile evlenmeyi kabul etmişti. Milano'da evlilik kararı kutlandı ve yaygın ismiyle Milano Fermanı olarak bilinen ortak mektupta genel dini hoşgörü ilan eden imparatorlar, bu mutabakatlarını da pekiştirdiler. Metnin versiyonları hem Eusebios'un *Kilise Tarihi* hem de Lactantinus'un *De Mortibus Persecutorum*'unda konulmuştur. Diğerine göre daha iyi korunmuş ve doğru olan ikincisi şöyle başlar:

> Ben Augustus Constantinus ve ben Augustus Licinius mutlulukla bir araya geldiğimiz Milano'da halkın esenliği ve güvenliğiyle ilgili tüm meseleleri ele aldığımızda, insanlara yarar sağlayacak ve bizim de dikkatimize mazhar olan her şeyin başında tanrılara gösterilen saygının gelmesi gerektiğine karar verdik. Amacımız hem Hıristiyanlara hem de diğer herkese, hangi dini isterlerse ona ibadet etme özgürlüğünü vermektir; böylece semavi makamdaki bütün tanrıların gönlü alınsın ve o tanrılar idaremiz altındaki herkese karşı bağışlayıcı olsun.

Ferman ilan edildiği sırada Constantinus halihazırda batıdaki rakiplerini ortadan kaldırmıştı ama Licinius'un doğudaki rakibi Maximinus Daia ile hesaplaşması gerekiyordu. Lactantius tarafından 315'te tamamlanan ana anlatı, Licinius'u Constantinus'un yoldaş savunucusu olarak tarif etme konusunda etkileyicidir. Buna karşılık Eusebios *Kilise Tarihi*'nde son kitaba bir ek (*HE* 10.8) koyarak imparatoru ani değişikliğinden dolayı kötüler. Daha sonra Licinius'u *Constantinus'un Hayatı*'nda kahramanın başarısını engelleyen biri olarak tarif edecek ve Milano'daki rolünü görmezden gelecektir (*VC* 1.41.3). Fakat Eusebios ve Lactantius için Maximinus Daia daha kötü biriydi. Destekçisi Galerius'tan daha berbat olduğunu çoktan kanıtlamış Maximinus, onun ölüm döşeğindeki son isteğini yerine getirmemiş, Hıristiyanlara yönelik zulmün bitirilmesini reddetmişti. O halde Milano Fermanı'nın karşı olduğu kişi Maximinus Daia'ydı; nitekim Lactantius da Licinius'un görevinin Maximinus'a boyun eğdirmek olduğunu bize hatırlatır.

Galerius'tan 311'de Hıristiyanlara yönelik zulmü sona erdirme emrini alan Maximinus Daia tedbirli davranmış, Galerius henüz hayattayken

ılımlı bir tutum göstermişti. Constantinus ve Licinius imparatorluğun zindanlarına ve madenlerine mahkûm edilmiş Hıristiyanları özgür bırakmaya ve el konulan mülklerini iadeye başlamışken, Maximinus astlarına Hıristiyanları aktif şekilde izlememelerini fakat hoşgörü fermanını halka duyurmamalarını emretti. Galerius'un ölümünden sonra Maximinus'u kontrol altında tutacak kimse kalmamıştı ve o da elinin altındaki İstanbul Boğazı'nın Anadolu yakasından Antiokheia'ya ve ötesine kadar uzanan geniş topraklarda zulmün yeniden başlamasını isteyen başvurulara hevesle yanıt verdi. Gerçekten de Maximinus'un bu türden başvuruları teşvik ettiği öne sürülmüştür. Bu başvurulardan biri, Türkiye'nin güneyindeki Likya bölgesinde [günümüzde Antalya-Muğla] bulunan Arykanda'da ele geçmiştir. Metin Maximinus, Constantinus ve Licinius'a hitap eder:

> En şanlı imparatorlarımız, sizin yakınınız olan tanrılar, dinlerini samimiyetle kalplerinde taşıyan ve sizin esenliğiniz için kendilerine dua eden herkese lütufkâr davranmışlardır. Siz yenilmez hükümdarlarımıza başvurmak için iyice düşündük ve uzun zamandan beri sadakatsiz olan ve halen aynı zararlı niyetlerinde ısrar eden Hıristiyanların denetim altına alınarak tanrılara gösterilen hürmeti lekeleyen abes tuhaflıklarına göz yumulmamasını talep etmenin yerinde olacağı kararına vardık.

Maximinus'un uzaktaki topraklarında Emesa (Suriye'deki modern Humus) ve İskenderiye piskoposların başı vurulmuş, Antiokheia'lı Lukianos Nikomedia'ya getirilerek burada kendisi tarafından ölüm cezasına çarptırılmıştı. Lactantius'a bakılırsa böyle gaddarlıklar ahlaki açıdan yozlaşmış hükümdar için doğaldı ve Maximinus'un Ortaçağ'da derebeyinin ilk gece hakkının, yani yerel bakirelerin kızlığını bozma hakkının habercisi olan cinsel sapkınlıkları üzerine uzun soluklu bir retorik tartışmaya malzeme sağlayacaktı.

Constantinus Roma surlarının önünde Maxentius ile buluşmaya hazırlanırken, Eusebios'a göre (*HE* 9.8) Maximinus "eski zamanlardan beri Roma'nın dostu ve müttefiki, Tanrı'nın hevesli takipçisi Hıristiyan bir halk olan Armenia'lılara karşı bir savaş yürütüyordu. Aslında Maximinus Suriye'deydi ve daha sonraki yıllarda kralları Tiridates'in yönetiminde Hıristiyanlığa geçecek Armenia'lıların yakınına bile gelmemişti. Constantinus ve Licinius Milano'da bir araya geldiği sırada Maximinus kışın en şiddetli zamanında, yük hayvanlarının cesetlerini yolda bırak-

mak suretiyle ordusunu batıya yürütmüş ve Nikomedia'ya varmıştı. Kısa bir moladan sonra askerleri İstanbul Boğazı'nın Avrupa yakasındaki Byzantion'a baskı yapmaya başladılar (bkz. Harita 5). Licinius'un burada bıraktığı garnizonu Maximinus önce rüşvetle kazanmaya çalıştı sonra da bunun yerine kaba kuvvete başvurdu. Garnizon on bir gün – durumu öğrenir öğrenmez doğuya hareket eden Licinius'a haber verecek kadar uzun bir süre– dayandı. Bu sırada Maximinus İstanbul Boğazı'nı geçerek Avrupa'ya ayak bastı ve Trakya'daki Herakleia'da (antik Perinthos, modern Marmara Ereğlisi) Licinius'un bir başka garnizonuyla karşılaştı. Maximinus'un 70.000 kişilik kuvveti kuzeybatıya doğru ilerlerken, Licinius ve 30.000 askeri Hadrianopolis'in (bugünkü Edirne) 29 kilometre ötesindeki bir toplanma alanına ulaşmıştı. Lactantius'a göre "ordular birbirine yaklaşırken savaşın kısa zaman içinde yapılacağı görünüyordu. Ardından Maximinus Jupiter'e eğer kazanırsa Hıristiyanlığı geçersiz kılıp kökünden kazıyacağına dair yemin etti." Buna karşılık Licinius, Maximinus ile yapacağı savaşın arifesinde Constantinus'unkine rakip olabilecek bir tanrısal görüm yaşadı. Bunu askerlerini savaşa teşvik etmek için kullandı. Rüyasında bir melek Licinius'a görünmüş ve "bir an önce ayağa kalkıp tüm ordusuyla birlikte en yüce tanrıya dua etmesini ve eğer bunu yaparsa zaferin onun olacağını söylemişti." Melek nazikçe duanın sözlerini de aktarmıştı:

> Yüce Tanrı sana yalvarıyoruz, kutsal Tanrı sana yalvarıyoruz. Adaleti sana teslim ediyoruz, esenliğimizi, imparatorluğumuzu sana emanet ediyoruz. Senin sayende yaşıyoruz, senin sayende muzaffer ve bahtiyar olacağız. Yüce ve kutsal Tanrı, dualarımızı duy; kollarımızı sana uzatıyoruz; bize kulak ver kutsal ve yüce Tanrı.

Lactantius ayrıca şunu ekler: "Bu [dua] kaydedilerek subaylara ve *tribunus*'lara gönderildi ki, hepsi askerlerine öğretebilsinler. Zaferin onlara göklerden müjdelendiğine inanan askerler arasında güven duygusu arttı." Duruma uygun şekilde hangi yüce tanrıya ibadet edildiği konusunda renk vermeyen dua, herkesin kabul edebileceği bir metindi ve askerler savaş alanında, Maximinus'un kuvvetleriyle karşılaşıp onları yenmeden önce dizleri üzerine çöküp üç kez tekrarlamışlardı.

Licinius'un ilerleyişinin bu derece olumlu anlatımı daha geç metinlerden çıkarılmıştır. *Kilise Tarihi*'nin gözden geçirilmiş versiyonunda Euse-

bios, Licinius'un zaferini oldukça doğal bir şekilde Hıristiyan tanrısının lütfuna bağlar (*HE* 9.10) fakat görümden ya da duadan bahsetmez. Görünüşe göre, büyük ihtimalle Constantinus ve Licinius duayı Milano'da birlikte kaleme almışlar ve belki de bu tür sözlerin imparatora iletilmesi için tanrı ya da meleğin ziyaretini en uygun araç olarak düşünmüşlerdi. Dolayısıyla Diyarşi'nin askerleri en büyük tektanrıyı, yani Constantinus'a batıda hâkimiyet sağlayan ve Licinius'a da doğuda benzer bir otorite verecek aynı tanrıyı tanımaya zorlanmıştı. Bununla birlikte Licinius'un hamiliğini yapan tanrıyı Hıristiyan tanrısı olarak tanımlayan Lactantius ve Eusebios'u sorgulamadan kabul etmekten kaçınmamız gerekir, zira çağdaş bir sanat eseri Sol Invictus'un halen varlığını koruduğunu ortaya koymaktadır.

Paris'teki Cabinet des Médailles'de bulunan ve Licinius'u 313 zaferini kutlarken tasvir ettiğine inanılan değerli taşlı kabartma, imparatoru *quadriga*'sında, sol elinde bir küre, sağ elinde bir mızrak olduğu halde mağlupların bedenleri üzerinde ilerlerken gösterir (Resim 39). Güneş ve ay kişileştirmeleri küre sunmakta, biri *vexillum* (sancak) diğeri de bir *tropaeum* (zafer hatırası) taşıyan iki Victoria figürü arabanın iki yanında durmaktadır. Yakın zamanda taş 5. yüzyıla tarihlendirilmiştir, ancak Martin Henig bunu erken 4. yüzyıla ait bir başka taşla ilişkilendirir ve ikisi arasındaki benzerliklerin altını çizer. Söz konusu diğer taş akiktir ve Tetrarşi'ye özgü bir üslupta temiz tıraşlı genç bir hükümdarı imparatorluk *diadem*'i takmış halde gösterir. Sol elinde tuttuğu asa omzuna yaslanmıştır ve ileri uzattığı sağ elinde ise bir küre vardır. Hareket eden bir *quadriga* üzerinde ileri doğru bakar; pelerini (*paludamentum*) arkasında dalgalanmaktadır ve dört atı da arka ayakları üzerinde şaha kalkmıştır. Sahne Sol'ün arabasının çağdaş tasvirlerine çok benzer ve bu ilişkilendirme, bir rahibin tacını süslemesi için MS 60-70'te üretilmiş bir altın levhanın –şimdi St. Petersburg'taki Hermitage Müzesi'ndedir– üzerindeki sahneyle kesinlik kazanmaktadır (Resim 40). Levha Nero'yu Sol suretinde, şaha kalkmış dörtnala koşan atların çektiği *quadriga* üzerinde gösterir. İmparatorun pelerini arkasında soluna doğru uçuşmakta, ileri uzanan sağ elinde bir asa, sopa belki de bir kamçı tutmaktadır. Işın tacı takmıştır ve ileri doğru bakar. Başının üzerinde hilal ve yıldız biçiminde bir güneş vardır. Henig akik taşın Licinius'un Maximinus'a karşı kazandığı zaferi anmak üzere yapıldığını ileri sürmüştür. O halde

burada Licinius'u, Constantinus'un muadili, Maximinus'a karşı kazandığı zaferi Constantinus'un Maxentius'u mağlup etmesiyle eşit tutulmuş ve her ikisi de açıkça Sol Invictus'a mal edilmiştir olarak betimlenmiş halde görürüz.

Constantinus, Licinius ile Karşı Karşıya Geliyor

30 Nisan 313'te kazandığı zaferi takiben Licinius Nikomedia'ya doğru harekete geçti. Burada Maximinus'un Hıristiyanlara zulüm kararını kaldırdı ve 13 Haziran'da Constantinus'la birlikte Milano'da kaleme aldığı mektubu herkesin görmesi amacıyla yazıt olarak dikti. Metnin kopyalarının doğu topraklarındaki tüm şehir ve kasabalara gönderilmesini, imparatorların iradesinin artık hasıraltı edilmeyeceğini göstermek için yerel memurların metni resmi kararlarına eklenmiş olarak belirgin şekilde sergilemesini emretmiştir. Savaş alanından kaçan Maximianus ise intihar ettiği Tarsos'a kadar takip edilmişti. Lactantius uygun bir son uydurmuştur: Maximinus'un aldığı zehir işe yaramamıştı, çünkü yiyecek ve içecekle tıka basa dolduğundan dört gün boyunca aklını kaçırmış halde ortalıkta gezmişti. Kafasını taşlara öylesine sert vurmuştu ki gözleri yuvalarından fırlayarak nihayet gerçek tanrıyı görmesini sağlamışlardı. Maximianus'un din değiştirmesinden bahsederken Lactantius, onun Hıristiyanlık karşıtı fermanlarını iptal ettiğine dair Eusebios kaynaklı iddiayı desteklemez. Her iki öykü de epey olasılık dışıdır.

Zalimlerin ıstıraplı ölümlerinden büyük memnuniyet duyan Lactantius ve Eusebios oldukça serinkanlı bir tavırla Licinius'un temizlik yaptığını belirtir. Maxentius gibi "tiran" damgası yiyen Maximinus'un heykelleri de imparatorluk genelinde indirilmiştir. Karısı, sekiz yaşındaki oğlu ve yedi yaşındaki kızı Antiokheia'da öldürülmüştür. Onlarla birlikte diğer potansiyel rakipler de ortadan kaldırılmıştı: Diocletianus'un kızı ve Galerius'un dul eşi Valeria katledildi; onun annesi Prisca ile evlat edindiği oğlu Candidianus da aynı kaderi paylaştı. Candidianus, Maximinus'un genç kızıyla evlendirilmişti. Kısa süre *augustus* olmuş Severus'un oğlu Severianus idam edildi. Şimdi Licinius ve Constantinus'unki olmak üzere iki imparatorluk ailesi kalmıştı. Bunlar 315'te Valerius Licinianus Licinius'u dünyaya getiren Constantinia aracılığıyla

birleşiyorlardı. Licinius'un bu oğlana dair beslediği umutlar ve hedefler, kısa süre içinde imparatorlar arasında bir sorun haline gelecekti.

Daha çocukken 307'de Fausta ile yaptığı evlilikten beri Constantinus ikinci bir çocuk sahibi olmamıştı. Başlangıçta evliliği daha da sağlamlaştırmak için girişimde bulunmadığı düşünülebilir fakat 316'ya gelindiğinde Fausta belki de on sekiz yaşındaydı ve kısır sanılmış olabilir. Bu yüzden Constantinus o sırada on iki ya da on üç yaşında olan tek oğlu (Minervina'dan) Crispus'un halefiyetini garanti altına almak üzere harekete geçti. İmparatorluğun idaresinde bir rol üstlenmek için hâlâ çok genç olan Crispus, şüphesiz devlet idaresinde yer alabilecek bir yaşta bulunan ikinci bir adam olan Roma senatörü Bassianus'un yanında sezar olacaktı. Licinius, Constantinus'un üç üvey kız kardeşinden Constantia ile evliyken Bassianus ise bunlardan bir diğeri olan Anastasia'nın kocasıydı. Bu evlilik büyük ihtimalle Constantinus'un Roma'daki Temmuz'dan Eylül 315'in sonuna kadar sürmüş kısa süreli ikameti sırasında gerçekleşmişti. Dolayısıyla Bassianus her iki *augustus*'un enişteси oluyordu ve Roma dahil İtalya'nın teslim edilebileceği biriydi.

İtalya'nın, özellikle de Roma'nın durumu *augustus*'lar arasında anlaşmazlık konusuydu. Constantinus'un 312'de Roma'yı ve onunla birlikte tüm İtalya'yı ele geçirmesi, Licinius'un çıkarlarına ters düşmekteydi. Daha yaşlı *augustus* olan Licinius Kasım 308'de Carnuntum'daki toplantıda batının kıdemli hükümdarı ilan edilmiş ve gaspçı Maxentius'u ortadan kaldırmakla görevlendirilmişti. İkinci Tetrarşi'nin bu yeni resmi yapısı Constantinus'un sadece sezar unvanına dair hakkını tanıyordu fakat o 310'dan 312'ye kadar hem Licinius'a verilen unvana hem de onun rolüne el koyduğu gibi merhum Galerius'un tanrısal hamisi Sol Invictus'u da kendisine mal etmişti. *Augustus*'ların hiçbiri Roma'da ikamet etmiyordu: Constantinus Galya'daki Arles ile Trier arasında mekik dokumaktaydı ve Licinius da sarayını Pannonia'daki Sirmium'da kurmuştu. Fakat her ikisi de Roma'ya göz koymuştu. Şehirde senato tarafından Constantinus'a adamış olan tak, Licinius'un gözünde ona karşı yapılmış büyük bir hakaretti. Roma ise Constantinus'u övmeye devam etti.

Roma'da *decennalia*'sını anmak üzere 315'te basılan sikkelerde Constantinus "Ebedi Prensin Mutlu Zaferine" (VICTORIAE LAETAE PRINC PERP) duasıyla yüceltilmişti. Bu, askerlerinin zafer kutlamaları sırasında yaptıkları tezahüratın bir yansıması olarak düşünülmelidir.

Constantinus'un *decennalia*'sını kutlayan hiçbir sikke Licinius'un kontrolündeki topraklardan basılmadığı gibi, bu olayın anısına dikilmiş günümüze kalan hiçbir yazıt yoktur. Bu, iki adam arasındaki ilişkilerin 313'ten beri iyice bozulduğunu göstermektedir. Belki de Bassianus'un terfi ettirilmesindeki amaç, Roma'yı *augustus*'ların hüküm alanından çıkarmak ve onları böylece yakınlaştırmak olabilir. Ancak daha ziyade Licinius'un kesinlikle reddedeceği bir imparatorluk soyu yarattıktan sonra Bassianus'a yardım bahanesiyle Constantinus'a bir *casus belli* [savaş nedeni] sağlayarak Licinius'u haklarından yoksun bırakacak bir manevraydı. Fakat beklenmedik bir şey meydana geldi: 315-316 kışında Constantinus'un ikinci bir çocuğu olacağı anlaşıldı. Arles'te, 7 Ağustos 316'da Constantinus olarak adlandırdığı bir oğlu dünyaya geldi. Çocuğun annesinin Fausta'nın olmadığını söyleyenler bulunmaktadır ve bu yorum geç kaynaklarda, özellikle iki yüzyıl sonra, 6. yüzyılda yazan Zosimos'un anlatısında karışıklığa yol açmıştır. Ancak Constantinus'un, ona ve oğullarına düşman kuzeni Iulianus (Dönek), Fausta'nın üç imparatorun da annesi olduğunu belirtecekti.

316'nın başında ve aslında genç Constantinus'un doğumundan hemen sonra ne olduğu, baba Constantinus'un daha geç tarihli propagandası yüzünden çarpıtılmıştır fakat Bassianus'un değerli bir kazanım olmaktan çıktığı, bunun yerine Constantinus'un oğlunun tahta geçişine tehdit teşkil etmeye başladığı açıktır. Licinius bunu fark etmişti ve *Origo Constantini*'ye göre Bassianus'u kendi teklifini kabul etmeye teşvik etmişti.

> Licinius'a sadık erkek kardeşi Senicio'nun etkisiyle Bassianus, Constantinus'a karşı silaha sarıldı. Henüz hazırlanırken ele geçirildi ve Constantinus'un emriyle suçlu bulunarak idam edildi. Komplodan sorumlu olan Senicio'nun cezasını çekmesi için teslimi istendiğinde Licinius reddetti ve böylece ikisi arasındaki barış bozuldu.

Constantinus, Bassianus'un pahasına istediği savaş sebebine şimdi sahip olmuştu. Licinius'un gerçekten Bassianus'u isyana teşvik ettiği ya da Bassianus'un silaha sarıldığı konusunda emin olamasak da (zira Constantinus, öldürttüğü Maximianus için benzer bir hikâye uydurmuştu), Licinius'un sonuçtan üzüntü duyduğuna dair bir emare yoktur. Batı ve doğu toprakları arasında sınır teşkil eden Emona'daki (Slovenya'daki

modern Lubliyana) Constantinus'un heykellerinin parçalanmasını emretti ve böylece savaş ilan etti.

Ekim 316'da ve tekrar Ocak 317'de iki *augustus*'un orduları savaşta karşı karşıya geldiler (bkz. Harita 5). Constantinus'un kuvvetleri görünüşe göre Drave ve Sava nehirleri arasındaki Cibalae'da (modern Vinkovci) ilk çarpışmadan galip çıkmışlardı fakat Sardica'nın güneydoğusunda bulunan Arda Ovası'ndaki ikinci karşılaşma diğeri kadar hesaplı değildi ve aynı derece belirsiz bir sonuçla bitti. *Origo Constantini*'nin anlatımı neredeyse dengelidir:

> İkisinin de ordusu Cibalae düzlüğüne vardı. Licinius'un piyade ve süvariden müteşekkil 25.000 askeri vardı; Constantinus ise 20.000 piyade ve atlıya komuta ediyordu. Licinius'un 20.000 piyadesi ve zırhlı süvarilerinin bir kısmının öldüğü sonucu belirsiz bir çarpışmadan sonra, Licinius gece karanlığından yararlanarak süvarilerinin büyük bölümüyle Sirmium'a kaçtı. Burada eşini, oğlunu ve hazinesini aldıktan sonra Dacia'ya geçti. Sınır komutanı Valens'i sezar yaptı. Ardından Valens Hadrianopolis'te büyük bir kuvvet toplayınca Philippopolis'te* konuşlanmış Constantinus'a barış görüşmesi yapmak için elçiler gönderdi. Elçiler eli boş döndü ve yeniden savaş haline geçince bu sefer Arda Ovası'nda çarpıştılar. Uzun ve sonucu belirsiz bir savaştan sonra Licinius'un askerleri pes edip karanlıkta kaçmaya başladılar. Licinius ve Valens, Constantinus'un kendilerini Byzantion'a kadar takip edeceğine inanarak –ki doğruydu– Berroea'ya [günümüzde Yunanistan'daki Veria] doğru ilerlediler. Dolayısıyla Constantinus hızla hareket ederken Licinius'un geride kaldığını öğrendi. Askerleri savaştan ve zorla yürütülmekten yorgun düşmüşken, bundan sonra istenileni yapacağını açıklayan Licinius, elçi olarak gönderdiği Menstrianus aracılığıyla barış teklifinde bulundu. Valens'in eski rütbesini geri almasına izin verildi ve bu yapıldıktan sonra iki imparator arasında barış imzalandı; Licinius Oriens, Asia, Thracia, Aşağı Moesia ve Scythia eyaletlerini elinde tuttu.

Bunun anlamı, Constantinus'un Trakya'nın batısındaki Balkan topraklarını elde etmiş olduğuydu. Doğduğu bölge olan Moesia ve Pannonia yanında Yunanistan'ın tümü artık kendisine aitti. Bu ciddi bir tavizdi ve Licinius'un kuvvetlerinin, *Origo*'daki (abartılı) rakamların ileri sürdüğü kadar tükenmiş olduğunu akla getirmektedir. Zosimos (2:18-19) sava-

* Yer olarak Philippi de önerilmiştir; Harita 5'e bakınız. Savaşın cereyan ettiği yere bakılırsa Philippopolis (modern Plovdiv, Bulgaristan) daha anlamlıdır.

şın bilhassa şiddetli geçtiğini öne sürer ve aynı şekilde yüksek rakamlar verir. Çok daha geç bir kaynak olan Petrus Patricius, Licinius'un hile yaparak doğrudan Byzantion'a gitmek yerine Berroea'ya yönelmekle Constantinus'un hazinesini ve katarını ele geçirmeyi başardığını, bundan dolayı da Constantinus'un üçüncü bir savaş için bastırmasını engelleyerek elini zayıflattığını öne sürmüştür. Valens'in rütbe indirimi, onun daha sonra öldürülmesini emredecek Licinius için daha önemsiz bir tavizdi. Sezarlar açıkça harcanabilir kişilerdi; *augustus*'ların oğulları olmadıkları sürece onların son oyunlarında piyondan başka bir şey değillerdi.

Sardica'da, 1 Mart 317'de barış *augustus*'ların oğullarının hep birlikte sezarlığa terfi ettirilmeleriyle onaylandı. Constantinus tartışmasız olarak kıdemli *augustus* olarak tanındı ve yeni başkentini Sardica'da kurdu. Sonraki yedi yılın büyük bir bölümünde burada ikamet etti; oğulları ise Galya'ya gönderildi. Crispus Trier'deki saraya başkanlık edecekti. Licinius daha doğuya çekilerek önceleri Diocletianus, Galerius ve yakın zamanda da Maximinus Daia'ya ev sahipliği yapmış Nikomedia'da sarayını kurdu. İmparatorlar birbirleri adına sikke darp etmeyi sürdürdüler. Sikkelerin arka yüzünde Licinius, Constantinus'un koruyucu tanrısı Sol ile, Constantinus da Licinius'un koruyucu tanrısı Jupiter ile birlikte görülür. Ancak iki imparator da ortak yönetimden memnun değildi ve bir üstünlük savaşı ikisini de memnun edecekti. Bu savaş 316-317'dekinin aksine, imparatorların koruyucu tanrıları arasında bir çarpışma olacaktı, zira o sırada artık Constantinus açıkça bir Hıristiyandı.

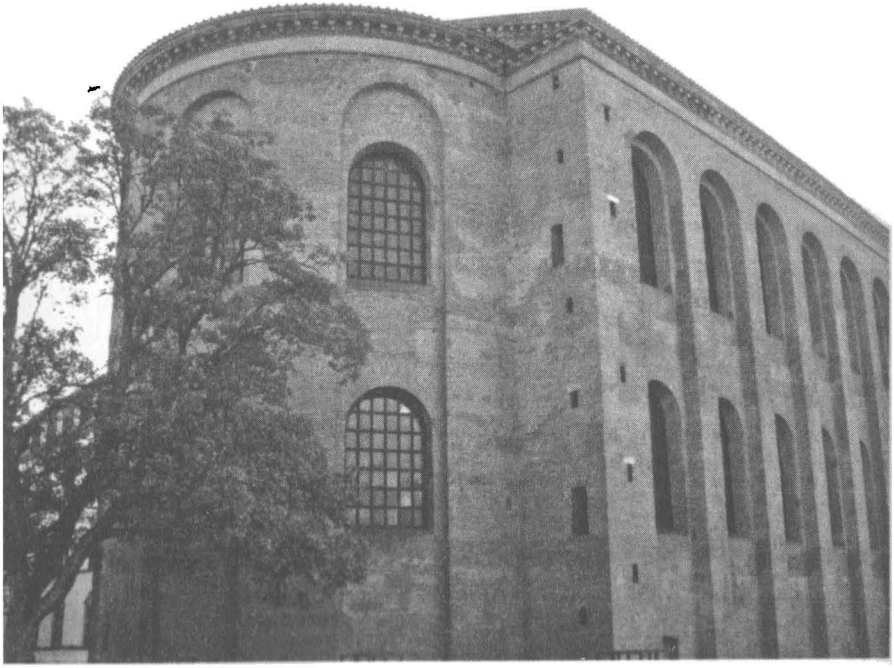
21. Tetrarşi ortaklarını üzerinde Jupiter ve Hercules resmedilmiş bir sunakta kurban törenine katılırken gösteren Galerius Takı'ndan detay (yazarın fotoğrafı).

22. Bir Herculius lejyonundan askere ait kalkanın nişanını gösteren Galerius Takı'ndan detay (yazarın fotoğrafı).

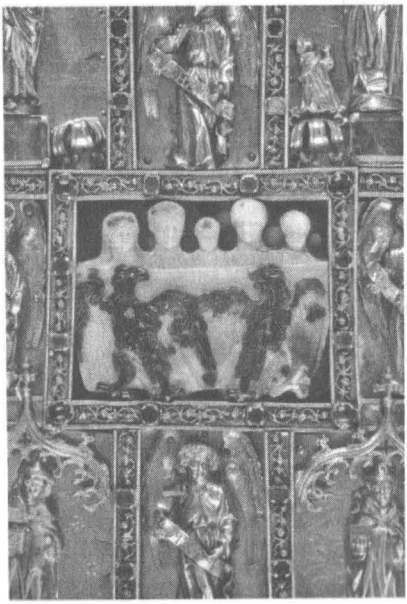
23. Roma Forumu'ndan dikilmiş Tetrarşi ortaklarına ait sütunlar burada Roma'daki Constantinus Takı'nın kuzey cephesinin doğu ucunda kabartma olarak gösterilmiştir (yazarın fotoğrafı).

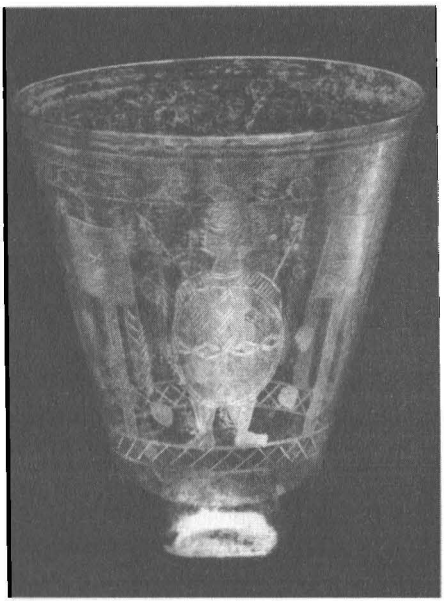
24. Trier'deki Constantinus Bazilikası'nın dış görünümü. Kabul salonu kısa süre sonra kiliseye çevrilmiştir. Mevcut yapı yeniden inşa edilmiştir.

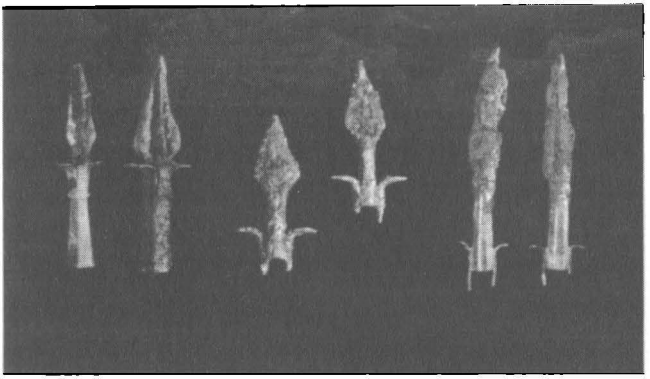
25. Sıklıkla Helena olarak tanımlanan incili kadın. Trier'deki imparatorluk ikametgâhının yatak odası olarak tanımlanmış yapının resimli tavan panellerinden detay.

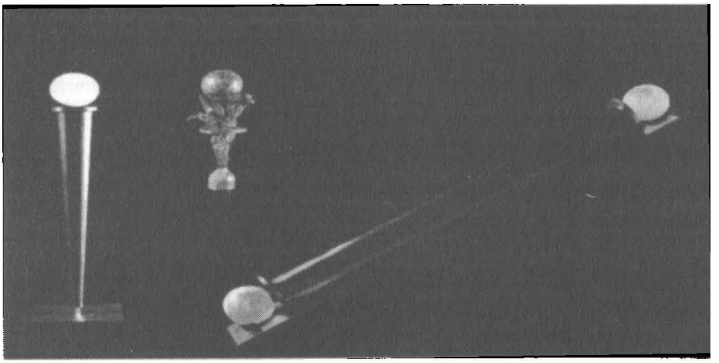
26. Ada Akiği adı da verilen Kartal Akiği Trier Stadtbibliothek'te korunmaktadır.

27. Cologne Römisch-Germanisches Museum'dan kalkan süslemelerini gösteren yeşil camdan büyük bardak (Römisch-Germanisches Museum zu Köln).

28. Roma'daki Palatinus Tepesi kazılarında ortaya çıkarılmış Maxentius'un imparatorluk alametleri olan tören mızraklarının tepeleri.

29. Maxentius'un imparatorluk alametleri: Roma'daki Palatinus Tepesi kazılarında ele geçmiş cam küreler.

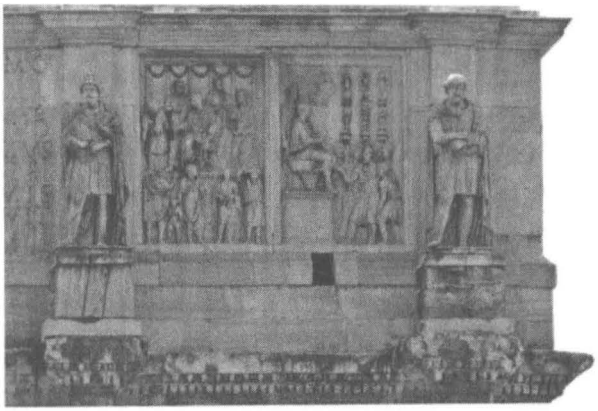
30. Roma Capitol Müzesi'ndeki Romulus ve Remus'u emziren dişi kurdu tasvir eden tunç heykel Lupa Capitolina. Yakın zamanda Ortaçağ kopyası olduğu ortaya çıkmıştır (yazarın fotoğrafı).

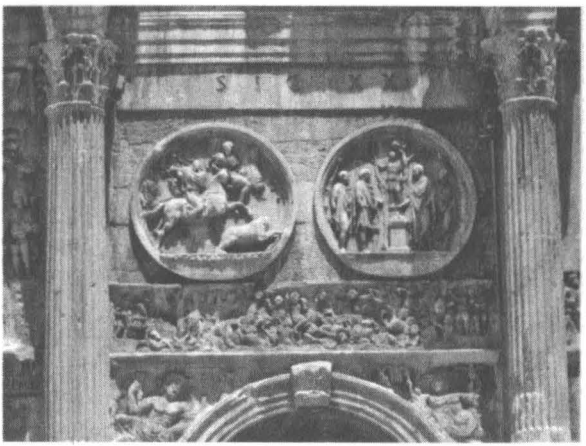
31. Roma Capitol Müzesi'ndeki devasa Constantinus heykelinin parçaları (yazarın fotoğrafı).

32. Constantinus Takı güney cephesi Roma (yazarın fotoğrafı).

33. İmparatoru hediyeler ve paylar dağıtırken, mağlupları da dört sancak altında boyun eğmiş halde gösteren Constaninus Takı kuzey cephesi üst sıra panelleri. Paneller Marcus Aurelius, her iki yandaki serbest barbar heykelleri Traianus dönemindendir (yazarın fotoğrafı).

34. Constantinus Takı güney cephesindeki Hadrianus dönemine ait iki yuvarlak panel bir ayı avını betimler. At üzerindeki imparator mızrağını kaldırmış halde gösterilmiştir. Ava şükran için Diana'ya kurban kesilmektedir. Alttaki Constantinus dönemi frizi Milvius Köprüsü Savaşı'nı tasvir eder. Yukarıdaki Sic XX yazıtı imparatorun yirmi yıl hüküm sürmesi için bir duadır (yazarın fotoğrafı).

35. Constantinus Takı üzerindeki adak yazıtı (yazarın fotoğrafı).

36. Constantinus Takı'nın doğu yanı. Ortadaki yuvarlak panelde Sol bir *quadriga* içinde Constantinus'un Roma'ya resmi girişini tasvir eden bir kabartmanın üzerinde yükselmektedir.

37. Constantinus'u bir ışın ya da güneş tacı takmış halde gösteren altın sikke.

38. Sol ve Constaninus'u çift olarak gösteren Ticinium'da 315-316'da basılmış altın madalyon. Yüz özellikleri aynıdır ve benzersiz şekilde sola bakmaktadırlar. Çok benzer bir betim ilk kez 313'te Ticinium'da basılmış bir dokuz *solidus*'luk madalyon üzerinde kullanılmıştır (The Trustees of the British Museum).

39. Paris'teki Biblothèque nationale de France'daki Licinius Akiği (Biblothèque nationale; Paris, Fransa/Giraudon/The Bridgeman Sanat Kütüphanesi).

40. Bir *quadriga* içinde duran Nero'yu Sol olarak betimleyen altın levha (Hermitage Müzesi, St. Petersburg).

7. Bölüm

Constantinus'un Din Değiştirmesi

Tek ve "en büyük" tanrıya ibadet etmek üzere yetiştirilen tektanrıcı ana-babanın oğlu olan Constantinus, imparatorluğun en hızlı büyüyen inancı Hıristiyanlığı kucaklamak için ideal bir adaydı. John Lofland'ın 1960'larda etraflıca incelediği Moon Tarikatı müritlerinde ("Moonies") gözlemlediği üzere, din değiştirme en rahat biçimde akrabaları, arkadaşları, meslektaşlarıyla halihazırda ilişkileri bulunan potansiyel adayların dahil olduğu gruplarda gerçekleşmektedir. Üstelik din değiştirme süreci kişinin yeni inancını ve onun yabancılığını algılayış biçimini değiştirir. Örneğin Lofland yeni Moon Tarikatı üyelerinin görüşlerini değiştirdiklerine ve kült karşısında bir kez bile çelişki yaşamadıklarını iddia ettiklerine şahit olmuştur. Hıristiyanlığı kabul eden ve on yıl boyunca Hıristiyan entelektüelleri arasında yaşayan Constantinus, artık seçimini tuhaf görmüyor, bunun uzun bir süreç olduğunu da düşünmüyordu. Tanrısını belirlemek ve eski görüşleriyle şimdikiler arasındaki çelişkileri yumuşatmak için içine girdiği mücadelenin öyküsü yerine, din değiştirmeyi teşvik edenlerin adamakıllı kabul edip yayabileceği bir hikâye anlattı. Bu kişilerin arasında önde gelenlerden biri, Constantinus'un din değiştirmesiyle ilgili anlatımı o tarihten beri kabul edilen Eusebios'tu. Milvius Köprüsü Savaşı'ndan önce imparatora beliren görümle ilgili hikâyesi yüzyıllar boyunca varlığını sürdürmüştür.

Dördüncü Roma olan ABD'yi 21. yüzyılın ilk on yılında izleyenler din değiştirme ve kefaret öykülerine aşinadır. Batı Avrupalı siyasetçiler dini inançlarını saklamak için ellerinden geleni yaparken,* Amerika Birleşik

---

* Tanrı'nın kendisine savaş için yol gösterdiğini itiraf eden fakat bunu siyasi görevini bıraktıktan sonra yapan [eski İngiltere başbakanı] Tony Blair hariç. Örnek teşkil eden "aday," kefareti 1986 yılında belli bir anda, fakat aynı zamanda evlendiği 1977'den itibaren adım adım gerçekleştiği söylenen Goerge W. Bush'tur. Bununla

Devletleri'nin yönetimine talip olanlar kendi inançlarını kabul etmekte, orta yaş ciddiyetiyle gençlikteki düşüncesizliklerine dair itirafları yan yana koyarak açıkça, yüksek sesle ilan etmektedirler. Güçlüler için din değiştirme Pavlus'unki gibidir: On yılların getirdiği kademeli bir gelişme yerine, bir aydınlanma ânı. Bu an belirleyicidir, çünkü muktedir olan kararlarını hızla ve inanarak almalıdır. O aydınlanma ânı, "aday" ile ona daha yüksek bir makama ulaşması için rehberlik ederken aynı zamanda doğrudan ve düzenli bir metanet ve ilham kaynağı olarak kalacak yüce bir güç, yani *summus deus* arasındaki yakın ilişkiyi ortaya koyar.

Fakat din değiştirme asla anlık bir olay değildir; sadece tefekküre başvurulduğu ve konunun önemi sonradan kavrandığı takdirde süreklilik kazanır. Belli bir aydınlanmayla din değiştirme, sosyologlar tarafından "dönüm noktası paradigması [*peripety paradigm*]" olarak tanımlanmıştır. Oyun yazarları ve kompozisyon şekillerini inceleyenler tarafından kullanılan terim, edebiyatta ya da bir hayatın öyküsünü anlatırken beklenebilecek ani bir değişim anını ifade eder. Constantinus'un din değiştirmesine gelince bu, Eusebios'un anlatımında, imparatorun kendi hikâyesini erken 4. yüzyılın bir din adamı olarak Eusebios'un algıladığı anlamda sunuşudur. Eusebios Milvius Köprüsü'ne giden yolu, Şam'a ulaşanla eşitleme konusunda kendinden emindir. Eğer Eusebios din değiştirmenin kişiyi tanrıya yakınlaştıracak ömür boyu süren bir süreç olduğunu anlasaydı, bunu kendi zamanında Kuzey Afrika'nın çöllerinde ortaya çıkmış olan, söz konusu süreci kolaylaştırıp eksiksiz hale getirmeye yönelik manastır hayatıyla eşleştirebilirdi. İlk manastır kahramanı Antonius'un (ö. MS 356) hayat hikâyesi Eusebios'un ölümünden

---

birlikte 1991'e gelindiğinde, babası başkan H.W. Bush'un Kraliçe II. Elizabeth için düzenlediği devlet yemeğine katıldığı sırada sorunlarının tamamen çözülmemiş olduğu açıktı. 2008 başkanlık seçimleri sırasında Demokratlar'ın adayı olan Barack Obama'nın Haziran 2007'de yaptığı bir seçim konuşması da paradigmatiktir: "Bir Pazar günü, elimin altındaki temiz ceketlerden birini sırtıma geçirdim ve Chicago'nun Güney Yakası'ndaki 95. Cadde'de bulunan Trinity United İsa Kilisesi'ne gittim ve burada Papaz Jeremiah A. Wright'ın "Umudun Cesareti" başlıklı [aynı zamanda Obama'nın ikinci kitabına verdiği başlık] vaazını dinledim. O vaazda beni İsa diye biriyle tanıştırdı. Günahlarımın affedilebileceğini öğrendim. Eğer ona güvenirsem, zayıflığımdan dolayı kendi başıma başaramayacağım şeylerin üstesinden benimle birlikte geleceğini öğrendim. Ve *zamanla* [benim vurgum] inancın, yorgunlar için bir teselliden, ölüme karşı bir engelden daha fazlası, daha ziyade dünyanın ve kendi hayatımın aktif ve somut bir aracı olduğunu görmeye başladım." Obama'nın öyküsü bir tarih içermediğinden daha ikna edicidir.

sonra kaleme alınmıştı. Bir 4. yüzyıl manevi biyografisi örneği olarak Eusebios'un *Constantinus'un Hayatı* ile karşılaştırılabilir. Fakat Constantinus münzevi bir kahraman değildi. Dünyevi iktidar işlerine bulaşmıştı ve din değiştirmesi Hıristiyan Kilisesi'nin kendisine zulmedenlere karşı zaferine eşlik etti. Bu zafer, Constantinus'un hayatının son yirmi yılındaki çabalarına rağmen öldüğü sırada kırılgandı ve yarım kalmıştı.

Hıristiyan Eğitimi

Constantinus, 312 gibi erken bir tarihte Hıristiyanların tanrısını, en yüce tanrı *summus deus*'un bir tezahürü gibi algılamış olabilir. Hıristiyanlar bunu kendilerine yapılan yakın tarihli zulümlerin kabulü ve sona erişi olarak görmüşlerdi. Fakat o sırada Constantinus Hıristiyan mıydı? 312'deki olaylar sayesinde mi din değiştirmişti? Bu sorular cevaplanamaz, zira hatalı bir çerçeveye oturtulmuşlardır. Constantinus'un 312'den sonraki eylemleri, imparatorluğundaki Hıristiyanlara sempati duyan ve ilgi gösteren bir adamı açığa vurmaktadır. Tetrarkların inananları şiddetle takip ettikleri zaman bile, babası gibi o da topraklarında Hıristiyanlara zulmedilmesini yasakladı. Constantinus'un amacı sadece farklı dini topluluklar arasındaki şiddeti sona erdirmek değildi. Milvius Köprüsü Savaşı'ndan kısa süre sonra yazdığı mektuplar, imparatorun tanrının gazabına maruz kalacağı endişesiyle Hıristiyan toplumu içindeki hizipleşmeyi bitirme arzusunu ortaya koymaktadır. Onun bu duyarlılığı mektupların kendisi kadar gerçektir, çünkü Constantinus'un *summus deus*'u, verdiği zaferi aynı şekilde geri de alabilen bir yüce varlık olarak kavradığını gösterir. Constantinus'un Hıristiyanlara karşı alakası, kendi girişimleri için tanrısal onay almak gibi pratik bir isteğe dayanıyordu ve bu da imparatorun Güneş'e ibadet edenlerin geleneksel ikonografisiyle tanımladığı *summus deus*'a saygıdan Hıristiyanların tanrısını hakiki "en yüce tanrı" olarak tanımasına doğru geçişini kolaylaştırmıştı. Süreç böyle işledi, zira Hıristiyanlar onun zaferleri sayesinde özgürlüklerine kavuşmuşlardı ve bunun sonucu olarak en güzel ve ikna edici konuşanlar Constantinus'un sarayında toplandılar.

Trier'de Constantinus'a katılan en dikkat çekici kişi ve Elizabeth DePalma Digeser'in ilgi çekici son araştırmasına göre belki de imparatorun

gelişen dini siyasetinin mimarı, Lactantius'tu. Digeser'e göre, eserlerine burada halihazırda sıkça değindiğimiz Lactantius 310 gibi erken bir tarihte Constantinus'un Trier'deki saray erkânı arasında bulunuyordu. O tarihte Constantinus'un oğlu Crispus'un öğretmeni olarak atanmıştı ve altı ya da yedi yaşındaki oğlana Latin edebiyatını öğretmekle yükümlüydü. (Digeser, haklı olarak gözlemlediği gibi, Lactantius'un Trier'e ancak 317'de geldiğini savunanların, artık Galya'yı idare eden neredeyse yetişkin yaştaki Crispus'un o yaşında neden temel eğitim aldığını açıklamak zorunda olduklarını belirtir, haklı olarak.) Dolayısıyla Lactantius Hıristiyanlık davası nedeniyle sergilenmiş şiddeti savunan en erken apolojetik [gerekçe bulucu yazın-e.] metin olan *De Mortibus Persecutorum*'u Galerius ve Licinius'un döneminde Nikomedia'da değil, Constantinus'un sarayında yazmıştı. Lactantius, Constantinus'u, tanrının, yakın zamana kadar dindaşlarına zulmedenleri cezalandıran bir aracı olarak görüyordu. Eserinin bölümlerini tamamladıkça imparatora okuyacaktı. İmparator ayrıca Lactantius'un ilk haliyle 305-310 arasında yazdığı *Divinae Institutiones*'i [Tanrısal Öğretiler] ilk duyanlar arasında olacaktı.

Divinae Institutiones, Büyük Zulüm'ü savunan özellikle Porphyrius ve Hierocles (bkz. *DI* 5.2.1) gibi filozoflara bir yanıt olarak Nikomedia'da açılır. Lactantius monoteizmin Roma'nın asıl dini olduğunu, birçok tanrının bulunduğu fikrinin yanlışlıkla ortaya atıldığını ileri sürmektedir. Gerçeği göremeyen filozofların ahmaklığına saldırır: Din ve bilgelik birbirinden ayrılamaz ve sadece Hıristiyanlık sayesinde gerçek bilgeliğe ulaşılabilir. Ancak tektanrı için diğer tanrıları reddeden kişi bilge ve adil olabilir. Porphyrius yerleşik ritüellere katılmayanlar üzerinde baskı kurulması taraftarıyken, Lactantius böyle sahte törenleri ölü insanlara ve şeytanlara tapınmak olarak teşhir ediyordu. Yedi kitaplık *Divinae Institutiones*'in beşinci kitabındaki bir ara sözde Lactantius, kitabın son çevirmenlerine göre (Bowen ve Garnsey, s. 46) "antik çağdan günümüze gelmiş benzerleri içindeki en ayrıntılı ve etkili dini özgürlük savunması"nı sunar. Ana mesajı, evrensel adalete ve Roma'nın kadim kurumlarının yeniden kurulmasına giden yolun zulüm değil hoşgörü olduğudur.

Lactantius'un ifadesiyle tektanrıcılık çoktanrıcılıktan üstündü ve uzun zamandan beri tektanrıcı olan fakat hâlâ tam anlamıyla Hıristiyanlığa geçmemiş olan Constantinus, Roma'ya hakikati ve adaleti ge-

tirme yolunda ilerliyordu. Bu nedenle 313-314'te Lactantius çalışmasını elden geçirdi ve imparatora şu sözlerle adadı:

> Tanrı adaleti eski yerine getirmen ve insan ırkını korumak için seni en yüksek mevkiye getirdiğinden beri, ey en kutsal imparator, tüm yalan öyküler artık gömüldü. Şimdi Roma dünyasının hükümdarı olduğuna göre biz Tanrı'ya ibadet edenler artık suçlu ve hain değiliz. Artık kimse Tanrı'nın adıyla bizi aşağılamıyor, kimse bize dinsiz demiyor... En yücenin inayeti sana en büyük gücü verdi ki dindarlığının hakikatiyle diğerlerinin zalim kararnamelerini feshet, yanlışı düzelt, babacan teveccühünle insanların güvenliğini sağla. Nihayet Tanrı'nın ilahi gücüyle def ettiği böyle kötü insanları kamu hayatından çıkar ki herkes gerçek görkemin ne olduğunu açıkça görsün... Kötülüklerinin cezasını ödüyorlar ve ödeyecekler; sen Tanrı'nın güçlü sağ eli tarafından tüm tehlikelerden korunuyorsun... çünkü erdem (*virtus*) ve dindarlığın özel niteliklerini sadece sen sergiliyorsun.

Lactantius'un eserlerinin Constantinus üzerinde derin bir etkisi olmuştur. Digeser'in gösterdiği gibi, *Divinae Institutiones* kısa sürede imparatorun mektuplarıyla söylevlerinde başvurduğu dil ve fikirler için bir kaynak haline geldi. Constantinus'un Hıristiyan eğitimi ve Lactantius'un etkisine dair çarpıcı bir içgörü, imparatorun yılı belirsiz bir Kutsal Cuma töreninde irat ettiği *Azizlere Hitabe* başlıklı nutkudur. Eserin son çevirmeni vaazı 315 yılına yerleştirir ve Roma halkına irat edildiğini düşünür fakat diğer çevirmenler çoğunlukla daha geç bir tarihi (321, 324, 325 ve 328) kabul etmektedir. Kesin tarihi ne olursa olsun –buna daha sonra döneceğiz– nutuk, Constantinus'un Hıristiyan eğitiminde oldukça yol almasından sonra verilmişti, zira düşünce ve terminoloji açısından Lactantius'un *Divinae Institutiones*'ine benzemektedir. İmparatorun nutkunun felsefi içeriği aynı zamanda Platon'un *Timaios*'u hakkında bir yoruma da çok şey borçludur. Bu yorum, yazarı Calcidius tarafından Lactantius'tan sonra imparatorun en yakın Hıristiyan danışmanı olan Cordoba'lı Ossius'a adanmıştı. Nutku sıklıkla Constantinus'un kendisi yerine Ossius ya da Lactantius'a atfetme girişimleri olmuştur fakat bu, modern devlet adamlarının kendi konuşmalarını hazırlamadıklarını ileri sürmeye benzer faydasız bir uğraştır. Nutkun konuları ve bunları ifade eden dil bizzat imparatora aittir. Bunları 315'e gelindiğinde benimsemişti ve sonraki on yıl içinde geliştirmeye devam edecekti. Constantinus tesirli bir gözlemle söylevini bitirir (*Oration* 26): Roma vatandaşları Con-

stantinus'un aracılığıyla zafer bahşeden Hıristiyan tanrısının utkusuna şahit olmuştur fakat kendi başarısı için hem herkesin önünde hem de özel olarak dua etmeyi sürdürmelidirler:

> Gerçekten de savaşlara şahit oldular ve Tanrı'nın takdirinin halkı zaferle ödüllendirdiği çarpışmayı izlediler ve dualarımıza cevaben Tanrı'nın kendileriyle işbirliği yaptığını gördüler. Çünkü dürüst dua yenilmez bir şeydir ve mukaddes sevgisini gösteren kimse bu emelinden dolayı hayal kırıklığı yaşamaz... Takva peşinde olanlar, herkesin Kurtarıcı'sına selametimiz ve kamu işlerinin iyi gitmesi için şükranlarını sunmalıdır. Aynı zamanda birbirleri için İsa'ya dualar ve ayinlerle temennide bulunmalılar ki bize yardım etsin. Çünkü o yenilmez bir müttefik ve dürüstlerin savunucusudur; kendisi en iyi yargıç, ölümsüzlüğe rehber ve ebedi yaşamı bağışlayandır.

Batan Güneş?

Lactantius üçüncü ve kısa bir çalışması olan, *Divinae Institutiones* ve *De Mortibus Persecutorum*'dan sonra yazılmış *De Ira Dei*'de [Tanrı'nın Gazabı Üzerine] Hıristiyanlığa geçmek için izlenmesi gereken yolu tarif eder: Kişi sahte dinleri bilecek ve reddedecektir. Ardından tek ve en yüce tanrıyı net olarak idrak edecek, İsa'nın "onun tarafından dünyaya gönderilmiş hizmetkârı ve habercisi" olduğunu kabul edecektir. Constantinus'un Hıristiyan eğitimi onu bu yola sokarak sezgileri için entelektüel bir çerçeve sağlamış ve politikasını şekillendirmiştir. Devlet zoruyla törenlerin icra edilmesini değil, daha ziyade tek "en yüce tanrıya" dua etmenin yararını savunmuştur.

Daha geniş bir kitle için Constantinus Güneş'e olan bağlılığını geç Roma imparatorluk sanatının geleneksel dilini kullanarak yansıtmıştır. Böyle bir bağlantının hanedan temelli tek başına iktidar iddialarına katkı sağlayacağı bir politika açısından avantajları vardı. Sol, Constantinus'un kendisine ata olarak seçtiği Claudius Gothicus'un hamisiydi ve Tetrarşi'den önce, özellikle Aurelianus ve Probus (MS 276-282) gibi tek başına iktidar olmuş imparatorların imparatorluk ikonografisine hâkimdi. Üstelik Sol, "en yüce tanrı"nın temsili için uygun semboller kanonuna gayet iyi yerleşmişti. Fakat Constantinus şunun da farkındaydı: Hıristiyanlar için İsa gerçek Güneş'ti ve kendisinin Sol'ü kullanması,

herkes tarafından kabul edilebilir olan tanrısal hamisi hakkında bir mesajdı, ya da daha doğrusu, kişisel görüşleri değişen ve iktidar üzerindeki hâkimiyeti pekişen Constantinus dışında herkes tarafından.

Eğer Sol 317'ye kadar Constantinus'un kamu önündeki hamisi, koruyucusu ve yoldaşı olmuşsa da, artık Constantinus'un özelinde ibadet ettiği tanrı değildi. Constantinus kişisel olarak, –Sol ile hiçbir ilgisi bulunmayan– *khi-rho* sembolünü taşıdığı tanrıya bağlı olduğuna dair kapsamlı işaretleri uzun zamandan beri veriyordu. Eusebios *Constantinus'un Hayatı*'nda, aşağıda tamamı verilen bir pasajda Constantinus'un *khi-rho*'yu, yani zafer işaretini miğferinde taşıdığını ileri sürer. Aslında *khi-rho* gerçekten de muhtemelen 315'te Ticinum'da yapılmış gümüş bir madalyon üzerinde, imparatorun miğferinde görülmektedir. Madalyon Constantinus'un *decennalia*'sı anısına ve onun en seçkin takipçileri, büyük olasılıkla subayları arasında dağıtmak için üretilmişti. Miğferin kendisi yüksek sorgucu ve değerli taşlarla bezenmiş enine bağlantıya sahip yeni bir tiptir. Anlaşıldığı kadarıyla bu işaret ilk kez gümüş madalyonlardan kısa süre önce bronz sikkelerin üzerinde görülmektedir ve bazı sikkeler *khi-rho*'yu miğferin sorgucu yerine yan yüzüne yerleştirir. Sikkeler her daim tartışmalı olmuştur; dolayısıyla Constantinus'un miğferindeki İsa işaretinin Hollanda'da yakın zamanda keşfedilmesi çok büyük önem taşımaktadır. Buluntu yeri bunun Constantinus'a ait olamayacağını güçlü bir şekilde göstermektedir ve miğferin imparatorun saltanatı kadar erken bir tarihe ait olduğu kesin değildir; muhtemelen geç 4. ya da erken 5. yüzyıla yerleştirilmelidir. Fakat Milvius Köprüsü Savaşı'ndan sonra Constantinus'un yaymaya çabaladığı sembolizmin, daha sonraki Hıristiyan haleflerinin silah ve zırhlarında alenen benimsendiği açıktır.

Constantinus resmen İsa'yı tanıyınca, Sol yavaş yavaş sikkelerinden kaybolmuştur. İlk olarak yeni sezarların imparatorlar heyetine terfi edilmelerinden kısa süre sonra basılan büyük bronz sikkelerden çıkarılmıştır. Sol aralıklı olarak altın sikkelerde, özelikle 320-321'de Ticinum, 320-323'te Sirmium ve 325'te Antiokheia'daki darphanelerden gelenlerde karşımıza çıkar. 317-318'den sonra ast imparatorlarla sınırlı olan sikkenin ön yüzündeki ışın tacı, 324-326'dan sonra tamamen ortadan kalkar. Dolayısıyla Sol'ün kaybolması, Constantinus'un sadece son on yılında kesinleşecek din değiştirmesi gibi aşamalı olmuştur. Bundan önce amacı Hıristiyanlığı değil, dinsel hoşgörüyü teşvik etmekti.

Hoşgörünün Yasalaşması

İmparator da dahil her türden tektanrıcı aynı "en yüce tanrıya" dua ediyordu ve diğer kültlerle aynı ayrıcalıkları Hıristiyanlara sağlamaya kararlı olan Constantinus, onlara yazarken bunu kabul etmişti. Bu, bazıları iki geç tarihli Roma kanun derlemesi olan Theodosius (aşağıda *CTh* olara kısaltılmıştır) ve Iustinianus kodekslerinde korunmuş kanunlar açıktır. Kodekslerdeki 300'den fazla madde Constantinus'a atfedilir; hepsi 312'den sonrasına ve bunlardan dörtte üçü de 324'ten öncesine aittir. 313'e tarihlenen en erkeni (*CTh* 16.2.1-2) enerjilerini sadece inancın yayılması ve duaya harcamaları için Hıristiyan ruhban sınıfını da diğer dinlerin rahipleri gibi mecburi kamu hizmetinden muaf tutar. Bu erken tarihli yasalardan bahsederken belirtilmesi gereken önemli bir nokta, özellikle Hıristiyanlığa mahsus bir gündeme sahip olmamalarıdır. Bunun yerine belirli Hıristiyanları ve rahipleri destekleyerek onların kendi cemaatlerinin çıkarlarını korumaları sağlanmıştır. Artık Hıristiyanların hakları da diğer vatandaşlarınki gibi, hem mevcut yasaları hem de yenilerini yorumlayacak güçlü hamiler tarafından korunacaktı. Constantinus Hıristiyanlığı değil, hoşgörüyü yasalaştırıyordu. 313 tarihli Milano hoşgörü fermanına uygun olarak piskoposların davalara bakabileceği ilan edildi. Bunun sonucunda Hıristiyanlar davalarını artık yakın zamana kadar cemaatlerine zulüm uygulamış olanlara götürmek zorunda kalmıyordu. 318 yılında bir Hıristiyan'ın, isterse davasının normalde o davaya bakan merci olan kamu yargıcı yerine piskoposluk mahkemesi tarafından görülmesini isteyebileceği hükme bağlandı (*CTh* 16.2.1). Bu kararda güçlünün isteklerine karşı zayıf olanları koruma amacı sezilebilir. 319'da piskoposların yargılama yetkisi genel bir ferman şeklinde değil, Lucania ve Bruttium'da yaşayan (modern Kalabriya) memur Octavianus'un resmi başvurusuna cevaben bir kararnamede tekrarlanmıştır (*CTh* 16.2.2). Daha sonra, 321'de, Constantinus'un yakın dostu piskopos Ossius'a gönderilmiş bir kararnameyle, diğer yüksek memurlara verilen bir yetki piskoposlara tanınarak kiliselerinde köleleri azat etme izni verilmiştir (*CTh* 4.7.1).

Evlilik ve bekârlıkla ilgili 320'de getirilen yasaların Hıristiyan odaklı bir yasama gündemine dair açık bir kanıt olduğu sıklıkla yazılmıştır. Şüphesiz Constantinus Augustus'un ahlaki tutumunu ileri taşımak ve

resmen evli çiftlerin çocuk sahibi olmasını teşvik etmek üzere MS 9'da çıkardığı *lex Papia Poppaea*'nın bazı hükümlerini yürürlükten kaldıran ilk imparatordur. Constantinus çocuksuzlara ve bekârlara yönelik cezaları iptal etti; böylece bekârlar "evli erkekler arasında sayılıyorlarmış ve evlilik bağıyla destekleniyorlarmış gibi yaşayabileceklerdi" (*CTh* 8.16.1). Fakat bu cezalar zaten sert değildi ve sadece çok nadiren verilmiş olmalıydı. Örneğin Nisan 320'den sonra bekâr bir erkek ya da kadın kendisine altıncı dereceden daha uzak akrabalarından mülk edinebiliyordu. Üstelik eğer bir kişi halihazırda evliyse, mevcut yasa geçerliliğini koruyordu. Hıristiyan olsun ya da olmasın çocuksuz bir aile Constantinus'un yeni yasasından yararlanamıyordu. Yine de yasa, bekârlığı Hıristiyanlar için bir lütuf sayan Eusebios (*VC* 2.26) ve diğerleri tarafından, yüze vurulan damgaları yasaklayan yasa gibi övülmüştür:

> Eğer herhangi biri suçunun niteliğine uygun olarak arenaya ya da madenlere mahkûm edilirse yüzü damgalanmayacaktır, çünkü suçun cezası ellerine ve baldırlarına aynı işaretle damgalanabilecektir. Böylece ilahi güzelliğin suretinde yaratılmış olan yüz bozulmayacaktır.

İlahi güzelliğin suretinde yaratılmış olanlar yine de gladyatör karşısına çıkarak ve köle maden işçisi olarak ölümle karşı karşıya geliyorlardı. Ölüm cezası olarak uygulanan çarmıha germeyi yasaklayan bir kanun bulunmamıştır; 330'larda kendisini Kıbrıs hükümdarı olarak ilan etmiş birinin çarmıha gerildiğini biliyoruz (bkz. s. 264).

Constantinus'un olgunlaşmakta olan inancı tarafından en açık şekilde şekillendirilmesi muhtemel kanunları çocuklara yöneliktir. Bekârlar yeni hakların tadını çıkarırken, evli ve çocuklu olanlar da bundan payını almıştır. Hem Constantinus hem de Licinius'a atfedilen 315 tarihli bir kanun, çocuklarını yetiştiremeyecek kadar yoksul olduklarını bildirenlere yiyecek ve kıyafet verileceğini belirtmektedir (*CTh* 11.27.1). Constantinus'un adını taşıyan 322 tarihli bir başka yasa çocuklarını satmayı düşünenlere yöneliktir (*CTh* 11.27.2). Yasanın amacı çocukların teşhiri ve satışını engellemekti, ancak bu türden uygulamaları yasaklama noktasına kadar varamamıştır. Aynı şekilde, babasının rızasıyla öksüz bir çocuğu alıp büyüten kim olursa olsun, arzusuna göre söz konusu çocuğu kendi evladı ya da kölesi olarak yanında tutma hakkına sahipti (*CTh* 5.9.1). Bu

ikinci hüküm 331'de, Constantinus artık bir çocuk olmayan öz oğlunun ölümünü hazırladıktan birkaç yıl sonra yürürlüğe konulmuştu.

Arınma törenleriyle ilgili 323'e ait bir kanun özellikle ilginçtir, zira Hıristiyanları korumakla görevli rahiplerin de her zaman zulümden muaf olmadıklarını göstermektedir (*CTh* 5.9.1). 25 Aralık 323'te –tarihin önemi netleşecektir– Hıristiyan rahiplerin geleneksel arınma ritüellerinden muaf oldukları kabul edildi. Kararname kurban kesmeye yönelik genel bir yasak değildi; bunun yerine rahipleri ve diğerlerini devlet dinine katılmaya zorlayanları cezalandırmak için çıkarılmıştı. Zalim imparatorların yönetiminde kurban devlete sadakatin turnusol kâğıdı olmuştu ve Constantinus'un yasalaştırdığı madde yerel memurlar tarafından uygulanan zorunlu katılımın aleyhindeydi. Bu kuşkusuz Licinius'un topraklarındakileri hedef alıyordu ve buna birazdan döneceğiz. Constantinus kurban sunusu için bir yasaklama getirmemişti, zira bu hoşgörü fermanına ters düşecekti. Ancak belli ki kurbandan caydırma ve duayı teşvik etme arzusundaydı. Görünüşe göre kan akıtılan kurban törenlerine katılmaktan kaçınmış ve büyü kullananlar aleyhine kanunlar çıkarmıştı. Bununla birlikte tapınakların genel olarak tahribiyle ilgili hiçbir emir vermemiştir. Tahrip edildiğini bildiğimiz üç tapınak ise dikkat çekiciydi. Bir tanesi Tanrı'nın İbrahim'e göründüğü Mamre meşeliğindeydi;* buraya bir kilise inşa edilecekti. İkinci tapınak eşcinsel ilişki ve tapınak fahişeliğinin teşvik edildiği Afrodit'e (Venus) adanmış Fenike'deki Aphaca'daydı (modern Afka). Bu tapınağın yıkılması en iyi şekilde Constantinus'un ahlaki yasası bağlamında anlaşılabilir. Üçüncü tapınak Asklepios'a ve daha sorunlu şekilde İsa'nın rakibi Tyana'lı Apollonios'a adanmıştı. Bu sonuncu tapınak muhtemelen Constantinus'un 324'teki zaferinden sonra resmi onay olmaksızın öfkeli Hıristiyanlar tarafından yıkılmıştı. Eusebios Mamre'deki kilise hakkında bilgi sahibidir, çünkü imparatorun inşa için mektubunu alan Filistinli piskoposlardan biri kendisiydi. Bununla birlikte "putların tapınaklarının ve suretlerinin her yerde tahrip edilişini" anlatırken abartmaktadır (*VC* 3.52-56). Pagan Libanios daha sonra içten bir kederle fakat doğru olarak tapınakların varlıklarını sürdürdüğünü ama sefalet çektiklerini gözlemlemişti. 321'de

* Kutsal Kitap'a göre Mamre meşeliği, Tanrı'nın İbrahim Peygamber'e görünüp onunla anlaşma yaptığı, Nil'den Fırat'a kadar bütün toprakları ona ve soyuna vaat ettiği yerdir - e.n.

Hıristiyanların mülklerini Kilise'ye bırakabilecekleri ilan edildi ve bunu da büyük bir eli açıklıkla yaptılar (*CTh* 16.2.4).

Hoşgörü İçin Mücadele

313'te Licinius, Constantinus ile aynı genel dini hoşgörü siyasetini izlemek konusunda anlaşmıştı ve çoğunlukla böyle yaptı. 317'de düşmanlıkların sona ermesinden sonra Licinius, Constantinus'u kıdemli imparator olarak tanıdı ve imparatorların konsülleri ortaklaşa tasdiklerinden de anlaşılacağı üzere bu anlaşma birkaç yıl sürdü. Onursal bir mevki olan konsüllük *augustus*'lar ve sezarlar arasında dönüyordu: 318'de Licinius ile Crispus, 319'da Constantinus ile Licinianus, 320'de Constantinus ile II. Constantinus ve 321'in ilk aylarında Licinius ile Licinianus konsül olmuşlardı. Bu süre zarfında Licinius ve oğlu herkesçe kabul edilebilecek şekilde "en yüce tanrı"nın tezahürü olarak Sol Invictus'a bağlılıklarını korumuşlardı. Salsovia'da [bugünkü Romanya'da Karadeniz yakınlarında] bir ordu karargâhında bulunan bir yazıt imparatorlar Licinius Augustus ve Licinius Caesar'ın (yani Licinianus), bir Sol heykelinin her yıl 25 Aralık'a denk gelen *dies Solis*'te ("Güneş'in Günü") kutsanmasını emrettiğini belirtir. Bu, ordunun dini takviminde (*feriale*) yer alan her Ocak'ta Jupiter'e yeni bir sunak adanmasına benzer bir karardı. Licinius duanın doğru ritüel uygulamalarından daha güçlü olduğuna inanmıyordu ve resmi dini teşvik için yeniden girişim başlattı. Constantinus'un sikkelerinde Sol'ün son büyük çaplı görünüşüyle çakışacak şekilde, Licinius'un bastırdığı sikkelerde de Jupiter tanrısal koruyucu ve yoldaş olarak tekrar ortaya çıktı. Bu durum iki imparator arasında ikinci ve nihai bir kırılmanın habercisiydi. 320'de Constantinus'un altın sikkelerinin ön yüzünde tanıdık dua ifadesi SOLI INVICTO COMITI bulunurken, Licinius IOVI CONSERVATORI ("[Licinius'un] koruyucusu Jupiter'e") lejandını tercih ediyordu. Arka yüzlerde ise rakipler, hasım tanrıları tarafından taçlandırılırken görülmekteydi.

Eğer Constantinus'un propagandasına inanacak olursak, kısa süre sonra Licinius Constantinus'un genel dini özgürlük isteklerini geri çevirmeye ve tanıdık bir şekilde Hıristiyanları sarayından atmaya başladı. Eusebios *Constantinus'un Hayatı*'nda bir dizi ilave kısa hikâyeyi yeniden

ortaya çıkan zulüm tehdidine kanıt olarak sunar: Kadınlar ve erkeklerin birlikte ibadet etmesi, kadınların (erkek) rahipler ve piskoposlardan talimat alması yasaklanmıştır. Piskoposlar kendi şehirlerinde kalacak ve kilise meclisleri toplayamayacaklardı. Hıristiyan ruhban sınıfına tanınmış vergi muafiyeti ve diğer ayrıcalıklar iptal edildi. En çarpıcı olanı, 320 ile 324 arasında yazılmış *Demonstratio evangelica* (İncil'in Kanıtı) eserinde Eusebios, İsa'ya inananların ve bu sebeple kurban sunmayı reddedenlerin, devlet memurları tarafından tekrar cezalandırıldığını bildirir. Licinius, Diocletianus'un açtığı yolu izleyen biri olarak gösterilmiştir. Onun elinin altındaki Hıristiyanların, araya girmesi için Constantinus'a başvurdukları iddia edilir. Constantinus'un siyasi muadiline savaş açma isteği için ikna edici bir neden sunan bu anlatım çok şüpheli görünmektedir. Eğer Hıristiyanlar için şartlar kötüleşiyorduysa –ve böyle olduğu hiçbir surette kesin değildir– Licinius'un topraklarından, o sırada Kuzey Afrika'daki bir mezhebi hizaya getirmeye çalışan Constantinus'unkilerin aksine hiçbir yeni şehit çıkmamıştı (buna s. 278'de döneceğiz).

"Güneş'in Günü" 25 Aralık'ı 323 yılından itibaren İsa'nın *dies natalis*'i ilan eden Constantinus, imparatorluk genelindeki tüm Hıristiyanları bu günde anma törenlerine katılmaktan muaf tutan bir genelde yayımladı. *Origo*'ya göre bunun hemen ardından "Licinius ve Constantinus arasında savaş yeniden patlak verdi." Constantinus, 317'de Licinius'tan aldığı Salonica'da hazırlıklara başladı. Eskiden Galerius'un başkenti olan şehirde Constantinus'un hemen kullanabileceği bir imparatorluk sarayı ve hipodrom vardı. Aynı zamanda Constantinus'un büyüttüğü ve donanmasını inşa ettiği muhteşem bir limana sahipti. Saldırı karadan ve denizden yapılacaktı, zira Licinius şu anda Marmara Denizi'nde konuşlanmış, Nikomedia ve Byzantion arasında mekik dokuyordu. Salonica'da konuşlandığı sırada Constantinus, 323 baharında Tuna'yı geçerek Moesia ve Trakya'yı yağmalayıp birçok esir almış Rausimodus adlı birinin liderliğindeki Sarmat ordusunun işgaliyle uğraştı. İşgal belki de fırsatçılıktı: Rausimodus *augustus*'lar arasındaki ayrılığı biliyor olabilirdi ya da bir ihtimal Licinius'un adamları onun bu çatlağı fark etmesini sağlamış ve Constantinus'un bölgesini işgale teşvik etmişlerdir. Constantinus saldırıyı geri püskürtmek için harekete geçti ve Pannonia'daki Campona'da [günümüzde Budapeşte'nin güneyinde bulunan Roma kalesi] yapılan savaşta Sarmatları bozguna uğrattı. Ra-

usimodus belki de Constantinus'un Salonica'ya döneceğini düşünerek Tuna'nın gerisine çekildi. Ne var ki Zosimos'un daha sonra naklettiği üzere olaylar öyle gelişmedi (2.21):

> Constantinus bunu duyunca takibe başladı ve Tuna'yı bizzat geçti. Barbarlar sık bir ormanlık tepeye doğru kaçarken onlara saldırdı ve Rausimodus'un kendisi başta olmak üzere birçoğunu öldürdü. Çok sayıda esir aldı, geri kalanları teslim aldı ve karargâhına kalabalık tutsaklarla döndü. Bunları şehirler arasında dağıttıktan sonra... iki yüz *triremis*'in ve iki binden fazla nakliye gemisinin inşa edildiği, yüz yirmi bin piyade, on bin denizci ve süvarinin toplandığı Salonica'ya geldi.

Sarmat zaferini kutlamak için Constantinus Sarmaticus Maximus unvanını aldı ve SARMATIA DEVICTA ("Sarmatia fethedildi") yazıtlı sikkeler bastırdı. Bu sikkeler Constantinus'un kontrolündeki tüm darphanelerde, Trier, Arles, Lyons ve Sirmium'da basıldı. Hiçbiri Licinius tarafında darp edilmemişti. Licinius bunun yerine rakibinin Sarmatları geri püskürtürken Trakya'daki sınırı ihlal ettiğini öne sürdü. Doğu Akdeniz'e emirler göndererek savaş gemilerinin Çanakkale Boğazı'na yollanmasını istedi. Zosimos'un anlatımına göre 350 *triremis* yanında 150.000 kadar piyade ve 15.000 süvari toplamıştı.

İki imparator arasındaki can alıcı savaş 324 yazında gerçekleşti. Constantinus'un topraklarında savaşa hazırlık amacıyla olağan iftiralar yayılmıştı: Maxentius ve ondan önceki Maximinus Daia gibi Licinius da tirandı. Açgözlülük, zalimlik ve şehvet içinde debeleniyor, zengin erkekleri öldürerek eşlerini baştan çıkarıyordu. Yine onlar gibi Hıristiyanlara karşı zalimce davranıyor ve tanrısal cezayı hak ediyordu. Ancak önceki örneklerin aksine, Constantinus'un aracılığıyla bu cezayı uygulayacak olan tanrısal gücün, imparator ve dindaşı Hıristiyanlar tarafından ibadet edilen tanrı olduğu açıkça belirtilmekteydi. İlk karşılaşma 3-4 Temmuz 324'te Constantinus'un piyadeleriyle Licinius'un en batıda bulunan toplanma alanı Trakya'daki Hadrianopolis'te topladığı kuvvetler arasında gerçekleşti. Zosimos, Constantinus'un başarısını, imparatorun muazzam kişisel cesaretiyle birlikte çok ince bir hileyle açıklar: Hebros (Meriç) Nehri'nin üstündeki ormanlık tepelere büyük bir kuvvet gönderen Constantinus, yanında sadece on iki adamla nehir boyunca bir saldırı yapacakmış gibi davranır. Başka kimsenin bundan bahsetmemiş

olması, *Origo*'daki daha basit açıklamanın kabulünü kolaylaştırmaktadır: "Constantinus, tepelerde sorun yaşamalarına rağmen askerlerinin savaştaki cesareti ve iyi talihi (*felicitas*) sayesinde muzaffer oldu." Yine de, tepelerden bahsedilmesi ve Constantinus'un baldırından yaralandığına dair ek bilgi, Zosimos'un imparatorun rolünü uydurmadığı, sadece abarttığı ihtimalini canlı tutmaktadır. Licinius'un kayıpları için verdiği 34.000 rakamı ise neredeyse tamamen uydurmadır.

Licinius'un kalan kara kuvvetleri kargaşa içinde Byzantion'a doğru geri çekilirken denizde, dar Çanakkale Boğazı'nda ikinci bir çarpışma sürüyordu (bkz. Harita 6). Callipolis (modern Gelibolu) önlerinde ilk oğlu Crispus tarafından idare edilen Constantinus'un gemileri, Licinius'un amirali Amandus'un (Zosimos, "Abantus" der) komutasındakilerle karşı karşıya gelmişti. Boğazın dar oluşu, Crispus'u sadece seksen gemiyi ileri sürmeye yöneltti. Buna karşılık düşmanını çevirerek bozguna uğratma fırsatı hisseden Amandus iki yüz gemiyle öne çıktı. Fakat manevra yapacak alan kalmadığından Amandus'un *triremis*'leri Crispus için kolay hedef oldular. Çoğu enkaz haline geldi. Diğerlerinin de mürettebatı denize atlayarak gemilerini terk ettiler. Ertesi gün filolar tekrar karşı karşıya geldiğinde Crispus babasının hamisinin lütfunu hissetti. Kuzeyden sabit esen hâkim rüzgâr güneyden sert esmeye başlayarak Licinius'un birçok gemisini Asya kıyılarına, diğerlerini de kayalara sürükledi. Zosimos'a göre yüz yirmi *triremis* ve çoğu Hadrianopolis'ten gerçi çekilme sırasında boğazlar üzerinden taşınan beş bin piyade kaybedilmişti. Böylece Amandus'a, yüz kızartıcı kaçışını gerçekleştirecek sadece dört gemi kalmıştı. Licinius ve kalan askerleri Constantinus'un kuşatmasıyla hesaplaşmak üzere kendilerini Byzantion'a kapadılar. Ancak Constantinus'un adamları surlara doğru toprak yığarak tepelikler oluşturmaya ve kuşatma makinelerini ilerletmeye başlayınca Licinius geri çekilerek Khalkedon'a (modern Kadıköy) doğru yelken açtı. Burada Alica adında birinin komutasındaki bir Got ordusunun desteğini alarak saflarına kattı. Byzantion'u elde tutamamasına ve gemilerini kaybetmesine karşın avantaj bir kez daha yaşlı *augustus*'un tarafındaydı.

Licinius kuvvetlerini Khalkedon'un tepelerinde konuşlandırdı ve saray muhafızlarının lideri Martinianus'u, Crispus'un gemileriyle Constantinus'un askerlerini boğazın karşısına geçirip kıyıya çıkarmasını önlemek için yakındaki Lampsakos'a gönderdi (modern Lapseki.

Callipolis'in karşısında yer alır). Martinianus'un sadık kalmasını sağlamak için Licinius, 316'da harcanabilir Valens'e yaptığı gibi onu da sezar mevkisine yükseltti. Constantinus ise nakliye gemilerini Callipolis'te bırakıp hızla hafif kayıklar ve mavnalar inşa ederek (ya da yakında demirlemiş olanlara el koyarak) bu tuzaktan kaçındı. Bunlarla Çanakkale Boğazı'nı aştı ve Karadeniz girişinin ağzında, Khalkedon'un iki yüz Roman *stadion*'u (yakl. 37 km) kuzeyindeki Hieron'a –"Kutsal Burun" [günümüzde Anadolu Kavağı'ndaki Yoros Burnu]– vardı. Zosimos bundan sonrasını şöyle aktarır (2.26):

> Burada [Constantinus] ordusunu karaya çıkardı ve savaş nizamını oluşturacağı tepelere yöneldi. Licinius Bithynia'nın şimdi düşmanın elinde olduğunu görmüştü. Yine tüm tehlikeleri tamamen atlatmış olarak Martinianus'u Lampsakos'ta çağırdı ve adamlarını kendisinin idare edeceğine dair resmen söz vererek onları cesaretlendirdi. Ardından ordusunu hazırladı ve kendisini bekleyen düşmanla karşılaşmak üzere Khalkedon'dan yola çıktı. Khalkedon ile Hieron arasında acımasız bir savaş gerçekleşti. Constantinus savaşı tartışmasız bir şekilde kazandı, zira düşmana öylesine kuvvetli saldırmış, o kadar büyük bir kıyım yapmıştı ki, ancak otuz bin kişi kaçabildi. Bu haber Byzantion şehri sakinleri tarafından duyulur duyulmaz kapılarını Constantinus'a açtılar ve Khalkedon'lular da aynısını yaptı.

Licinius çeşitli çarpışmalar esnasında ölmemiş ya da kaçmamıştı. Geri kalan kuvvetleriyle Nikomedia'ya çekildi. Constantinus kuşatma için ilerlemeye başladıysa da, savaş Khalkedon ile Hieron arasındaki Khrysopolis'te (bugünkü Üsküdar), 18 Eylül 324'te kazanılmıştı. Karşı koyacak çok az adamı olan Licinius hayatının bağışlanması için üvey kız kardeşi Constantia'yı gönderdi ve isteği kabul edilince erguvan pelerinini teslim etmek için bizzat geldi. Her zamanki acımasızlığını gösteren Constantinus, Licinius'u sıradan bir vatandaş olarak Salonica'ya yolladı ve orada 325 baharında öldürttü. Elbette yarım kalmış işler de bitirildi: Martinianus takip edilerek Kappadokia'da öldürüldü. Licinius'un on yaşındaki oğlu Licinianus ve Constantia'ya kısa bir süre için merhametli davranıldı. Licinianus'un imparatorluk unvanları alındı ve yaşamasına izin verildi fakat sadece 326'ya kadar. O tarihte öldürüldü. Constantia da birkaç yıl sonra muhtemelen 330'da Hıristiyan olarak hayata gözlerini yumdu.

Eusebios ve *Labarum*

Zaferini kutlamak üzere, propagandası uyarınca hoşgörüyü geri getirmek için Constantinus, yeni tebaasına yönelik bir kararname yayımladı. Eusebios bunu bize aktarır (*VC* 2.56):

> Dünyanın esenliği ve tüm insanlığın yararı için benim isteğim, insanlarınızın huzurlu ve bozulmayacak bir uyum içinde bir hayat sürmesidir. O halde yanlışlarıyla mutlu olanları, inananların sahip olduğu aynı sükûnet ve selamete memnuniyetle kabul edelim. Çünkü herkes için eşit hakların iadesi onların doğru yola girmesinde etkili olacaktır. Kimse diğerini taciz etmesin fakat herkes ruhu ne arzu ediyorsa onu yapsın. Sadece doğru adalete sahip insanlar şundan emin olsun ki, sizin kutsal yasalarınıza güvenmelerini isteyecekleriniz sadece kutsiyet ve saflıkla dolu bir hayat sürenlerdir. Bize uzak duranlar ise, dilerlerse yalan tapınaklarını ellerinde tutsunlar: Bizde senin anayurdumuz olarak bahşettiğin hakikatinin muhteşem mabedi var. Ancak biz onların da aynı lütfu almasını ve böylece duygudaşlığın ilham verdiği kalbi mutluluğu yaşamaları için dua ediyoruz.

Eusebios bu nihai zaferin önemini onaylamakla birlikte, Constantinus'un Licinius'u hangi yolla yendiğine çok az ilgi gösterir. *Constantinus'un Hayatı*'nda tüm sefer sadece yıllar önceki Milvius Köprüsü Savaşı'ndaki zafere birer ilave gibi gösterilir. Maxentius'un yerine şimdi Licinius "Tanrı düşmanı" ve elbette "tiran" olarak adlandırılmaktadır:

> Böylece bir taraf, tanrılar kalabalığı ve cansız suretlere sahip ölü insanların tasvirleriyle korunan büyük bir askeri kuvvetle kendinden emin şekilde ilerliyordu. Bu sırada gerçek dinin zırhına bürünmüş diğer taraf düşman yığınına karşı kötülükleri korkutan, def eden, koruyan ve hayat veren işareti diktiler. Bir süreliğine kendisini tuttu... Fakat düşmanlarının vazgeçmediğini görünce, kılıcını tutan imparator öfkelendi ve tek bir darbeyle düşman kuvvetlerini kaçırdı ve hem hasımlarına hem de şeytanlara karşı zafer kazandı.

Eusebios daha önce imparatorun Maxentius'a karşı kazandığı zaferi anlatırken "hayat kurtaran işaret"ten bahsetmişti. Aktardığına göre bu Constantinus'un görümündeki işaretin ta kendisiydi. Eusebios imparatorla olan kişisel teması sayesinde elde ettiği özel bilgilere dayanarak içgörülerine teminat verir (*VC* 1.28, 2.8) fakat imparatorla sadece birkaç kez görüşme fırsatı bulması dışında onu çoğunlukla Constantinopolis'te-

ki sarayından çok uzaktaki Filistin'den izlemişti. Üstelik Eusebios'un *Constantinus'un Hayatı*'nı kaleme almasındaki amaç didaktikti; bu nedenle tarihi detayların çalışmada bir rolü olmasına karşın, üstün konumda değildi. *Constantinus'un Hayatı* daha ziyade farklı edebi üsluplardan, özellikle imparator methiyelerinden esinlenerek ve azizlerin yazıya geçirilmiş hayat hikâyelerinde bulunan ortak özelliklerden uydurmalarla Constantinus'un farklı bir portresini çizer. Eusebios'un 312 yılı olaylarıyla ilgili elden geçirilmiş tarifi ve ardından imparatorluk sancağı *labarum*'un yeniden şekillendirilmesi bu ışık altında değerlendirilmelidir.

Dolayısıyla, Eusebios'un üzerinden on iki yıl geçtikten sonra yazmaya yeltendiği Constantinus'un görümüne ancak şimdi dönebiliriz (*VC* 1.28-32):

> Öğlen güneşi sırasında, gün dönmeye başlarken, [Constantinus] kendi gözleriyle, gökyüzünde güneş üzerinde yükselen ışıktan haç şeklinde bir savaş hatırası gördüğünü söyledi; bir de bu savaş hatırasına iliştirilmiş "Bununla fethedeceksin" yazısı. Bu manzara karşısındaki şaşkınlığı onu ve o sırada kendisine bir seferde eşlik eden bütün bir birliği* yerlerine çakılı bıraktı; birlikte mucizeyi izlediler. İmparator bu alametin ne olabileceğine dair düşüncesini söyledi; ardından uzun düşüncelere daldı ve gece geldi. Bunun üzerine uyuduğu sırada, Tanrı'nın İsa'sı ona gökyüzünde gördüğü işaretle birlikte göründü. İşaretin bir benzerini yapması ve bunu düşman saldırılarına karşı koruma olarak kullanması için onu teşvik etti. İmparator sabah olup uyanınca gizemli mesajı dostlarına anlattı. Ardından altın ve mücevher ustalarını topladı, aralarında oturdu; işareti tarif ederek bunu altın ve değerli taşlarla yapmalarını emretti... [Ustalar] Altın kaplı bir direk ve onu yatay kesen bir çubukla haç şeklini oluşturdular. Direğin tepesine değerli taşlar ve altından bir taç yerleştirildi. Bunun üzerinde İsa'nın ilk iki harfi olan "*rho*" ve bununla ortada kesişen "*khi*" ile, Kurtarıcı'nın monogramını meydana getirdiler. İmparatorun daha sonraki savaşlarında taktığı miğferlerin üzerinde de bu harfler vardı. Direğin ikiye ayırdığı yatay çubuğun iki ucunda kumaş ve bir imparatorluk gobleni asılı duruyordu. Goblene iliştirilen değerli taşlar ve üzerine işlenmiş altın ışık demetleri, parıldayarak görenler üzerinde tarif edilmez bir güzellik etkisi bırakıyordu. Bu sancak sonra... Tanrı'nın sevgilisi imparatorun ve oğullarının altın büstlerini taşıyordu. İmparator bu kurtarıcı işareti her türlü muhalif ve düşman kuvvetin karşısında korunmak için kullandı ve kopyalarının da tüm ordularına yol göstermesini emretti.

* Bu ifadeye aşağıda döneceğiz.

Constantinus'un görümü, ardından gördüğü rüya ve *labarum*'un yapılışı hakkındaki bu anlatımında Eusebios on yılın veya daha fazla süren bir gelişmeyi tek bir vakaya indirgeyerek ancak 325'ten sonra görmüş olabileceği bir nesnenin titiz bir tarifini sunmuştur. Pasajda kendisiyle ilk kez 325'te tanışan Constantinus'un yaptığı gibi, din değiştirmesini on yıldan fazla zaman alan bir süreçten ziyade, bir vahiy anında kararlı bir biçimde harekete geçişin neticesi olarak kabul ederek imparatorun bakış açısını örnek alır. Eusebios görümün tarihi bağlamına hiçbir şekilde ilgi duymaz; "bir yere yaptığı sefer" ifadesini kullandığı gibi Constantinus'un küçük sefer kuvvetinde "altın ve mücevher ustalarının" bulunmasına da şaşırmaz. Aslında bakılırsa, orada olmadıklarını kabul eder ve "... fakat bu daha sonradır" diyerek cümlesini bitirir. Görümünden dolayı afallayan Constantinus ona işaretin anlamını açıklayacak uzman kişileri toplar. Bunlar görümdeki tanrının, "tek ve biricik Tanrı'nın tek çocuğu" olduğunu, "işaretin de ölümsüzlüğün nişanı ve ölüme karşı zaferin daimi hatırası" olduğu açıklamasını yaparlar. Haç işaretinin, Roma orduları tarafından zafer sembolü olarak dikilen haç şeklindeki savaş hatırası (Yunanca *tropaion* ya da Latince *tropaeum*) olarak tanımlanması çarpıcıdır. Eusebios Roma savaş hatırasını bir başka Roma icadı olan çarmıhla eşitler. Bir zamanlar işkence aracı olan çarmıh, Hıristiyanlar için İsa'nın ölüm üzerindeki zaferini temsil eden bir sembol halini almıştı. Eusebios şimdi ilave bir karşılık önermekte, bir diğer Roma sembolü olan zafer hatırasını telkin ederek Hıristiyanlara özgü belirli bir anlam ortaya koymaktadır. Eusebios, haç şeklindeki zafer hatırasının baştan beri Constantinus'un din değiştirmesinin tezahürü ve en üst düzeyde bir yenilik olduğunu ileri sürer. Fakat gerçekten öyle miydi?

Labarum'un ilk güvenilir tasviri kesin bir şekilde tarihlenebilmektedir, çünkü Constantinopolis'te 327'de basılmış çok nadir bir bronz *follis*'in (sikke) arka yüzünde SPES PUBLIC ("halkın umudu") yazısıyla birlikte görülür (Resim 41). Burada bir direğin tepesinde *khi-rho* monogramı bulunur ve onun altında, üzerinde üç disk bulunan bir sancak asılıdır. Eusebios'un tarifi bunları *augustus* ile sezarların portreleri olarak tanımlanmasını sağlar. Bu üç disk/büst, 327 için doğru bir tasvir olacaktı. Direğin alt ucu bir yılana saplanmıştır. Burada besbelli ki Licinius'a gönderme vardır fakat belki de "Tanrı peygamberlerinin kitaplarındaki ejderha ve hilekâr yılan" ima edilmektedir (*Yeşaya* 27:1).

Sikke tasarımı, Ticinium'da 319-320'de basılmış ve iki bağlı esir arasında bir sancakla (*vexillum*) ona eşlik eden VIRTUS EXERCIT ("ordunun cesareti") yazısına sahip çok daha yaygın bir bronz sikke tipinin gelişmiş halidir. *Vexillum*'dan sarkan sancak üzerinde VOTA XX (yirmi şükran duası) yazıtını göstermektedir. Eğer *labarum* 319'da mevcut olsaydı, bu sikkelerin veya 312-327 arasında basılmış diğer yüzlerce tipin üzerinde bulunması beklenebilirdi. Ancak böyle olmamıştır. Constantinus'un elinde bir şey varsa bu *labarum* değil, *tropaeum* ya da *vexillum*'dur.

Zafer hatırası taşıyan muzaffer imparatora ait çarpıcı bir betim 326'da Sisca'da (modern Sisak, Hırvatistan) basılmış 4,5 altın *solidus*'un arka yüzü üzerinde görülebilir. Sikkenin ön yüzünde ise gökyüzüne bakan imparatorun büstü yer alır. Yazıt yoktur. Arka yüzde askeri üniforması içinde imparator sağ ayağıyla mağlup bir düşmanı ezmekte veya ona tekme atmakta, sol eliyle de bir tutsağı saçından sürüklemektedir. *Paludamentum*'unun (pelerin) dalgalandığı sol omuzu üzerinde bir *tropaeum* taşımaktadır. Üç tip sikkenin ilkinde GLORIA CONSTANTINI AUG ("Constantinus Augustus'un şanına") yazar (Resim 42). İkinci tipin arka yüzünde GLORIA SECULI ("devrin şanına") yazısı okunur. Üçüncü tipin arka yüzündeki yazıt, VIRTUS D[OMINI] N[OSTRI] CONSTANTINI AUG, zaferin nedenini imparatorun erdemine bağlar. Bu, 322-323'te Sirmium'da basılmış üçte bir büyüklükte daha erken bir altın madalyonun tasvirinden esinlenmiştir. Söz konusu madalyonun üzerinde VIRTUS AUG ET CAESS NN ("*Augustus* ve sezarların erdemine") yazıtı yer almaktadır. Sirmium'dan çağdaş bir gümüş sikkenin arka yüzünde bir zafer hatırası ve VIRTUS AUG ET CAESS yazıtının altındaki hatıra kaidesinde iki mızrakla dört kalkan bulunur. Altın madalyonun yine küçük ve yarım *solidus* tipinde üçüncü bir versiyonu 324 sonunda Nikomedia'da üç dikkat çekici yenilikle basılmıştır: İmparator sol elinde bir mızrak yerine *vexillum* tutar; zafer hatırasını sırtında tutmaz ama diker; zafer hatırasının kaidesinde iki bağlı esir oturur.

Bir dereceye kadar sessizlikten kanıt çıkarmak da olsa, yine de görünüşe göre *labarum*'un Licinius'a karşı başlatılan "hoşgörü savaşı" için –daha önce değil– imparatorluk sancağı olarak yapıldığını söylemek yanlış olmaz. Bunun akabinde *labarum* Roma ordusunun tamamı için bir sancak haline gelmemiştir. Anlaşılan daha ziyade imparatorla doğrudan ilişki içinde olanlar için yapılmıştı: *khi-rho* monogramı

daha sonra imparator muhafızlarının miğferlerinde görünürken sıradan piyade tarafından kullanılmamıştır. Eusebios bunu bilmediği için affedilebilir, zira Constantinus tarafından *labarum* taşınması zorunlu kılınan Constantinopolis'teki talimlere tanıklık etmişti. Demek ki *labarum*, Praetoriani'nin yerine geçen imparatorun kişisel korumaları *comitatus*'un yeni sancağıydı. Önceden belirttiğimiz gibi, imparatorla olan özel ilişkilerinden ötürü Praetoriani sancaklarında onun suretini taşıyorlardı. Diğer birlikler normal sancakları yanında imparator ve oğullarının suretlerini (*imagines*) taşımakla yükümlüydü. Bu uygulama devam etmekle birlikte diğerleri de "kurtarıcı işaret"in altında yürümeyi ve geleneksel alametleriyle birlikte taşımayı istemiş olabilirler.

Labarum'un kopyaları belli ki imparator muhafızları tarafından savaşta kullanılmış, değerli orijinali ise saklanmıştır. Bu, Licinius'a karşı kazanılan zaferde "koruyucu zafer hatırası"nın önemli rol oynadığına dair geç tarihli geleneği daha anlamlı kılmaktadır (*VC* 2.6-8). Burada sembolün gücü şu olayla açığa çıkmıştır: "Sancağı omzunda taşıyan asker paniğe kapıldı ve savaştan kaçmak için onu başka bir askere verdi... Sancağın korumasından çıkar çıkmaz bir mızrak göğsünü deldi ve hayatını sonlandırdı. Bu sırada... koruyucu sancağı devralıp kaldıran askerin ise hayatını kurtardı. Mızraklar kendisini hedef aldığında onlardan kurtuldu ve zafer hatırasının direği havadaki mızrakları engelledi." Mızrakların dar direğe saplanmaları –özellikle altın ve mücevherle kaplı imparatorluk sancağıysa– oldukça sıra dışıdır. Aslında hikâye açıkça sofuca bir uydurma olmasına karşın, bunu Eusebios'a bizzat anlatan imparatorun, kendi kişisel sancağı yerine ahşap direkli kopyasını kastettiği düşünülmelidir.

Elbette *labarum*'un rolünü tam anlamıyla açıklamak yanlıştır, zira Eusebios'un metninde birçok sembolik işlevi yerine getirir. Ancak daha da önemlisi, Constantinus'un düşmanlarına karşı avantajının, tanrısal inayete ait güçlü bir işaretin farkına varma ve bunu seküler dünyaya açıklama becerisi olduğuna işaret eder. Dolayısıyla geleneksel Roma bağlamında *virtus*'u, yani başarıyla ödüllendirilecek "askeri cesareti" ya da "kahramanlığı" için maddi bir odak noktası yaratmıştır. Hıristiyanlık bağlamında ise Constantinus inayetin işlerlik kazanabileceği bir mecra oluşturmuştur: İmparatorun muhafızları için yaptırdığı ve kendi sancakları yanında taşımaları için muvazzaf birliklerine de kopyasını gönderdiği imparator-

luk sancağı ya da *labarum*. Ancak Eusebios için askerlerin böylesine kutlu bir lideri takip etmeleri ya da onun yeni kurtarıcı işareti altında ilerlemeleri yeterli değildi; imparatorun görümünü de paylaşmaları gerekiyordu.

Ortak Bir Görüm?

Yukarıda tamamı verilen pasaj (bkz. s. 199) açıkça göstermektedir ki Eusebios (*VC* 1.28) ve onun ardından 5. yüzyıl Hıristiyan tarihçileri Sozomenos (1.3) ve Sokrates Skholastikos (1.2), İsa'nın imparatora yaptığı gece ziyaretini değilse de, Constantinus'un askerlerinin de onun Milvius Köprüsü Savaşı öncesi gün ortasında yaşadığı görümü paylaşmasını istemişlerdi. Hiçbir çağdaş kaynak bunu belirtmemekle birlikte, en ünlüsü Raphael'in Vatikan duvar resmi olan geç tarihli betimler imparator ve askerlerini gökyüzünde bu tanrısal himmeti gözlemlerken tasvir etmiştir. Constantinus'un görümünün tek adamlığa uygunluğunu göstermek ve yeni soy iddiasını geçerli kılmak üzere uydurulmuş sofu bir hikâye olması mümkündür. Bununla birlikte Peter Weiss, sonraki yorumcular tarafından ima edilmiş dikkat çekici bir varsayım geliştirmiştir: Constantinus'un görüsü gerçekti fakat yorum katılmıştı ve daha sonra tekrar yorumlanmıştı. Weiss, Constantinus ve askerlerinin 310 yılında bir bahar öğleden sonrasında bir güneş halesine tanıklık ettiklerini ileri sürer. "Güneş halelerinin, atmosferin yüksek katmanlarındaki buz kristallerinin güneş ışınlarını kırmasıyla meydana geldiğini" belirtir. Güneş halesinin daha nadir bir çeşidi (46° halesi) Güneş etrafında iki eşmerkezli ışık halkası olarak kendisini gösterir. Dış halka siliktir fakat iç halkada ikisi her bir kenarda, biri de Güneş'in üzerinde olmak üzere üç yoğun ışık noktası görülebilir. Bunların bir halka içindeki XXX rakamları olarak algılanması mümkündür. Fakat hale aynı zamanda bir "Güneş sütunu"ndan geçen bir yatay eksen tarafından oluşturulmuş tek bir "ışık haçı" izlenimi de vermektedir. Etki aniden ortaya çıkar ve yine aniden kaybolmadan önce iki saate kadar gökyüzünde kalabilir. Sıklıkla kış sonu ve bahar aylarında öğleden sonraları ortaya çıkar. Weiss'a göre bu görüntü ilk önce bir defne tacı içinde otuz yıllık saltanat için yapılan dualar (*vota*) şeklinde açıklanmış olabilir fakat daha sonra gördüğü bir rüya, Constantinus'un bunu "ışıktan bir haç" olarak hatırlamasına

imkân vermiştir. Bu yorum nedeniyle birçok insan görümün, Constantinus'un 312'deki Milvius Köprüsü'ndeki zaferinin öncesinde meydana geldiğine inanmıştır. Bu başarıları tanrılarına bağlayan sonraki Hıristiyan yorumculara güvenmişlerdi. Constantinus'un da konuyu bu minvalde görmeye başladığı açıktır.

Eğer Weiss'ın açıklamasını kabul edeceksek, 310'da tüm ordunun bir Güneş halesine tanıklık etmesi ve akabinde muzaffer imparatorun açıklamasını benimsemeye hazır olması gayet mantıklı görünmektedir. Fakat bir neden bulmak için Weiss'ı izlemek zorunda değiliz. Üstelik Roma ordusu 310-312'de Constantinus'un yanında bulunanlardan daha fazlasını içeriyordu ve onun bir Hıristiyan kuvvetine dönüşmesi, yeni sembol *labarum*'un altında yürüme isteğinden daha fazlasını gerektirmekteydi. *Labarum*'un kullanılması ve Eusebios'un benimsediği retorik, birçoklarının Constantinus ile Licinius arasındaki mücadeleyi bir "kutsal savaş" olarak adlandırmasına yol açmıştır. Hatta bazıları buna "haçlı seferi" olarak atıfta bulunmuştur. İkinci tanım, bilinen anlamı dahilinde özellikle hatalıdır, çünkü Constantinus'un askerleri "haçlı seferi" terimini türettiğimiz Latince ve Fransızca haç [*crux, croix*] değil, *khi-rho* altında savaşıyorlardı. "Haçlı seferi" birçok türü olan "kutsal savaş"ın eşanlamlısı olarak da görülemez. 12. yüzyılda Haçlılar savaşmalarının karşılığında günahlarının affedilmesinden şehit statüsüne yükseltilmeye kadar ruhani ödüller alıyorlardı. Constantinus'un hiçbir askerine böyle vaatler verilmemiştir. Fakat askerleri, 306'dan beri her fırsatta kendisine zafer bahşeden ilahi bir yoldaşa sahip olan ve tanrı tarafından korunan imparator için savaşmanın ödüllendirici olduğunu biliyorlardı. Lejyonları disiplin ve cesaretle savaşarak yoldaşlarının hayatını ve imparatorun saygınlığını korumuşlardı. Constantinus'un komutası altındayken düşmanlarına göre aralarından daha az askerin öldüğünü, hayatta kalanlara iyi ve sık ödeme yapıldığını hepsi biliyordu. İmparatorluğun zafer teolojisi imparatora nasıl meşru bir yönetici olunacağını göstermişti. Bu yorum çerçevesi zamanla cihattan haçlı seferine kadar kutsal savaş ideolojileri tarafından gölgede bırakılacak olmasına rağmen o zamanlar henüz gelmemişti. Constantinus Haçlı seferi yapmamıştı. Öte yandan Licinius'a karşı kazandığı zaferden sonraki yüzyıl içinde Roma ordusunun bir Hıristiyan ordusuna dönüşmesinin yolunu açtı. Şimdi yapılacak ilk iş bu zaferin taş üzerinde kutlanmasıydı.

8. Bölüm

Constantinopolis

Licinius'a karşı kazandığı zaferi anmak için Constantinus Byzantion şehrini Constantinopolis, yani "Constantinus'un şehri" (eski Yunanca Konstantinopolis) olarak yeniden kurdu. Ne yazık ki modern İstanbul'a gelen bir ziyaretçi Constantinus'un şehrinden çok az şey görür. Orijinal mimarinin büyük bir kısmı, ancak 30.000 kişinin şehrin hipodromunda Iustinianus tarafından öldürültülmesiyle bastırılabilmiş olan Nika Ayaklanması (MS 532) sırasında çıkan yangınlarda yok olmuştur. Hipodromun yuvarlak ucu (*sphedone*) dördüncü yılın başındaki haliyle günümüze gelmiş olmakla birlikte, alt yapılarına erişmek istenirse suyla dolu tonozlarında gezmek için küçük bir kayığa ihtiyaç duyulacaktır. Etrafındaki çoğu yapı Iustinianus tarafından yeniden inşa edilmiştir. İmparatorun Kutsal Bilgelik'e adanmış muazzam kubbeli kilisesi Ayasofya, Fatih Sultan Mehmet'in 1453'te eklediği minarelerle birlikte halen ayaktadır. Kiliseye doğudan girildiğinde, yukarı bakınca Meryem'i çocuk İsa'yı tutarken gösteren bir geç 10. yüzyıl mozaiği fark edilir. Meryem'in sağında ona kiliseyi sunan genç görünümlü Iustinianus, solunda ise surlarıyla temsil edilen şehri sunan muadilinden neredeyse farksız bir Constantinus bulunmaktadır (Resim 43).

Constantinus'un mozolesini içeren On İki Havari Kilisesi, Sultan Mehmet döneminde Ayasofya'ya göre daha talihsizdi. Antik şehrin merkezinden uzak olan yapı Nika Ayaklanması'nı atlatmıştı ama Constantinopolis'in imparatorluk soyundan kurtulmaya kararlı Sultan Mehmet'i atlatamadı. Hıristiyan imparatorların lahitleri kaldırıldı ve yapı yerle bir edilerek yerine şehrin yeni hükümdarının türbesinin de yer alacağı Fatih Külliyesi yapıldı.* Yakın zamana kadar imparatorluk

* Konstantinopolis'in son döneminde hayli bakımsız kalan ve kısmen harabeye dönen On İki Havari Kilisesi, fetihten sonra Fatih Sultan Mehmet tarafından Patrikhane'ye

sarayı hakkında çok az şey biliniyordu fakat şimdi Büyük Saray Mozaik Müzesi dışında Four Seasons Oteli'nin arazisi içinde kalan mimari öğeler de görülebilmektedir.

6. yüzyıla ait *Chronicon Paschale*'nin Constantinopolis'in kuruluşuna dair ilginç bakış açısı eksiksiz okunmayı hak eder:

> Constantinus... Bithynia'nın başkenti Nikomedia'da kaldığı sırada uzun süre Byzantion'a ziyaretler yaptı. Byzas'ın şehrinin ilk surunu yenileyip ciddi eklemeler yaptıktan sonra bunları şehrin antik surlarıyla birleştirdi ve adını Constantinopolis koydu. Ayrıca hipodromu da bitirerek tunçtan eserler ve her türlü harika şeylerle süsledi; içine imparatorlar için Roma'dakine benzer bir loca yerleştirdi. Aynı hipodromun yanında büyük bir saray ve buradan hipodromdaki locaya çıkan (buna *Kokhlis* derler) bir rampa inşa etti. Geniş ve çok güzel bir forum da yaptırdı ve ortasına hayranlık uyandıran Teb taşından büyük bir porfiri sütun diktirdi; üzerine Phrygia'dan getirttiği, başında ışınlar olan kendisine ait tunçtan bir heykel yerleştirdi. Aynı imparator Roma'dan gizlice *palladion*'u getirtip inşa ettirdiği foruma, anıtındaki sütunun altına koydu. Eskiden beri anlatılan bu olayı duymuş olan Bizanslılar, kesinlikle bunun böyle olduğunu söyler. Kansız bir kurban gerçekleştirdikten sonra, kendisi tarafından yenilenen şehrin Fortuna'sını Anthousa olarak adlandırdı. Aynı imparator sarayın girişinden foruma kadar heykeller ve mermerlerle süslü iki güzel sütunlu galeri yaptırdı ve bunların bulunduğu alana Regia ismini verdi. Yakınına ayrıca apsisli bir bazilika inşa ettirdi, dışarısına büyük sütunlar diktirdi ve bunu senato olarak adlandırdı. Daha sonra Augusteion'a isim verdi, çünkü kendi anıtının karşısında bir porfiri sütun üzerine annesi Helena Augusta'nınkini yerleştirmişti. Aynı şekilde Zeuksippon denilen hamamı inşa etti ve sütunlar, çeşitli mermerler ve tunç eserlerle süsledi.

Bu geç tarihli kaynağın verdiği tüm detaylara temkinli yaklaşmalıyız ve yeni şehrin tasarımıyla bezenmesini bütünüyle Constantinus'a atfedemeyiz. Bununla birlikte kuruluşundan adanmasına kadar şehrin tüm yönleriyle yakından ilgilendiği açıktır ve kronikte tanımlanan yapılar şüphesiz Constantinus'un saltanatında mevcuttu.

---

tahsis edildi. Ancak Patrikhane, kilisenin harap durumda, etrafının da ıssız olduğu gerekçesiyle kendilerine başka bir yer tahsis edilmesini istedi. Bunun üzerine kendilerine Theotokos Pammakaristos Kilisesi (sonradan Fethiye Camii) verildi. On İki Havari Kilisesi ise yıktırılarak yerine Fatih Camii yaptırıldı - e.n.

Nikopolis: Zafer Şehri

Constantinus şehrinin yeri için Byzantion'u, Khrysopolis'teki savaş alanına yakınlığı yüzünden seçmişti. Şehre onun adı verildi, çünkü böylece en son ve muhteşem zaferi için kalıcı bir şahit olabilirdi. Dolayısıyla öncellerinin kurduğu ya da yeniden kurduğu diğer "zafer şehirlerine" (*nikopoleis*) dahil oldu. Constantinopolis aynı zamanda bir imparatorluk ikameti oldu. Diocletianus tarafından yaptırılmış ve yirmi yıl önce Constantinus'un da kaldığı Nikomedia'dakilerden daha görkemli yapılara sahipti. Kendisi şimdi yeni şehrinin inşasına nezaret ederken orada oturmaktaydı. Galerius'un kurduğu Salonica'yı, ki Licinius oraya sürgüne gönderilmiş ve öldürülmüştü, rahatlıkla geçecekti. Constantinus'un ikamet edip hipodromlarıyla saraylarında oyunlara ve yönetime başkanlık ettiği Sirmium ve Sardica'dan, Trier ve Arles'ten daha muhteşem olacaktı. Constantinopolis sadece Roma ile kıyaslanabilirdi ve buna uygun olarak ona Yeni Roma olarak bakılıyordu.

Yeni şehrin yer seçimindeki neden eskisi gibi ticaret değildi. Burada MÖ 7. yüzyıldan itibaren bir ticaret kolonisinin yükselişine hız kazandıran Karadeniz'in kuzeyindeki Yunan kolonileri, Constantinus'tan bir yüzyıl önce önemlerini yitirmişlerdi. Eğer Constantinopolis'in varlığı Karadeniz boyunca ticaret faaliyetlerini canlandıracaksa da, bu ancak beş yüz yıl sonra gerçekleşecekti. O zamana gelindiğinde efsane, Constantinus'un bildiği fakat bizim Frank Calvert ile Heinrich Schliemann'ın Türkiye'deki modern Çanakkale'de yeniden keşfetmesine kadar bulamadığımız Troia'yı düşündüğünü iddia ediyordu. Troia Roma'nın seçilmiş atasıydı ve kuruluşunun öyküsü Vergilius'un *Aeneas*'ı tarafından yeniden anlatılarak geleneğe yerleştirilmişti. Şehrin yükselişine şahit olan ve bu iki şehre, Eski ve Yeni Roma'ya ortak bir geçmiş çizmek isteyenlerin kaynağa dönmesi şaşılacak bir şey değildi. Ancak 324'te Constantinus'un aklındaki düşünce başkaydı.

Muzaffer imparator Roma dünyasını birleştirmişti ve tek hükümdar olarak yönetmekteydi. Şehri Avrupa ve Asya arasında bir köprü kuracaktı. Constantinus'un şehri Ren ve Fırat'a eşit uzaklıktaydı. Balkanlar'ı aşarak doğuya giden askeri yolun, Via Egnatia'nın sonunda yer alıyordu fakat bu türden stratejik düşünüş sadece Constantinus'a mahsus değildi. Şehrin konumu uzun zamandan beri ortada olan bir şeydi ve bu yüzden

cezasını çekmişti. Byzantion'un surları ve içindekilerin büyük kısmı, sakinleri gaspçı Pescennius Niger'i destekledikleri için MS 196'da Septimius Severus tarafından yerle bir edilmişti. Olaydan sadece altı veya yedi yıl sonra yazan Cassius Dio'ya göre şehir kuşatmaya üç yıl dayanmıştı. Ardından kara surları olmaksızın on yıllarca varlığını sürdürmüştü. 320'lere gelindiğinde surların büyük çoğunluğu yeniden inşa edilmiş, yeni bir hipodrom ve hamam kompleksi kazanmıştı. Geç tarihli söylenceler, bunları uzakta olan ve zaten eski şehrin geniş ölçüde tahribinden sorumlu olan Septimius Severus'a atfetmiştir. Ancak bu, şehrin surlarını 240'ta harabe halindeyken görmüş 3. yüzyıl yazarı Herodianus'un anlattıklarıyla çelişmektedir. Yakın tarihte en azından hipodromun 260 sonrasına ait olduğu ileri sürülmüştür. Dolayısıyla Septimius Severus'un şehri yeniden kuran kişi olması muhtemel değildir. En muhtemel adaylar yakındaki Nikomedia'da ikamet eden Diocletianus, Galerius ve Licinius'tur.

Bu yüzden, Constantinus'un Byzantion'u "zafer şehri" olarak seçmesi için en iyi sebep, göz önünde bulundurmamız gereken başka bir eğilimi sergiliyordu: Bir başka tetrark orada daha önce bulunmuştu. Maxentius'un yenilgisinden sonra Roma'daki faaliyetleri düşünüldüğünde Licinius'un en muhtemel aday olduğu düşünülebilir. Constantinus gibi Licinius'un da Diocletianus'un Nikomedia'sında kalmamak için nedenleri vardı. Maximinus Daia ile karşılaşmak üzere 313'te Byzantion'a bir garnizon yerleştirmişti. Constantinus, Cibalae ve Arda Ovası'ndaki savaşlardan sonra 317'de Licinius'un Byzantion'a doğru kaçacağını düşünmüştü. Bunu takiben Licinius'un Avrupa'da sahip olduğu tek yer Trakya iken, topraklarının en batısı kesimine sıklıkla seyahat ediyordu. Constantinus ona karşı 324'te harekete geçtiği zaman Licinius kendisini ilk önce Hadrianopolis'teki meydan savaşında karşıladı fakat daha sonra Byzantion'daki pozisyonunu sağlamlaştırmak üzere geri döndü. Dolayısıyla Licinius'un Byzantion'da uzun zaman geçirmiş ve bunun sonucunda şehri bir imparatorun varlığına uygun hale getirmek için çalışmış olması muhtemeldir. Fakat Constantinus şehre o kadar başarılı bir şekilde damgasını vurmuştu ki hiçbir kaynak Licinius'a değinmemektedir. Constantinus'un Byzantion'u kendisine mal etme ve yeni bir biçime sokma çabası, Maxentius'un Roma'ya dair planlarını kökünden kaldırma girişiminden çok daha etkiliydi. Birincisinin aksine, ikinci büyük zaferi, mutlak bir zafer olmuştu.

Konumu ve Kuruluşu

Eğer Constantinus'un Byzantion tercihi ilk bakışta Licinius'un anısını ve mirasını yok etme kararlılığı tarafından yönlendirilmişse de, daha sonra nedenleri değişmiştir. Constantinopolis'in anıtsal çekirdeğini geliştirme konusunda, iktidardaki yirminci yılını kutlamak (*vicennalia*) için 326'da Roma'ya yaptığı seyahatten esinlenmiştir. Yılın başlangıcını kutlamak üzere Ocak 325'te Nikomedia'da parlak oyunlar düzenlemişti. Roma'da yıl sonu için hazırladığı kutlamalar ise bu kadar başarı kazanamamış, Constantinus'un öfkesi ve acımasızlığı yüzünden yara almıştı. Buna daha sonra döneceğiz. Sonuç olarak imparator Roma'ya bir daha hiç dönmeyecek ve kendisini tamamen yeni şehrinin inşasına adayacaktı. Fakat seçtiği şehrin konumu birçok doğal dezavantaj barındırıyordu. Gelecek yüzyıllarda Akdeniz'deki ticaret şeklini değiştirecek şey, Constantinopolis'in şanslı konumundan ziyade kendi başarısıydı. Olağan yolların en kuzeyinde bulunan şehir, yaz seyir mevsiminde hâkim rüzgâr kuzeyden, dolayısıyla gelen filolara ters esmesine rağmen Çanakkale Boğazı'ndan geçen gemileri kendisine çekiyordu. Başlangıçta Constantinopolis'i ve artbölgesini ekonomik merkez konumuna getiren şey ise, güney kaynaklı inşaat malzemeleri ve levazıma ilaveten, vatandaşların ekmek istihkakını güvence altına alan imparatorluk emrindeki Mısır çıkışlı tahıl filolarıydı. Constantinopolis'in bu şekilde varlığını sürdürmesi şaşırtıcıydı, zira Constantinus'un vârislerinin şehirde kalacağına inanmak için hiçbir neden yoktu. Konumu ideal olmaktan uzaktı.

Büyük bir şehir olmadan önce, bir ticaret kolonisi olarak Byzantion'un ihtiyacını karşılayacak çok az su kaynağı mevcuttu ve imparatorlar şehrin büyük hamamı ve sürekli akan çeşmeleri için su tedarikini garantilemek üzere kemer ve sarnıçlardan müteşekkil bir sistem meydana getirmişlerdi. Hadrianus bir sukemeri yaptırtmıştı fakat Constantinus şehrin su talebini karşılamak için ek önlemler almadı. Cyril Mango'ya göre bu tedbirler belki de 1900'de endüstriyel Paris'in ihtiyacından beş kat fazla su sağlanması anlamına geliyordu. Romalıların su ihtiyacı sıra dışıydı; Constantinopolis'in en parlak döneminde günde yarım milyon metreküpe ulaşmış olabilir. Constantinus'un ilk işlerinden biri söylencelerin Septimius Severus'a atfettiği fakat muhtemelen bir rakip tetrarkın eseri olan Zeuksippos Hamamı'nı (Zeuksippon)

yeniden inşa etmekti. Hamam, şehrin adandığı 11 Mayıs'ta açıldı. Bu tarih, artık şehrin doğum günü olacaktı.

Bu yüzden şehir sakinlerinin büyük bölümüne su sağlayan üç muazzam açık sarnıcın ancak daha sonra, Constantinus'un yaptırttığı surların dışında fakat Theodosius'un MS 413'te eklediklerinin içinde inşa edilmiş olması dikkat çekicidir. İmparatorluk sarayı bile bugün Yerebatan Sarayı olarak bilinen ünlü yeraltı sarnıcına 6. yüzyıla kadar sahip olmamıştır. Şehir surları üç tarafta denizle çevrili olduğundan tatlı su sadece Avrupa artbölgesinden, Valens'in (ö. 378) saltanatında tamamlanmış sukemerleri tarafından 128 kilometre uzaktaki kaynaklardan getiriliyordu. İmparatorluğun sınırı Tuna'ya dayandığından su tedarikini sağlama almak kolaydı. Fakat Valens 378'de Constantinopolis'in Trakya artbölgesindeki Hadrianopolis Savaşı'nda Gotlar tarafından öldürüldü. O tarihe gelindiğinde Constantinopolis ve onun ikmal hatlarının ciddi anlamda savunmasız olduğu açıkça görülmüştü. Tuna ile Constantinopolis arasında Haemus, yani Balkan Dağları gibi doğal bir engel bulunmasına karşın, şehirle dağlar arasında hiçbir şey yoktu. Daha geç bir tarihte şehrin su ikmalini korumak için gösterişli uzun surlar inşa edildi. Ancak Trakya'nın tarımsal artbölgesi etkili biçimde korunamıyordu ve bu durum bölgeyi tahribata, şehri de kuşatmaya açık hale getirmekteydi.

Constantinus yeni şehrinin ikmal hatlarını korumak için hiçbir önlem almadı, zira şehrin bu kadar hızlı büyüyeceğini hiç düşünmemişti. Nikomedia, Trier, Sardica deneyimleri de böyle bir büyümeyi beklemesi için bir neden vermemişti. Bununla birlikte imparatoru yüceltecek, hipodromuyla forumuna doluşacak, geçiş yaparken sütunlu galerinde dizilecek, dükkânları dolduracak, tahıl ve et yardımlarından yararlanacak kadar nüfusu şehre getirmişti. 332'den itibaren on binlerce vatandaşı doyurmak üzere Mısır'dan yeterli miktarda tahılın gelişi için tedbirler alındı. İşi kabul eden gemi sahipleri vergi muafiyeti kazandılar fakat liman tesislerini geliştirmek için bir çaba gösterilmediği gibi uygun silolar ve ambarlar da inşa edilmedi. Deniz surları ancak II. Constantius'un saltanatında ilave edilmiş, babasına atfedilen kara surları, yine onun döneminde bitirilmişti.

Ölümünden bir yüzyıl sonra Constantinopolis'in 350.000 nüfusa erişebileceği (eğer Cyril Mango'yu izlersek) ihtimalini düşünemediği

için Constantinus'u suçlamak yanlış olacaktır. Aynı şekilde, yine vefatından yarım yüzyıl sonra tehlikeler çok açık olmasına rağmen, on yıllar içinde barbarların imparatorluk sınırlarını geçme olasılığını değerlendirmediği için de onu itham edemeyiz. Constantinopolis'in Salonica ya da Nikomedia'dan, hatta bizzat Constantinus'un ele geçirdiği Milano ve Roma'dan daha savunulabilir olduğu ileride kanıtlanacaktı. Fakat büyük bir şehre nasıl su sağlanacağı ve nüfusun nasıl doyurulacağı ya da dışarıdan gelecek bir saldırıya nasıl karşı koyacağı 324 yılı itibariyle ciddi sorunlar değildi. O tarihte Constantinus öncelikle geniş bir tören alanı, üzerinde ihtişamını sergileyebileceği şehir boyutunda bir sahne hazırlamakla meşguldü. Yarım yüzyıldır ilk kez bir Roma imparatoru tek başına hükümdar olduğu için artık ilgiyi rakibiyle paylaşmayan Constantinus, üstelik bu yeni saltanatını muzaffer olmuşken kuracaktı. Constantinus Roma'da, Maxentius tarafından yeniden inşa edilen şehre kendi damgasını vurmanın yollarını aramıştı. Oysa şimdi oldukça farklı bir konumdaydı. Yeni şehir, Roma dünyasının her yanından gelen en iyi şeylere sahip olduğu için Roma'dan daha parlak olacaktı; eski yeniyle kaynaşacaktı.

Anıtsal Merkez

Constantinus'un yeni şehri için yapabilecekleri, halen orada bulunanlar ve şehrin 11 Mayıs 330'daki adanma töreni için her şeyi zamanında yetiştirme isteğiyle sınırlıydı. Garth Fowden, Constantinus'un yeni forumunda, yani şehrin eski surlarının hemen dışında yer alan imparator heykeline kaide oluşturacak sütun için uygun mermeri bulma sorununu inandırıcı bir şekilde özetlemiştir. Fowden imparatorluk genelinde ya da en azından Constantinopolis'e zamanında getirilebilecek bir tane bile elverişli yekpare mermer bulunamadığını belirtir. Dolayısıyla sütun porfirden yapılmış ve Theodosius'un granit dikilitaşına kıyasla mor sütun tamburları son derece yıpranmıştır. Bu durum İstanbul'un havası ve yağmuru 20. yüzyıldaki endüstrileşmeyle daha da kirlenmeden önce de belliydi (Resim 44). 6. yüzyıl gibi erken bir tarihte bile sütunun tamburları demir kuşaklarla desteklenmişti. Şehrin ana caddesi Mese ("merkez cadde") uzun zamandan beri Via Egnatia'yla

birleşmek üzere Byzantion'un ortasından geçmekteydi (bkz. Harita 7). Kuzeyde Haliç, güneyde ise Marmara Denizi boyunca giden kıyı yolları Constantinus'un mimarları gelmeden önce de mevcuttu. Bu durum, daha sonra ızgara planında yapılan sokakların, bu caddelerin arasına yerleştirilmesinden bellidir. Bu sokaklar şehrin altı tepesinin üzerinde ya da gerektiğinde merdivenlerle desteklenerek yamaçlar boyunca uzanır.* Efsanevi Byzas'ın şehri, bugün Osmanlıların Topkapı Sarayı'nın bulunduğu, Mese ve Haliç arasındaki yükseltide yoğunlaşmıştı. Hipodromla birlikte Constantinus'un yeni şehrinin kalbiyse yeni saltanatını sergileyeceği törensel bir sahne olarak inşa edeceği bir dizi başka yapı ve meydan, büyük ölçüde boş olan yakındaki araziye yerleştirildi.

Bu törensel alanın merkezinde imparatorluk sarayı yer alıyordu (bkz. Harita 8). Constantinus'un attığı temellerden, hipodromdan Marmara Denizi kıyılarına kadar uzanacak muazzam bir kompleks gelişecek, orijinal saray ise merkezdeki yerini koruyacaktı. Daphne Sarayı'ndan (10. yüzyılda bilinen adı) günümüze hiçbir şey kalmamıştır ama Constantinus adını almış yedinci imparator için derlenmiş bir 10. yüzyıl metni olan *De Ceremoniis*'teki [Törenler Kitabı] bir tariften rekonstrüksiyonu yapılabilmektedir. Daphne oldukça alçakgönüllü bir saraydı. İmparatorun özel ikametgâhının bulunduğu sütunlu galerilere sahip bir villa tarafından sınırlandırılmış güney avlusu, doğuda bir kabul salonuna (Augusteion) bitişik kuzey avlu ve batıda bir ziyafet salonundan ("On Dokuz Gözlü Salon") meydana geliyordu. Bu iki salon, muhtemelen bir taht ya da soyunma odası –saray törenleri sıklıkla kostüm değiştirmeyi gerektiriyordu– olan sekizgen bir salonda buluşan geçitlerle birbirine bağlanıyordu. Bu üç salonu, daha ilerideki açık alandan ayıran yarım daire şeklindeki sütunlu galeri, avluya at nalı şeklini veriyor ve Onopodion olarak biliniyordu. Onopodion kuzeyde düz bir duvarla sınırlandırılmıştı ve bunun ortasında, saraydan kuzeydeki açık alan Tribounalion'a geçiş sağlayan bir kapı vardı. Dış duvarın ortasında Üçlü Kapı olarak bilinen giriş vardı ve bunun üzerinde imparatorun

* Günümüzde de bazen "Yedi Tepeli Şehir" olarak adlandırılan İstanbul'un bu yedi tepesi, Bizans zamanından gelmektedir. Şehrin dört tepesi, Constantinus surlarının içinde (bugünkü semt isimleriyle Topkapı Sarayı-Ayasofya ve çevresi, Çemberlitaş-Nuruosmaniye, Beyazıt-Süleymaniye, Fatih) kalır. Diğer üç tepe ise şehri genişleten Theodosius'un yaptırdığı surların içinde kalan Yavuzselim, Edirnekapı ve Topkapı Surları çevresidir. Bilindiği gibi "Roma" şehri de yedi tepeliydi - e.n.

Tribounalion'da toplananlara hitap edebileceği bir galeri, Heliakon bulunuyordu. Büyük kalabalıklara hitap edileceği zaman imparator, güney avludan çıkıp Kathisma'ya ulaşan bir geçitten (Kokhlis) geçiyordu. Kathisma hem sarayda bir oda hem de güneydoğu kesiminin ortasından hipodroma bakan bir locaydı. İmparatorluk saray kompleksi hipodromla bitişik olduğu için imparator, halkına doğrudan ve rahat bir şekilde erişebiliyordu. Yarışların başlama kapılarının (*carceres*) yakınında olduğu için imparator oyunlara nezaret ettiğinde en iyi manzarayı sunmaktaydı. Sarayla hipodromun yakınlıkları ve konumları, Tetrarşi'nin diğer imparatorluk merkezlerinden birebir kopyalanmıştı. Aslında hipodromun boyutları neredeyse tamamen 450 metre uzunluğundaki Salonica'daki muadiliyle aynıydı.

Tribounalion'un kuzeyinde, kendisine birazdan döneceğimiz büyük ve görkemli Zeuksippos Hamamı yer almaktaydı. Hamamın kuzey girişi, kamusal alandan imparatorluk sarayına geçişi belirleyen nokta olan sütunlu meydan Augusteion'un güneyindendi. Hamamın güneydoğu ucundan geçen imparatorluk yolu (Regia), daha sonra büyütülen saray kompleksinin girişi olacak Khalke ("tunç") Kapısı'nda bitiyordu. Augusteion'un kuzeybatı ucundan Bazilika'ya girilmekteydi. Burada bulunan okula Romalıların son pagan imparatoru olacak Constantinus'un kuzeni Iulianus gibileri devam etmişti. Meydanın ortasında Milion olarak bilinen bir çifte kemer (*tetrapylon*) mevcuttu. Bu, şehrin içinden geçen büyük sütunlu cadde Mese'nin doğu ucunu belirlemekteydi ve daha sonraları diğer bütün mesafelerin ölçüleceği noktaydı.

Mese'de ilerlendiğinde ortasında porfiri sütun üzerinde imparatorun heykelinin yükseldiği Constantinus Forumu'na ulaşılıyordu (bkz. Harita 7). Burası yeni şehrin tam ortası sayılmaktaydı ve dolayısıyla merkez [ya da "göbek deliği"-ç.] anlamına gelen Yunanca *omphalos* ismiyle anılıyordu. Forumun kuzey tarafında senato binası vardı ve bundan sonra Mese, doğrudan Constantinus'un ailesinden bireyleri onurlandıran heykellerle süslenmiş meydan Philadelphion'a ulaşıyordu. Büyük ölçüde söylencelere dayanan çok geç bir kaynak, bunların arasında, Constantinus ve oğulları olarak tanımlanan birbirine sarılmış dört erkekten müteşekkil porfir heykel grubu olduğunu yazar. 1950'lerde şimdi Venedik'te olan porfir tetrarklar heykelinin bu eser olup olmadığı sorulmuştur. Soru, dramatik bir şekilde cevaplanmıştır: Bugün Bodrum

Camii olarak bilinen Myrelaion Kilisesi'nin önünde yapılan kazılarda, heykel 1204'te Haçlılar tarafından yağmalanırken kırılan dördüncü tetrarkın ayağı bulunmuştur (Resim 15).

Philadelphion'da Mese ikiye ayrılıyordu. Bir kolu halihazırda Via Egnatia'ya giden yoldu; ikincisi ise kuzeybatıya doğu Galerius'un Salonica'daki *rotunda*'sına (Resim 45) benzeyen ve daha sonra On İki Havari Kilisesi'nin (Havariyun) bir parçasını oluşturacak Constantinus'un mezar anıtına uzanmaktaydı. Yolun ikiye ayrıldığı yerde, 4. yüzyılın sonunda bir Hıristiyan tapım yeri haline gelmiş Capitolinus bulunuyordu. Ne var ki adına bakılırsa burasının Jupiter'e, daha doğrusu İkinci Roma'da Romalılığın (*romanitas*) koruyucuları Jupiter, Iuno ve Minerva üçlüsü için bir tapınak olarak tasarlandığı sonucuna varmamız kaçınılmazdır.

Mese üzerinden Augusteion'a dönüldüğünde, yapının güney tarafında, Roma dünyasının her yerinden toplanmış en az seksen eski heykelle süslenen Zeuksippos Hamamı görülmekteydi. Bu heykeller hakkında sıra dışı miktarda bilgiye sahibiz, çünkü Mısırlı Khristodoros hepsini daha geç tarihli bir antolojiye alınmış şiirinde anlatmaktadır. Çoğu heykel tunçtu ve yine çoğu ünlü kişilere aitti: Siyasetçiler, hükümdarlar, hatipler, filozoflar, şairler, tarihçiler, hatta *pugilist*'ler [boksörler-ç.]. Heykellerin dokuzu tanrıydı. Belli ki Hıristiyan Constantinus heykelleri belki bizzat seçmemişti ama bunların hamamına koyulmasından dolayı endişe duymamıştı. Aynı şekilde hipodromda eski tapınaklarının yerini belirten tanrısal ikizler Castor ve Pollux'un heykelleriyle birlikte Delphoi kehanet merkezinden getirilmiş üçayakların bulunmasından kimse şikâyetçi olmamıştı. Aslında Constantinus'un, en azından bir süreliğine, Helikon Dağı'ndan getirilmiş Mousa'ların heykellerine bakıp düşüncelere dalmış olması da muhtemeldir. Bunlar daha sonra, dışında Zeus ve Athena heykellerinin durduğu senato binasına taşınmıştır.

Caddenin karşı tarafında sağda, yeni tamamlanmış hipodrom vardı. Constantinus'un yenilemeleri kapsamlı olmuş, güney ucundaki büyük kavisi (Sphendone) desteklemek için güçlü temeller eklenmişti. Şehrin resmen adanması, artık bundan sonra kuruluşunun anıldığı her yıl 11 Mayıs'ta yapılacak olan hipodrom oyunlarını da içeriyordu. 5. yüzyılın başında yazan Sozomenos'a göre, Constantinus "kendisinin altın kaplamalı ahşap bir heykelini yaptırdı. Heykelin sağ elinde şehrin [Constanti-

nopolis] altın kaplama Fortuna'sı vardı. Şehrin açılışının yıldönümünde yapılacak yarışlara heykelin getirilmesini; pelerinlerini kuşanmış, sandaletlerini giymiş haldeki askerlerin, ellerinde beyaz mumlarla heykele eşik etmesini; heykelin bulunduğu arabanın uzaktaki dönüş direğinden ilerleyerek imparatorluk locasının karşısına gelmesini ve o gün imparator kim ise kalkarak Constantinus'un ve şehrin Fortuna'sının önünde saygıyla eğilmesini emretti." Bundan sonra tüm imparatorlar, onlara böylesine görkemli bir dekor sağlamış kurucu Constantinus'un önünde eğilecekti. Constantinus bu törenden önce özel koridoru aracılığıyla sarayından hipodroma geçerek Kathisma'da göründüğü zaman, toplanmış kalabalıklar tarafından çılgınca tezahüratta bulunulacaktı. Bu tutkuyu paylaşmayan pagan yazar Eunapius söyle yakınıyordu:

> [Hiçbir şey] Constantinus'un diğer şehirleri boşaltıp kendi huzurunda bulunmaları için Byzantion'a getirttiği kendinden geçmiş güruhu tatmin etmiyordu, zira kendisi tiyatrolarda tuvaletini tutamayacak kadar sarhoş adamlar tarafından alkışlanmaktan hoşlanıyordu. Dengesiz kalabalıklarca övülmeyi ve adının ağızlarından eksilmemesini istiyordu ama o kadar aptallardı ki ismini zorlukla telaffuz edebiliyorlardı.

Hipodrom araba sürücülerinin gelip geçici zaferlerine yapılan göndermelerden daha fazlasını barındıran zafer hatıralarıyla bezenmişti. Octavianus'un Aktion'da Marcus Antonius'a karşı kazandığı zaferi simgeleyen bir eşek ve bakıcısı heykeli Epeiros'taki Nikopolis'ten ("Zafer Şehri") Constantinus'un yeni Zafer Şehri'nin kalbine getirilmişti. Suetonius söz konusu heykel grubunun önemini açıklamıştı: Bunlar savaş arifesinde Octavianus'un ordugâhına giren Eutykhes (Refah) ve eşeği Nikon'du (Zafer). Bu eserin yanında, *spina*'nın, yani hipodromun orta kaldırımının orta noktasında bugün kısmen ayakta kalabilmiş yılanlı sütun bulunmaktaydı. Bunun üç kafasından biri yakındaki arkeoloji müzesinde korunmaktadır; diğerleri kayıptır. Anıt bir zamanlar Yunanların MÖ 479'da, Platiai'da Persler karşısında elde ettiği zaferin sembolü olarak Delphoi'da duruyordu. Bunun yanında belki de daha fazla açıklama gerektirecek bir Hercules heykeli ile kartalın def ettiği bir yılandan oluşan heykel grubu vardı. Bu sonuncusu, sancaklı (*labarum*) sikke üzerindeki yılanı ezen Constantinus betimlerini hatırlatır. Burada yılan Licinius'u temsil ediyordu.

Bir Hıristiyan Şehri?

Antik heykellerin yaygınlığı, Constantinus'un yeni şehrini sıklıkla söylendiği gibi Roma İmparatorluğu için yeni bir Hıristiyan başkenti olarak tasarlamadığına dair güçlü bir ipucudur. Pagan vatandaşları için tapınaklar, özellikle de Constantinopolis'in yeni talih tanrıçası Anthousa için yaptırılan tapınağa eşlik etmek üzere Constantinopolis Roma Fortuna'sı tapınağı inşa edildi. Eusebios konuyu geçiştirerek bu sapmaları örtmeye çalışır: "Adını taşıyan şehrin her yeri, tüm eyaletlerde kendisine adanmış ve boş inançlarla aldatılan mağdurların uzun zamandan beri sayısız kurbanlar ve yaktıkları adaklarla boş yere onurlandırdıkları tanrıların tunç heykelleriyle donatıldı. İmparator bunlara alay edilecek oyuncaklar muamelesi yaptığında onlar da artık doğru düşünmeyi öğrendiler." Fakat yeni forumdaki porfiri sütunun tepesinde sergilenen en bariz "oyuncak" ne anlama geliyordu? Sütunun üzerinde Sol Invictus suretinde betimlenmiş bir Constantinus heykeli yükselmekteydi. Sol elinde bir küre, sağ elinde bir mızrak (6. yüzyılda düşmüş ve yerine bir asa koyulmuştur) ve başında Güneş Tanrısı'nın ışınlı tacını taşıyordu. Şimdi üzerinde uygun değişiklikler yapılmış heykelin Phrygia'dan geldiğine inanılmaktaydı ve anlatılanlara göre MÖ 5. yüzyılın büyük heykeltıraşı Pheidias'ın eseriydi. Belli ki bu kimseyi rahatsız etmemiştir, çünkü 1106'da sert bir fırtınada yıkılana kadar yedi yüzyıl boyunca ayakta kalmıştı. Heykeli temize çıkarmak için Constantinus'un kürenin içinde İsa'nın gerçek çarmıhına ait gerçek bir parça koydurttuğu iddia edilmiştir. Fakat bu parçanın Constantinus'un annesi Helena tarafından bulunuşu sadece geç 4. yüzyılda bir efsane olarak ortaya çıkar. Bu tarihten önce heykelin verdiği mesaj hakkındaki fikirler karmaşıktır ve Gareth Fowden'ın gözlemlediği gibi bu, kasıtlı ve planlı bir "çok anlamlılıktı."

İlginçtir, Constantinus'un anıtsal merkezinde kilise bulunmaz. Saray kompleksi içindeki bilinen ilk şapel Aziz Stephanos'a adanmıştır ve 421'den önce inşa edilmemiştir. Nitekim şehrin artan nüfusu için çok az önlem alınmıştır. On dört kilise sayan 425 tarihli *Notitia* adlı bir belgeden önce şehrin imar açısından gelişimini aktaran hiçbir çağdaş kaynak yoktur. Eğer o tarihlerde nüfus 350.000 civarındaysa bu, her bir kilisenin 25.000 civarında bir cemaate ev sahipliği yapması anlamına gelir ki, böyle bir rakam Texas'ta, mesela Houston'da bulunan 16.000

kişilik Lakewood Kilisesi gibi devasa modern kiliseleri bile gölgede bırakacaktır. Durum bu değildi ve yüzyıllardır tartışılan bir soru da gündeme gelmektedir: Constantinopolis esasında bir Hıristiyan şehri miydi? Hıristiyan yazarlar elbette böyle olduğunu iddia etmişlerdir fakat üstünü örtmeleri gereken çok şey vardır. Durumun, Sozomenos'un öne sürdüğü gibi olmadığı açıktı: "Bu şehir... sunaklar, Yunan tapınakları ve pagan adaklarıyla kirlenmemiş, Tanrı'nın mevcudiyetini ortaya koyarak imparatorun çabalarını kutsamak için ihsan ettiği birçok muhteşem dua eviyle süslenmiştir."

425'te ayakta olduğu bilinen on dört kiliseden sadece üç ya da dördü güvenle Constantinus'a atfedilebilmektedir. Bunlar arasında 360'ta açılan Ayasofya'nın ilk versiyonu yoktur. Bunun yerine Roma'ya analoji yaparak bir çalışma yapılabilir. Burada Constantinus, daha sonra Lateran Kilisesi adıyla anılacak ve Roma piskoposunun makamı olacak büyük bir piskoposluk yapısı –Lateran Sarayı– inşa etmişti. Daha geç tarihte, yukarıda gördüğümüz üzere (bkz. s. 157) yerel Roma şehitlerine adanmış çeşitli küçük fakat görkemli kiliseler mevcuttu. Bu yüzden Constantinopolis'te şehrin ilk piskoposluk kilisesi Aziz Eirene'yi (yapı daha erken tarihli olabilir) ve yerel şehitler Acacius ile Mocius'a adanmış iki büyük bazilikayı imparatora atfetmek makuldür. Aziz Acacius Kilisesi'nden ilk kez 359'da bahsedilir ama ilk defa 402'de adı geçen Aziz Mocius Kilisesi gibi onun da 330'lu yıllara tarihlenmesi gayet muhtemeldir.

Bunlar Eusebios'un gözlemleriyle birlikte ele alınmalıdır: "Kendi adını taşıyan şehri özel bir onurla ayrıcalıklı kılmaya kararlı olan Constantinus... sadece onu değil fakat çevresini de çok sayıda kutsal binayla –şehitler için en büyük boyutlarda anıtlarla ve en muhteşeminden başka yapılarla– donattı. Böylece şehitlerin anısın onurlandırdığı gibi şehri de şehitlere adamış oldu." Şehirdeki kiliselerin sayısıyla ilgili bir başka bilgi yine Eusebios tarafından aktarılır: Constantinus'un Kaisareia piskoposuna sorumluluğunu verdiği "kutsal yazıların elli kopyasını çıkarmak." Constantinus bu sayıda kopyanın tüm mevcut kiliselerle birlikte kilise sayısı artınca gelecek talepleri de karşılayacağını düşünmüştü. Eusebios yeni şehir ve Constantinus'un buradaki imar faaliyetleriyle ilgili görüşlerinde açıkça taraflıdır. Daha ziyade şehrin, orta halli nüfusun çeşitli dini törenleri yerine getirebileceği ibadet yerleriyle donatıldığı izlenimi

vermektedir. Aslında Constantinus'un yaptığı şey, muhtemelen sorumlu olduğu ya da inşasına mali destek verdiği yapılarda kurban kesimini yasaklamış olmasıdır.

Constantinus'un yaptırdığı binalar içinde en görkemlisi, havarilere adadığı kendi anıtmezarıydı. Oğlu Constantius, daha sonra Constantinus'un yuvarlak planlı orijinal anıtmezarına bitişik haç planlı büyük bir kilise inşa etmiş ve birçokları bunun Constantinus'un eseri olduğunu ileri sürmüştür. Ne var ki görünüşe göre imparatorun asıl derdi bir kilise kurmak değil, kendi fani kalıntılarının, İsa'nın kemikleri getirilmiş havarilerinin kalıntılarının yanında durmasını garantiye almaktı. Bunları şehre getirip kendi mezarının yanına, İsa'nın diğer havarilerinin heykellerinden oluşan bir çemberin içine yerleştirmişti. Böylece zamanla kendisi de onlara eş (*isoapostolos*) olarak anılacaktı. Bu konuya son bölümümüzde döneceğiz.

İkinci Senato

Constantinus'un kendi şehrini diğer Tetrarşi başkentlerinden ayrı bir yere koyan ve onu "İkinci Roma" olarak resmileştiren hareketi, ikinci bir senato kurmaktı. Roma senatosu kural olarak ayda sadece iki kez toplanıyordu ve 3. yüzyılda neredeyse tamamen imparatorun gözetiminden uzak bir şekilde işlemişti. Önceki bir bölümde gördüğümüz üzere, bir gaspçı ele geçirdiği iktidarı meşrulaştırmak istediğinde anayasal bir rol üstleniyordu fakat bu nadiren belirleyici bir etkendi. Fergus Millar'ın çarpıcı bir örnekle gösterdiği gibi, senatonun kudreti o zamandan beri uzun süredir imparatorların arzularına tabiydi. (Günümüzde Türkiye'de bulunan) Karia'daki Aphrodisias şehri Iulius Caesar ve Augustus tarafından vergiden muaf tutulmuş, MÖ 39'da bu muafiyet senatonun kararıyla (*senatus consultum*) onaylanmıştı. Seksen yıl sonra Hadrianus "senatonun ve kendisinden önceki imparatorların bahşettiği bağımsızlık, özerklik ve diğer ayrıcalıkları" teyit etti. Ancak MS 250'de konu Decius'un önüne geldiğinde Aphrodisias'lı elçilere "bizden önceki imparatorlardan gelen mevcut bağımsızlığınızı ve diğer ayrıcalıklarınızı koruyacağız" cevabını verdi. *Senatus consultum* görmezden gelindi; imparatorun iradesi her şeydi. Yine de insanlar senatör olmayı istiyorlardı ve

"yeni adamlar" [kendi soyunda senatoya ilk giren kişi-ç.] evlilik yoluyla köklü ailelere girerek soylarını Roma'nın parlak geçmişine bağlıyorlardı. Constantinus da kendisine imparator babasının sunabileceğinden daha şanlı bir geçmiş uydurmamış mıydı?

Roma senatosu MS 300'de, aralarında evlilikler yapmış ve çok zengin seçme ailelerden meydana geliyordu. Siyasi işlevi sönük olmasına rağmen devletin yapısal ve ideolojik ihtiyaçları için önemi büyüktü. Nikomedia'da ikamet eden Diocletianus'un on yıllarca imparatorluğun doğusunu yönettiği şehre neden bir senato kurmadığını sorgulayabiliriz. En basit ve dolayısıyla belki de doğru cevap, Diocletianus ve ondan sonra Galerius'un doğunun desteği ve sadakatine sahip oldukları, zengin tebaalarının çıkarlarının teşvikiyle ilgilenmedikleridir. Belli bir uzaklıktaki senato yeterli görünüyordu. Tetrarklar orduya bel bağlıyorlardı ve hakları hiçbir zaman doğuştan gelmemiş atlı sınıfın çıkarlarını destekliyorlardı. Atlı sınıf mensupları şimdi senatörlerin yerine eyaletlerle *dioceses*'leri yönetmekteydi ve her şeylerini imparatorlara borçluydular. Constantinus bu siyaseti tersine çevirmekten ziyade kendisini izleyenleri ya da davası için yardımcı olacakları senatör mevkisine yükseltti. Öte yandan sadece babası Constantius'un makamını devralmakla kalmamış, batının kontrolünü ele geçirmek için rakipleri Maximianus ve Maxentius'a karşı yirmi yıl mücadele vermişti. Nazarius'un 321 tarihli söylevinden öğreniyoruz ki bu çabanın bir yönü de Roma senatosunu genişletmek ve batı eyaletlerinden adamlara senato üyeliği vermekti.

> Nihayet Roma, *curia*'ya [senato binası] her eyaletin en iyi adamları vaat edilince tüm ülkelerin kalesi, büyük ulusların kraliçesi olduğunu hissediyorsun. Böylece senatonun itibarı hem ismen hem de gerçekte şerefle dolacak, zira tüm dünyanın çiçeklerinden meydana gelecek.

Constantinus, devleti emanet edebileceği, orada kalıp batıya dönmeyecek bir astı olmadığı için şimdi doğunun sadakatini teminat altına almalı ve bunu kısa sürede yapmalıydı. Potansiyel isyancılar yaratmadan mevcut idareci sınıfı ortadan kaldıramazdı. Bu sınıfın en önemlilerini öldürüp yönetecekleri toprakları ya da halkları tanımayan kendi adamlarını yerleştirmesi daha düşük bir ihtimaldi. En makul ve Constantinus'un da uyguladığı politika düşmanlarına sadık kalmış adamları ödüllendir-

mek, böylece onları kendisine bağlayarak doğu topraklarını kendi adına yönetmelerini sağlamaktı. *Origo Constantini* bunu ayan beyan belirtir: "Orada [Constantinopolis] ikinci dereceden bir senato kurdu, [üyelerine] *clari* deniyordu." Yani Constantinopolis senatosunun üyeleri, *clarissimi* ("en ayrıcalıklılar") olarak adlandırılan Roma senatosundakilerin aksine başlangıçta *clari*, yani "ayrıcalıklılar" adını almıştı. Ancak birkaç on yıl içinde bu ayrım terk edildi ve tüm senatörler imparatorluğun doğu ya da batı kesiminde yaşadıklarına göre tanımlandı ve hepsi *clarissimi* sıfatını aldı.

Doğuda sadakat olağanüstü bağışlarla satın alınıyordu ve bu, bazı yorumcuların Constantinus'u aşağılamalarına neden olmuştur. Zosimos'a göre (2.38.1) "Constantinus değersiz adamlara gereksiz hediyeler vererek gelirlerini harcamaya devam etti." Zosimos'un görüşleri, Constantinus'un doğudaki şehirlerden ve onların tapınaklarından gasp ettiği paraları en kötü karakterde insanlara ve inşaat projelerine harcaması, 4. yüzyılın sonunda iyice yerleşmiş bir pagan geleneğiydi. Beklenileceği gibi Eusebios aynı meseleden takdirle bahsetmiştir (*VC* 4.1). Senatonun kuruluşunu aktarmamıştır, ancak şunu yazar: "Bazıları para diğerleri de toprak olarak hediyeler aldılar; bazıları *praefectus praetorio* mevki kazandı, diğerleri senatör ya da konsüllük... zira imparator, lütfunun simgesi olarak daha fazla insana vermek üzere yeni yüksek makamlar yaratmıştı." Yeni senatörler, geçmişte tetrarkların atlı sınıf mensupları için ayırdığı bir dizi mevkiden yararlanıyordu: Eyalet valileri, *dioceses vicarius*'ları (henüz kilisenin inisiyatifinde değildi) ve *praefectus praetorio* oluyorlar ya da hiyerarşide yükseldikçe sırayla bu görevlere geliyorlardı. Aralarında öne çıkan Licinius'un *praefectus praetorio*'su Iulius Iulianus 325 yılı konsülü olmuştu. Bir zamanlar senatörlük kariyerini taçlandıran konsüllük makamının şerefi, şimdi tamamen imparatorun lütfuydu.

Traianus Forumu'ndaki bir yazıtta korunmuş haliyle Constantinus, saltanatının son aylarına ait bir mektupta belirttiği gibi, her iki senatonun üyelerini de kendi adamları olarak kabul ediyordu. 337'de bunların sayısı Constantinopolis'te muhtemelen 300, Roma'da ise 600'den fazlaydı. Constantinus'un oğlu II. Constantius çoğunlukla iktidarını sağlamlaştırmak ve sarayının artan merasim ihtiyacını karşılamak amacıyla sayıyı sadece Constantinopolis'te 2.000'e çıkaracaktı. Constantinopolis'te senatörler Ortaçağ'a kadar varlıklarını sürdürerek 15. yüzyıla kadar Romalıların

–şimdi Bizanslılar diyoruz– tüm imparatorlarına hizmet ettiler. Şehre giren her imparator uygun bir kapıda –mesela zaferle dönen bir imparator için Altın Kapı'da– bir senatör grubu tarafından karşılanıyordu. İmparator ailesindeki doğum ve ölümlere ise senatörlerin sevinç ya da yas gösterileri eşlik ediyordu. Constantius'un genişletilmiş senatosu ona, tanrıya hizmet eden melekler gibi eşlik ediyor, sürekli onu övüyordu. Bu modeli ilk kuransa, Diocletianus'un yeniliklerini ilk elden görüp geliştiren Constantinus'tu.

Yeni Bir İskender, Yeni Bir Musa

Artık Roma dünyasının tek hâkimi olan Constantinus imparatorluğun tarzını hızla yeniden biçimlendirdi. Daha önce muadiller arasında işbirliği mevcutken, şimdi aile ön plana çıkarılıyordu ve Constantinus kendisini tanrısal inayetin bir aracı olarak görmekteydi. Bu gelişme sikkeler üzerinde hemen fark edilmektedir. Işınlı taç ve defne çelengi yerine ilk kez hale ortaya çıkar. Yeni hâkimiyet kavramını ima eden yeni tip taç olan *diadem* artık daha yaygındır; altın sikkelerde 324-325 (Resim 42), bronz sikkelerde ise 328-329 arası görülür. İmparatorluk heyetinin yerine imparator ve ailesi anılır, hatta kutsal gösterilir. Saray kadınları da sikkelerde boy gösterir: Helena kendi *diadem*'ini takmış, Fausta ise taçsız betimlenmiştir (Resim 52). Gözleri göğe bakan büstler Hellenistik kökenli yerleşmiş bir tipi tekrar canlandırmaktadır. Bu bakışın en ünlü örneği Roma'daki Capitol Müzesi'ndeki Constantinus'un devasa başında izlenebilir fakat aynı derece güzel bir örnek New York Metropolitan Müzesi'nin yeni Yunan ve Roma galerilerini süslemektedir (Resim 46). Görünüşe göre bu örnek imparatoru daha genç betimlemiştir. Kendisini eleştiren bazılarının söylediğinden çok daha gür olan saçının dalgası tepeden alnının ortasına doğru taranmıştır ve bu saç modeliyle olduğundan yaşlı görünmektedir. Constantinus seyrekleşen saçlarından duyduğu endişe yüzünden alay konusu olmuştur ve hatta bazıları *diadem*'i bunu gizlemek için benimsediğini ileri sürmüştür. Ne var ki Constantinus'un duruşu, erkek kudreti simgesi olarak saçlarının gür olmasını gerektiriyordu. Roma Capitol Müzesi'ndeki bir zamanlar II. Constantius'a ait olduğu düşünülmüş fakat şimdi yine babasına atfedilen bir başka klasik portrede de saçlar oldukça gürdür (Resim 47).

Ne Constantinus'un heykellerindeki duruşu orijinaldi ne de tamamen Hıristiyan düşüncesine uygundu. Constantinus büstleriyle, mesela Eski Arles Müzesi'ndeki gövdesinden ayrılmış Mithras başları ya da şimdi Londra Müzesi'ndeki 1954 tarihli Londra Mithraeum kazısından çıkan baş arasında benzerlikler çarpıcıdır (Resim 48). Mithras başları 3. yüzyılın başlarına aittir ve her biri göğe, belki de *quadriga*'sındaki Sol'e doğru bakan Frig başlıklı bir genci betimler. Bunların asıl kaynağı açıkça Güneş Tanrısı haline gelmiş olan göğe bakan İskender'dir. H.P. L'Orange altmış yıl önce şöyle yazmıştı:

> Antik dünya hâkimiyetini nasıl İskender başlattıysa Güneş hükümdarının Hellenistik-Roma tarzı betimini de İskender-Helios heykel tipi başlatmıştır. Burada sadece söz konusu heykel tarzı değil, aynı zamanda gerçek dünyaya dair fikirlerin böyle tasvirlerde somutlaşması da başlatılmıştır. Dünya egemenliğinin güneşle açıklanması, bunun ardından Antik Çağ toplumları arasında güncel bir eğilim haline gelmiştir.

Constantinus kendisini bu silsileye yerleştirmişti ve heykellerdeki duruşu, bakışlarını doğrulttuğu tanrısal hami tarafından ona bahşedilmiş dünya hâkimiyeti iddiasını ortaya koyuyordu. Başı arkaya yatmış ve yüzü yukarı dönmüş İskender'in aksine, Constantinus'un sadece gözleri yukarıya bakıyordu ve şimdi normal boyutlardan daha büyük işlenmekteydiler. Bu son özellik, 3. yüzyıldaki uygulamadan büyük bir kopuştu.

Septimius Severus'un 3. yüzyılın başlarında yeniden gündeme getirdiği bu duruşun daha erken Roma örnekleri de mevcuttu: Güneş'in ışın tacını takmış halde görünen Nero ve Pompeius ile Scipio Afcianus için basılmış Cumhuriyet sikkelerinde görülmekteydi. Şimdi Vatikan Müzesi'nde bulunan bir Philippus Arabs sikkesi, imparatorun gizli Hıristiyan olduğu iddiasını desteklemek için kullanılmışsa da, aynı iddia benzer bir duruş sergileyen Caracalla için ortaya atılmamıştır. Göğe bakan Caracalla betiminin mükemmel bir örneği New York Metropolitan Müzesi'nde, Constantinus'un yanında görülebilir. Ziyaretçi başını çevirdiğinde doğal boyuttan büyük tunç Gallus heykelinde Constantinus'un portre sanatçılarının sevdiği aynı göğe yönelmiş bakışlarla karşılaşır (Resim 12). Başka yönlerden birçok kopuşun yaşandığı Tetrarşi sanatında bile imparatorlar sıklıkla göğe bakarlar.

Âdeti olduğu üzere Eusebios diğer bütün öncelleri yok saymış ve Constantinus'un göğe bakışını bir Hıristiyan dua jesti olarak kabul etmiştir. Gerçi 324-325'ten sonraki imparatorluk sikkelerinin genel üslubu tanrısal imparator havasını ima etmektedir. Eski hamisinin tacını takmayan Constantinus, daha büyük bir tanrının özelliklerini ve alametlerini taşır. Üstelik sikkelerin verdiği mesaj dikkatli bir şekilde denetleniyordu, zira altın ve gümüşlerin darbı artık Nikomedia'da ve 330'dan itibaren Constantinopolis'te yapılmaya başlamıştı. Şehrin kuruluşu elbette, bunu imparatorun zaferi olarak gösteren madalyonlarına nail olmuş ve bu madalyonlarda yerleşik gelenekler yenileriyle birleştirilmişti. Bunlardan birinde şehrin Fortuna'sı [Talih] Anthousa, halihazırda ikinci bir Victoria tarafından taçlandırılan imparatora bir Victoria [Zafer] sunmaktadır. Dokuz *solidus* değerindeki başka bir madalyonda, halesiyle betimlenmiş imparator, iki yanında iki oğluyla tahtında otururken gösterilmiştir. Aşağıda SALUS ET SPES REIPUBLICAE ("Devletin Esenliği ve Umudu") ifadesi okunur.

Başta doğudakiler olmak üzere Constantinus'un pagan tebaası, onu, savaştaki liderliğiyle uçsuz bucaksız bir imparatorlukta tek başına hâkimiyet kurmuş göklere bakan bir yarı-tanrı, az da olsa dalgalı saçlı yeni bir İskender olarak görüyorlardı. Fakat Eusebios gibi Hıristiyanların gözünde cennete gideceklerin, yani yeni Yahudilerin lideri, yeni bir Musa'ydı ve Constantinus'un propagandasını yapanların destek verdikleri, işte bu görüştü. Daha geç tarihli kaynaklar Musa'nın asasının Constantinus'un yeni başkentine götürülerek *Theotokos tpu rabdou*, "Asanın Tanrısı'nın Annesi" Kilisesi'ne ve ardından imparatorluk sarayına yerleştirildiğini yazar. Eusebios'a göre Musa'nın kırk yıllık üç döngüden ibaret hayatı, Constantinus'un on yıllık kutlamalara bölünmüş saltanatına ayna tutmaktaydı. Porphyrius, Musa hikâyesinin eskiliğini inkâr etmiş ve bunun paganların uydurduğunu öne sürmüştür. Musa ve Constantinus arasındaki kıyaslamanın bir yapısal araç olarak en belirgin şekilde görüldüğü Eusebios'un ilk *Constantinus'un Hayatı* taslakları Porphyrius aleyhine yazılmıştı ve dolayısıyla onun erken eseri *Preparatio Evangelica* [İncil'e Giriş] ile uyum içindeydi.

Bunun ışığında, Eusebios'un *labarum*'un yaratılması hakkındaki anlatımda Ahit Sandığı'nın yapılışının (*Mısır'dan Çıkış* 25-27) izi görülürken, *labarum*'un faydası, gücü Musa'ya tanrı tarafından gösterilen

asanınkiyle (*Septuaginta* Yunancasında *rabdos*) karşılaştırılır (*Mısır'dan Çıkış* 4:2-6, 17:8-13). Aynı şekilde Constantinus'un görümünün yeniden işlenmiş versiyonu, Musa'nın yanan çalı görümüne paralel olarak değerlendirilebilir (*Mısır'dan Çıkış* 3). Başka kaynaklarda da Constantinus'un sarayda yetişmesi, yine onun gibi insanları özgür kılmak gibi bir kadere sahip olmuş Musa'ya benzetilmiştir (*VC* 1.12). Constantinus'un, Galerius'un gizlice hazırladığı bir komplodan kurtulması, "bu olayda büyük peygamber Musa'ya benzerlik görülmektedir" (*VC* 1.20) şeklinde yorumlanır. En uzun ömürlü karşılaştırma, Eusebios'un Roma halkına baskı yapan bir tirana dönüşen Maxentius'un düşüşüne dair anlatımı sırasında görülür. Elbette bu yorum, Constantinus'un 312'de Milvius Köprüsü'nde kazandığı zaferden kısa süre sonra, Roma'ya "kurtarıcı" olarak girmesinden önce yayılan propagandanın yansımasıdır. Ancak aynı zamanda Eusebios'un hem *Kilise Tarihi* (*HE* 9.9) hem de *Constantinus'un Hayatı*'nda Maxentius'a firavun damgası vurarak olayı olgunlaştırdığını da ortaya koymaktadır:

> Bundan dolayı Musa ve dindar Yahudi kavminin zamanında tanrı nasıl "firavunun ordusunu ve savaş arabalarını denize atmış, seçme subayları Kızıldeniz'de boğulmuşsa," Maxentius ile yanındaki silahlı adamları ve muhafızları da Constantinus ile birlikte gelen tanrının kudretinden kaçıp yollarına çıkan nehri geçmeye çalışırken "taş gibi dibe indiler" (*Mısır'dan Çıkış* 15:5)... Böylece yüce hizmetkâr Musa'ya şüphesiz lafla değil, fiiliyatta eşlik edenler gibi, Tanrı'dan bu zaferi kazananlar da zalim tirana karşı aynı ilahiyi seslendirdiler diye düşünülebilir.

Eusebios *Kilise Tarihi*'ndeki (9.9.11) anlatımını genişleterek bu zafer için yapılan kutlamaları ve anıtları tarif etmeye koyulur (*VC* 1.39-41). Constantinus'un heykeli şimdi "haç şeklinde uzun bir direk" tutmaktadır ve Eusebios aynı yazıtı aktarır: "Bu kurtarıcı işaretle... onları eski saygınlıklarına ve ihtişamlarına yenide kavuşturdum."

Daha çarpıcı bir şekilde, yaklaşık 320-390'a tarihlenen çok sayıda lahtin, bütün ya da parçalar halinde günümüze gelmiş en az yirmi dokuzunda ilk kez Kızıldeniz'in geçişi ve firavunun ölümü sahneleri işlenmiştir. Bu lahitlerin konumları da yorumlar için önemlidir: Brescia, Metz, Pisa ve Split'te birer; Roma'da on bir; Güney Fransa'da (Aix-en-Provence, Avignon, Carcassonne, Moustiers-St. Marie ve Nimes) on

dört tane ele geçmiştir. Sadece Arles'ten dokuz tane günümüze gelmiştir ve bunlardan biri şimdi Aix'te, diğeri Bellegrade du Garde'dadır. Arles'te çok sayıda lahit vardır. Özellikle Alycamps olarak bilinen taş döşemeli yolda yüzlercesi sıralanmıştır (Resim 49). Bunlar Iulius Caesar'dan Constantinus'a dört yüz yıllık Roma cenazelerini barındırır ve aralarından birkaç tanesi Hıristiyan'dır. Lahitlerin büyük bir çoğunluğu basit tasarımlara ve yazıtlara sahiptir. Birkaçı şimdi Eski Arles Müzesi'nde bulunan az sayıda lahitte kabartmalar bulunur: Mesela Yunanistan'da üretilmiş ve tamamlanması için Galya'da gönderilmiş bir lahitte Phaidra ve Hippolytos'un 3. yüzyıl tasviri vardır (bunun hikâyesine döneceğiz; bkz. s. 235-36). Psykhe'nin 2. yüzyıl tasviri yerel üretimdir. Bunlarla karşılaştırıldığında 4. yüzyıl lahitlerinin sayısı ve işçilikleri kadar, sıklıkla Yeni Ahit'ten sahnelerle yan yana getirilmiş Eski Ahit temaları da dikkat çekicidir. Üç sıra halinde kabartmalar içeren Teslis Lahti özellikle dikkat çekicidir: En üstteki sırada Eski Ahit, en alttakinde İsa'nın mucizeleri yer alır. Orta sırada ise vefat etmiş çiftin portrelerini içeren bir madalyon vardır. Marcia Romana Celsa'nın lahtinde, *Daniel Kitabı*'ndan fırına atılan gençler öyküsüne dair bir sahne, Yeni Ahit'ten "Bilgelerin Tapınması" sahnesiyle dengelenmiştir. Kızıldeniz'in aşılmasını konu alan lahitler farklıdır. Bunlar "Mısır'dan Çıkış"a ait dramatik bir olayın tek bir öyküsel sahnesini içerir. Arles'te ele geçen dokuz lahitten ikisi Eski Arles Müzesi'nde sergilenmektedir: Bir tanesi tümdür (Resim 50), diğeri ise bir duvara yerleştirilmiş bir kabartma paneli olarak korunmuştur (Resim 51). Firavunun (Maxentius) buradaki betimiyle Ludovisi Lahdi'ndeki çıplak başlı 3. yüzyıl imparatorları (Resim 11) ve Galerius Takı'ndaki Pers mağlubiyeti sahnesi (Resim 18) arasında çarpıcı benzerlikler vardır.

Constantinus'un Arles ile olan özel ilişkisi üzerinde biraz daha durmaya değer. Maxentius'a karşı kazandığı zaferi izleyen yıllarda Constantinus, Arles'te Trier'deki kadar zaman geçirmişti. Nisan ya da Mayıs 313'te, kuşkusuz askerlerine ödeme yapmak için Ostia'daki darphaneyi buraya taşımış, ilk kilise konsilini de 1 Ağustos 314'te yine burada toplamıştı. Constantinus'un eşi Fausta 7 Ağustos 316'da imparatorun adaşı olan ikinci oğlunu Arles'te dünyaya getirmişti ve şehir 328'de doğuma atfen Constantina olarak yeniden adlandırılacaktı. Her iki önemli gün de muhteşem amfitiyatroda oyunlarla kutlandı. Bunlara ilaveten geç tarihli bir anlatıda, Constantinus'un görümünü Arles yakınlarında yaşadığına

dair ilgi çekici bir ifade vardır. Bu gözlemler yan yana koyulduğunda, lahitlerdeki betimlerle Constantinus'un Milvius Köprüsü'ndeki zaferi arasında bir ilişki gayet anlamlıdır. Buradan Constantinus'un varlıklı destekçilerinin, hatta belki Galya ordusundaki subayların, imparatorun ilk kesin zaferine adanmış bir anıta defnedilmeyi tercih ettikleri sonucu çıkarılıp böylece artık Hıristiyan olduklarını göstermek istedikleri düşünülebilir mi? Sonraki bölümde işte bu Hıristiyan askerleri ele alacağız fakat bununla birlikte Constantinus'un –yeni İskender, yeni Musa– nasıl yeni bir Hıristiyan ismi aldığını göreceğiz: Victor [muzaffer/fatih-ç.].

III

MUZAFFER CONSTANTINUS

9. Bölüm

Muzaffer Constantinus

Roma Cumhuriyeti'ni sona erdiren içsavaşlardaki zaferini anmak ve yakın zamanda iktidarı ele geçirmiş birçok generalden kendisini ayrı tutmak için Octavianus, kamu hayatına girdiği zaman kullandığı isminden vazgeçmişti. Artık Iulius Caesar'ın kendisini evlatlık aldığına dikkat çeken Gaius Iulius Caesar Octavianus değil, dindarlık ve otoriteyi hatırlatan Augustus ismiyle anılacaktı. Fakat Augustus onun ön adı değildi. Resmi unvanı artık Imperator Caesar Augustus'tu ve bu unvan içinde askerlerinin kendisini selamladığı unvanı *imperator* öne çıkıyordu. İngilizcedeki *emperor* unvanı buradan gelir; Almanlar ise sezarın bir türevini [kayzer-e.] tercih etmiştir. *Praenomen imperatoris* olarak adlandırılan bu unvan Augustus'un halefleri tarafından kullanılmasa da MS 68-69'daki içsavaş sırasında gaspçılar için standart hale gelmiştir. Unvan bir zafer nişanıydı ve her övgü neredeyse hiçbir zaman bizzat imparator tarafından kazanılmamış bir imparatorluk zaferinin ardından geliyordu. Vespasianus'un döneminden itibaren imparatorlar sadece kendi adlarına kazanılmış zaferler değil, aynı zamanda iktidardaki her yılları için de övgü ve tezahüratları kabul etmeye başladılar. Bu uygulama Tetrarşi'ye kadar devam etti. Nitekim Constantinus 306'da, York'ta babasının askerleri tarafından *imperator* ve *augustus* olarak selamlanmıştı. Sonraki yıllarda otuz bir kez daha –herhangi bir Roma imparatorundan daha fazla– selamlanacaktı. Buna ilaveten Augustus'un *praenomen imperatoris*'i ilk kullanımına benzer şekilde bir zafer işareti olarak yeni bir isim aldı. Bu isim, aynı zamanda onun Hıristiyan ismi idi: Victor (muzaffer/fatih).

Victor Eris

324'ten sonra Constantinus tanrısal varlığa daha da yaklaşmıştı; kendisini tanrısal bir araç ve tanrısal inayetin aktığı kanal olarak görüyordu. Filistin'deki eyalet sakinlerine yazdığı bir mektupta "belirli işlere doğru amaçla girişenlerin ve en yüce tanrının korkusunu aklında bulunduran, ona olan inançlarına sıkı sıkıya bağlı olanların, kötülüğe ve sert cezalara aşikâr biçimde boyun eğenlere" karşı zafer kazandığını gözlemlemişti. Bir başka deyişle, Constantinus'un düşmanlarının orduları "yenilmiş, çoğu kaçmış ve tüm askeri düzenleri utanç ve yenilgi içinde çökmüştü." İktidara yükselişini özetleyen Constantinus "en yüce tanrı hizmetlerimi gördü ve onları kendi amaçları için uygun buldu. Ben Britonların yanı başındaki denizden başlayıp güneşin battığı yere kadar her şeyi boyunduruk altında tutan dehşeti def ettim ve dağıttım" der (*VC* 2.28). Khrysopolis Savaşı'ndan sonra yazılan diğer hepsi gibi bu imparatorluk belgesi de Victor Constantinus Maximus Augustus adına tebliğ edilmişti. İmparator artık kuşkusuz Sol Invictus'u fazlasıyla hatırlatan Invictus Constantinus Maximus Augustus değildi. Eusebios'un açıkladığı gibi "imparator bunu en uygun unvan olarak bizzat yaratmıştı, çünkü Tanrı'nın zaferi tüm düşmanlarını ve rakiplerini durdurmuştu" (*VC* 2.19).

Constantinus'un "Victor" ismini alması, *hoc signo victor eris* ("bu işaretle muzaffer olacaksın") tavsiyesinin uygun şekilde yerine getirilmesi gibi görünmektedir.* Deyimin Eusebios'a Constantinus'un anadili Latinceden aktarıldığını, bunun da ikisinin on iki yıl sonra 312'de ilk kez bir araya geldiklerinde –dolayısıyla Constantinus'un Victor olmasından önce– gerçekleştiğini sadece tahmin edebiliriz. Eusebios tanrısal tavsiyeyi kelimesi kelimesine çevirmeyip *touto nika*, yani "bununla muzaffer olacaksın" şeklinde kaydetmiş ve bunun "haç şeklinde ışıktan savaş hatırasının" üzerine yerleştirildiğini de uydurmuştur. Lactantius'un anlatımında tavsiyenin "Tanrı'nın semavi işaretinin (*caeleste signum dei*) askerlerinin kalkanları üzerine yazılmasını ve ardından savaşa girilmesi"

* Bu, daha tanıdık –herhangi bir Latince deyimin bugün tanıdık olduğu kadar– *in hoc signo vinces* ifadesinden farklıdır. Söz konusu deyim Rufinus tarafından Eusebios'un Yunancasından Latinceye çevrilmiştir; dolayısıyla MS 400'den daha erken değildir. Rufinus'a bu bölümün ilerleyen kısımlarında yeniden döneceğiz. İlk ve doğru versiyonu, Rufinus'un metninden yaklaşık 50 yıl önce, gaspçı Vetriano tarafından 350'de basılan sikkelerde görülür (Resim 59).

şeklinde olduğunu belirtmiştik. Bu, Constantinus'a görüm olarak değil, rüya olarak görünmüştü ve hiçbir yazılı ifadeden bahsedilmiyordu. Dolayısıyla 324'te, Constantinus'un gözünde *hoc signo victor eris* genel bir tavsiye değil fakat "muzaffer (*victor*) olmak" için doğrudan bir emirdi.

Yeni Flavius'lar ve Büyük Akik

Muzaffer imparator şimdi rakipsiz biçimde iktidardaydı fakat imparatorluğu tek başına yönetmiyordu, çünkü ailesinin, yani yeni Flavius'lar hanedanının çıkarlarını gözetecek tedbirler almıştı. Khrysopolis'ten sonra hem annesi Helena hem de eşi Fausta'ya *augusta* unvanı verdi; kendisinin değil, onların büstlerini taşıyan altın sikkeler bastırdı (Resim 52). Helena *diadem* takma hakkına sahipken, ast *augusta* Fausta ise bundan yoksundu. Constantinus'un dört oğlu Crispus, Constantinus, Constantius ve Constans imparator olacaktı. Crispus ve Constantinus zaten sezarlığa terfi etmişti. Sadece bir çocuk olan Constans da 333'te onları takip edecekti. Kasım 324'te Constantius'un bu mevkiye yükseltilmesini anmak üzere, muhtemelen Helena ile Fausta'nın da *augusta* olarak ilan edildikleri bu tarihte dikkat çekici bir işlemeli akik üretildi. Akik imparatorun muzaffer özelliklerine, tanrısallığına ve daha da önemlisi imparator ailesine yeni bir vurgu yapmaktadır.

Eskiden Rubens koleksiyonunda ve şimdi Utrecht'teki Geld en Bankmuseum'da bulunan Büyük Akik (Resim 53), imparatoru eşi Fausta, küçük oğlu ve annesi Helena ile birlikte bir savaş arabasında gösterir. Tanrı Dionysos'un kutsal kabı *kantharos* arabanın altında ters çevrilmiş halde durur ve imparatorun Dionysos (Bacchus) olduğunu ima eder. Aynı şekilde, araba kaplanlar, panterler veya leoparlar değil (Resim 6), şaha kalkmış iki *kentauros* tarafından çekilmektedir (Resim 7). Bu ikonografi Antoninus döneminin Dionysos konulu lahitlerinden bilinmektedir. Öndeki *kentauros* sol elinde zarif bir "zafer hatırası" taşımaktadır ve Romalılar gibi giyinmiş Licinius'un takipçilerini ayaklarının altında ezmektedir. *Kentauros*'ların üzerinde arabaya doğru uçan Victoria, Constantinus'a bir defne tacı uzatmaktadır. Ancak Constantinus sadece Bacchus değildir, zira sağ elinde tuttuğu şimşek demeti Zeus'u akla getirir.

İmparator bir defne tacı takmıştır; eşinin başı örtülüdür ve sol elinde bir mısır başağıyla, belki de Ceres'in görünüşüne bürünmüştür. Sağ eli görülmez fakat muhtemelen Constantinus'un yaptığı gibi o da eşine sarılmıştır. Eşler birbirlerine dönüktür; Constantinus karısına değil, arabaya doğru bakar fakat gözlerini daha ziyade göğe dikmiştir; sol eli eşinin omzundadır. Omuzdan tutma, porfiri tetrarklar heykel grubundaki sarılma jestini hatırlatmaktadır (Resim 15) fakat burada dört ortak imparator yerlerini aynı sayıdaki aile üyelerine bırakmıştır. Constantinus'un sağ omuzu üzerinde, imparatorun havadaki sağ kolunun altından zırh, miğfer ve kılıç kuşanmış oğlunu işaret eden Helena durmaktadır. Fausta da parmağıyla oğlunu gösterir. Oğlan, Constantinus'un Fausta'dan doğma herhangi bir oğlu olabilirdi fakat 317'de doğan ve Khrysopolis Savaşı'ndan bir ay sonra sezar ilan edilen Constantius olduğu kesindir. Nitekim bazı araştırmacılar tarafından yanlışlıkla Milvius Köprüsü Savaşı sonrasına tarihlendirilen akiğin yapılma vesilesi de bu olaydır. Ana kraliçelerin varlığıyla birlikte ailenin odağa oturması ve semaya bakış, yeni emperyal tarzı yansıtırken figürlerin parmakları, babasının nihai zaferini ve Licinius ile diyarşinin (ikili idare) sonunu belirleyen erkek evlada yönelmiştir. Dolayısıyla akik Kasım 324'ten sonraki iki yıl içine tarihlendirilmelidir, zira 326'nın sonunda Fausta hayata gözlerini yummuştur.

Büyük Akik'e bakıldığında, Constantinus'un Hıristiyanlığının niteliği hakkında şüpheye düşülebilir. O tarihte aşırı şiddete onay vermeyen, pagan duyarlılığıyla bezeli tam ifade edilmemiş bir inancı mı yansıtıyordu? Bu noktada daha geç tarihli bir eser olan resimli 354 Takvimi'ne dair Peter Brown'un gözlemleri dikkate alınabilir. Brown düşüncesini şöyle belirtmiştir: "Böyle bir esere ne kadar çok bakarsak, 'klasik' hatta 'Hıristiyan'dan farklı anlamında 'pagan' gibi etiketlerle ayrı alanlarda tutma eğiliminde olduğumuz kısımların tutarlı bir bütünlük sergilemesi bizi o kadar şaşırtır. Bunlar derin türdeşliklerin gizli çekimleri altında birbirine sokulur. Klasik ve Hıristiyan öğeler uyumsuzdur demek tam olarak durumu açıklamaz... Daha ziyade klasik öğeler yeniden düzenlenmiştir. Genellikle çok daha ağır yüklü bir anlamı iletmek üzere gruplandırılmışlardır. Tanrılar şimdi güç ve refahın hâkim unsurları olarak kendilerini gösterirler... Constantinus tarafından yeniden düzene kavuşturulmuş *saeculum*'un metanetine esrarlı bir üçüncü boyut ilave ederler." Daha basit anlatmak gerekirse, bir imparator kendi iktidar görü-

şünü, ister pagan isterse Hıristiyan olsun tüm Romalıların alışık olduğu imgeler dili dışında nasıl sergileyebilirdi? Musa ve boğulan firavun gibi daha aleni Hıristiyan modeller de vardı fakat bunlar yeni yeni ortaya çıkıyordu ve o zamana kadar imparatorluk sanatının ya da iktidar dilinin özellikleri olmamışlardı.

Crispus ve Fausta'nın Ölümü

Constantinus'un restorasyonu henüz bitmemiş, dünyası tam anlamıyla düzene oturmamıştı. İmparatorun tanrısı, Musa'nın tanrısıydı: Kinci bir tanrıydı; imparatorun kendisi gibi çabuk öfkeleniyordu ve Bacchus tarzı aşırılıklara meyilliydi. Böylece 326'da, imparator iktidardaki yirminci yılını kutladığı sırada ve yeni bir egemen hanedan imajı yaratmanın yollarını aradığı sırada, ilk oğlu Crispus ile daha küçük üç oğlunun ve iki kızının annesi Fausta'yı öldürttü. Crispus o tarihlerde yirmili yaşlarının başlarında, on yıldan beri sezar mevkisinde bulunan başarılı bir liderdi. Trier'deki karargâhından batı sınırını savunmuş ve ismen ya da fiilen 320'de Franklara karşı bir sefer yürütmüştü. Bu zaferini kutlamak için sikkeler basılmış, 321'de Nazarius tarafından aşağıdaki sözlerle övülmüştü:

> Bu Franklar senin elinde [Constantinus] öylesine büyük kayıplar verdiler ki, eğer sen her şeyi idare ettiğin tanrısal esinle yıkmış olduklarını imha etme işini oğluna [Crispus] bırakmasaydın tamamen yok olabilirlerdi. Ancak senin şanın için kendini ziyan eden bir ulus o kadar çabuk büyüdü ve o kadar büyük bir azimle eski haline döndü ki, en cesur sezara muazzam bir zaferin meyvelerini verdi.

Gördüğümüz gibi aynı yıl Crispus, Helena adında bir kızla evlenmiş, ondan yakın tarihte bir oğlu, yani Constantinus'un da ilk torunu dünyaya gelmişti. Crispus 323'te bu sefer kesinlikle bizzat idare ettiği bir savaşta Alamanları yendi ve 324'te Trier'den doğuya hareket ederek Licinius'a karşı elde edilen ilk zaferde babasının filosuna komuta etti. Büyük potansiyelini tatmin edici şekilde kullanan Crispus, sezar olarak *decennalia*'sını kutlamayı ve ileride babasının yerine *augustus* olarak geçmeyi bekleyebilirdi. Belki bunu gereğinden fazla hevesle bekliyordu ve bu arzusunu babasının eşi ve üvey annesi Fausta ile paylaşmıştı.

Hiçbir çağdaş kaynak önce Crispus'un sonra da Fausta'nın nasıl öldürüldüğünü aktarmaz; Constantinus'un onların anılarını lanetleme kampanyası böylesine etkili olmuştu. Crispus'un genç eşi ve oğlunun kaderi hakkında da hiçbir şey bilinmemektedir fakat onların da acımasızca ortadan kaldırıldığı düşünülebilir. Ebedi dalkavuk Eusebios *Constantinus'un Hayatı*'nda ne Crispus'tan ne de Fausta'dan bahseder; hatta *Kilise Tarihi*'nin önceki bir versiyonunda Crispus "Tanrı'nın sevgilisi ve her yönüyle babasına benzer" biri olarak görünmesine karşın, sonuncusunda metinden çıkarılmıştır (*HE* 10.9.4). Aslına bakılırsa Licinius'a karşı zaferini anlatırken Eusebios baba ve oğul arasındaki ilişkiyi "Evrensel kral Tanrı ve tüm insanların kurtarıcısı Oğul"unkine benzeterek bir piskopostan beklenebilecek yaltaklanma isteğinin ötesine geçmiş, belki de dinleyicilerinden bazılarına Hercules ve Jupiter, tetrarkların bir zamanlar tadını çıkardıkları uyumu hatırlatmıştı. Dolayısıyla cinayete dair kısa ve öz ilk göndermeleri görmek için 4. yüzyılın sonlarına kadar beklememiz gerekir. Ammianus Marcellinus'un laf arasındaki bir ifadesi olayın Istria'daki Pola'da [günümüzde Hırvatistan'daki Pula şehri] gerçekleştiğini ortaya koyar. Yer seçiminin tuhaflığı, Crispus'un sürgünde öldürüldüğünü düşündürmektedir. Aynı tarihlerde yazan Aurelius Victor ise Crispus'un hiçbir neden olmaksızın babası tarafından öldürüldüğünü belirtir. Eutropius kısa tarihi eserinde genelleyici bir neden sunar: "Refahın getirdiği kibir Constantinus'u eski makul ve ılımlı huylarından uzaklaştırmıştı. Önce kendi akrabalarına saldıran imparator mükemmel bir insan olan oğlunu; kız kardeşinin oğlu olan sevimli genci; kısa süre sonra eşini ve ardından birçok arkadaşını ölüme gönderdi." 5. yüzyıl Latin yazarı Sidonius Apollonaris daha tesirli bir ifade kullanır: Eşini kaynar suyla, oğlunu ise soğuk zehirle öldürtmüştür.

Şüphesiz iki ölüm de birbiriyle ilişkiliydi ama nasıl? Bununla ilgili iki farklı gelenek vardır. İlki *Epitome de Caesaribus*'un anonim yazarının ortaya attığı gibi Fausta'yı Crispus'un karşısına koyar (41:11-12):

> Fakat Constantinus savaştaki fevkalade başarısıyla tüm Roma İmparatorluğu'nun kontrolünü ele geçirince, karısı Fausta'nın teşvikiyle oğlu Crispus'u öldürttüğü söylenir. Ardından, annesi Helena torunu için duyduğu ıstırap yüzünden Constantinus'a sitem edince, bu kez Fausta'yı kaynar banyoya atarak öldürdü.

Bu anlatıya göre Fausta, Crispus'un başarılarından dolayı onu kıskanıyordu ve kendi oğullarının tahta geçmelerini sağlama almak için her şeyi göze almıştı. Kocasının çabuk öfkelendiğini ve karar verdiğini bildiği için bir ihanet öyküsü uydurdu. Fausta'nın oğlu üzerindeki etkisinden dolayı haset eden ve elleriyle büyüttüğü ilk torunu Crispus'un ölümünden dolayı öfkeye kapılan Constantinus'un annesi Helena, vicdan azabı çeken Constantinus'u ikna ederek intikamını aldı. Ne var ki hikâye bir bütün olarak tutarlı değildir, zira eğer Constantinus gerçekten acele karar verdiği için vicdan azabı çekiyorduysa Crispus'un anısının temize çıkarılması beklenirdi fakat bu olmamıştır. Üstelik Philostorgius'un yaklaşık 425'e ait anlatımında Fausta'nın ölümü, Crispus'un ölümünü tasarladıktan sonra bir hizmetkârla birlikte olmasına bağlanır ve bu suç Helena değil, bizzat Constantinus tarafından ortaya çıkarılır.

"Altın ağzı" ile ünlü Hıristiyan piskopos ve din bilgini Ioannes Khrysostomos, Fausta için Zeus'a meydan okuyan Prometheus'a yakışır bir ölüm uydurmuştur: "Eşinin zina yaptığından şüphelenen imparator, kendisine birçok asil çocuk vermiş Fausta'yı çıplak halde dağlara zincirledi ve vahşi hayvanlara sundu... Aynı adam oğlunu da öldürttü." Bu Philostorgius'un anlatımını destekler gibi görünmektedir ama aynı zamanda Crispus'un, Fausta'nın zina yaptığı kişi olduğunu da ima etmektedir. Fausta üvey oğluna yaşça kocasından daha yakındı ve Trier'deki gençlik yıllarında birlikte hayli zaman geçirmişlerdi. Constantinus'un daimi muhalifi Eunapius'u izleyen Zosimos bunu açık eder (2.29):

> [Constantinus,] doğa kanunlarına hiçbir şekilde riayet etmeyen oğlu Crispus'u... üvey annesi Fausta ile ilişkisi olduğu şüphesiyle öldürdü. Constantinus'un annesi Helena bu vahşetten dolayı kederlenmişti ve genç adamın kaybı yüzünden teselli bulamıyordu. Constantinus onu ferahlatmak istermiş gibi hastalıktan beter bir çareye başvurdu: Hamamın aşırı ısıtılmasını emretti ve Fausta ölene kadar onu hamamda kapalı tuttu.

12. yüzyılın sonlarına gelindiğinde, söz konusu kaynaklara ilaveten şimdi kayıp olan zengin bir başka damardan beslenen Zonaras, iki öyküyü birleştiren bir başka hikâyeyi kısaca anlatır. *Hippolytos* adlı oyununda, aşk tanrıçası Aphrodite'nin zorlamasıyla tragedyaya adını veren üvey oğluna tutulmuş trajik kahraman Phaidra'yı anlattığı Euripides'e yakışır

bir hikâyedir bu. Phaidra utanç içinde kendisini asmıştı fakat "[Crispus'a] çılgıncasına âşık Fausta, onu tuzağına düşüremedi" ve bu yüzden...

> Babasına Crispus'un kendisini sevdiğini ve sürekli taciz ettiğini söyledi. Karısına inanan Crispus'un babası onu öldürdü. Fakat imparator daha sonra gerçeği öğrenince, ahlaksızlığı ve oğlunun ölümü yüzünden eşini de cezalandırdı. Fausta aşırı sıcak bir hamama atıldı ve feci sonunu orada buldu.

Bu versiyon iki farklı söylencenin arasındaki sıkıntıları çözmekten ziyade, klasik edebiyat geleneklerine yakın bağlılığı yüzünden sorunlar barındırmaktadır. Fausta kadınların davranışlarının sebebini ortaya koymak yerine, bunları örtbas eden bir klasik edebiyat klişesine uygun olarak tamamen ihtirasla hareket eder miydi? Eğer Constantinus aldatıldığını düşündüyse ve acele karar verdiği için pişmanlık duyduysa neden oğlunun anısını tekrar onurlandırmamıştı? Neden Fausta sıcak bir hamamda ölmüştü? Ölümü kaza mı, intihar mı, yoksa ceza mıydı?

David Woods, yakından değerlendirmeyi hak eden bir açıklama sunmaktadır. "Sıcak hamamda ölüm" gibi daha önce Roma'da bilinmeyen bir ceza, alternatif bir açıklama getirilmediği sürece Constantinus'a özgü tuhaf ve acımasız bir yöntem olacaktı. Wood işte bu alternatif açıklamayı sunmaktadır. Sıcak hamam çocuk düşürmeye sebep olması için gerekli sayılıyordu. 2. yüzyıl hekimi Soranus *Gynaikeia* [Kadın Hastalıkları] adlı eserinde aşağıdaki yorumu getirir (Wood'un çevirisinden adapte edilmiştir):

> Çocuk düşürmek isteyen bir kadın iki ya da üç gün öncesinden hamamda uzun süre kalmalı, az yemek yemeli ve yumuşatıcı vajinal peserler kullanmalıdır... Fakat kadın flebotomiye ters tepki verirse ve halsiz kalırsa, önce oturma banyosu, tam banyo ve yumuşatıcı vajinal peserle uzuvlar rahatlatılmalıdır... Bunları uygulamayı tasarlayan kişi önceden yıkanmalı ya da oturma banyosuyla gevşetilmelidir. Eğer bir süre sonra düşük olmazsa yine oturma banyosuyla rahatlatılmalı ve ikinci kez bir peserle uygulanmalıdır.

Fausta elbette meşru bir çocuktan kurtulmak istemeyecekti; dolayısıyla bebek Constantinus'un olamazdı. O yüzden Constantinus'tan bir süre ayrı kaldığı zaman dilimi içinde hamile kalmış olmalıydı. Çocuğun babası belki de Philostorgius'un iddia ettiği gibi sevgilisi olan

hizmetkârdı. Bir ihtimal Zosimos'un söylediği gibi sevgilisi Crispus'tu ya da Zonaras'ın anlatımına göre kendisi Fausta'ya zorla sahip olmuştu. Hamile kaldıktan sonra, Fausta'nın çocuğu düşürme girişimi sıcak hamamda ölümüne yol açmıştı. Eğer Constantinus bunu öğrenmişse, utanç yüzünden kendisi ve diğer herkesin konuyla ilgili olarak suskun kaldığına emin olabiliriz. En uzak ihtimal gibi görünmekle birlikte özellikle imparatorun eşine tecavüz edilmişse de suskunluk yaşanmış olabilir. Ardındaki gerçekler ne olursa olsun, 326 yılında Roma'da, Constantinus'un *vicennalia*'sının kutlandığı yer ve tarihte olay kapanmıştır. Tetrarşi'nin karmaşık meritokrasisinin yerine geçmesi için yarattığı ve yakın zamanda uyumu Büyük Akik'e işlenmiş yeni Flavius hanedanı parçalanmıştı. Kısa süre sonra Trier'deki imparatorluk ikametgâhı yerle bir edildi ve o alana çifte kilise yapıldı. Crispus'un imparatorluk konutunun yıkılması ve buraya Constantinus'un kendi damgasını vurması *damnatio memoriae*'ın bir parçasıydı. Oğlunun anısını lanetlemek samimi bir pişmanlığa zıt gibi görünse de, bir pagan anlatısı bu hareketi Constantinus'un en çirkin suçunu telafi etme isteği olarak kabul edecekti.

Gotlar ve Sarmatlar

4. yüzyıl kaynağı Eunapius'u izleyen Zosimos, Fausta ve Crispus'un ölümünden sonra Constantinus'un üç şey yaptığını söyler: En büyük günahının bağışlanması için Hıristiyan olmuş; dolayısıyla kurban kesmeyi reddederek Roma "senatosu ve halkının nefretini kazanmış" ve bunun sonucunda Constantinopolis'i kurmak üzere doğuya kaçmış; son olarak "artık savaşta başarı kazanamamıştır." Zosimos imparatorun din değiştirmesiyle ilgili olarak hayal ürünü bir hikâye anlatır:

> Suçunun ve yeminlere saygısızlığının farkında olduğundan, Constantinus af için pagan rahiplere başvurdu fakat onlar kendisini böylesine küfürden arındıracak hiçbir kefaret bilinmediğini söylediler. İspanya'dan Roma'ya gelmiş ve saraydaki kadınlarla yakın olmuş bir Mısırlı, Constantinus ile görüştü. İmparatora Hıristiyanlık dininin onu suçundan kurtaracak din olduğunu ve din değiştiren tüm kötü ruhlu insanlara günahlarından hemen kurtulmayı vaat ettiğini söyledi. Constantinus kendisine söylenenlere inanmaya hazırdı ve atalarının dinini terk ederek Mısırlının önerdiği dini kabul etti.

Bu öykü Sozomenos tarafından 5. yüzyılın başlarında değiştirilmiştir (1.5). Onun versiyonu 326'da Constantinus'un Hıristiyan piskoposlarla uzun süreden beri ilişkide olduğu gerçeğini göz ardı eder. Bu piskoposlar arasında, yukarıda bahsedilen İspanya'dan Roma'ya gelmiş Cordoba piskoposu Mısırlı Ossius da vardı. Constantinus 326'dan sonra bir daha Roma'ya gelmediği ve başka başarılı savaşlar yapmadığı için Roma vatandaşları tarafından aşağılandığı iddiası doğru kabul edilmiştir ama ikisi de doğru değildir.

320'lerin sonlarında Constantinus ellili yaşlarında bulunuyordu. İngiltere'de seferdeyken ölen babasının yaşındaydı ve Zosimos ile onun kaynağı Eunapius, kudreti azalmış zayıf ve akılsız yaşlı bir adam portresi çizerler. Iulianus da büyük amcasının kötüleştiğini anımsar fakat Constantinus hayata gözlerini yumduğu sırada sadece altı yaşında olduğundan, ölümünden bir ya da iki yıl önce kendisine yaşlı görünmüş olması pek şaşırtıcı değildir. O tarihte Constantinus aslında at üzerinde ve –imparatora özel de olsa– çadırlarda geçirdiği zamanı dengelesin diye dinlenmeyi veya en azından saray hayatıyla şımarmayı hak ettiğini düşünüyordu belki de. Fakat bundan önceki on yıl içinde Constantinus yabancı düşmanlara karşı en büyük zaferlerini kazanmıştı. Dolayısıyla pagan hatip Libanius 344 ya da 345'te Constantinus'un oğulları Constantius ve Constans'ı öven bir söylev verdiğinde, 328 ve 334 arasında Gotlarla Sarmatlara karşı yapılmış savaşları ayrı tutmuştur.

328 yazında Constantinus Tuna'daki Gotlara karşı seferdeydi. Bazı ufak çaplı zaferleri anısına, kendisine ata olarak seçtiği Claudius Gothicus'a öykünerek ilk kez Gothicus Maximus unvanı aldı. Tuna'nın sol (kuzey) kıyısında, Transmarsica'da kurulmuş kalenin (bkz. Harita 1) karşısında Daphne adında bir başka kale kurdu. Daha da etkileyici bir şekilde, Tuna üzerinden Oescus [bugünkü Bulgaristan'da, Plevne şehri yakınlarında bir yerleşim] ile Sucidava'yı [bugünkü Romanya'nın Corabia kasabası] bağlayarak nehrin Got kıyısına (*ripa Gothica* olarak bilinir) uzanan ilk taş köprüyü inşa etti. Bu aslında Romalıların inşa ettiği en uzun taş köprüydü ve amacı Gotlara boyun eğdirmek üzere topraklarına bir yol açmaktı. Ayrıca mil taşları Romula [bugünkü Romanya'nın güneyindeki Olt kasabası] kadar uzaktaki barbar topraklarına giden yola eşlik ediyordu. Ardından Constantinus Trier'e geldi. Burada yayımladığı üç kanun Theodosius Kodeksi'nde korunmuştur ve şehirde

imparatorun Eylül-Kasım 328 ile 329 başında bulunduğunu gösteren altın sikkeler basılmıştır. Ekim 328'de tanıdık bir bölge olan Ren boyunca sefere çıkmış olabilir. 9 Mart 329'a gelindiğinde, Sava ve Velika nehirleri boyunca doğum yeri Naissus'a doğru güneye ilerlemeden önce Sirmium'a dönmüş ve kanunlar çıkarmıştı. Buradaki varlığı 13 Mayıs'ta kayıtlara geçmiştir. İki hafta sonra, birkaç ay kaldığı eski başkent Sardica'daydı. 3 Ağustos'ta ve tekrar 25 Ekim'de az miktarda altın ve gümüş sikkeler basan bir darphaneye sahip Trakya'daki Herakleia'ya geldi. Ancak kışı Sardica'da geçirerek 5 Şubat 330'da şehrin 11 Mayıs'taki resmi adama töreninde bulunmak üzere Constantinopolis'e doğru yola çıktı. Bu yetersiz belgelenmiş yolculukların bir noktasında imparator "kendisine beş yüz atlıyla saldıran bir İskit boyu olan Thaiphali [aslında Gotlar] tarafından" baskına uğradı. Zosimos'a (Eunapius) göre "imparator sadece onlara karşı koymamakla kalmadı, ordusunun çoğunu kaybedip düşmanın tahkimli ordugâhına kadar gelip yağma yaptığını gördüğünde kaçarak kurtulduğuna memnun oldu." Genellikle Gotlar olarak bilinen bu bölgenin insanları aslında daha küçük gruplardan meydana geliyordu. Bunlar arasında bulunan Thaiphali de Tervinglere bağlı bir boydu. Thiaphali'lerin Tuna'yı geçip güneye getirip Roma topraklarına tecavüzüne neden olan şey belki de Tervinglerin yağmalarıydı.

Constantinus 330-331 arasındaki Constantinopolis ile şehrin Bithynia artbölgesi arasında mekik dokudu, ancak Nisan 332'de dikkati bir kez daha kuzeye çevrildi. Got kavmi Tervinglerin lideri şimdi daha batıdaki Sarmat komşuları aleyhine yeniden topraklarını genişletmenin yollarını arıyordu. Sarmatlar Constantinus'a başvurdular ve imparator da kuzeyde Moesia Secunda'nın eyalet başkenti, aynı zamanda Karadeniz'deki Odessos (Varna) limanından kısa bir mesafe içeride bulunan Marcianopolis'e doğru yola çıktı. Görünüşe bakılırsa kendisi burada ikamet ederken en büyük oğlu *Sezar* Constantinus Gotlara karşı ordunun başına geçmek üzere Galya'dan çağrıldı. Sefer hakkında güvenilir bir anlatı günümüze gelmemiştir ama Romalılar için büyük bir zafer olduğu açıktır. Yüz bin Got'un açlık ve soğuktan ölmek için yabana sürüldüklerine dair söylentiler dolaşmaktaydı. Bu, Gotları ikinci kez yenişi olduğundan imparator Gothicus Maximus II unvanını aldı. Altın madalyonlar Constantinus'u DEBELLATOR GENTIUM BARBARUM, yani "barbar halkların fatihi" olarak gösterir. Bunlarda imparator GOTHIA

olarak adlandırılmış bir esiri saçlarından sürüklemektedir. Muzaffer askerlere dağıtılmak üzere üzerinde GLORIA EXERCITUS, "ordunun şanı" yazan çok miktarda bakır sikke basılmıştır.

Bir barış antlaşması imzalandı ve bu Terving liderinin oğlu Ariaric'in Romalıların himayesine verilmesiyle garanti altına alındı. Elbette Ariaric'e iyi davranıldı ve bir tarihte senato binasının arkasına imparatorun büyük zaferini herkese hatırlatması için bir heykeli dikildi. Savaşlar süresince Constantinus Tuna boyunda dört köşesinde dört burç olduğu için *quadriburgia* adı verilen çok sayıda küçük fakat güçlü kale inşa etti ve bunu ordugâh kapılarını gösteren birçok sikke darbıyla kutladı. Ne var ki 332 antlaşmasının bir sonucu olarak Roma ile Gotlar arasındaki sınırın tamamı ticarete açıktı. Aslında şimdi Roma sikkeleriyle barbar taklitlerinin alışverişi kolaylaştırmak için serbestçe dolaşımda olduğu geniş bir sınır bölgesi mevcuttu. Bunlar kalelerde görev yapan askerlerin ücretleri için bölgeye akıtılmaktaydı. Binlercesi yere düşmüş bu sikkeler, Tuna'ya yakın arazilerde yapılan kazılarda ya da şans eseri ele geçmiştir. Altın ve gümüş sikkeler bu kadar sık kaybedilmemiştir ya da en azından çok iyi bir neden olmadığı sürece (ölüm ya da benzeri bir durum) düşürüldükleri yerde terk edilmemişlerdir. Bununla birlikte, muhtemelen Tervinglerin sadakatini güvence altına almak fakat aynı zamanda şimdi Roma ordusuna hizmet eden aileleri ödüllendirmek için Constantinus'un vârislerinin kuzeye göndermeye devam ettikleri hediyeler ve haraç ödemelerine ait küçük defineler bulunmuştur. Üstelik 336'da, Gotlara Ulfilas adında bir piskopos tahsis edilmiştir. Ulfilas, Constantinus'un emriyle Nikomedia Metropoliti Eusebios (hakkında sonraki bölümlerde daha fazlasını öğreneceğiz) tarafından bu göreve getirilmişti. Gotlarla barış otuz yıl sürdü.

Origo Constantini, "Gotlarla barış böylece sağlandıktan sonra, Constantinus sadakati şüpheli görünen Sarmatlara döndü," diye yazar. Gerçekte, daha kuzeydeki çalkantılar yüzünden Tuna sınırının ötesine itilmişlerdi. Constantinus meseleyi halletmek üzere Tuna'ya döndü. 5 Temmuz 334'te Singidunum'da ve 25 Ağustos'ta son kez doğum yeri Naissus'ta bulunduğu kaydedilmiştir. O tarihlerde VICTORIA CONSTANTINI AUG lejandı taşıyan altın sikkeler Siscia'da [günümüzde Hırvatistan'daki Sisak] yedi ya da sekiz yıl içinde ilk kez basılmıştır. *Augustus* bu bölgede bir kez daha sefere çıktı ve son kez muzaffer oldu. *Origo Constantini*

olanak dışı bir şekilde imparatorun 300.000 Sarmat'ı ele geçirerek boş arazileri işlemeleri ve orduya hizmet etmeleri için bunları imparatorluk içinde yeniden yerleştirdiğini aktarır. Constantinus savaştan sonra Sarmaticus Maximus II unvanını almıştır. Buna ilaveten imparatorluk genelinde kendisini VICTOR OMNIUM GENTIUM, yani "tüm halkların fatihi" olarak ilan eden sikkeler darp edilmiştir. Constantinus'un askeri şöhretini kazandığı Trier'de bastırdığı son altın sikke bu lejandı taşır.

4. yüzyıl boyunca Tuna'daki Sirmium'da bir imparatorluk sarayı varlığını korumuştur. Yakın tarihli kazılar Constantinus'un Constantinopolis'inin koruyucu tanrıçası Anthousa'nın benzeri Sirmium Fortuna'sına ait bir 4. yüzyıl heykel başını gün ışığına çıkarmıştır. Hıristiyanları savunanların koruyucusu Anthousa'nın iyi talih ve şehrin hamisi olarak birincil işlevi, daha sonra Tanrı'nın Anası Meryem (*Theotokos*) ve Bakire (*Parthenos*) tarafından üstlenilmiştir. Başla çağdaş olan ve şimdi Belgrad Ulusal Müzesi'nde korunan büyük bir kırmızı oval akik parçası (Resim 54), görünüşe göre Tuna boylarında hem Gotlara hem de Sarmatlara karşı birkaç yıl içinde kazanılmış imparatorluk zaferlerini yansıtmaktadır. Şüphesiz general olan bir binici, hatta belki de Constantinus'un kendisi şaha kalkmış beyaz bir at üzerindedir. Sol eliyle dizginleri tutmakta, sağ eliyle de şimdi kayıp bir figüre doğrultulmuş halde başının üzerinde yükselttiği bir mızrağı kavramaktadır. Binicinin gözleri aynı yöne doğrulmuştur fakat belki de zaferi kendisine sağlayan tanrısal varlığa bakarcasına yukarı çevrilmiştir. Dikkat çekici şekilde atının gözleri de göğe doğru bakar. Binici bir göğüs zırhı giymiştir ama altından çıkan askeri tuniğin kıvrımları baldırlarını ve kollarının üst kısımlarını örtmektedir. Belini saran bir askeri kemerin (*cingulum*) deri kayışları sarkmaktadır. Onu bir komutan olarak tanımlayan pelerini *paludamentum* sol omzunun üzerinden atılmıştır. Arkasında uçuşan pelerin hareketi vurgulamakta ve kırmızı akiğin doğal kan rengi, imparatorun erguvanını ima etmektedir. Baldırlarının yarısına kadar çıkan çizmeler (*cothurni*) generallerin giydiği türdendir ve üzerlerindeki zarif bağcıklar seçilebilmektedir. Atın arka ayaklarının altında bir barbarın iki büklüm ve çiğnenmiş vücudu vardır; bir diğeri de hayvanın ön ayakları arasındadır fakat bunun üst gövdesi kayıptır. Atın kuyruğunun altında kaslı ve sakallı üstsüz bir barbarın elleri, üniforması ve miğferiyle ayırt edilen bir Roma askeri tarafından arkadan bağlanmaktadır. Ancak binicinin

miğferi yoktur; sık perçemli başına bir kurdele takmıştır. Ludovisi Lahdi'ndeki merkezi figür gibi böyle bir korumaya ihtiyacı yoktur ve bu farkındalığı yüzündeki rahiplere özgü dinginlikle belli edilmiştir.

Hıristiyan Askerler?

Muzaffer Constantinus askerleri ne durumdaydı? Artık imparatorun sancağı altında yürüdükleri için onun inancını da paylaşıyorlar mıydı? Pagan barbarlara karşı Hıristiyanlar olarak mı savaşacaklardı? Constantinus'un ne ordu içindeki bireysel ibadetlere karıştığına ne de seçtiği tanrıya kişisel bağlılık için bir talimat verdiğine dair bir kanıt mevcuttur. Daha doğrusu, imparator daha önce tanımladığımız birinci ibadet kategorisine (bkz. s. 14) koruyucu tanrısına gerekli saygının gösterilmesini de eklemişti. Askerlere komutanlarını gözeten en büyük tanrıya dua etme emri verilmişti fakat onlar bunu tarafsızca yapıyorlardı. Bu durum Eusebios'un aktardığı bir duanın dizelerinden açıkça anlaşılmaktadır (*VC* 4.20):

> Sadece seni tanrı olarak biliriz,
> Sadece seni kral olarak tanırız,
> Yardımı senden isteriz,
> Sayende kazandık zaferleri
> Seninle yendik düşmanlarımızı.
> Geçmiş iyilikler için sana şükran duyarız,
> Gelecek olanı senden bekleriz,
> İmparatorumuz Constantinus ve oğulları için,
> Hepimiz sana yalvarırız:
> Bizim için uzun, çok uzun zaman
> Güvende ve muzaffer olsun diye dua ederiz.

Birlik ve beraberlik üzerine kurulu ikinci ibadet kategorisi de ters çevrilmemişti. Ordugâhta ya da seferde ordunun normal sancaklarını terk ettiğine dair herhangi bir işaret olmamakla birlikte, Eusebios askerlerin imparator için talime çıktığı zaman, Constantinus'un "kalkanlara haç koydurduğunu ve orduya geçmişteki gibi altın suretleriyle değil, sadece kurtarıcı zafer hatırasıyla geçit yaptırdığını" yazar (*VC* 4.21).

Savaş hatırası, kusursuz bir karma savaş sancağı olan *labarum*'a bir atıf ve yeni zafer tanrısına gösterilen saygının odağıydı fakat daha önceki bir çağın kartalları (*aquilae*) ve sancakları (*vexilla*) yanında yerini almıştı.

Constantinus din değiştirmeleri için sopa kullanmamakla birlikte askerlerine havuç gösteriyordu. Eusebios (*VC* 4.18-19) Constantinus'un orduya, aynı zamanda "Güneş'in Günü" olan Hıristiyanların Şabat'ı Pazar gününe "saygı göstermeyi öğrettiğini" söyler. Ayrıca imparator "kutsal inancı paylaşanlara, tüm mâniler ortadan kalktığında dualara katılacaklarını varsayarak Tanrı'nın kilisesine hiçbir engel olmaksızın devam edebilmeleri için boş vakit verdi." Bir günün serbest ilan edilmesine ilaveten –bunun ilk kez olduğu vurgulanmalıdır– Hıristiyanlığa geçiş için yasamaya gerek duymayan çeşitli teşvikler vardı. Himaye sistemi Roma toplumsal hiyerarşisinde her zamanki kadar iyi işliyordu ve Constantinus Hıristiyanları komutanlık mevkilerine terfi etti. Yüksek mevkilere talip olanların imparatora öykünmeleri anlaşılabilirdi ve bunun alt kademelere yavaş yavaş sızan bir etkisi oldu. Kıdemli subaylar örneği, Mithras gizemleri gibi belirli kültlere ast rütbelerin katılmasını teşvik etmiş ya da aslında zorlamıştı. Eğer Constantinus'un ordusundaki subayların hızla Hıristiyanlığa geçmeleriyle ilgili himaye ya da "mahalle baskısı"ndan daha bariz bir dinamik tanımlanabilirse bu, Peter Brown'un Hıristiyanlaşma ve Roma aristokrasisi için itici güç olarak tanımladığı "gözdağı verme ve tatlı sözlerle kandırma" olabilir. Askerler ve düşük rütbeliler arasında birçoğu öykünme vasıtasıyla subaylarının onayını almanın yollarını arayacak ve muhalif olarak öne çıkmayı istemeyeceklerdi. "Törensel zorbalığın tekrarlanan mecburiyetine" doğal sahne vazifesi gören birliklerde, Hıristiyanların tanrısına sadakatin, kamu yararına bağlılığın bir parçası olduğuna dair bir görüş çabucak gelişecekti.

Söz konusu tanrıya ibadet etmenin yararı kuşkulu olsa bile çok şey ümit edilebilirdi. Fakat Constantinus'un başarısı sayesinde Hıristiyanların tanrısı açıkça zafer tanrısı olarak ortaya çıkmıştı. Dolayısıyla, ihmal edilmiş Hıristiyan tanrısının gazabından dindar kişiyi korumak için himayesi uygun olmayabilecek daha düşük bir tanrıya ibadet etmeyi kim isterdi? Kişi Jupiter Dolichenus ya da Sol Invictus'a ibadet etmeyi sürdürse bile, şüphesiz en büyük tanrının tezahürüne de saygı göstermek zarar vermezdi. Ordu içindeki erken tarihli "din değiştirmelerin" çoğunun kökeninde bu türden hesaplar yatmaktadır, zira Con-

stantinus'un desteklediği Hıristiyanlık düzenli kamu törenlerine katılımı dışlamıyordu. Constantinus rahatsız edici şekilde hayatı boyunca Roma rahip okulunun başı (*pontifex maximus*) olarak kalmaya devam etmekle birlikte, 315'e gelindiğinde kurban törenlere katılmayı reddetmişti. Eusebios'un iddiasına göre Constantinus kurbanı tümüyle yasaklayan bir yasa çıkarmıştır, ancak imparatorun sadece yeni odak noktası Flavius hanedanıyla (*gens Flavia*) birlikte sürmesine izin verilen imparator kültüne dahil kurban törenlerini yasaklanmış olması akla çok daha yakındır. Constantinus kendisi adına birden fazla tanrısal varlığa dua eden askerlerinden geleneksel tezahüratlar almaya devam ediyordu. Askeri disiplin de Hıristiyan hayırseverliğinden etkilenmemişti. Hıristiyan olsun olmasın kuralları çiğneyen subaylara verilen cezalar halen katıydı. Mesela saldırı sırasında yerinde bulunmayan askere önceden izin vermiş olmak ölüm, barbarların Romalıları yağmalamasına ya da ganimetleri paylaşmasına izin vermek diri diri yakılmakla cezalandırılmaktaydı. İmparatorluk Hıristiyanlığı huzur ve bağışlayıcılık dini değildi.

İmparatorun, askerlerinin seçtiği tanrısal varlığa ibadetlerini sağlama becerisi ordunun yapısındaki köklü değişikliklerle büyük oranda arttı. 325'e gelindiğinde, Theodosius Kodeksi'ndeki (*CTh* 7.20.4) bir maddeye göre ikinci derece sınır ordusu (*ripenses*) ve sahra ordusu (*comitatenses*) arasındaki bir ayrım yapılmıştı. İlk tetrark Diocletianus, uzmanların hem merkezi yedek ordu hem de kişisel muhafızlar olarak tanımlanan bir birliğe (*comitatus*) komuta etmişti. Ancak hepsi de Constantinus'un 312'de İtalya'ya getirdiği keşif gücünden meydana gelmiş seyyar sahra ordusu *comitatenses*'in, Diocletianus'un savaş meydanına çıkardığından çok daha büyük ve istikrarlı olduğu konusunda bütün uzmanlar hemfikirdir. Bunun Constantinus'un kişisel muhafızları *scholae palatini*'den ayrı tutulması gerekir. *Scholae palatini* Milvius Köprüsü Savaşı'ndan sonra, Maxentius için savaşmış olan *praetoriani* yenildikten sonra dağıtılınca kurulmuştu. *Comitatenses* piyade ve süvari birliklerine ayrılmıştı; ilkine *magister peditum* (Muhafız Piyade Birliği Komutanı), ikincisine *magister equitum* (Muhafız Süvari Birliği Komutanı) komuta ediyordu. Khrysopolis'te bu kuvvet 120.000 piyade ve 10.000 süvariden meydana gelmekteydi. Bu oldukça kesin ve muhtemelen abartılı rakamlar Zosimos tarafından verilir ama asker sayısı kaç olursa olsun, hepsinin de Constantinus'un zafer tanrısını kendilerininkiymiş gibi kabul etmeleri için nedenleri vardı. Tüm

kuvvet imparatorun etrafında kenetleniyordu; onun emrettiği törenler yapılıyor, aleni olarak onun desteklediği inanca ibadet ediliyordu.

Bu sürece, kuşkusuz seferde olmadıkları zaman söz konusu askerlerin artık ordugâh hayatının düzenli ritüellerine ve hayatına iştirak edebilecekleri daimi *castrum*'larda (ordugâh) konuşlanmamaları katkı sağlamıştır. Bunun yerine, sefer mevsimi sona erdiğinde ve imparator saraylarından birine çekildiğinde *comitatenses* askerleri yakındaki kasaba ya da onun etrafında konuşlandırılıyorlardı. Muhafızların (*scholae*) kışlası ise Constantinopolis'teki saray kompleksinin içindeydi (bkz. Harita 8). Constantinus'un askerleri, hükümdarlarının okuttuğu toplu dua için Pazar günleri, talim içinse diğer günler Constantinopolis surları dışındaki talim sahalarına çıkıyordu. Bunun dışında zamanlarını, özellikle akşamüstlerini şehirde geçirebilirlerdi. En erkeni 340'a tarihlenen Theodosius Kodeksi'ndeki yasalar, özellikle gasp ve askerleri kendi evlerinde barındıran ve besleyenlere karşı yapılan istismarlar yüzünden sıklıkla sıkıntı yaşandığını gösterir. Belli ki konaklatma sistemi, ordugâhların düzeni ve ritüelleriyle sürekli olarak yenilenen ve desteklenen disiplini aşındırmıştı. Yine de ordugâh sisteminin yeni ibadetlere koyabileceği engelleri kaldırmış ve böylece Hıristiyan ibadetinin özellikle Constantinopolis'teki sayısı artan kiliselerde daha hızlı şekilde genişlemesine imkân tanıyacaktı.

İmparator ve çevresiyle çok az doğrudan teması olan sınır lejyonlarına imparatorluk Hıristiyanlığının nüfuzu belki daha uzun bir zaman almıştı. Ancak onlar da artık sefere çıkacakları büyük ordugâhlarda toplanmıyorlardı. Bunun yerine imparatorluğun savunmaya yönelik tutumuna uygun olarak lejyonlar belirsiz adlara sahip daha küçük birliklere bölünmüşlerdi. Bu birlikler *centuria* ve *manipulus*'lardan meydana gelen ve görünüşe göre kaybolmuş eskinin lejyon kohortları değillerdi. Eğer lejyon kohortları bir zamanlar lejyonunki dışında kendilerine ait sancaklara sahiptiyseler bile, bunlar da gitmişti. Farklı gruplar bundan sonra özel görevler için toplanan sıfırdan kurulmuş *vexillatio*'lar altında birleştirilebilirdi. Dolayısıyla imparatorluğun parlak döneminde ordunun temel yapısı, yerini amaca özel birliklere bıraktı. Bir bütün olarak lejyonun değerler ve inançlar sistemi, yani birlik ruhu böyle bir kaderden kendisini zorlukla koruyabilirdi ve tüm kartalların en düşük dereceli olanı *signum* artık bir sınır askerinin günlük törenlerinde rol oynamayacaktı. Onların yerine imparatorun inancı zemin kazanmaktaydı.

Hıristiyanlaşma uzun vadeli bir süreçti. Hıristiyanlık dışı kültlerin devam eden canlılığına dair birçok örnek gösterilebilir. Mithras tapımı 3. yüzyılın sonlarında gücünün büyük kısmını kaybetmişti fakat Inn Nehri yakınındaki Prutting [bugünkü Almanya'nın güneyindeki Rosenheim şehri yakınlarında] dışında bulunan küçük bir Mithraeum 4. yüzyılın sonuna kadar kullanımda kalmıştır. Constantinus ve ardılları tarafından inşa edilen sınır kaleleri Hıristiyanların ibadeti için bariz alanlara sahip değildi. Örneğin tanrıça Fortuna'ya atfen eskiden Primigenia olarak bilinen Yirmi İkinci C[onstantiana] V[ictrix] Lejyonu tarafından 312-325 arasında inşa edilmiş Köln'ün karşısındaki Deutz'da (Divitia) bir Hıristiyan şapeli yoktu. Bunun bizi şaşırtması gerekmez, zira kişisel ibadet her zaman ordugâh surlarının ötesinde yapılabilirdi. Yine de Hıristiyanlığın *ripenses* arasındaki yayılımı arkeolojik kayıtlarda izlenebilmektedir. Bazı sınır kalelerinde, Hıristiyan ibadetlerini, özellikle de askerlerin vaftizini kolaylaştırmak için yaklaşık 440'tan önce değişiklikler yapılmıştır. İkinci Augusta Lejyonu'nun son üssü olan İngiltere'deki Kent'te bulunan Richborough (Rutupiae) ileri karakolunda bir vaftiz kurnası vardı. Ren sınırındaki üç kaleye, Boppard, Kaiseraugst ve Zurzach'a vaftiz kurnası olan şapeller yapılmıştır. Orta Tuna'da Saldum ve Zanes'in de dahil olduğu birkaç sit alanında dikdörtgen şapel kuleleri mevcuttur. Ordugâh surları içindeki bu türden yapılar eski uygulamalardan farklılaşmayı gösterir. Böyle kalıcı yapıların inşasından önce vaftiz töreni uygun sahnelerle bezeli taşınabilir kurşun teknelerle yapılmaktaydı. Bunlardan yirmi biri Britannia Eyaleti'nde bulunmuştur ve dokuzunun üzerinde *khi-rho* işareti vardır. Lincolnshire'daki Welsby ve Nottinghamshire'daki Flawborough'ta bulunan iki güzel örnek başka Hıristiyan ikonografisine ilaveten *khi-rho* sembolünü de taşımaktadır. İlki, ağza yakın kısımda basit bir altı uçlu yıldız altında vaftiz adayları olan Hıristiyanlık öğrencilerinin tasvirleriyle süslüdür (Resim 55). İkincisi ise dua için ellerinde havaya kaldırılmış figürler olan *orantes*'in bitişiğindeki VTERE FELIX ("mutlu kullan" ya da daha doğrusu "iyi şanslar") duasını üzerinde taşır.

Bu birkaç arkeolojik tespit kesin olarak çok az şey söylemekteyse de, sınır boyunca Hıristiyanlığın yavaş yayıldığı fikrini desteklemektedir fakat Hıristiyan vaftiz töreni 4. yüzyıl süresince askeri bölgelerde ve ordugâhlarda artan bir süreklilikle yerini almıştır. Bunun sebepleri geç

Roma ordusunun düzeninde, özellikle çok sayıdaki barbarın askere alınmasında aranabilir. Constantinus'un topladığı bazı yeni yardımcı birliklerin isimleri, 4. yüzyılın sonuna tarihlenen *Notitia Dignitatum*'dan bilinmektedir. Yakın zamanda uzmanlar bu metnin retorik özelliklerini vurgulayarak imparatorluğun batı kısmındaki idari ve askeri gerçeklerin kurgulama amaçlı kullanımını zayıflatmalarına karşın, sağladığı ipuçları erken kaynaklardaki göndermeler tarafından desteklenmektedir. Belirli birliklerin Doğu Galya ve Germania'dan toplandığı açıktır, çünkü Batav, Celtae, Herulii, Salii, ve Turbantes gibi yerel kavim adları taşımaktadırlar. Askere alım bölgeleri kesin şekilde belirlenememekle birlikte, birkaç kaynak bu konuda yardımcıdır. Constantinus'un tahta çıkışından bahseden Sokrates Skholastikos şunu iddia ediyordu: "O tarihlerde, Constantinus'un Maxentius ile savaşından ve İtalya'ya, dolayısıyla Roma'ya dönmesinden önce, Hıristiyanların dinini kabul ettiği Britannia'da ya da komşu topraklarda yaşamak kolay değildi." Skholastikos söz konusu bölgelerde çok az Hıristiyan bulunduğunu anlatmak istemiştir. Ancak daha sonra Zosimos'un belirttiği gibi, Germanların ve Galyalıları askere almadan önce Constantinus'un sahra ordusunun büyük kısmını Britonlar meydana getirmekteydi. Gelecekteki İmparator Iulianus 355'te Constantius'un şerefine okuduğu methiyede, gaspçı Magnentius'un önceki imparatorların topladığı askerlerden, özellikle de "atalarımıza bile yenilmez görünen Keltler ve Galatlardan [Galyalılar]" yararlanmasına atıfta bulunur ve devam eder: "Onlar ki senin soyun ve daha sonra baban [Constantinus] tarafından askere alınarak ordularımızın saflarına yazıldılar ve parlak itibar kazandıran vergiler tedarik ettiler." Bu, "yenilmez olduğunu her zaman kanıtlamış ve... zavallı yaşlı bir adamı [Maxentius] bozguna uğratmış" aynı orduydu. Cornuti ve Bracchiati kavimleri, onlara adlarını veren boynuzlu miğferleri ve pazıbentleriyle Constantinus'un 312'deki İtalya seferinde oynadıkları muhtemel belirleyici rollerinden ötürü bilim insanlarının dikkatini çekmiştir. Cornuti boynuzlu miğferleri ve karşılıklı iki keçi başı amblemi taşıyan kalkanlarıyla Constantinus Takı'nda açıkça tasvir edilmiştir. Bazı uzmanlar gibi Roma ordusunun 4. yüzyılda "barbarlaştığını" iddia etmek için bir neden olmamakla birlikte, imparatorluk sınırlarının hem içinde hem de dışında yerleşmiş Germen halklarından çok daha fazla sayıda erkeğin orduya alındığı bellidir.

O halde burada, Constantinus'un kendi girişimleri için en yüce tanrının desteğini muhafaza etme arzusunun ötesinde, acemilerin arasında Hıristiyanlığın teşvikine yönelik iyi bir neden mevcuttu. Hıristiyanlık barışta uyumlu bir ahlaki çerçeve sunuyor, savaştaysa içinde giderek artan farklı etnik unsurların birbirlerinden bağımsız olarak savaşmasını ya da kaçmasını önleyebilecek bir maneviyat yaratıyordu. Askerler bir amaçtan ziyade yoldaşları için her zaman daha saldırganca savaşabilirlerdi. Ortak bir inanç olarak Hıristiyanlık ise çoğu askerin azametini hiçbir zaman görmeyeceği, koruduğu insanların düşman elinde kalmasını önleyemeyen ya da düşman kılıcını def edemeyen sulandırılmış Roma tanrılarına göre askerleri bir arada tutmak için daha iyi bir yoldu. Askerler eğer imparatorun zafer tanrısı tarafından izlendiklerine inanırlarsa ölümüne savaşırken daha inançlı olacaklardı. Constantinus'tan bir yüzyıl sonra Aquitaiane'li Prosper Roma ordusunun barbarları içine alıp evlerine Hıristiyanlar olarak gönderdiğini yazabiliyordu.

En Büyük Muzaffer

İmparator olarak ilk zamanlarındaki gibi son dönemlerinde de Constantinus savaştaki zaferlerini diğer bütün başarılarının üzerinde tuttu. Hem *praenomen imperatoris* hem de buna ek olarak Maximus Victor ac Triumfator ("en büyük fatih ve zafer alaylarının birincisi") ifadesini kullanan resmi imparatorluk unvanları bunu yansıtır. Bunları seferlere özgü soyadları (*cognomina*) takip etmekteydi: Germanicus, Samaticus, Gothicus ve Dacicus, yani "Germanların, Sarmatların, Gotların ve Dacia'lıların fatihi." Constantinus tarafından Şubat 337'de konsüllere, *praetor*'lara, *tribunus*'lara ve senatörlere gönderilen bir mektupta imparatorluk unvanı eksiksiz şekilde sergilenir: Imperator Caesar Flavius Constantinus Pius Felix Victor ac Triumfator Pontifex Maximus Germanicus Maximus III Sarmaticus Maximus II Gothicus Maximus II Dacicus Maximus Tribunicia Postestate XXXIIII Consul VIII Imperator XXXII Pater Patriae Proconsul. Hayatının sonuna yaklaşan Constantinus, kendine savaşta yendiği barbar halkların listesiyle hitap edilmesini istemişti ve kendisinin birden fazla mağlup ettiği halklar olduğunda bu

özellikle vurgulanıyordu. Gotlar ve Sarmatlara karşı sadece kısa zaman önce ikinci zaferini kazanmıştı.

Constantinus sadece bizzat kazandığı zaferlerin altını çiziyor ve seferlerine eşlik eden tanrısal lütuf dışında başka bir şeyi aksettirmiyordu. Oğullarına refakat etmediği zamanlarda onlar tarafından kendi adına kazanılmış zaferler üzerinde bile hak iddia etmiyordu. Dolayısıyla yüz elli yıl kadar önce Marcus Aurelius ve Lucius Verus'un ortak idaresinde (MS 161-169) yerleşmiş birbirlerinin zaferlerini kutlamak için *cognomina* alma eğilimini tersine çevirmişti. Marcus Aurelius beş *cognomina* alan ilk imparator olsa da, hiçbir zaman bir savaşa katılmamış ve ilk kez fethedilmiş halklarının isminin yanında *maximus* ("en büyük") ifadesini kullanmıştı. Fakat tek kişinin idaresi ve tek bir fatih söylemi zirve yapmış olsa da, Constantinus tecrübeli yöneticilere yetki devretti ve nihayetinde imparatorluğu, Tetrarşi'yi hatırlatacak bir usulle böldü.

10. Bölüm

Constantinus Maximus Augustus

326'da Constantinus'un Constantinopolis'teki yeni darphanesi onu *augustus* olarak ilan eden sikkeler bastırdı; kendisi bu unvanı taşıyan tek imparatordu artık. Hem gümüş hem de altın sikkelerin arka yüzünde zafer tanrıçası Victoria, imparatoru taçlandırmak üzere sağ elinde bir defne çelengi bulunduğu halde sola ilerlerken gösterilmiştir. Gümüş sikkelerin ön yüzlerinde –altınlarda değil– imparator CONSTANTINUS MAXIMUS AUGUSTUS, (en büyük *augustus* Constantinus) lejandı görülür. 327'den itibaren Constantinopolis'te kendi adına bastırılan altın, gümüş ve tunç tüm sikkeler, Roma dünyasının tek hâkimini anmak üzere bu ifadeyi taşımaya başlamıştır. Constantinus Hadrianus Suru'ndan Mezopotamya'daki sınırlarına kadar tek başına hüküm sürdü, ancak 330-337 arasında Constantinopolis'teki sarayında eskisinden daha fazla kaldı, hatta zamanının çoğunu orada geçirdi.

İdare

Constantinopolis karmaşık bir makinedeki son çarktı ve o zamana dek hükümetin hiçbir "kumanda kolu"yla temasa geçmemişti. Constantinus bu bağlantıları hızla inşa ederek bir yüzyıldan beri varlığını koruyan sistemi çok daha merkezi bir hale soktu. Fakat yine de, özellikle çok yoğun şehirleşmiş doğuda tebaası öncelikle şehrin önde gelenleriyle (geleneksel olarak *curiales*) ve giderek artan şekilde piskoposlarla muhatap oluyordu. Eyalet idaresinde Constantinus, MS 314 tarihli *Verona Listesi*'nde temel olarak korunmuş Diocletianus'un yirmi yıl önceki reformlarını kökten değiştirmedi. O zamana kadar imparatorluk, her birinde en az birkaç adet olmak üzere toplamda yüz küsur eyalete bö-

lünmüş on iki *dioceses*'e ayrılmıştı. Eğer biri Cebelitarık Boğazı'nın bir tarafından diğerine kara yoluyla ulaşmak istese, İstanbul Boğazı ve Manş Denizi hariç hiçbir yerde denizi geçmeden on iki *dioceses*'i kat edebilirdi. Hispaniae *dioceses*'indeki Tingi'den (modern Tanca) başlayarak Africa, Oriens, Pontica, Asiana, Thracia, Moesiae, Pannoniae, Italia, Galliae, Britanniae, Viennensis üzerinden tekrar Hispaniae'ya dönecekti (bkz. Harita 3).* Her bir *dioceses* "vekil" olarak çevirebileceğimiz *vicarius*'lar tarafından yönetilmekteydi. Tüm eyalet valileri bir *vicarius*'a bağlıydı. Eyalet sakinleri, valilerin uygulamaları konusundaki itirazlarını ilgili *vicarius*'a yapabilirdi. En uzak ve az gelişmiş *dioeceses* olan Britannia dört, en küçük yüzölçümüne sahip *dioceses* Thracia altı, en büyük *dioceses* olan Oriens ise on altı –daha sonra on yedi– eyalet içermekteydi.

Her *vicarius*, *praefectus praetorio*'ya karşı sorumluydu. 314'te her biri üç *dioceses*'e sahip dört *praefectus praetorio* vardı. Constantinus bunların sayısını beşe yükselterek Mısır'ı tek başına tek bir tanesine verdi. *Praefectus praetorio* yakın zamana kadar Roma'da konuşlanan imparator muhafızlarının (Praetoriani) komutanını ya da doğrudan imparatora bağlı subayı belirtmişti. Şimdi ise, köklü bir değişiklikle mevki tamamen sivil bir niteliğe bürünüyordu. Aslında imparatorluktaki en önemli sivil memuriyetti ve Tetrarşi sırasında, her imparator kendi seferleriyle ilgilenirken, *praefectus praetorio*'ları tüm idari işlerde, özellikle de maliye ve vergi tahsilatı konularında sorumluluk alıyordu. Aynı zamanda her bir bölgedeki yüksek temyiz mahkemelerine başkanlık etmekteydi. Sadece tek *augustus*'un yönetimde olduğu 326'dan sonra, *praefectus praetorio*'lar daha da prestijli hale geldiler. Aslına bakılırsa bu yükselme, Constantinus'un iktidardaki son on yılında konsülleri bu mevkiye atamasından bellidir. Konsül Roma sisteminde kişinin sahip olabileceği en prestijli unvandı. Öyle ki yıllar, kendilerine konsül payesi verilen kişilerin adlarıyla arşive geçerdi – "Anno Domini - İsa Efendimizin Yılı" kavramı henüz kullanılmıyordu. Tetrarklar birbirlerine savaş açtıkları zaman düşmanlıklarının açık göstergelerinden biri mevcut konsülü tanımayı reddetmeleriydi; bunun yerine her biri kendi gözdesini konsül atardı. 310 sonu ve 320 başlarında Constantinus ile Licinius'un

* Galliae, Pannoniae ya da Moesiae'daki gibi –ae eki, *dioceses*'te birçok eyalet olduğuna işaret etmesi için çoğuldur. Bunlar aynı zamanda tekil formlar olarak da görülüyordu: Gallia, Pannonia, Moesia vs.

arası bozulmuş vaziyetteyken konsüller bu iki *augustus* ile onların oğulları ve akrabalarından meydana geliyordu. Mesela 321'de konsüller ya Constantinus'un oğulları Crispus ve Constantinus ya da Licinius ve oğlu Licinianus olarak tanınmıştı. Constantinus tek hükümdar olduktan sonra *praefectus praetorio*'lar önce konsüllük görevinde imparatora eşlik ettiler, sonra da sıradan konsüller olarak onların yerine göreve geldiler. Aşağıdaki liste durumu aydınlatmaya yardım edebilir:

326 Constantinus (yedinci kez), Constantius (ilk kez)
327 Flavius Constantinus [PP], Valerius Maximus [PP]
329 Constantinus (sekizinci kez), Constantinus (en büyük oğlu, dördüncü kez)
330 Flavius Galicanus, Aurelius Valerius Tullianus Symmachus Phosphorius
331 Iunius Bassus [PP], Flavius Ablabius [PP]
332 Papius Pacatianus [PP], Mecilius Hilarianus
333 Falivus Dalmatius, Domitius Zenophilus
334 Flavius Optatus, Ancius Paulinus Iunior
335 Iulius Constantius, Rufius Albinus
336 Virius Nepotianus, Tettius Facundus
337 Flavius Felicianus, Fabius Titianus

Bu adamlardan en azıdan beşinin *praefectus praetorio* (PP olarak belirtilmiştir) oldukları ve aynı yıl içinde konsül unvanını da aldıkları bilinmektedir. Sadece Constantinus'un akrabaları bu kadar sık şekilde konsül olarak onurlandırılmışlardır: Flavius Dalmatius ve Iulius Constantius, Constantinus'un üvey kardeşleriydi ve Virius Nepotianus da muhtemelen üvey kız kardeşi Eutropia'nın kocasıydı. Diğerleri artık aslını öğrenemeyeceğimiz yollardan imparatorla ilişkili olabilirler.

Olağan konsül mevkisi elinde hiçbir güç bulundurmuyorsa da bu unvan sadece kudretli kişilere veriliyordu ve kimse *praefectus praetorio*'dan daha fazla kudret sahibi değildi. 331'de çıkarılmış bir kanuna göre (*CTh* 11.30.16) *vicarius*'ların kararları imparatorluk mahkemesine götürülebiliyordu fakat *praefectus praetorio*'lar için bu söz konusu değildi, çünkü "imparator yerine gerçekten karar verebilecek tek kişi" onlardı. Constantinus tek başına iktidarda olsa bile, bir beşli yönetimi ima edecek şekilde dört meslektaşıyla birlikte idarede bulunduğu söylenebilir. Doğrusu istenirse iktidar öyle bir şekilde paylaşılmıştı ki, imparator istediği

konunun gidişatını çevirebilmesine ve dilediği *praefectus praetorio*'yu azledebilmesine karşın, sadece iki alanda özel otoriteye sahip olduğu söylenebilir: *Pontifex maximus* olarak dinsel ve başkomutan olarak askeri alanda. Bunlara, özellikle de askeri meselelere *praefectus*'ların bir müdahalesi yoktu, zira Constantinus *magister peditum* ve *magister equitum* mevkilerini yaratmıştı (bkz. s. 244). Ancak *praetor*'ların sivil konulardaki otoriteleri imparatorun şahsına ya da onun yönetimdeki yerine bağlı mevkilerle kısıtlanmıştı.

Saray idaresinin başında ise en iyi şekilde başmabeynci olarak niteleyebileceğimiz *magister officiorum* bulunmaktaydı. *Magister officiorum*'un tek muadili, imparatorluk kanunları için taslak hazırlayan ve mektuplarla şikâyetlere cevap veren *quaestor*'du. Gerçekte imparatorun baş özel sekreteriydi. *Praefectus praetorio*'lar kendi aralarında adalet, dış ilişkiler, iç işler, vergi tahsilatı ve erzak dağıtımını kontrol etmelerine rağmen, onların ve astlarının faaliyetleri imparator adına *magister officiorum* ve *quaestor* tarafından denetlenmekteydi. *Dioceses*'lerde *vicarius*'ların yanında *comites provinciarum* ("eyalet kontları") denilen kişiler görmekteyiz. *Comes* (tekil *comes*, çoğul *comites*) daha doğru şekilde "yoldaş/refakatçi" olarak çevrilebilir, çünkü bunlar birçok durumda imparatorun yakın arkadaşları ve en kıdemli danışmanlarıydı. İleride değineceğimiz üzere Constantinus Antiokheia kilisesindeki bir sorunu çözmek üzere 330'da şehre iki *comes* göndermişti. Bunlar daha önce Mamre'deki tapınağın tahribi için gönderdiği Acacius ve daha sonra *praefectus praetorio* olacak Strategius'tu. Constantinus, Strategius'a 1. yüzyılın Stoacı filozofu Musonius Rufus'a atfen "Musonianus" lakabını vermişti.* Constantinus'un getirdiği daha da yüksek bir mevki, çok az kişiye, muhtemelen de sadece hassas görevler için seçtiği kişilere verdiği eski Roma unvanı *patricius* idi. Daha önce Licinius'a danışmanlık ve onun oğluna öğretmenlik yapmış, 334'te de konsül olmuş Flavius Optatus'un imparatora yakınlığını kabul edersek, bunun Constantinus'un akrabaları için ayrılmış bir mevki olduğunu söyleyebiliriz. Optatus ya da karısının, Constantinus'un annesi Helena'nın akrabası olduğu düşünülür.

* İmparatorun alışkanlıkları hakkında, mesela etrafındakilere "adını veren terbiyesini de vermiş olur" anlayışıyla ya da ordugâh değerlerini saraya getirmek için sürekli lakaplar verip vermediğini maalesef bilmiyoruz.

İkisi de *comes*, yani kont olan *magister peditum* ve *magister equitum* gibi, *maister officiorum* da *comes* idi. Buna ilaveten daimi kıdemli kadro olarak iki *comes* imparatorluk hazinesindeki bölümleri yürütmekteydi: Biri imparator arazi ve mülklerini yönetiyor, diğeri de dolaylı vergi tahsilatını (mesela gümrük vergisi) ve daha da önemlisi orduya verilen yardımları idare ediyordu. *Patricius* ve *comes* kademelerinin altında çok önemli saray idarecileri mevcuttu. *Magister officiorum* şikâyetler, raporlar ve elçi talepleriyle ilgilenen üç sekreterliği (*scrinia*) yönetmekteydi. *Quaestor* imparatorun özel kalemindeki başlıca astlarını bu mevkilerden seçmekteydi. *Magister officiorum* aynı zamanda gezici "vekillerden" meydana gelen (*agentes in rebus*) ve görevleri iyi tanımlanmamış olmakla birlikte imparatorluk posta servisini (*cursus publicus*) denetleyerek komşu *praefectura*'lar [*praefectus praetorio*"ların sorumlu olduğu *dioceses* grupları-ç.] arasındaki eşgüdümün korunmasını içeren bir kadroyu yönetmekteydi. Burada daha fazla denetim için mükerrer hale getirilmiş sorumlulukların katmanlı bürokrasiye ve artan verimsizliğe yol açtığı söylenebilir... Zaman içinde sistem, mevcut görevlere yeni makamlar ve mevcut makamlara yeni görevler şeklinde büyüyerek daha da fazla katmanlaşacaktı. İşin gerçeği, "Bizans" olarak adlandırdığımız bürokratik sisteme yol açan şey, bir devlet dairesini lağvetmeyip mükerrerini kurmak ve eskisinin kademeli şekilde kaybolmasını beklemekti. Bu durağanlık ve karmaşıklığın iyi nedenlerinden biri, saray idaresinde görev almanın önemli avantajlar sunmasıydı. Bürokratlar, onların oğulları ve torunları yaşadıkları kasaba ya da şehirlerinde yerel memuriyetten, askerleri barındırma yükümlülüğünden ve kamu yapıları için malzeme veya işgücü tedarik etme sorumluluğundan muaf tutulabiliyor ve böylece üç nesil boyunca saray bürokratları önemli mali yüklerden azledilmiş oluyorlardı. Benzer muafiyetler piskoposlara da verilecekti.

Sistem hantal bir canavar olarak doğmamıştır. Yine de Constantinus, getirdiği yeniliklerinden yararlanmayanlar ya da artık yararlanamayanlar tarafından israf ettiği gerekçesiyle kınanmış, yüksek vergilerle olağanüstü askere alımlar dolayısıyla bu cömertliğini finanse etmek zorunda kalanlarca suçlanmıştır. Constantinopolis bürokrasisine bakmanın yükü, şimdi yeni başkente akın eden ve tahıl yardımı alıp oyunları seyreden on binlerce, daha sonra da yüz binlerce vatandaşı beslemeleri istenen aynı tebaaya düşüyordu. Bu sırada saray içinde şö-

lenler ve eğlenceler en şaşaalı şekilde devam ediyor, en uzak yerlerden gelen elçiler kabul ediliyordu.

Sarayda Hayat

Constantinus 330-337 arasında zamanının büyük kısmını Constantinopolis'te geçirdi. Şehre çeşitli vesilelerle gelen Eusebios, saray maiyetindeki konumu sayesinde bilinen tüm kıtalardan gelmiş elçileri gözlemlemişti (*VC* 4.7):

> Yurtlarından değerli hediyeler getiren diplomatik ziyaretçiler hep oluyordu... Sarayın dış kapısı önünde, birbirine benzer saç ve sakal kesimleri olan dikkat çekici barbarların meydana getirdiği sırayı gördük. Sakallı suratlarının görünümü tuhaf ve şaşırtıcı, boyları sıra dışıydı. Bazılarının yüzü kırmızı, bazıları kardan daha beyaz, diğerleri abanozdan ya da ziftten kara ya da karışık renkliydi... Bunların her biri sırayla bir resimdeymiş gibi imparatora olağandışı hediyelerini getiriyorlardı. Bazıları altın taç, bazıları değerli taşlardan *diadem*, bazıları sarışın çocuklar, bazıları altın ve parlak renklerle işlenmiş kumaşlar, bazıları at, diğerleri kalkanlar, uzun mızraklar, yaylar ve ciritler hediye ederek hizmetlerini ve bağlılıklarını sunuyorlardı... [İmparator] bunları getirenleri bir anda zengin edecek denk hediyeler verdi. En ayrıcalıklı olanlara Roma unvanları bahşetti ki, şimdi burada kalmayı istesinler, yurtlarına dönme düşüncesini unutsunlar.

Constantinopolis'teki saray kompleksi törenler dikkate alınarak inşa edilmişti (bkz. Harita 8). Eusebios'un da bahsettiği gibi elçiler, saray kompleksinin içine davet edilmek ve koridorlarla geçiş odalarından adım adım imparatorun mabeyincilerinin huzuruna getirilmek için sarayın dış kapısında beklerken en iyi yerleri kapmak üzere yer uğruna birbirleriyle yarışıyorlardı. Augusteion'dan Triboulanion'a geçecekler, oradan da at nalı biçimindeki Onopodion'a geleceklerdi. Nihayetinde en ayrıcalıklı olan *diadem*'ini takmış, belki de önceki misafirler tarafından getirilmiş (ipek üretiminin sırları Çin'den Constantinopolis'e 6. yüzyıla dek ulaşmayacaktı) erguvan ve altınla süslü ipekler içindeki imparatoru görebilecekti. İmparator soyunma odası Octagon'dan çıkarak kabul odası Augusteus'taki yüksek tahtında bekliyor olacaktı. Belki de

daha sonra elçiler "On Dokuz Gözlü Salon"da imparatorun huzurunda yenecek akşam yemeğine katılacaklardı.

335-336'da "doğan güneşe yakın oturan [Hintliler] ona hediyelerini getirdiler. Bunlar her türden parlayan mücevherler ve bizim bildiğimiz hayvanlardan farklı hayvanlardı... Böylece [Constantinus] saltanatına başladığında ona ilk boyun eğen kavim olan güneşin Okeanos'ta battığı yerde yaşayan Britonlardan sonra şimdi de toprakları güneşin doğduğu yerde uzanan Hintliler gelmişti." Elçilerin yanlarında yüzyıllarca Romalı taş oymacılarına gönderdikleri yakutlar ve safirler, akik ve agat gibi yarı değerli taşlar getirdiklerini hayal etmeliyiz. Daha önce klasik dünyada hemen hiç bilinmeyen (Yaşlı Plinius biliyordu, Hindistan'dan geliyorlardı) elmaslar da vardı muhtemelen. Hayvanlara gelince, hediyeler arasında tek boynuzlu gergedanı tasavvur etmek istesek de, Vespasianus'un saltanatından sonraki dönemde Romalıların gergedanı bildiklerine dair bir işaret yoktur. Bununla birlikte Caracalla'ya ait bir madalyon üzerinde bir gergedanın tasvir edilmiş olma ihtimali vardır. Şüphesiz imparatorluğa ilk kez MÖ 19-20'de Hintli elçiler tarafından getirilmiş ve ilk kez yaklaşık MS 50 yılında Claudius tarafından Roma vatandaşlarına sergilenmiş Hint filleri ve kaplanları da vardı. Söylenenlere göre Elagabalus Roma hipodromunda elli bir kaplan öldürmüştü ama Constantinus'a hediye edilenlerin aynı kaderi paylaştığına dair bir işaret yoktur. Günümüzde Iustinianus'un saltanatına tarihlenen işlemeli fildişi levha Barberini Diptiği'nde bir Hintli elçi en alt sırada betimlenmiştir. Aynı sırada belden yukarısı çıplak ve türban takmış iki erkek, imparator önünde eğilmekte ve ona bir kaplan ile oldukça küçük bir fil sunmaktadırlar (Resim 56). Devasa bir fildişini zorlukla taşıyan bir adam, Romalıların bu diptiğin kendisi gibi nesnelerin üretimi için ithal hammaddelere ve hediyelere ihtiyaç duyduklarını göstermektedir. Kaplan elbette gücü ve gaddarlığı temsil ediyordu. Hintli elçiler Roma imparatorlarının vahşi hayvanları savaşta mağlup ettikleri barbarlarla özdeşleştirdiklerini biliyorlardı. Fakat özellikle yeni İskender Constantinus için kaplan, egemenliğinin İskender'inki kadar uzağa ulaştığını anlatmaktaydı. Aynı zamanda zaferi de temsil etmekteydi, zira leoparlar, panterler ve *kentauros*'lar gibi kaplanlar da Roma sanatında genellikle Dionysos'un arabasını çekerken gösterilmiştir (Resim 6, 7, 53).

Constantinus barbarları ağırlamadığı zamanlarda, en son felsefi ve tarihi içgörülerini ona sunan maiyet seçkinleriyle zaman geçiriyordu. Geçmişine geri dönüp Diocletianus'un Nikomedia'daki sarayında geçirdiği zamanı hüzünle hatırladığında kuşkusuz Porphyrius'un derslerinin yarattığı entelektüel enerjiyi hatırlıyordu. Elbette halka açık büyük etkinliklerde methiye yazarlarını sıkça dinliyordu ve hatta divanında zamanını iyi kötü edebiyata ayırmış kimselerin methiyelerini dinliyordu. 329'dan sonra *praefectus praetorio* olarak görev yapmış Flavius Ablabius muhtemelen Constantinus'un zaferlerini kutlamak üzere bir Got tarihi yazmıştır. Daha sonraki yıllarda Cassiodorus ve Iordanes Ablabius adlı bir kaynağa atıfta bulunulacaktır. Bu Ablabius sadece methiyeci değil, aynı zamanda şair ya da en azından aforizma yazarıydı, zira 477'de Sidonius Apollinaris, Crispus ve Fausta'nın ölümlerinden sonra Constantinus'u hedef almış iğneleyici bir sitemi ona atfeder: "Kim Saturnus'u ve onun altın çağını geri ister ki? Bizim elmas çağımız var... Nero'nunki." Yergici Ablabius sadece kelimeleriyle saldırmıyordu, çünkü öğretmeni Iamblikhos'un ölümü üzerine Antiokheia yakınındaki Apameia'dan Constantinopolis'e gelmiş hatip ve Yeni Platoncu filozof Sopatros'un sonunu da hazırlamıştır. Sopatros kısa sürede Constantinus'un gözdesi ve yemek arkadaşı olacak fakat Ablabius'un kurbanı haline gelecekti. Eunapius olayla ilgili hayal ürünü bir hikâye aktarır:

> Üstelik rüzgâr güneyden uygun esmediği zaman, Byzantion gemilerin yaklaşması için uygun bir yer değildi. O sırada mevsimlerin doğasına göre sıklıkla olan bir şey meydana geldi ve açlıktan tükenmiş vatandaşlar tiyatroda toplandı. Sarhoş topluluğun alkışı zayıftı ve imparator çok bezmişti. Ardından uzun zamandan beri kıskançlık besleyenler mükemmel bir fırsat yakaladıklarını düşündüler ve şunları söylediler: "Rüzgârları engelleyen şey, onurlandırdığın Sopatros'un o çok övdüğün büyük zekâsıdır, ki sayende imparatorluk tahtına oturuyor." Constantinus bunlara inandı ve Sopatros'un başının vurulmasını emretti. Kıskançlar bunun söylenir söylenmez yapılmasını sağladılar. Bütün bu kötülüklerden Ablabius sorumluydu, zira kendisi *praefectus praetorio* olmasına rağmen, kendisinden daha fazla ilgili gören Sopatros'a duyduğu kıskançlık içinde boğulmuştu.

Öykünün gerçek olmasına imkân yoktur. Öte yandan Sopatros'un ölümü, gerçekten de İskenderiye'deki sıkıntılar ile doğudaki bir kıtlık

dönemiyle ilişkili olarak Constantinopolis'e giden tahıl tedarikinin kesilmesiyle kesişmiştir. Belki de sarayda miadını dolduran Sopatros ünlü bir günah keçisi olarak seçilmişti. Göreceğimiz gibi Constantinus bu sırada, daha sonra Porphyrius gibi suçladığı heretik Arius meselesini karara bağlamak için çabalıyordu. Belli ki Yeni Platonculuk Constantinopolis'te o sıralar sevilen bir felsefe değildi.

Bu hatipler ve filozoflar dünyasına eyaletlerden gelen piskoposlar da girmişti. İyi bir izlenim uyandırmak isteyen piskoposların Hıristiyan olmayanlar kadar belagatli ve becerikli olmaları gerekiyordu. Kendisi ve başkaları tarafından en eğitimli ve yetenekli piskopos olarak görülen Kaisareia'lı Eusebios sadece zaman zaman imparatorun huzuruna çıkabiliyordu ama çalışmalarında bu noktanın üstünü başarıyla örtmüş ve o tarihten beri Constantinus'un saltanatının başlıca görgü tanığı olarak görevini yerine getirmiştir. İmparatoru saltanatının ilk zamanlarında daha iyi tanıyanlar arasında Lactantius, Cordoba Piskoposu Ossius ve daha sonra Nikomedia'lı Eusthatius bulunur. Constantinus'un ilgisinden ve himayesinden yararlanan başka birçok kimse olduğunu göreceğiz ancak burada hemen belirtelim ki hükümdarı etkilemenin ve kendilerine hayran bırakmanın yollarını arayan birçok gruptan sadece birini piskoposlar oluşturuyordu ve bu grup da birlik içinde değildi.

Beşli Yönetim

İmparatorluğun ihtişamı, Eylül 335'te başlayan Constantinus'un iktidardaki otuzuncu yılında doruk noktasına erişti. O ay Kudüs'teki Kutsal Kabir'de bulunan büyük kilise kompleksi hizmete açıldı ve Tyros'ta [günümüzde Lübnan'ın Sur şehri] toplanan konsilden çağrılan imparatorluğun Hıristiyan piskoposları, masrafları devletçe karşılanmak üzere oraya giderek açılışa katıldı. Bu konuya ileride döneceğiz. Constantinus ise ne Kudüs'e gitti ne de *decennalia ve vicennalia*'sında yaptığı gibi Roma'yı ziyaret etti. Bunun yerine yılın büyük bölümünü Constantinopolis'teki kutlamalarla geçirdi. Bastırdığı sikkeler otuzuncu saltanat yılına ilişkin dualar sunuyor ve kırkıncı yılına ulaşmasını diliyordu fakat yaşı ilerlemiş imparator bu konuda emin değildi. Constantinus şimdi altmışına yaklaşıyordu ve halihazırda babasının ölüm döşeğindeki yaşını geçmiş-

ti. Giderek daha fazla başkalarına bel bağlıyordu. Tarihi kaynaklarda otoritesinin zayıfladığına dair herhangi bir açık işaret bulunmamasına karşın, bazı büyük "yırtıcılar," özellikle Constantius Chlorus'un üvey oğulları, Maximianus'un torunları ve kendi üvey kardeşleri olan Iulius Constantinus ve Flavius Dalmatius bir süre önce etrafta kol geziyordu. Dalmatius kardeşler öncelikle saraydan uzaktaki Toulouse'a [Roma zamanında Tolosa] gönderilmişlerdi. Roma'dan ve İtalya'nın başka yerlerinden geçerken her zaman dikkatli şekilde gözetim altında tutularak zaman geçirmiş olabilirler. Saray Constantinopolis'e taşınınca, faaliyetlerini ve planlarını daha iyi takip etmek için sürgünden geri getirilmişlerdi. Kendilerine güvenilmemiş olabilir fakat yine de önemli görevlere getirilmişlerdi. Dalmatius 333'te artık onursal bir görev olan fakat belki de Constantinus'un maneviyat düşkünlüğüyle de bir ilgisi bulunan *censor* unvanını aldı, zira geleneksel olarak *censor*'lar kamunun manevi durumunu denetlemekle yükümlüydüler. Dalmatius'un aynı zamanda, Iulius'a 335'te verilen *patricius* unvanını taşıdığı da kesin gibidir. Buna karşılık Dalmatius biraderler nüfuzlarını, prestijlerini, hatta örtülü tehditlerini kendi oğullarının, yani Constantinus'un yeğenlerinin çıkarlarını öne çıkarmak için kullandılar. Üstelik otuzuncu saltanat yılı kutlamalarının bir parçası olarak Constantinus on dokuz yaşındaki ikinci oğlu Constantius'u Iulius Constantius'un kızıyla evlendirdi ve damadın sağdıcı olarak şölenlerin ve kabul törenlerinin ev sahibi görevini üstlendi.

Antiokheia'dan 336 tarihli bir heykel kaidesi yazıtına göre Constantinus'un otuzuncu saltanat yılında beş *praefectus praetorio* kendisine yardımcı oluyordu: Papius Pacatianus, Flavius Ablabius, Valerius Felix, Annius Tiberianus ve Nestorius Timonianus. Bu tarihte *praefectus*'ların ast imparatorlarla ilişkilendirilerek bir beşli yönetim meydana getirip getirmedikleri açık değildir. Constantinus uzun zamandan beri ortak iradenin değerini takdir ediyordu fakat bunun Tetrarşi'deki gibi kan bağına göre olmasına karşı çıkmaktaydı. Kendisini tek *augustus* olarak resmileştirdikten sonra oğullarını ve yeğenlerini *praefectus praetorio* olarak atayarak idareciliği öğrenmelerini umdu. Yeni *praefectus*'lar eski tetrarklar için Milano, Trier, Sirmium ve Antiokheia'daki başkentlerde inşa edilmiş imparatorluk yapılarına yerleştiler. Hepsinin kendilerine ait saray personeli olmasına rağmen, bunlar *augustus*'unkilere nazaran oldukça küçüktü.

Şimdiye kadar sırasıyla 317 ve 324'te yükseltilen iki sezarla, Constantinus ve Constantius ile tanıştık. İmparatorun en küçük oğlu Constans da 333'te sezarlığa getirildi. Aurelius Victor bu terfiyi takiben gökyüzünde uğursuz alametlerin belirdiğini kaydetmiştir. Terfiyi destekleyenler için gökyüzünden bir kuyrukluyıldızın belirmesinin iyi bir işaret olduğu düşünülebilirse de, Aurelius Victor buna karşı olanların ve en azından beş sene sonra haklılıkları ispatlananların duygularını aktarmıştır. Constantinus 335'te üvey kardeşi Flavius Dalmatius'un aynı adlı oğlu ve dolayısıyla yeğenini sezarlığa getirdi. Aurelius Victor bu atamanın üzerinden kısaca geçer: "[Constantinus] bundan sonra [Constans'ın 333'teki terfisi], babasının ardından Dalmatius adını almış erkek kardeşinin oğlunu askerlerin güçlü itirazlarına karşın sezarlığa yükseltti." Dalmatianus'un ikinci oğlu Hannibalianus'un "Kralların ve Pontos'luların Kralı" unvanı alması yaklaşık bu tarihe denk gelmektedir. Iulius'un oğulları Gallus ve Iulianus ise bu sefer göz ardı edilmişti.

Hayattaki en büyük oğul II. Constantinus, babadan kalma bir mirasın sahibi oldu: Galya *dioceses*'indeki baba sarayına yerleşerek Galliae, Viennensis (Arles ile birlikte), babasının imparator ilan edildiği Britannia ve Hispaniae'nin yönetimini üstlendi; *praefectus praetorio*'su Annius Tiberianus'tu. En küçük oğul Constans, Constantinus'un babasının ilk büyük zaferlerinin ganimetlerini, İtalya ve Pannoniae'yi, Roma, Milano ve Sirmium'u aldı; *praefectus praetorio*'su Papius Pacatianus idi. Flavius Dalmatianus'a Moesiae ve Thracia'nın yanında Constantinus'un doğum yeri Naissus verilmişti; *praefectus praetorio* olarak da Valerius Felix. II. Constantius, Nestorius Timonianus'un rehberliğinde güçlü Oriens *dioceses*'ini Antiokheia'daki imparatorluk sarayından yönetecekti. Constantinus en güvendiği danışmanı kıdemli *praefectus* Flavius Ablabius'u yanında tuttu. Eunapius'a göre Girit'te doğmuş sıradan biriydi ama "değişiklikten hoşlanan Fortuna'nın sevgilisiydi; öyle ki imparatordan daha güçlü oldu." Büyük ihtimalle Ablabius Constantinopolis'teki görevi sırasında imparatorluğun pay edilme işini yürütmüştü ve bu kısmen kendi geleceğini de güvenceye almayı amaçlıyordu, zira kızı Olympias'ın Constans ile evlenmesini sağlamıştı. Genç kızın, Constans İtalya'ya yelken açarken ona eşlik ettiğine dair bir ipucu yoktur. Sezar buradan önce Milano'ya, oradan Roma'ya ve ayrıca asıl Flavius hanedanının doğduğu Umbria'daki Hispellum'a gitmiştir. Vatandaşlarının isteği doğrultusun-

da Hispellum'un ismi resmi olarak Flavia Constans olarak değiştirilmiş, bir tapınak –kilise değil– inşa edilmiş ve Flavius hanedanının kültüne hizmet etmesi için bir rahip atanmıştır.

Eusebios dördüncü sezarın atanmasından kısa süre sonra kaleme aldığı *Triakontaeterikos*'ta [Otuzuncu Yıl Söylevi] (3.2) Constantinus'tan şöyle bahseder: "Dört cesur sezarı dört tay gibi imparatorluk arabasının boyunduruğuna koştuktan sonra, onları kutsal ahengin ve düzenin dizginleriyle kontrol etti." Eusebios dört sezarın atanmasını Danyal Kitabı'ndaki (7.27) kehanetin yerine getirilmesi olarak görüyordu. Burada "dört canlı"nın (ya da "dört yaratık") "Yüce Tanrı'nın kutsalları hakkında hüküm vermek" üzere "kadim günlerin" geleceğini müjdeler; "artık zaman gelmiş, kutsallar krallığa sahip olmuştur." Ancak sezarlara önemli yetkiler verilmesini gerektiren acil pratik nedenler vardı. Üvey kardeşlerini etkisizleştirmesine ilaveten Constantinus hayattaki büyük oğullarını da yatıştırmış olacaktı. Daha geniş yetki talep edecek, hatta babalarının karşı çıkması halinde ona itiraz etmeyi düşünecek yaşa gelmişlerdi. Bunda şüphesiz her rejim tarafından yaratılan kırgın ve muhaliflerden destek alacaklardı. Constantinus'un ihtilafları bastırma ve ortadan kaldırma isteği ve becerisine karşın böyle birçok kimse vardı. Üstelik hanedanla ilgili sebeplerden dolayı Constantinus halen sözünü geçirebilirken bir uzlaşmaya varmak ve oğullarını zorluklara karşı daha iyi dayanabilecekleri idari pozisyonlara yerleştirmek isteyecekti. Bölgesel orduların güvenini ve sadakatini kazanmış olmak onlara verebileceği en büyük hediyeydi. Son olarak, bölgesel paylaşımı daha şimdiden ve adilane şekilde gerçekleştirmek, oğulların, babalarının isteğini ve kuzenlerinin kıdemce biraz daha aşağı bir yetkiye sahip olmalarını kabul edeceklerine dair büyük olmasa da belli bir umuda yol açıyordu. Bunun alternatifi imparatorluğun kaldıramayacağı bir içsavaş demekti, çünkü yeni bir tehdit ortaya çıkmıştı: Neredeyse kırk yıl içinde ilk kez Pers ülkesiyle bir savaş ihtimali belirmişti.

Pers Ülkesi

Got ve Sarmatlara karşı yürüttüğü son seferleri boyunca Constantinus koruyucu zafer hatırası *labarum*'a olan inancını muhafaza etmişti. Tanrısının seçilmiş halkı olan Romalıların düşmanlarına karşı ken-

disine yardım edeceğini biliyordu ve bunu Pers hükümdarı II. Şapur'a yazdığı mektupta açıkça belirtmişti (*VC* 4.8-13). Constantinus'a göre Şapur'un atası ve adaşı I. Şapur, Roma imparatoru Valerianus'u (ö. 260) esir aldığı zaman, öfkeli Hıristiyan tanrısının temsilcisi olarak hareket etmişti. İmparator mektubuna şöyle devam etmektedir: "Hizmet ettiğim Tanrı'nın alameti, ona adanmış ordumun omuzlarında taşınır; o doğru söz nereye çağırırsa ordum oraya gider... ve onun inayetini zafer hatıralarıyla belli eder." Eusebios'un aktardığı diğer mektupların aksine bu, birçokları tarafından göstermelik dini bir metin olarak kabul edilmiştir. Ancak pekâlâ *labarum* ve Hıristiyan zaferi söyleminin çok belirgin olduğu bir dönemde, Licinius'a karşı kazandığı zaferi takiben Şapur tarafından gönderilen elçi heyetine Constantinus'un yanıtı olabilir. Resmi olarak Roma, genç Constantinus'un da katıldığı Galerius'un 290'lardaki büyük seferlerinden beri Pers ülkesiyle barış içindeydi ve Pers elçi heyeti de bu durumu yeniden teyit ediyordu. Ne var ki aradan geçen yıllarda çok önemli bir olay yaşanmıştı: Geleneksel olarak Kappadokia'lı piskopos Gregorios Photistes'in etkisine bağlanan bir süreçle Armenia Krallığı Hıristiyanlığı kabul etmiş ve 330 civarında da kabaca modern Gürcistan'ın doğu kısmına denk gelen Kafkas Iberia'sının hükümdarları Hıristiyanlığa geçmişti. Bunlar geniş Roma ve Pers imparatorlukları arasında uzanan ve çeşitli dönemlerde birine ya da diğerine geçmiş önemsiz topraklar değildi ve çok sayıda Zerdüşt barındırıyorlardı.

Bu kapsamlı dini ve kültürel değişimler büyük huzursuzlukların meydana geldiği bir zamanda gerçekleşmişti, zira 300-333 arasında doğuda büyük bir kıtlık ve salgın hızla yayılmıştı. Bunun hakkında bir anlatım Theophanes Homologetes'in kroniğinde 331-332 yılları altında aktarılmıştır:

> Bu yılda, yedinci *indictio* başlamak üzereyken doğuda kıtlık baş gösterdi. Bu o kadar şiddetliydi ki, köylüler Antiokheia'lıların ve Kiroş'un topraklarında büyük kalabalıklar meydana getirerek birbirlerine saldırdılar, geceleri de yiyecek çaldılar. Nihayet gündüz bile ambarlara zorla girip ayrılmadan önce ne varsa hepsini yağmalayıp çaldılar. Bir *modius* mısırın fiyatı 400 gümüşe çıktı.

Durumu yatıştırmak için Constantinus tahıl gemilerini Antiokheia'ya gönderdi. Kiliseye 39.000 *modius* –kesin ağırlığı değişmekle birlikte bir

modius 8-9 kg arasındaydı ve toplam tahıl miktarı 300 tondan fazlaydı – tahıl dağıtılması için verdi.

Aynı tarihlerde 30.000'den fazla nüfusa sahip Kıbrıs'taki Salamis şehrini titreşimleri binlerce kilometreye ulaşan deprem vurdu. Felaketin sonrasında Calocerus adında bir gaspçı ortaya çıkarak Oriens *dioceses*'i içindeki bir eyalet olan adayı kontrol altına almayı başardı. Constantinus üvey kardeşi Flavius Dalmatius'u durumu gözden geçirmesi ve Kıbrıs'taki gaspçıyı mağlup etmesi için Antiokheia'ya yolladı. Dalmatius adadaki meseleyi etkili fakat hoşa gitmeyecek bir şekilde halletti. Yakın tarihli yasaya karşı gelerek Calocerus'u çarmıha gererek idam etmesi, kuşkusuz Constantinus'a bir meydan okumaydı. Dalmatius'un gerçek bir Hıristiyan olmadığına dair söylentiler dolaşmaya başlayacaktı ve bu daha sonra Eusebios'a da yansımıştır. Ayrıca tarihi kayıtlar Dalmatius'un yaptığını saklamak için değiştirilmiş ve Calocerus'un daha az Hıristiyanın tepkisini çekecek şekilde Tarsos'ta diri diri yakıldığı iddia edilmeye başlanmıştı.

Persler de bulaşıcı hastalık ve kıtlıktan çok etkilenmişlerdi. Bunlar ilahi hoşnutsuzluğun alametleri miydi? Şapur bunu merak etmiş olabilir, zira birçokları kendisi ve atalarının inancı olan Zerdüştlükten ayrılmaktaydı. Şapur 334'te Armenia'nın Hıristiyan kralını tahttan indirerek kör etmek ve şahsen seçtiği bir Zerdüşt adayı tahta geçirmek için askerlerini yolladı. Aynı zamanda da Pers topraklarında yaşayan Hıristiyanların öldürülmesini emretti. Pers zulmüne tanıklık eden Hıristiyan Musullu Aphrahat Eski Ahit'e baktığında Daniel Kitabı'nda Perslerin, İsa'nın kudretine teslim olduktan sonra imparatorluklarının ahirete kadar devam edecek olan Romalılarca yok edileceğini gördü. Aphrahat, Constantinus'un Pers ülkesine sefere çıkmasını ve muzaffer olmasını bekliyordu. Constantinus da aynı sonuca varmıştı. Kuzeni Hannibalianus'u Armenia ve diğer Pontos halklarının "Kralların Kralı" olarak ilan etti. Belki de üvey erkek kardeşine güvenmekten artık sakınan imparator, oğlu Constantius ve en kıdemli *praefectus praetorio*'su Flavius Ablabius'u savaş hazırlıkları için Antiokheia'ya gönderdi.

Constantinus savaşa girişmek ve İskender'in Mezopotamya'da açtığı yoldan yürümek için sabırsızlanıyordu. Persicus Maximus unvanını alacağına inanmıştı ve en azından bir yüzyıl sonra yazan Sokrates Skholastikos'a göre Constantinus "Musa'nın yabanda yaptığı gibi kilise modeline göre nakışlı ketenden bir çadır yaptırmıştı. Taşınabilecek

şekilde tasarlanmıştı; böylece imparator en uzak çöllerde bile hazır bir dua evine sahip olacaktı." Constantinus hâlâ hem yeni İskender hem de yeni Musa idi.

Hazırlıklar devam ederken Constantinus'un sarayına bir Pers elçi heyeti geldi. Eusebios'un *Constantinus'un Hayatı* eserinde bununla ilgili bölüm kayıptır; belki de kasıtlı olarak çıkarılmıştır fakat karşılaşmayı anlatan bir versiyon on yıl sonra Libanius tarafından verilmiş söylevde (59) korunmuştur. Libanius Perslerin silah ve zırh üretmek için uzun zamandan beri demir cevheri istediklerini fakat Roma toprakları dışında başka bir yerde bol miktarda elde edemediklerini anlatır. Constantinus daha önce, 324'te muhtemelen Licinius örneğini izleyerek demir cevheri ihracına izin vermiş ve Perslerin barbar komşularıyla savaşmak için buna ihtiyaç duyduklarına ikna olmuştu. Fakat Şapur'un gerçek amacı, yani 298-299 yenilgisini tersine çevirme planları ortaya çıkınca ve Constantinus Perslerin kurduğu ağır ve zincir zırhlı ürkütücü süvari güçlerini görünce, savaşın tek alternatif olduğunu düşündü. Pers elçileri geri gönderildi.

Libanius'un söylevi 344-345'te Constantinus'un oğulları Constantius ve Constans'a okundu. Constantius Pers ülkesiyle olan ihtilafın başlarında babasıyla birlikteydi ve öteki tarafta Libanius konuşurken bile savaş için bastırıyordu. Perslerle savaş yarım yüzyıl boyunca Romalılara herhangi bir önemli avantaj sağlamaksızın uzayıp gidecekti. Oğulun dertleri için babayı suçlamak kolaydır. Libanius işte bunu yaparak dinleyicilerine, "Eğer bilgili biri tarihleri incelerse, savaşın başlangıcının Constantinus'un ölümünden öncesine gittiğini görecektir; böylece savaş ona karşı açılmış olmasına rağmen savaşın yükü oğluna düştü," hatırlatmasını yapıyordu. Constantinus hiçbir zaman Pers sınırına varmayacak ve bu yüzden Şapur ile karşılaşmayacaktı. Daha geç tarihli söylencesel kaynaklar bu nihai başarısızlığı mazur görmüş ve aziz imparatorlarını bir değil iki Pers zaferiyle ödüllendirmiştir.

Eusebios, Constantinus'un onuruna *Constantinus'a Övgü*'sünü (*Oratio de Laudibus Constantini*) muhtemelen söz konusu yıldönümünün kutlanacağı yılın sonunda, yani 25 Temmuz 336'da okuduğu sırada Perslerle savaş kaçınılmazdı. Hatip, Constantinus'a "Victor" olarak hitap eder ve onun kurtarıcı işaretinin etkisine sürekli vurgu yapar. Nutuk yirmi bölümdür ve üçüncü bölümde bize "Victor" sıfatını uygun görenin

Constantinus'un ya da senato değil, bizzat Tanrı olduğunu hatırlatır: "Bu kutlamayı bizzat o mümkün kılar, zira Constantinus'u tüm rakiplerine ve yabancı düşmanlarına karşı Victor [Muzaffer] kılmıştır ve böylece bütün dünyaya bir dindarlık ve hakikat örneği vahyetmiştir." Beş ve altıncı bölümlerde Constantinus "insanoğlunu zayıf düşüren ihtirasların fatihi"dir ve bunun ödülü olarak sadece dinsiz ve vahşi düşmanlarına değil, aynı zamanda asıl kötü ruhlar olan aynı derecede barbar muhaliflerine karşı da zafer elde etmiştir. Yedinci bölüm şu gözlemle sona erer: "Hakikatin galibi olarak [Constantinus] o barbar ırkı yenerek vahşi soydan gelen barbarları ehlileştirdi... Kaba ve vahşi olan görünmez şeytan ırkının çok daha önceleri Yücelerin Yücesi tarafından fethedilmiş olduklarını eylemleriyle bizzat kanıtladı." Burada Hıristiyanlar ya da "Muzaffer'in askerleri" arasında paylaştırılan ganimet manevidir. Fakat Tanrı vekilinin haklı savaşı sayesinde şeytanın zorba müritlerini nasıl yok ettiğini ve Kilise'sine huzur getirdiğini anlatan dokuzuncu ve onuncu bölümlerde ilgi odağı gerçek askerlerdir. Ona karşı gelecek "kadar çılgın olanlar" feci bir sonla karşılaşmışlardı. "Fakat kurtarıcı zafer hatırasının altında galip gelen o adam tek başına (aslında gerçekten tek değildi; tek olan onun müttefiki ve yardımcısıydı)" zaferini imparatorluğu her köşesine kiliseler inşa ederek daha da değerli kıldı. Hepsinden gösterişli bir biçimde Filistin'deki Kutsal Topraklar'da imar faaliyetlerine girişti. Nitekim Oriens'teki kalıcı mirası Pers ülkesine karşı zaferi değil, bu yapılar olacaktı.

Kutsal Topraklar

Fausta ve Crispus'un 326'daki ölümlerinden kısa süre sonra ve kendi vefatından hemen önce Constantinus'un annesi Helena, Filistin'deki Kutsal Topraklar'a doğru bir yolculuğa çıktı. O tarihlerde hac şüphesiz popüler bir girişim değildi. Bu seyahatin, oğlunun sevgisine rakip çıkan ve *augusta* unvanını paylaşmak zorunda kaldığı gelininin ölümündeki parmağından dolayı bir tür kefaret olup olmadığı düşünülebilir. Eusebios'a göre Helena, "büyük bir imparator olan oğluna, onun oğullarına, Tanrı'nın gözdesi sezarlara, torunlarına şükranlarını dualarla sunmak üzere" yolculuğa çıkmıştı. Yine sezar olan en büyük torununun yakın zamandaki ölümüne ise değinilmemiştir.

Yolculukları sırasında şimdi vatandaşlar ve askerler tarafından Augusta Imperatrix olarak selamlanan imparatoriçe bolca hediye dağıttı. Eusebios'a göre sırasıyla İsa'nın doğduğu ve göğe yükseldiği yerlerde Doğuş ve Zeytin Dağı kiliselerini inşa ettirip donattı. Her iki atıf da kesin surette doğru olmaktan ziyade simgesel kabul edilmelidir. Nitekim Helena da aynı şekilde kutsanmış bir çocuk doğurmuştu ve buna uygun olarak "karnında Tanrı'yı taşıyanın hamileliğini harikulâde anıtlar dikerek, oradaki [Beytüllahim] kutsal mağarayı çeşitli şekillerde süsleyerek" güzelleştirdi. İsa'nın göğe yükselişine adanmış kilisenin inşasındaki rolü, benzer şekilde kendisinin yakında gerçekleşecek "göğe yolculuğunu" simgeliyordu. Helena'nın bu iki kilisenin yapımına doğrudan ilişkisi az olsa bile, Constantinus'un bunlarla ve İsa'nın mezarının bulunduğu Kutsal Kabir'de finanse ettiği kompleksle yakından ilgilendiği açıktır. Yerel söylenceye göre mezarın yeri bir süredir biliniyordu ve çelişkili kaynaklara göre uzun yıllar boyunca Venus (Aphrodite) ya da Jupiter'e adanmış bir tapınağa ev sahipliği yapmıştı. İmparatorun emri üzerine tapınak kaldırıldı ve molozlar "şeytani kanla kirlendiğinden" uzaklara taşındı. Ancak şüphesiz tapınağa ait sütunların yeniden kullanıldığına bakılırsa bu emir harfiyen yerine getirilmemişti. Alandaki hafriyat derinleştikçe İsa'nın mezarı olarak tanımlanan bir mağara ortaya çıktı ve burası yeni bir kilise kompleksinin odağı oldu. 4. yüzyıla gelindiğinde mezar bir kiliseyle, çeşitli betimlerden ve 7. yüzyıl hacısı Arculf'un detaylı anlatımından bilinen daire planlı bir yapıyla (rotunda) çevrelenmiştir. Ancak mezar aslen açık bir sütunlu avlunun batı ucunda uzanmaktaydı. Hacılardan kalan yadigârlar mağara girişinin parmaklıklarla kapatıldığını düşündürmektedir. Mağaranın içinde "muhteşem sütunlar ve süslemeler" bulunuyordu.

Avlunun diğer ucunda, mezarın karşısında Constantinus büyük bir bazilika inşa etti. Constantinus'un Kudüs Piskoposu Makarios'a yazdığı ve Eusebios tarafından aktarılan bir mektuba göre (*VC* 3.31), Constantinus gömme tavan panellerinin süslemelerine kadar bazilikanın inşaat detaylarıyla ve resmi denetimiyle ilgilenmiştir:

> Yapıya ve duvar süslemelerine gelince, haberiniz olsun ki memuriyetini *praefecti illustri* arasında ifa eden ve eyaletin valisi olan dostumuz Dracillianus bizim tarafımızdan bunun himayesiyle görevlendirildi. Zira benim hayırlı talimatlarım inşaat için gerekli zanaatkârlar, işçiler ve güzel muhakemenden öğrenebilecekleri her şeyin bir

> an önce onların tedarikleriyle karşılanmasını emretti. Sütunlara ya da mermerlere gelince, araştırdıktan sonra bize en değerli ve kullanışlı olan ne varsa onun hakkında vakit kaybetmeden yazmalısın... Bazilikanın kemerine gelince ister kasetli isterse başka bir inşaat tekniği olsun senden öğrenmek istiyorum. Eğer kasetli olacaksa altınla da süslenebilir.

Panelli tavan için kullanılan sedirin aksine, mermer yerel olarak elde edilemiyordu fakat devletin çarkları Makarios'un bu en kutsal girişim için istediği her şeyi elde edebilmesini garantiye almak için hareket etti. Dracillianus düşük kıdemli bir bürokrat değil, valisi belirtilmeyen Filistin'in de dahil olduğu birkaç eyaletten müteşekkil tüm doğu *dioceses*'inin *vicarius*'u idi. Eusebios da adanma töreni için ziyaret ettiği zaman bitmiş kompleksin bir tarifini yapar. Okuyucunun dikkati, bahsettiği gümüşle süslenmiş İsa'nın havarilerini temsil eden on iki sütuna çekilecektir. Bu, Constantinus'un kendi mezarının habercisiydi.

Helena'nın kutsal yolculuğuna atfedilen söylenceler yüzünden birkaç tarihi gerçek detaylı biçimde ele alınmıştır. Bunlardan en ünlüsü de Helena'nın İsa'nın çarmıha gerildiği Gerçek Haç'ı bulmuş olmasıdır. Olay 395'te ölen Theodosius için Milano'lu Ambrosius'un yazdığı *De obitu Theodosii* [Theodosius'un Ölümü Üzerine] söylevinde ve daha kapsamlı şekilde de Eusebios'un *Historia Ecclesiastica*'sının Rufinus tarafından yapılmış Latinceye çevirisinde anlatılır. Eusebios'u Yunancadan çevirirken Constantinus'un görümüne hatalı *in hoc signo vinces* ifadesini ekleyen de bizzat Rufinus idi. Bu çeviriye iliştirdiği ilk iki kitapta, Eusebios'tan almadığı bir bölümde, Rufinus kendisinin on yıl bulunduğu Kudüs'e Helena'nın ziyaretini anlatır:

> Helena ahaliye İsa'nın kutsal bedeninin bağlanıp bırakıldığı direğin yerini sordu. Bulmak zordu, çünkü o zamanki zalimler oraya Venus'ün bir suretini yerleştirmişlerdi ki eğer bir Hıristiyan orada İsa'ya ibadet etmek isterse Venus'e tapınıyor gibi görünsün... Fakat bu dindar kadın göklerden gelen bir işaretin gösterdiği yere koşturup kâfir ve kirli her şeyi kaldırdıktan sonra molozları temizleyince, derinlerde birbirine girmiş halde üç haç buldu.

Burada ayrıca Pilatus'un Yunanca, Latince ve İbranice alaycı bir biçimde üzerine "Nasıralı İsa, Yahudilerin Kralı" yazdırdığı bir *titulus*

(levha) vardı. Üç haçtan hangisinin *titulus*'a ait olduğuna, dolayısıyla Gerçek Haç kabul edileceğine karar vermek için tüm parçalar ölümcül hasta bir kadının evine götürüldü. Kudüs Piskoposu Makarios kadına sırayla tüm parçaları dokundurdu ve iki başarısızlıktan sonra Gerçek Haç yatalak kadını iyileştirerek kendisini gösterdi. "Ardından, duasına böylesine açık bir işaret bahşedilen imparatoriçe, imparatorluğa yakışır bir ihtirasını, haçı bulduğu yerde muhteşem bir tapınak inşa etmek için vakfetti." Buna ilaveten haçın bir parçasıyla çivileri oğluna gönderdi. Constantinus çivileri miğferine ve atının dizginlerine taktı.

Bunların hiçbiri doğru olmadığı gibi, Rufinus'un kendi hatıraları da değildir. Artık şurası açıktır ki, Rufinus yine sadece Yunanca metni Latinceye çevirmektedir fakat bu sefer Eusebios'un *Historia Ecclesiastica*'sı yerine Kaisareia'lı Gelasios'un benzer bir çalışmasından alıntı yapmaktadır. Gelasios'un tarih eseri kayıptır fakat bazı kısımları daha önce zikrettiğimiz Sokrates Skholastikos'unki de dahil olmak üzere 5. yüzyıl eserlerinde korunmuştur. Önemli bir bölümü de, Gerçek Haç'ın bulunuş efsanesini anlatan Rufinus'un onuncu kitabının ilk on beş bölümünde korunmuştur (10.7-8). Bu efsane ne zaman ortaya çıkmıştı? Belli ki Kudüs Piskoposu Kyrillos'un ölüm döşeğindeki (ö. 387) isteği üzerine Gelasios'un yazdığı eserden önce dolaşımdaydı. Bu bilhassa önemlidir, zira Kyrillos geç 4. yüzyıl boyunca Kudüs'ün en coşkulu savunucusuydu ve 350'den beri şehrin çıkarları için çalışıyor ve kampanyasının merkezine de haçı koyuyordu (bkz. s. 320).

Egeria adında bir hacı 384'te Kutsal Topraklar'ı ziyaret etmiş ve Kutsal Kabir'in yanı sıra İsa'nın Doğuşu ve Eleona olarak adlandırılan Göğe Yükseliş kiliselerini, bunların içindeki ve aralarındaki birçok ayini hayretle seyretmişti. İsa'nın çarmıha gerildiği günün yıldönümünde (Kutsal Cuma) mezarın önündeki sütunlu avlu o kadar kalabalıktı ki içeri girmenin imkânsız olduğunu görmüştü. Avlu zaman zaman daha ilerlemeden önce dinlenen ve ayaklarını yıkayan hacılarla ya da vaazları dinleyen Hıristiyanlık öğrencileriyle doluydu. Tyros'taki büyük avlunun, kiliseye girmeden önce talimatları alabilecekleri bir yer olarak özellikle Hıristiyanlık öğrencileri için ayrıldığı açıkça belirtilmiştir. Kilisenin içinde vaftiz olmuşları papazlardan ayıran bölmeler vardı. Sunak kutsal alandan bir çitle ayrılmıştı; bu en kutsal alana sadece papazlar girebiliyordu. Bu bölümlü mimari, bir Hıristiyan'ın eğitim kademelerini

yansıtacak şekilde kutsallıklarına göre derecelendirilmiş mekânlar yaratmaktaydı. Çoğu ancak buraya kadar gelebiliyordu ama diğerleri biraz daha ileri gidebilirdi. İmparatorun dünyevi ile kutsal alem arasında geçiş yapmasına dikkat çekici biçimde izin verilmişti. Nitekim sonraki yüzyıllarda Bizans imparatorları Hıristiyan takviminin önemli bayramlarında Constantinopolis'teki Ayasofya'ya girerken dünyevi egemenliğini temsil eden taçlarını çıkaracaklardı. Bu ayinsel giriş sırasında bir kez ve kısa süreliğine, diğer laik kişilerin aksine imparator, sunak örtüsünü öpmek üzere patriğin eşliğinde kutsal alana girebilecekti. Buradan sonrası ona yasaktı; merasimdeki rolünü mihrap korkuluğunun arkasından yerine getirecekti. İmparatorlar kutsalı kutsalı olan bu mekâna ilk giriş anının, sahip oldukları yarı-rahip mevkilerine işaret ettiğini düşünüyorlardı. Bu anlayışın temelleri Constantinus'un iktidardaki son on yılında atılmıştır. Ne var ki çarpıcı biçimde, bu Constantinus'un bizzat başarabileceği bir şey değildi, çünkü hayatının son günlerine kadar vaftiz edilmemiş ve dolayısıyla Hıristiyan ayinlerine tanıklık etmek için kiliselere girmemişti.

11. Bölüm

Constantinus ve Piskoposlar

Ben çocukken Roma'da korku krallığının keyfini süren hükümdar, kısa süre önce dualar ettiği tanrılara saldıran Galyalıların ordusunun lideri tarafından alaşağı edilmişti. Şehirlerin zenginleşmesine imkân vermiş kişiyi ortadan kaldıran ve bir başkasını tanrı olarak tanımasının yararına olacağını düşünen bu adam, bir yandan kalbindeki şehri kurmak için kutsal hazineleri kullanıyor, ancak diğer yandan geleneksel ibadetlere dair kesinlikle bir değişiklik yapmıyordu. Tapınaklarda sefalet hüküm sürmesine rağmen, geriye kalan törenlerin sürdürüldüğü görülebilmekteydi.

Yukarıdaki pasaj yaşlı Libanius'un MS 390 civarındaki bir nutuktan hatırladıklarıdır. Pagan hatip Constantinus hayranı değildi ama iktidardaki imparator Theodosius'a, önceli ilk Hıristiyan imparatorun tapınaklara daha sonraki yıllarda kiliseler kadar bol harcama yapmamış olmasına rağmen tüm inançlara hoşgörü gösterilmesinde ısrar ettiğini hatırlatır. Theodosius ise bundan etkilenmemişti. Hıristiyanlığı devlet dini olarak ilan etti ve imparatorluk genelinde tapınakları kapattırdı.

Constantinus'un ilgisi topraklarında Hıristiyanlığın zaferini gerçekleştirmek değil, kendisine zafer bahşeden tanrıyı teskin etmekti. Söz konusu tanrıya ihsanını esirgemesi için hiçbir neden vermeyecekti; bu yüzden ibadetin her şekliyle sürmesini sağladı. Pagan kültleri bu anlamda onu çok az kaygılandırıyordu ve sadece şahsen özellikle ayıpladığı aşırılıkları, mesela Aphrodite'ye (Venus) adanmış bazı tapınaklardaki fahişelik ve eşcinselliği engellemişti. Ancak Hıristiyan Kilisesi başka bir meseleydi, derin çatlaklarla parçalanmıştı. Milvius Köprüsü Savaşı'ndan kısa bir süre sonra Constantinus Hıristiyanların arasında birliktelik sağlanması konusunda son derece kararlı bir tutum sergilemeye başladı. Fakat isteği savaş meydanlarında yerine gelemezdi ve muhatapları kendisine tam bir sadakat besleyen subaylardan oluşmuyordu. Onlar piskoposlar-

dı ve onları bir araya getirmek için gerekli kabiliyetler Constantinus'ta son derece azdı: Eylem yerine sabır, zorlama yerine ikna, dikta yerine taviz. Piskoposlarla bir piskopos olarak, "eşitler arasında birinci" gibi ilgilenmeyi deneyecek, övgüyle metaneti bir arada kullanacak, neticede hiçbir zaman sahneden ayrılmayacaktı.

Evrensel Piskopos Constantinus

Claudia Rapp'ın yakın tarihte gösterdiği üzere, bir 4. yüzyıl piskoposunun otoritesinin üç boyutu vardı: Manevi, çileci ve pragmatik. Fakat bu, üç ayağın eşit şekilde taşıdığı bir tabure değildi. Başkalarının tanımasından bağımsız olarak var olan manevi otorite hepsinin temelindeki tanrısal armağandı. Kendisini manevi otoriteye adayacaklar dini ameller, disiplin ve çilecilikle hazırlanıyorlardı. Sonuncu kelime (*ascetism*) belli ki böyle davranışlar için genel anlamda kullanılan Yunanca *askesis*'ten alınmıştı. Bu kimselerin on yıllar boyunca sütunların üzerinde yaşamalarına ya da kendilerini çöllere vurmalarına gerek yoktu fakat bazıları böyle yolları seçiyor ve bu çileci davranışlar diğerleri tarafından kutsal addediliyordu. Bu şekilde çileci otorite sahibi olunabilir, dindarlıklarını çoğunlukla uzun seneler boyunca göstermiş kişilere atfedilen liderlik rolleriyle birlikte bu otorite pragmatik yetkiye dönüştürülebilirdi. Piskoposların kullandığı şekliyle pragmatik otorite, manevi otoriteye dayanıyordu; kişinin tanrısal bir armağana sahip olduğunun ve çilecilik yoluyla bu armağanını ortaya koyduğunun dünyevi açıdan tasdikiydi. Constantinus da tanrısal bir ihsan olarak manevi otoriteden yararlandığını biliyordu; onun *askesis*'i savaşlarıydı; pragmatik otoritesi buradan geliyordu. İmparator aynı zamanda kendi otoritesinin, sadece her kategorideki herhangi bir piskoposun değil, aslında tümünün otoritesini aştığının da farkındaydı. Eğer piskoposlar havarilerin ardıllarıysa ve bu makama atanmalarından dolayı havarilerin İsa'dan aldığı Kutsal Ruh'u almış oluyorlarsa, kendisi de bir nevi ikinci İsa oluyordu.

Çilecilik yoluyla manevi uyanıştan pragmatik otoriteye ilerleme birçok sofu piskoposun hayatında görülebilir (böyle hayat hikâyeleri, Evangelistlerin, kendilerine öykünen müritleri tarafından kaleme alınmıştır) ve 4. yüzyılın en tanınmış piskoposları kendilerini sırasıyla eği-

tim, tefekkür ve hizmete adamıştır. Üç aşamalı hayatları piskoposların prototip lideri olarak kabul edilen Musa'nın örneğini tekrarlıyordu. Musa aynı zamanda yukarıda gördüğümüz gibi piskopos Kaisareia'lı Eusebios'un *Constantinus'un Hayatı* eserinde Constantinus için seçtiği modeldi. Bu çalışmada Eusebios şunları yazar:

> Piskoposları akşam yemeğinde ağırladığı bir sırada, [Constantinus] ne düşündüğünü ağzından kaçırdı: "Siz Kilise dahilindekilerin piskoposları olabilirsiniz fakat belki ben de Kilise haricindekiler için Tanrı tarafından atanmış bir piskoposum." Bu sözlerine uygun olarak tüm tebaası üzerinde bir papaz gibi denetim kurdu ve iktidarının eriştiği en uzak yere kadar herkesin dindar bir hayat sürmesi için ısrarcı oldu.

Uzmanlar zorlama bir şekilde geç Roma ve Bizans devletinin Kilise ve devlet otoritesi arasında bir ayrım gözetmediği fikrini iliştirerek bu sözleri ağır bir yükün altına sokmuşlar ve "sezaropapizm" olarak bilinen bir hükümdarlık ideolojisi ortaya koymuşlardır. Bu tartışmanın tuzağına düşmemize gerek yok, zira Constantinus'un sadece kendi heybetiyle bir karşılaştırma ima ederek misafirlerini pohpohladığı gayet açıktır. Üstelik söyledikleri gerçekten de doğruydu: Constantinus'un halen koruduğu *pontifex maximus* unvanı, hepsine iman etmese bile, şimdi Hıristiyan tanrısının kültü de dahil olmak üzere tüm geçerli Roma kültlerinin liderlerine başkanlık etmesine izin veriyordu. Henüz vaftiz edilmediği için imparator halen Hıristiyan Kilisesi'nin dışındaydı. İmparator hakiki manada "dışarıdakilerin... piskoposuydu" ve bir "evrensel piskopos." Sonuncusu Yunanca bir yakıştırmaydı (*koinos episkopos*).

Constantinus piskoposları, manevi ve pragmatik otoriteleri nitelik açısından kendisininkinden farklı olmayan, sadece daha az yetkiye sahip bir başka grup ast olarak görüyordu. Piskopos değil de komutan olarak Constantinus, başkomutana sadakatin müzakereyle değil, emir-komuta zinciriyle elde edilebileceğini biliyordu. Generalleri ve onların astları sadakatlerini koruduğu sürece, muharip gücün imparatora ve hedeflerine adanmışlığını garanti altına almaktaydılar. Hıristiyan Kilisesi ile kilisenin generalleri ve kendisinin tebaası olan piskoposlar da aynı konumdaydılar. Bu yüzden "Tanrı'nın görevlendirdiği bir evrensel piskopos gibi, onun vekillerini toplantıya çağırdı" (*VC* 1.44). Bu konsillerin ilki 314'te Arles'te gerçekleşti.

Donatist Hizbi ve Arles Konsili

Milvius Köprüsü Savaşı'nın sonrasında Constantinus ilk kez Hıristiyan Kilisesi'nin içindeki harap edici ihtilafın yarattığı sorunlarla yüz yüze geldi. Maxentius'un topraklarını 312'de elde ettikten sonra imparator artık kendi yetki alanında bulunan İtalya ve Kuzey Afrika'daki –özellikle Roma ve Kartaca'da– dini topluluklara bağışlar yaptı. Maxentius'un başı Constantinus'un zaferini teyit etmek üzere Akdeniz boyunca dolaştırılırken en ayrıcalıklı tebaalarına dağıtılmak üzere önemli miktarda para da ona eşlik etmişti. Eusebios, Kartaca Piskoposu Caecilianus'a gönderilen ve kendi payını nasıl alacağını anlatan bir mektubu kaydettiğini söyler (*HE* 10.6):

> Tüm eyaletlerde, yani Africa, Numidia ve Mauretania'da kutsal Katolik dininin belirli vekillerine harcamaları için çeşitli katkılar yapılmasına karar verdiğime göre, Africa'nın en kıdemli mali memuru Ursus'a bir mektup göndererek güvenilir şahsınıza 3.000 *follis* nakit transfer etmesini istedim. Bu miktarı aldığınızda yapmanız gereken, size [Cordoba'lı] Ossius tarafından tedarik edilen plana göre yukarıda adı geçen kişiler arasında dağıtılmasını sağlamaktır.

Dağıtım listesi korunmamıştır fakat Ossius'un imparatorun bağışıyla ödüllendirdiği kişilerin, Caecilianus'un görevden alınmasını ve yerine kendi adayları olan Kartaca Piskoposu Donatus'un getirilmesini isteyenleri içermediğinden emin olabiliriz. Roma'dan ayrılan Constantinus, 313 baharında bu Hıristiyanlardan tartışmalarına müdahale etmesini talep eden bir mektup aldı.

Tartışmanın nedeni en talihsiz olaylardan birinde yatıyordu: Büyük Zulüm sırasında bazı Kuzey Afrikalı rahipler yetkililere yakalanmış ve kutsal kaplarla elyazmalarını teslim etmek zorunda kalmışlardı. Bunlara kelime anlamıyla "teslimiyetçiler" demek olan *traditores* (İngilizce *traitor*, yani "hain" buradan gelir) adı verilmekteydi. "Hain"lerin kutsal törenleri artık yönetmemeleri gerektiği konusunda genel bir fikir birliğine varılmıştır, ancak Kuzey Afrika cemaati bunun geriye dönük şekilde uygulanması gerekip gerekmediği konusunda bölünmüştü. Tüm "hainler" kutsal eşyaları "teslim etmeleri" ile azledilmeleri arasında geçen sürede sakramentleri yönetmiş olduklarından, bu ayinlerin hep-

si kirlenmiş sayılmalı mıydı? Daha da önemlisi, "hainler" tarafından yönetilmiş vaftiz törenleri geçersiz miydi ve yakın zamanda vaftiz edilmiş Hıristiyan öğrencileri onaylanmış rahipler tarafından yeniden vaftiz edilmeli miydi? Bundan da kötüsü, "hainler"in son dua ayinini yaptığı Hıristiyanlar ebediyete kadar lanetlenmiş mi oluyorlardı? Donatistler diye bilinen Donatus'un takipçileri böyle olduğunda ısrar ederken Caecilianus taraftarları ise tersini öne sürüyordu.

Büyük sorun nesnel olarak Donatus'un mu yoksa Caecilianus'un mu Kartaca'nın meşru piskoposu olduğu sorusuna indirgenmişti ve bu soru da Donatistler tarafından Constantinus'a havale ediliyordu. Bunun sebebi Constantinus'un Hıristiyan olması değil –gördüğümüz gibi imparatorun Hıristiyanlığı ne tamamen barizdi ne de alenen tanınmıştı– fakat genel hoşgörü ilanı ve bunu yürürlüğe sokma isteğiydi. Sonuç olarak Kuzey Afrikalılar davalarını Galya ve Britannia'da zulüm yapmamış bir imparatorun oğlu olan Constantinus'a götürmekte bir sakınca görmemişlerdi. Üstelik bunu, zulmün uygulandığı Akdeniz'deki gevşek Hıristiyan cemaatleri birliği içinde çok az destek gördüklerini bilerek yapmışlardı. Topluluk genelinde müttefikleri olmadığından imparatorun kararı, onlar için en iyi başarı ihtimaliydi kuşkusuz. Bir Hıristiyan topluluğu bu şekilde bir imparatora ilk kez başvurmuyordu. Daha önce Antiokheia piskoposu Samosata'lı Paulus'u görevden almanın yollarını arayan doğulu bir grup piskopos şüphesiz Hıristiyan olmayan Aurelianus'a bir başvuruda bulunmuşlardı. Paulus Palmyra kraliçesi Zenobia'nın himayesini elde etmiş ve Aurelianus'un 272 tarihli zaferine kadar (bkz. s. 88) bir kilise konsili kararına üç yıl boyunca direnmişti. Yine de Aurelianus bir hüküm vermemiş, ancak konuyu Roma piskoposuna havale ederek onun kararını uygulamıştı. Constantinus da bu geçmiş örneği takip ediyordu.

İmparator meseleyi tartışmak üzere Kilise'ye Roma piskoposu Miltiades'in başkanlık edeceği bir kurul toplaması için emir verdi. Constantinus, zulüm yaşanmadığı için "hain" de çıkmamış Galya'daki piskoposların da katılmasını isteyen Donatistlerin bu talebini kabul etti. Bu kişiler, hepsini yakın tarihte ziyaret ettiği Autun, Köln ve Arles'ten tanımış olabileceği üç piskopostu. Ne var ki Miltiades de on beş İtalyalı piskoposu kurula soktu. Yarım yüzyıldan fazla bir süre boyunca İtalyalı piskoposlar yeniden vaftize izin vermeyi reddetmişlerdi –3. yüzyılda şimdiki sorunla ilgisiz bir yeniden vaftiz ihtilafı yaşamışlardı– ve bu yüzden

Donatistler aleyhine konumlanmış vaziyette olacaklardı. Üstelik Miltiades, kendilerini hakemlik talebine göre hazırlamış başvuru sahiplerinin eksiksiz bir hukuki dava sunmalarını şart koştu. Donatistler arada kalıp hazırlıksız yakalanınca konsil hükmen Caecilianus'un lehine karar verdi.

Donatistler "davanın tamamının dinlenmediği ve aynı piskoposların... kendilerine uygun bir karar verdikleri iddiasıyla" Miltiades'in kararını temyiz etmek istediler. Kuşkusuz Miltiades'in dalaverelerine kızan ve hâlâ birlik isteyen Constantinus, yetkisi altındaki toprakların tüm piskoposlarının Arles'te 314'te yapılacak konsile katılmalarını emretti. Eyalet yetkililerine mektuplar gönderilerek piskoposların davete cevap vermelerinin ve oraya 1 Ağustos'tan önce varmaları için "çeşitli nakil araçlarının" sağlanması istendi. Posta arabaları ve *cursus publicus* (imparatorluk posta sistemi) atları çağrılan piskoposlara tahsis edildi; her biri ayrıca iki rahip ve üç köleyi yanında getirecekti. Bu eylemin hiçbir önceli yoktu ve kendi papalığını savunmak için başka yerdeki konsillere katılmayan Roma piskoposunu etkili biçimde dışlıyordu. Miltiades kısa süre sonra ölecek ve yerine geçen Silvester konsilden onun yokluğu sırasında aldıkları kararları bildiren bir mektup alacaktı: "Ve sevgili kardeşimiz, bu kadar anlamlı bir olayın katılacak kadar önemli olduğunu düşünmeni isterdik." Cordoba'lı Ossius da görüşmelerin dışında tutulmuştu çünkü bağışların dağıtımı başlamadan fikrini açıkça belirtmişti ve Constantinus da elini göstermek istemeyecekti. Ancak imparatorun emri ve masrafları üstlenmesiyle otuzdan fazla piskopos konsile katıldı. Bazı meseleleri yeni hamilerinin hoşuna gidecek şekilde karara bağlamaları hiç de şaşırtıcı değildir. Bunların arasında barış zamanı Hıristiyan askerlerin silahlarını bir kenara bırakmaları da vardı. En büyük meseleye gelince, Donatistler bir kez daha mücadeleden vazgeçmeye zorlandılar ki bu elbette imparatorun tercih ettiği sonuçtu.

Her şeyden öte Constantinus kilise içinde birlik arzuluyordu ki "en yüce tanrıya" etkili dualar yapılabilsin. Ayrıntılı olarak gördüğümüz gibi 314 yılında savaşları henüz sona ermekten uzaktı. Africa *vicarius*'u Aelafius'a yazdığı mektupta Constantinus elini açık etmiştir:

> En yüce tanrının (*summus deus*) müridi olduğunu öğrendiğimden beri, bu türden çekişme ve tartışmaların tarafımızdan dikkate alınmamasının doğru olmadığı itirafımı senin onuruna teslim ediyorum. Bu yüzden yüce tanrı öfkesini sadece insan ırkına

> değil, aynı zamanda semavi iradesiyle tüm dünyevi meseleleri emanet ettiği bana da yöneltebilir ve eğer çok kızdırılırsa farklı bir hüküm verebilir. İşte sadece o zaman gerçek ve eksiksiz bir emniyet benim için mümkün olacaktır.

Donatistler sertlik yanlısıydılar ve başkalarıyla anlaşacak ya da Constantinus'un gördüğü üzere onları hoş görecek Hıristiyanlarla ilişkileri yoktu. Nifak tohumları ekiyorlardı ve bu yüzden hizaya getirilmeleri gerekiyordu. Arles Konsili'nin kararı onların itaatsizliklerine son vermeyi amaçlıyordu fakat öyle olmadı: Constantinus'un kısa süre önce Arles'ten uğurladığı "sevgili kardeşleri" piskoposlara yazdığı fazlasıyla tumturaklı bir mektupta ortaya koyduğu üzere, Donatistler bir kez daha şikâyette bulundular. İmparator yine katılığını övgüyle yumuşatarak yazdı:

> [Donatistlerde] öylesine büyük bir çılgınlık var ki, inanılmaz bir kibirle... asilane verilmiş bir kararı reddediyorlar. Kendim İsa'nın hükmünü beklerken onların da bizzat benim kararımı talep ettiklerini tanrının isteğiyle öğrendim. Sana söylüyorum, ki gerçek olan budur, rahiplerin kararı sanki yargıç koltuğunda Tanrı oturuyormuş gibi kabul edilmelidir, zira İsa'nın öğretisinin buyurdukları dışında düşünme ya da hüküm verme gücüne sahip değillerdir.

Böylece Constantinus'un, piskoposların sınırları hakkındaki değerlendirmesi de ortaya çıkmış oluyordu: Şüphesiz tanrısal bilgelikle donanmış ve İsa'nın öğretilerini izledikleri sürece Hıristiyan kardeşleri üzerinde yargıya varma yetkisine sahiptiler fakat iktidarın tanınması gerekiyordu ve onların iktidarı işlemediğinde kendisininkini kimse reddedemezdi. Caecilianus ve Donatus, Constantinus'un karar vermesi için saraya çağrıldı. Hiçbiri gelmedi; bunun yerine kendi cemaatlerine döndüler ve aralarındaki hizip 4. yüzyıl boyunca devam etti.

Belli ki 314'te piskoposlar Constantinus'un gözünde sonuca ulaşmanın bir aracıydı. Hıristiyan tebaasıyla ilgili herhangi bir konuda, onların kendisininkinden daha üstün bir yetkiye sahip oldukları iddiasını tanımıyordu. Bununla birlikte mekanizmaların yerli yerinde olduğu ve bir hükmün kabul edileceği durumlarda yetkilerini devretmeye hazırdı. Miltiades çizgiyi aştığı zaman, çözümde daha etkili olabilmek için konuyu Arles'e taşımıştı. Konsili istenilen çözüme ulaşmadığı belli olunca

Constantinus denenmiş yöntemlerine dönmüştü: Duruşmasız hüküm, otokrasi ve cebir. 315 baharında yeni Afrika *vicarius*'u Celsus'a yazdığı bir mektupta Constantinus, zulmü kurumsallaştırmaya ne kadar yaklaştığını anlatır:

> Afrika'ya geldiğimde en yüce tanrının ne türden bir bağlılık gösterilmesinden ve nasıl bir ibadetten hoşnut olur göründüğünü herkese gösterecek çok sade bir karar okuyacağım. Araya fitne sokmak isteyenler ve yüce tanrıya hak ettiği saygıyla ibadet edilmemesi için uğraşanları yıkıma uğratıp darmadağın edeceğim. Hiç kimsenin dini hakikate yabancı ve onunla uyumsuz bir şekilde şehitlik lütfunu elde edemeyeceği yeterince açık olduğuna göre, doğruya ve dinin kendisine karşı geldiklerine karar verdiklerimin ve uygun ibadet şeklini ihlal ettikleri için tevkif ettikleriminin, şüphesiz çılgınlıklarına ve pervasız hırçınlıklarına uygun cezalarla acı çekmelerini sağlayacağım.

Donatistlerin şansına Constantinus bu Afrika gezisine hiçbir zaman çıkmadı, ancak Diocletianus örneğini takip ederek tüm Hıristiyanların kendi belirlediği şekilde ibadet etmesinde ısrarcı oldu. Tetrarklardan da ileri giderek, neyin şehitlik sayılıp neyin sayılmayacağına karar verme yetkisini haksız yere üzerine aldı. Tüm inançlara hoşgörü ısrarına rağmen Constantinus'un Donatistleri bastırmasına yönelik doğal tepki, yeni bir şehitlik tanımı ve dolaşıma sokulan şehitlik öyküleriydi. Bu öykülere göre 317-321 arasında imparatorluk subayları Caecilianus'un takipçileriyle gizlice anlaşıp inançlı kimselere işkence ve infaz uygulamıştı. Donatus'a atfedilen *Aziz Donatus ve Advocatus'un Çilesi Üzerine Vaaz*'da Romalı askerler Donatistleri Kartaca'da bir kiliseye kapatmış ve hepsini doğrayarak katletmişlerdi; öyle ki aile mensupları daha sonra parçalarını bileştirmek zorunda kalmışlardı. Anlatılanlar Donatist cemaatlerin ihtilaf ateşini körükleyerek boyun eğmelerine yönelik baskılara daha güçlü direnebilmeleri için yaratılmış korkunç ve sofu uydurmalar pekâlâ olabilir. Fakat piyasaya sürülen yalanlar ikna edici olmamıştır. Constantinus'un ancak dikkatini doğuya ve Licinius'a verdiği zaman hafifleyen öfkesi, hoşgörü fermanının hizipçi olarak gördüklerini kapsamadığını düşündürmektedir. Aynı tahammülsüzlük heretik –sadece doğru otoriteyi tanımayanlar değil, aynı zamanda doğru inancı da reddedenler– olarak suçlananlara da gösterilecekti.

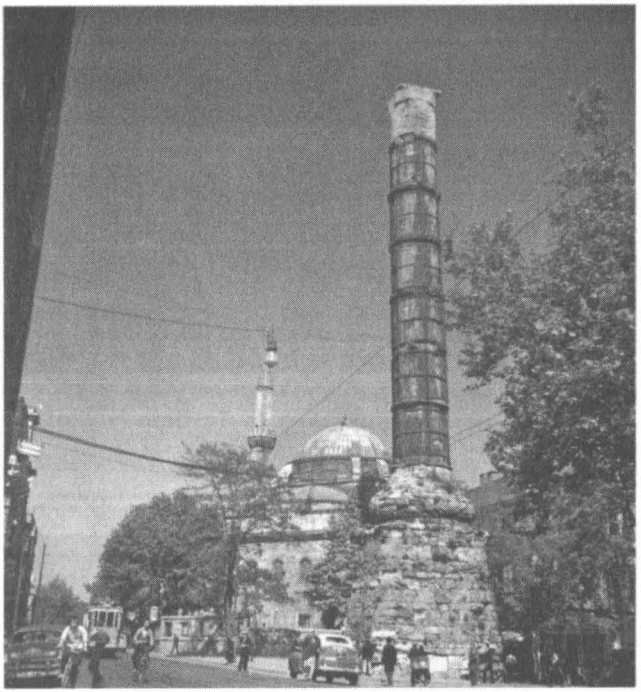
41. Constantinopolis'te basılmış 327 tarihli çok nadir bir bronz *follis*. Üzerinde *khi-rho* ve bunun altında üzerinde üç diks bulunan bir sancak bulunan bu direk açıkça *labarum*'dur. Direğin alttaki ucu Licinius'u (ya da belki Şeytan'ı) temsil eden bir yılanı ezmektedir (The Trustees of the British Museum).

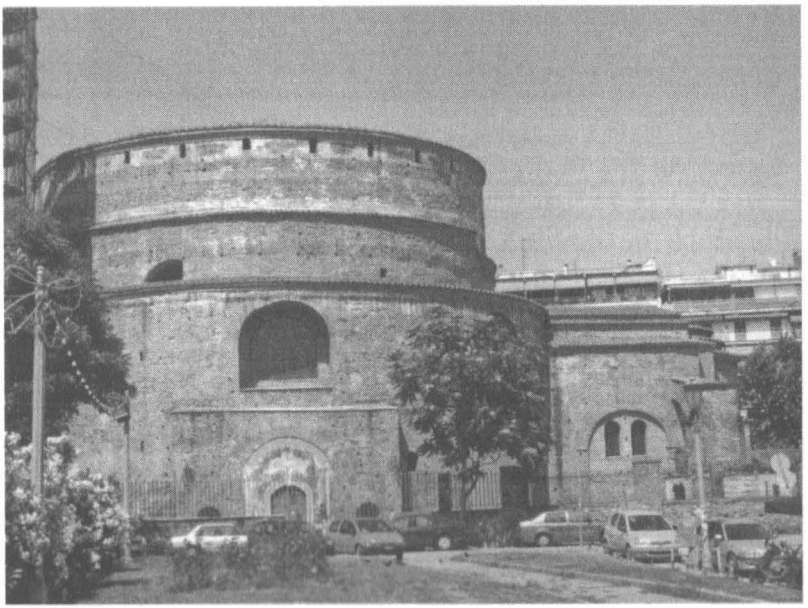
42. 326'da Siscia'da (modern Sisak, Hırvatistan) basılmış 4,5 *solidus* değerinde altın sikke. Ön yüzde göğe bakan imparator vardır; hiçbir yazıt yoktur. Arka yüzde askeri üniformalı imparator mağlup düşmanı sol ayağıyla ezmekte ya da tekmelemekte, sağ eliyle bir esiri saçından sürüklemektedir. Sol pelerini uçuşan omzunun üzerinde bir zafer hatırası taşır (The Trustees of the British Museum).

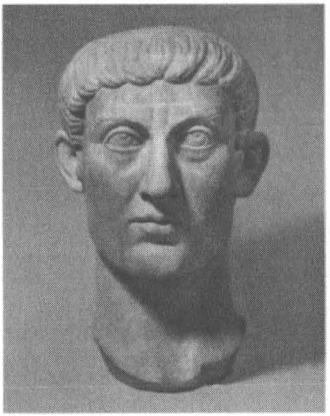
43. İstanbul'daki Ayasofya'nın doğu girişi üzerindeki Theotokos (Tanrı'nın Anası) Mozaiği. Theotokos, Iustinianus'tan Kutsal Bilgelik Kilisesi'ni, Constantinus'tan da Constantinopolis şehrini almaktadır.

44. Bir zamanlar tepesinde Constantinus'un heykelini barındıran Çemberlitaş ya da "yanık sütun" olarak bilinen İstanbul'daki porfiri sütun.

45. Galerius Takı'nın yakınındaki Galerius Rotundası, Salonica (modern Selanik) (yazarın fotoğrafı).

46. Şimdi Metropolitan Sanat Müzesi, New York'ta bulunan 325'ten sonra yapılmış Constantinus büstü.

47. Daha önce II. Constantius'u betimlediği düşünülen tunç Constantinus büstü, Roma Capitol Müzesi (yazarın fotoğrafı).

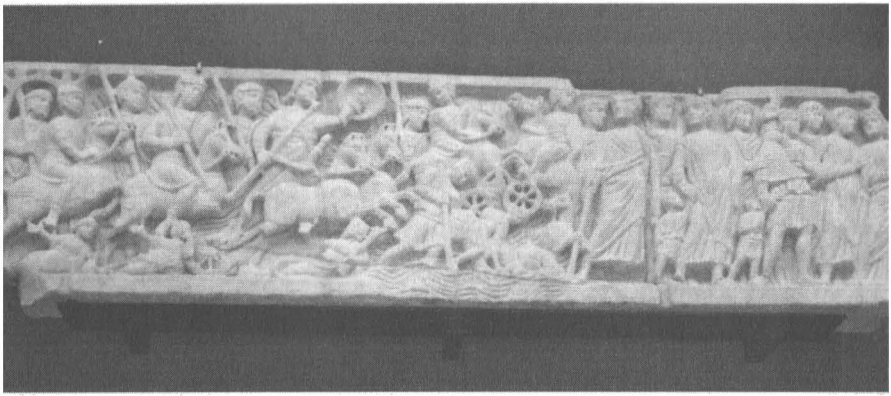
48. Londra Müzesi'nden Mithras Başı.

49. İki yanında Roma lahitleri sıralanmış yol, Alyscamps, Arles (yazarın fotoğrafı).

50. Musa'yı, İsraillileri ve firavunun boğuluşunu tasvir eden Kızıldeniz lahdi, Eski Arles Müzesi (yazarın fotoğrafı).

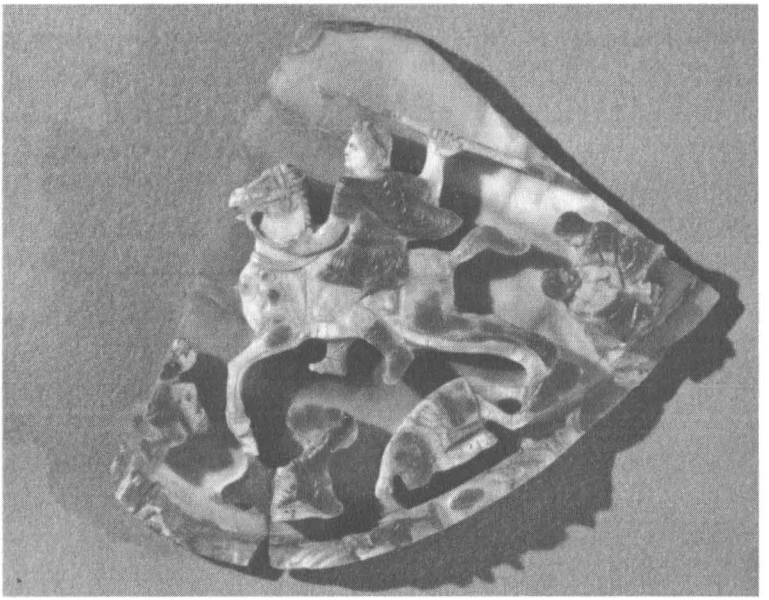
51. İkinci bir Kızıldeniz lahdine ait oyma kabartma paneli, Eski Arles Müzesi (yazarın fotoğrafı).

52. Fausta için 326'nın başında basılmış bir altın sikke, Münzkabinett, Staatliche Museen zu Berlin, Almanya. Lejantta FLAVIA MAXIMA FAUSTA AUGUSTA yazmaktadır (Scala/BPK, Bildagentur für Kunst, Kultur und Geschichte, Berlin).

53. Constantinus ve ailesini bir Dionysos sahnesinde araba içinde gösteren Büyük Akik, Geld en Bankmuseum, Utrecht. Araba *kentauros*'lar tarafından çekilmekte, yukarıda uçan Zafer imparatoru taçlandırmaktadır (Utrecht Geldmuseum Koleksiyonu).

54. Belgrad Süvarisi. Hırvatistan'da bulunmuş Constantinus'u betimlemesi muhtemel işlemeli sardoniks. Belgrad'daki Ulusal Müze'dedir (Narodni Muzej, Belgrad/Lauros/Giraudon/Birsgeman Sanat Kütüphanesi).

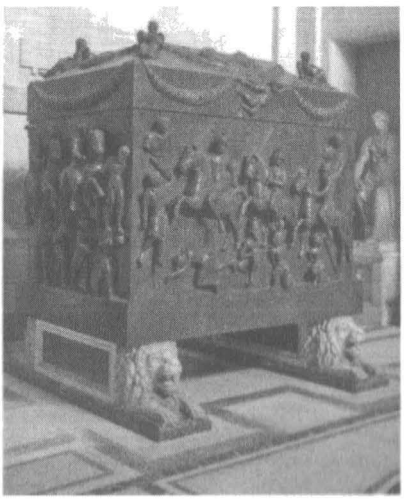
55. Lincolnshire'daki Walesby'den, üzerinde vaftiz için hazırlanan kateşizm talebeleriyle basit bir altı uçlu yıldız bulunan kurşundan taşınabilir vaftiz su kabı (The Collection, Art and Archaeology in Lincolnshire).

56. Muzaffer İmparator düşmanlarını alt ediyor. Şimdi genellikle 6. yüzyıla tarihlenen sözde Barberini Diptiği'nin orta bölümü, Louvre, Paris (Scala/Louvre).

57. Constantinus'un ölümü ve tanrılaştırılmasını anmak üzere basılmış *consecratio* sikkesi. Bu örnek Londra'daki British Museum'dadır.

58. Helena'nın lahdi. Aslen Constantinus için porfirden oyulmuş, fakat Roma'da kalmıştır, Vatikan Müzesi.

59. Constantinus'un oğullarını taht için tehdit eden gaspçı Vetranio'nun sikkesi. Üzerinde HOC SIGNO VICTOR ERIS ("bu işaretle galip geleceksin") yazmaktadır (Klasik Nümismatik Grubu).

60. Atlı II. Constantius'u yanında üzerinde *khi-rho* sembolü taşıyan bir kalkana sahip muhafızla betimleyen gümüş *largitio* kâsesi (Hermitage Müzesi, St. Petersburg).

Ariusçular ve Nikaia Konsili

Donatistler sorunu sürerken Kuzey Afrika Hıristiyan Kilisesi'nde, Kartaca'dan daha önemli olan ve havarilerce kurulduğu iddiası taşıyan İskenderiye piskoposluğunda başlayan ikinci bir çatlak meydana geldi. İskenderiye Piskoposu Aleksandros ile rahiplerinden biri olan popüler vaiz Arius arasında bir tartışma çıkmıştı. Arius, Baba'nın Oğlu'dan önce geldiğini ve Oğul'u maddeden yarattığını iddia ediyordu. Bu düşünce, Aleksandros'un ikili arasındaki ilişki konusundaki anlayışıyla çelişiyordu. Bu yüzden Arius'u kınamıştı. Menşei açısından bakılırsa anlaşılması güç bir teolojik mesele değildi ama Aleksandros otoritesi ve cemaati için doğru inanca karar verme hakkında bir meydan okumadan endişe duyuyordu. Özellikle diğer entelektüeller arasında destek bulan Arius'a birçok kişi katılıyordu. En önemli müttefiki Eusebios –tarihçileri ve netlik arayanları hayal kırıklığına uğratacak bir isim, zira o tarihte Kaisareia piskoposu olan Constantinus'un biyografi yazarı Eusebios değildir– adında biriydi. Bu kişi Arius ile birlikte Antiokheia'lı Lukianos'un (Büyük Zulüm sırasında öldürülmüştü) öğrencisi olmuştu ve son zamanlarda Berytus (Beyrut) piskoposluğu görevini yerine getirmekteydi. Birkaç kilise konsilinin (Arles de dahil) piskoposlar bir kez atandıktan sonra terfiden sakınmaları ve bir yerde kalmalarına dair hükmüne rağmen 318'de Eusebios daha kıdemli bir makamı atamayı kabul etti ve Bithynia'daki Nikomedia'ya taşındı. Bu yüzden tarihte Nikomedia'lı Eusebios olarak geçer.

İskenderiyeli Aleksandros 319 civarında kendisine bağlı otuz altı rahiple kırk dört diyakozdan müteşekkil bir konsil topladı ve kararlarını diğer kiliselerin liderlerine gönderdiği mektuplarda açıkladı. Mektubuna, "aslında bu kargaşayı huzura erdirmeyi istedim" diye başlıyor ve diğer bölgelere yayılarak "sıradan insanların kulaklarını kirletmemesini" umuyordu. Fakat "asıl görev yeri olan Berytus'ta terk edip... şimdi Nikomedia'da bulunan Eusebios'un, Kilise işlerinin kontrolü altında olduğunu düşünüp her yere övgü dolu mektuplar yollamasına" cevaben Aleksandros, "dönek" ve "heretik" olarak damgaladıklarının adını verip onları utandırmaktaydı. Arius ve Eusebios'un paylaştığı fikirler, onları kısa açıklamalara indirgemeyi seven rakiplerinin retoriği tarafından karartılmıştır. Dolayısıyla Arius'un Baba'nın Oğul'u yaratmasından

önce zaman ve maddenin varlığına atfen "O yokken varlık vardı" beyanında bulunduğu çok sık dile getirilir. Bu zarif vecize Arius'un muhtemelen "sıradan insanlar"ın kulaklarını cezbetmesi için kaleme aldığı iman ilkelerini dizeler halinde içeren *Thalia*'da bulunmaz. Daha önce de birçok konsil toplanmış ve taraflar belli edilmişti. Belki de kendi yetki alanındaki Hıristiyanların kural tanımazlıklarından rahatsız olan Licinius başka toplantı çağrılarını yasaklamıştı. Bu hüküm Constantinus'un propagandacıları tarafından tiranın yeniden başlayan zulümlerinin bir parçası olarak gösterildi ve dolayısıyla, Khrysopolis'teki zaferinden sonra Constantinus kısa sürede meseleye tekrar dönmeye mahkûmdu.

Constantinus 324'te taraflar arasında arabuluculuk yapması için Cordoba'lı Ossius'u Antiokheia'ya gönderdi. Ossius yanında imparatorun düşüncelerini en sade şekilde anlatan bir mektup taşımaktaydı. Bu metin günümüze gelmiştir (*VC* 2.64-72):

> Victor Constantinus Maximus Augustus'tan Aleksandros ve Arius'a
>
> Yapmam gerektiği gibi, işlerimde bana yardımcı ve evrenin koruyucusu Tanrı'nın kendisine, yerine getirdiğim göreve beni zorlayan iki nedene şahit etmesi için başvurdum. İlk kaygım tüm eyaletlerin Tanrı'ya yönelik tutumlarının tek bir tutarlı görüşte birleşmesiydi. İkincisi ise ağır yara almış devleti iyileştirip eski haline getirmekti. Bu hedefler için önlemler alırken ilkini mantığın görünmez gözüyle düşündüm ve ikincisini de silahların gücüyle yaptım. Eğer Tanrı'nın hizmetkârları arasında dualarıma uygun olarak genel bir uyum kuracaksam halkı ilgilendiren sorunların gidişatının da halkın mütedeyyin istekleriyle uyumlu olarak değişimden payını alacağını biliyordum.

Belli ki imparatorun ilahiyat bilgisi Arles Konsili'nden beri köklü bir değişime uğramamıştı ve Donatistlerle uğraşırken aynı kaygının kendisini nasıl meşgul ettiğini özetlemeye girişmişti. Bu en son tartışmanın çok daha ağır olduğunu düşünüyordu fakat "nedeni çok önemsiz ve böyle bir ihtilafı hak etmeyecek türdendi." Tartışmanın tarafları kuşkusuzu aksi fikirdeydi, zira onlar için İsa'nın doğası kendisini feda ettiği herkesin kurtuluşunu etkilemişti. Arius, ona karşı çıkanların gözünde Oğul'un Tanrı'dan daha aşağı olduğunu iddia eden, yaptığı özverinin kutsallığını reddeden ve dolayısıyla insanın tanrıyla bütünleşme (*theosis*) ihtimalini dışlayan bir heretikti. Arius'a göreyse Baba ve Oğul'un eşit derecede

ebedi (eşebedi) ve aynı töze (eştözlü) sahip olduklarına inananlar, toplantılarında Tanrı'yı birleştirici, Oğul'u ve Kutsal Ruh'u tanrısal varlığın farklı yönleri gibi kabul eden daha erken heretik inanç Sabelliusçuluğa kayarak yanıltıcı davranıyorlardı. İnsan sadece doğru inançla, Yunanca *orthodoksia* ile selamete varabilirdi. Doğru inanca bağlılık ve selamet sorunu her iki taraf için de önemliydi ve bu yüzden de hiç yapmaması gerektiği halde tartışmanın heyecanıyla bu "meselenin ne kadar ufak ve tamamen önemsiz olduğunu" tekrarlayan Constantinus'un "siz ve tartıştığınız konu arasında barışçıl bir arabulucu sıfatıyla rol alma" teklifini benimsemeleri zordu. "Ne böyle şeyler hakkında soru sormak ne de sorulduğunda cevap vermek doğru değildi."

Constantinus'un ne kadar az konuşulursa o kadar çabuk düzelir politikası dikkat çekici derecede Licinius'unkine benzemektedir. Fakat Licinius daha fazla tartışılmasını yasaklamışken Constantinus daha fazla yapılmasını onaylıyordu. Ossius İskenderiye'de mutabakat elde edemediği zaman, yakın tarihte ölmüş piskoposun tartışmalı bir seçime yol açtığı Antiokheia'daki konsile başkanlık etmek üzere yola çıkmıştı. Eustathios adında biri bu makama geldi fakat piskoposluktaki Ariusçular tercihlerini Constantinus'un biyografi yazarı olarak tanıdığımız Kaisareia Piskoposu Eusebios'tan yana kullandılar. Ossius, Eustathios'un seçilmesini onayladı ve konsil geçici olarak Kaisareia'lı Eusebios ve iki başka piskoposu aforoz etti. Bunlar çoğunluk görüşünü kabul ettiklerini tasdik etmeleri için Ankyra'da (Ankara) düzenlenecek diğer bir konsile davet edildiler. Ne var ki bu, bir konsilin piskoposlarına bırakıldığında çıkan sorunlara şahit olmuş Constantinus'a uymuyordu. Kendisini memnun edecek bir çözümü garantiye almak için imparator herkesin yine ona gelmesi gerektiğine karar verdi. Piskoposların Ankara'da değil fakat Bithynia'daki Nikaia'da toplanmasını isteyen bir mektup yazdı: "... Çünkü hem İtalyalı [Roma piskoposu hariç] ve Avrupa'daki diğer piskoposlar geliyor hem de orada hava mükemmel sıcaklıkta ve yapılacak işlerde izleyici ve katılımcı olarak hazır bulunabilirim."

Daha sonra Kilise'nin ilk ekümenik konsili olarak adlandırılacak Nikaia Konsili ile ilgili tek şahit anlatısı yaklaşık on yıl sonra Kaisareia'lı Eusebios tarafından aktarılmıştır. Eusebios, Constantinus ile ilk kez bu konsilde tanışmıştı ve belli ki imparatoru çevreleyen debdebe ve merasimlerden etkilenmişti. Başka bir deyişle konsil görüşmelerinden zi-

yade, imparatorun aksi piskoposlarla başa çıkarken gösterdiği tavrı ve heybeti anlatmakla görevlendirilmişti. Methiye amaçlı *Constantinus'un Hayatı*'nın (*VC* 3.4-24) niteliği düşünüldüğünde bu oldukça doğrudur ve bizim ilgi alanımızla uygun düşer. Yine de Eusebios'un anlatımı konsilin daha geç tarihli tüm tanımları için temel teşkil etmiş ve sonuç olarak konsilde Constantinus'un rolü de büyütülmüştür. İmparatorun, masraflarını karşıladığı çoğu Yunanca konuşan 250'den fazla piskoposa –geç tarihli geleneğin verdiği 318 sayısı, *Yaratılış* 14'teki İbrahim'in hizmetkârlarına tekabül eder– Latince karşılama konuşması yaptığını ve taraflar arasında zaman zaman arabuluculuğa soyunduğu dışında çok az şey söyleyebiliyoruz. Ayrıca "Yunanca konuşarak –zira bu dilden bihaber değildi– kendini cana yakın ve uzlaşmacı gösterdi; kelimeleriyle bazılarını teşvik etti, diğerlerini utandırdı" ve her zaman birlikte ısrar etti. Tıpkı methiye yazarlarının 296'da Manş Denizi'ni geçmeyi başaramamasına rağmen İngiltere'yi alanın Constantinus Chlorus olduğunu söylemesi gibi (bkz. s. 102), onun oğlu da Nikaia Konsili'ne "başkanlık" etmişti. Ancak Cordoba'lı Ossius'un oturumlara başkanlık ve teolojik münazaraları kontrol eden düşük mevkili Asklepiodotos'un rolünü üstlendiği açıktır. Constantinus oturumlara katılıyordu ve dikkatiyle, özellikle de Büyük Zulüm sırasında kör edilmiş Paphnutius'un boş göz yuvalarını öperek birçok katılımcının gururunu okşamıştı. Fakat daha sonraları Constantinus veya Ossius tüm entelektüel fikir alışverişini devre dışı bırakarak yerine "eştözlü" (*homoousios*) teriminin kullanımına dayalı bir çözüm empoze ettikleri için suçlanmışlardır. Heretik Sabellianusçuluk mezhebinin kökeni olduğu için Arius tarafından reddedilmiş bu terimin kullanılmasıyla, vaizin kaderi de belirlenmişti. "Nikaia İkrarı" olarak bilinen inanç tebliğini kendisi gibi kabul etmemiş iki piskoposla birlikte hüküm giydi ve sürgüne yollandı. Herkesin riayet etmek zorunda olduğu Paskalya tarihinin belirleme yönetimi üzerinde de fikir birliğine varıldı ve Constantinus ortodoksluğa ya da "doğru inanca" evrensel itaati sağlama görevini üstlendi.

Konsilin kapanış tarihi şüphesiz tesadüf eseri olmayacak şekilde Constantinus'un *vicennalia*'sıyla kesişmişti ve bundan dolayı piskoposlar yemek ve imparatorun iktidardaki yirminci yılını kutlamak üzere Nikomedia yakınındaki imparatorluk sarayına –325'te Constantinopolis'in imarı sürüyordu– davet edildiler. Dönüşte kendilerine kiliseleri için hediyeler

ve büyük miktarda nakdi bağışlar verildi. Kahramanına övgüler düzmek dışında Kaisareia'lı Eusebios'un Nikaia'da neler olduğu hakkında ketum kalmak için nedenleri vardı, zira toplantılardaki rolü Nikomedia piskoposu olan adaşınınkinden daha az tartışmalı değildi. Constantinus'un biyografi yazarı hakkında Nikaia öncesinde dolaşan mektuplarda Arius'un öğretilerine yakın olduğu ve daha önce Antiokheia Konsili tarafından geçici olarak aforoz edildiği belirtiliyordu. Nikaia'da kendi inanç fikrini açıklayarak Teslis'i nasıl anladığını açıklamaya koyuldu. Görüşü konsilin benimsediği şekliyle itikatten yana değildi: Dikkat çekici biçimde "eştözlülük" terimini dışarıda bırakıyordu. Bununla birlikte Nikaia versiyonunu kabul etti ve Kilise ile tam komünyon içerisinde piskoposluğuna döndü. Nikomedia'lı Eusebios da itikatin altına imzasını attı ama Arius'un sürgünü konusunda aynı fikirde değildi. Kısa süre sonra Arius ile haberleştiği için suçlandı ve imparatorun emriyle o da sürgün edildi. Olaylar beklenmedik yönde gelişmişti, zira Nikomedia halen Constantinus'un imparatorluk başkentiydi.

İcraatlarını açıklamak üzere Constantinus şehirdeki Hıristiyanlara yönelik bir mektup yazarak görevden aldığı liderleri suçladı. İmparator Nikomedia'lı Eusebios'u "tiran" Licinius'u desteklemekle suçluyordu. Bu suçlama daha önce Maxentius ve ondan evvel de Maximinus'u yaptığı gibi Licinius'un anısını lanetleme programının bağlamında anlaşılmalıdır fakat aynı zamanda imparatorun daha önce piskoposa göstermiş olduğu beğeniyi çarpıtmayı da amaçlıyordu. Büyük ihtimalle konsil Eusebios'un isteği üzerine Nikaia'ya taşınmıştı ve şehrin bulunduğu Bithynia'nın piskoposu olarak Constantinus hariç herkesten önce konsile seslenmesine izin verilmişti. Dolayısıyla mektupta, 324'te Khrysopolis'te savaş yaklaşırken Constantinus'un Eusebios'a savaş yerine kadar eşlik etmiş rahipler ve diyakozları casus diye tutuklatmış olduğunu okuyoruz. Piskoposla maiyetindekilerin imparator ve onun işgal kuvvetlerini, Eusebios'un İstanbul Boğazı'nın Asya kısmındaki yetki alanında kalan Khrysopolis'te görmüş olmaları şaşırtıcı değildir. Üstelik Licinius'un ajanları olduklarına dair iddia, eğer Constantinus rakibinin birkaç ayrıcalık yaptığını düşünmediyse, Licinius'un Hıristiyanlara zulmetmeye yeniden başladığı bilgisiyle çelişmektedir. Kısacası, burada Constantinus'un geçmişi mevcut şartlara göre şekillendirme eğiliminin bir başka örneğini görmekteyiz. Nikaia'nın hemen sonrasında

Ariusçuların talihi dönmüş, "Katolikler" yani evrensel ve ortodoks Kilise müritleri göze girmişti. Sonuçta Ariusçular zalim bir tiranla gizlice anlaşmış işbirlikçiler olarak tasvir edilmeye başlanmıştır. Nikomedia'daki toplantı "kutsal, ortodoks ve yardımsever piskoposların egemenliğinde mutlu olmak" üzere hareket edecekti: "Eğer herhangi biri düşüncesizce bu lekeli kimselerin anısını canlandırırsa ya da onları överse, Tanrı'nın hizmetkârı, yani bizzat ben [Constantinus] onun cüretini dizginleyeceğim. Tanrı sizi kutsasın sevgili kardeşlerim."

Nikaia'dan Sonra Hıristiyan İmparator

O halde, Donatistleri zorla bastırma çabasında yaşadığı başarısızlık Constantinus'un tutumunda çok az değişiklik yapmış ve kısa süre önce, halen Nikomedia'daki sarayında ikamet ettiği Diocletianus'un, elinden benzer bir muameleye maruz kalmış Hıristiyan yoldaşlarının, "sevgili kardeşlerinin" dik başlılığına karşı bir kez daha şiddet tehdidini çözüm olarak görmüştü. Bu noktada Constantinus'un büyük ihtimalle Nikomedia'da toplanan piskoposlara yaptığı konuşması *Oratio ad Sanctorum Coetum*'u hatırlayabiliriz. Söylevin 315 gibi erken bir tarihte verildiği öne sürülmüştür fakat geç bir tarih çok daha muhtemeldir ve Constantinus'un metinde Hıristiyanlık liderliğine dair iddiası üzerinde durulabilir. Söylevin anahtar öğelerinden biri Hıristiyanlara yapılan zulümle ilgisi olmadığına piskoposları ikna etmek için Lactantius ya da Ossius'un değil, bizzat kendi kelimelerini kullanmasıdır. Bu amaçla Constantinus bir Hıristiyan olarak yetiştirilmediğini ve inancını tanrısal lütufla kabul ettiğini vurguluyordu. Kaisareia'lı Eusebios bu mesajı benimseyip yayarak, oğlunu Hıristiyan yapanın Helena olduğunu değil, tersine Helena'yı Hıristiyanlığa döndürenin Constantinus olduğunu söylüyordu, zira annenin oğlunu Hıristiyan tanrısına ibadet etmek üzere yetiştirdiğini söylemek, imparatoru döneklik ve kararsızlık suçlamalarına açık hale getirecekti. Aslında Constantinus'un Donatistlere yönelik şiddetli saldırılarında, zulüm karşısında şehitliği seçmemiş daha az katı Hıristiyanları hedef alan suçlamalardan kendisini koruma çabası ve heretiklere doğrulttuğu tehditlerindeki taktiklerde de benzer çıkarcılık görülebilir. İmparatorun, Diocletianus'un sarayında Porphyrius ve Sossianus

Hierocles'in derslerini dinlediğini gören ve belki de cemaatlerinin başıyla Antiokheia'lı Lukianos infaz edilirken onun rıza verdiğine tanık olan Nikomedia'lı Hıristiyanları tehdit etme gereği duymuş olması özellikle dikkat çekicidir. İzlerini silmek için Constantinus şimdi Porphyrius'un "Hıristiyanlara Karşı" adlı eserine ait tüm kopyaların yakılmasını emretmişti. Aynı kader bir kopyaya sahip olduğu belirlenenleri de bekliyordu.

İlaveten imparator bildiği tüm heretiklere ve hizipçilere tehditkâr bir mektup gönderdi. Mektup Eusebios'ta korunmuştur (*VC* 3.63-66):

> Novatianusçular, Valentinianusçular, Markioncular, Paulinusçular ve Kataphrygia'lılar; kısacası özel toplantılarında heretikliğe meyleden herkes, bu mevcut kararnameyle şunu bilin ki boş çılgınlığınıza dolanmış yalanlar öyle çok, öğretilerinize bulaşmış zehirler öyle ölümcül ki sizin vasıtanızla sağlıklı olanlara hastalık, yaşayanlara ebedi ölüm geliyor... Buna uygun olarak, sizin ziyankârlığınızı ve habis etkilerini artık hoş görmek mümkün olmadığı için bu kararnameyle hiçbirinizin artık toplanmaya cüret etmememizi istiyoruz. Bu yüzden tüm binalarınıza el koyulmasını emrettik ve bunun kapsamı, batıl toplantılarınızı sadece açıkta değil evlerde ya da başka özel yerlerde de yapmanızı engelleyecek şekilde genişletilecektir... bu [yerlere] de el konacak, vakit kaybetmeden tartışmasız biçimde Katolik Kilisesi'ne verilecek, diğer yerler de kamu mülkiyetine geçecektir.

Bu kararnamenin tarihi çok tartışılmıştır, çünkü Eusebios Nikaia Konsili'nden sonraya koyar. Bununla birlikte o konsilde Novatianusçulara belli bir sempati gösterildiği bilinmektedir. Nikaia'dan sonraki bir tarih çok muhtemeldir, zira Constantinus metinde alternatif doktrinleri artık "önemsiz" saymamakta fakat daha ziyade heretik rahipler tarafından aklı çelinenlerin selamete teslim olmalarına ve "ebedi ölüm"le yüzleşmelerine vurgu yapılmaktadır. Dolayısıyla Eusebios'un Novatianusçuları, mülklerine el koyulmasına karar verilenlerin listesine yerleştirerek onlara karşı kendi önyargılarını sergilemiş olması mümkündür. Constantinus'un politikası açıkça Donatistleri bastırmadaki başarısızlığının bir uzantısıydı; hedef artık doktrinleri ya da liderleri "Katolik" olarak tanınmayan herkesin mülkünü kamulaştırmaktı. İmparator, Dioclatianus veya Galerius'un onaylayacağı bir tavırla doğru ibadeti zorla kabul ettirmek konusunda öncü oldu ve eylemleri bir grup Hıristiyanın maddi yönden menfaat edinmesini sağladı.

Constantinus'un tüm inançlar için sözde hoşgörü politikası, ki bunun için Licinius ile son büyük savaşını yapmıştı, Hıristiyan doktrini ve pratiğinin çeşitliliği karşısında başarısızlığa uğramıştı. Hıristiyanların birliği adına, inançları kendisine Sol Invictus, hatta Dionysos ya da Asklepios'un takipçilerininkinden daha yakın olanları infaz ediyordu. Henüz Hıristiyan tanrısını keşfetmemiş kimselerin bu yola itidalle sokulması gerekiyorken, bunu yapmış fakat doğru otoriteyi reddeden hizipçiler veya doğru inancı reddeden heretikler aynı oranda baskıya maruz kalacak, kabul etmezlerse baskıya uğrayacaklardı. Hizipçiler ve heretiklerin statüsündeki bu düşüş 326'da yayımlanan bir kanunla (*CTh* 16.4.5; 16.5.1) tasdik edildi. Bu uygulamanın ertesi yüzyılda nasıl güçlendirildiğini Theodosius Kodeksi'nde izlemek mümkündür. Kodekste çok sayıda bölüm heretik ve hizipçilere ayrılmışken, cezalar da henüz "çocuk" olan ve gerçek inancın birliğine tehdit teşkil etmeyen paganlara verilenlerden çok daha serttir. Constantinus'un iktidarı sırasında heretikler ve hizipçiler imparator fikrini değiştirmediği sürece gerçek "Katolik" inancının payına düşen bağışlardan yararlanamıyorlardı. Constantinus ise fikrini sıkça değiştirmiştir.

Ortodoksluğun savunucusu ve Katolik Kilisesi'nin velinimeti Constantinus 327'de Arius'un, ondan kısa süre sonra da Nikomedia'lı Eusebios'un sürgününü yürürlükten kaldırmak konusunda tereddüt yaşamadı. Constantinus'u can evinden vuran etkili ve kurnaz bir mektupta Arius, imparator ve ailesi için huzurlu ve birleşmiş Kilise'nin bağrından dua etmeye söz veriyordu. Eusebios'un mektubu daha ziyade prosödürle ilgiliydi ve yazıştığı kişi sürgünde değilken kendisinin olmasından doğan tuhaflığı belirtiyordu. Her iki konu da *Constantinus'un Hayatı*'nın (*VC* 3.23) kısaca değindiği bir başka büyük konsilin önüne getirildi. Yine 250'den fazla piskoposun katıldığı Aralık 327'de Nikomedia'da yapılan bu konsile, Sokrates Skholastikos ve Sozomenos gibi sonraki tarihçiler tarafından hemen hiç değinilmemiştir. Dikkat çekici bir istisna, Ariusçuların bu toplantıda ayrıca gözden geçirilmiş bir itikat dağıttıklarını yazan Philostorgius'tur (2.7). Konsil Nikaia'daki kararları tersine çevirmişti: Nikomedia'lı Eusebios geri çağrılmış ve o da kilisesine dönerek rakipleri için sorun çıkarmakta vakit kaybetmemişti. İskenderiyeli Aleksandros'a Arius'un kendi piskoposluğuna kabul etmesi buyrulmuştu ama o bunu reddetti. Aleksandros'un kısa süre sonra, Nisan 328'deki

vefatı Ariusçulara zarar verdi, çünkü Athanasios adında genç ve parlak yeni İskenderiye piskoposunun öne çıkmasını sağladı.

İmparatorun Nikaia'dan sonraki yıllarda eylemleri tutarsız olmakla birlikte, amacında bir çelişki yoktu: Kendisini en yüce tanrının inanç ve ibadetinde birliği sağlamaya adamıştı fakat bunu nasıl başaracağına dair net bir fikri yoktu. Artık sarayda baskın bir ses de yoktu, zira 326'nın sonunda Cordoba'lı Ossius İspanya'ya dönmek üzere ayrılmıştı. On iki yıldan fazla Constantinus'un Hıristiyan danışmanlığını yapmış Ossius, Nikaia'da "en meşhur kişi" sıfatıyla biliniyordu ve kendi *dioceses*'inde Ariusçuluğun amansız bir düşmanı olarak kalacaktı. Ossius'un neden ayrıldığı bir sırdır fakat belki de büyük bir sır değildi: Sadece sahne ışıklarını terk edip kendi kilisesinin cemaatiyle ilgilenmek istemiş olabilir. Ancak bu önemli anda böylesine bir nüfuzu bir kenara bırakması, başka varsayımlara kapı aralamaktadır ve belki de ayrılışı Crispus ile Fausta'nın öldürülmesiyle ilişkilendirilebilir. Piskopos olayları engelleyememiş miydi? Constantinus'a aradığı bağışlanmayı sunamamış mıydı? Yoksa her ikisinde de başarısız mı olmuştu? 6. yüzyıl kaynağı pagan Zosimos'un yukarıda bahsettiğimiz bir pasajında Constantinus'a dinini değiştirten "İspanya'dan Roma'ya gelmiş bir Hıristiyan"dan bahsettiğini ve bu kişinin imparatorun cinayetler için bağışlanmasını sağlayacak bir vasıta olarak betimlendiğini hatırlayabiliriz. Ossius'un rehberliği olmadan Constantinus konsiller arasında boşuna çabalıyor, rakiplerinin baskı altında tutulmasını isteyenlerin önerilerini kabul ediyor veya geri çeviriyordu. Bir süre ve Katolikleri şok edercesine, imparator daha önce suçlu bulunmuş fakat şimdi bir kez daha onun yerel piskoposu olmuş Nikomedia'lı Eusebios'un etkisine girdi.

İlgi alanımız din siyaseti olmadığından sonraki yılların siyasi olay ve entrikaları burada etraflıca incelenmeyecektir. Bunun yerine Constantinus'un eylem ve idaresinin bize son on yılında fikirleri ve tavrılar hakkında ne söylediğini değerlendireceğiz. 328'de kendinden önceki Aleksandros gibi Athanasios'a da Nikomedia Konsili'nin kararlarını kabul etmesini ve Arius ile takipçilerinin İskenderiye kilisesine tam iştirak sağlamasını buyurdu. Athanasios buna Mısır'daki merkezinden direndi. Keşişlerin arasında yaşayıp imparatorun kararını uygulatmak için gönderdiği subaylardan saklanmak için sık sık İskenderiye'den Yukarı Teb'e, yani çöle kaçıyordu. Hatta imparatorun meşru şiddet tekeline de meydan okuya-

rak rakip kiliseleri yağmalıyor, sunakları baş aşağı ediyor ve tören kaplarını tahrip ediyordu (ya da kızgın rakipleri onu bunlarla suçlamaktaydı). Böylesine ciddi suçlamalarla karşı karşıya kalan Athanasios 332'de nihayet imparatorun huzuruna çıkmaya ve Nikomedia'lı Eusebios'un kurduğu mahkemede suçlamalara karşı savunma yapmaya mecbur kaldı. Belli ki Eusebios'un nüfuzu Constantinus Constantinopolis'e taşınalı beri zayıflamıştı, zira Athanasios temize çıktı. İskenderiye'ye galip olarak döndü ve kısa süre sonra yarımcı piskoposlar üzerinde otorite tesis etmek ve Ariusçu adayların elenmesini sağlama almak için Arius ile cemaatinin yaşadığı Libya'ya gitti. Arius, Constantinus'a öfkeli bir mektup yazarak tepki verdi ve bu da onun sonu oldu.

Constantinus, enerjisini Hıristiyan Kilisesi'ne daha fazla harcamasına rağmen astlarından tavsiye alan fakat kararları kendi veren ve kimsenin tekzip etmesine müsaade etmediği emirler veren bir askerdi. Askeri disiplin, yasalara geçmiş şiddetle pekiştirilen komutanın mutlak otoritesinin tanınmasına dayandırılıyordu. Nihayetinde eğer yeteri kadar ağırsa itaatsizlik eylemleri ölümle cezalandırılabilmekteydi. Benzer davranış kuralları Constantinus'un piskoposlara yaklaşımında geçerli olmamakla birlikte birçok durumda böyle olduğunu varsayıyordu. Teşvik ve iltifat istediği sonucu vermeyince imparator yeniden deneyebilirdi. Birden fazla girişimden netice alamadığı zaman ise tehditlere ve şiddete başvuruyordu. Donatistler ve diğer hizipçilerde olan buydu ve Arius'ta da son başvurduğu çareydi. Arius 332'de kendisi ve birçok takipçisinin İskenderiye kilisesine yeniden kabulünde ısrar etmesi için imparatoru Athanasius'a karşı harekete geçirmek üzere bir mektup kaleme almıştı. İnsan imparatorla muhatap olurken ısrar etmez, hele de kendi ayrı kilisesini kurmak için Arius gibi tehdide başvuramazdı. Constantinus buna iki mektupla cevap verdi: Şahsen Arius'a yazdığı ilkinde onu Şeytan'ın sözcüsü ve daha birçok şey olmakla suçluyor, ikincisinde ise diğer herkesi Arius ile eserlerinin kaderi hakkında bilgilendiriyordu:

> Arius hain ve kâfir insanları örnek aldığından kendisinin de aynı rezaletleri yaşaması adildir. Bu yüzden din düşmanı Porphyrius dine karşı eserler yazdıktan sonra alçak olarak damgalanınca uygun karşılığı almış oldu, bu lekenin altında ezildi ve dine hakaret eden yazıları yakıldı. Arius da böyle olacak ve onun düşüncelerini paylaşanlar Porphyriusçular olarak adlandırılacak ki, davranışlarını taklit ettiklerinin

unvanlarını da alsınlar. Buna ilaveten Arius'un yazdığı tüm eserler alevler tarafından yutulsun ki sadece bozuk öğretisi yok olup gitmesin, aynı zamanda ondan geriye hiçbir anı da kalmasın.

Porphyrius gibi Arius'un da kitaplarını saklayanlar eğer bunları hemen yakmazlarsa infaz edileceklerdi. Bir Katolik piskoposunun otoritesine boyun eğmeyi reddeden rahipler ilave vergi ödeyecek ve kamu yükümlülüklerinden muaf olmayacaklardı; yani diğer ileri gelenler gibi yerel yapılara ve hizmetlere katkı sağlayacaklardı. Arius nihai karar için imparatorun karşısına çıkacaktı. Görünüşe göre kaderine karar verilmişti fakat buna rağmen Arius ile bir kez daha 335'te karşılaştığımızda, Athanasios'u yargılamak üzere Tyros'ta toplanan piskoposlar konsiline katılmak üzere Kutsal Topraklar'a gitmektedir. Bir kez daha korkunç suçlamalara maruz kalan İskenderiye Piskoposu Arsenios adlı kişinin öldürülmesiyle bir ilgisi olmadığını kanıtlamış, itham edenlerin getirdiği kesilmiş bir uzva karşılık sözde kurbanının zarar görmemiş ve canlı bedenini göstermişti. Fakat yine 335'te Nikomedia'lı Eusebios, Athanasios aleyhine şiddet ve emre itaatsizlik suçlamaları getirmiş rakipleriyle ittifak kurmuş, ne var ki bir kez daha imparator buna her zamanki şartlarda bir konsil toplamakla yanıt vermişti: Piskoposların tüm masrafları karşılanacaktı ve hepsinin katılması emrediliyordu.

Constantinus Tyros Konsili'ni Kilise'de birliği sağlamak gibi oldukça tanıdık bir işle görevlendirdi. Bu artık çok cılız bir nakarattı ve piskoposlar kendi işlerini görüyorlardı. Kaisareia'lı Eusebios ise mutlu bir şekilde bunları göz ardı ederek (*VC* 4.41-42) olayı basitçe imparatorun *tricennalia* kutlamalarına ve yapının kendisiyle hamisi şerefine söylev verdiği Kudüs'teki Kutsal Kabir Kilisesi'nin adanışına bir hazırlık gibi sunmaktadır. Bundan kısa süre sonra Eusebios, Nikomedia'lı Eusebios ve diğerleriyle birlikte konsilin kararının uygulandığını ve Athanasios'un sürgüne gönderildiğini kesinleştirmek için Constantinopolis'e gitti. Athanasios onları duruşmada alt etti fakat yine Constantinus'un huzuruna çıktıktan sonra imparator ilk önce onun tarafını tuttu, ardından Trier'e sürgün etti. Fakat Arius İskenderiye'ye döndüğünde Athanasios'a sadık kalanlar onu geri çevirdiler. Athanasios bir kez daha Constantinopolis'e ve Constantinus'un gözetiminde bir başka konsile geri döndü. Burada Arius'un Constantinopolis piskoposu tarafından tam komünyona da-

hil edilmesine karar verildi fakat bu asla gerçekleşmedi. Geleneğe göre yol üzerinde, Lactantius tarafından 2. Makabiler'de Yahudi düşmanı Antiokhos'un ölümüne benzetilen Galerius'un korkunç sonunu hatırlatır şekilde vefat etmişti. Arius'un sonu, Tanrı'nın kendi doğası ve özüne dair tartışmalar konusundaki hükmünün Constantinus'unkinden farklı olduğunu göstermişti.

Constantinus'tan Sonra Kilise

Constantinus'un Arles'ten sonra piskoposlara hatırlattığı gibi, "rahiplerin hükmü sanki yargıç koltuğunda Tanrı oturuyormuş gibi" saygı görmeliydi fakat bu olmadığı zaman kendisi o koltuktaki yerini alıyordu. Nihai başvuru mercii yalnızca kendisiydi, çünkü piskopos olarak atananlara Kutsal Ruh'un geçtiği gibi kendisine de geçmişti ve sakramentleri yöneten bir piskopos işlerini nasıl onun aracılığıyla görüyorsa kendisinin durumu da bundan farklı değildi. Constantinus'un tüm Hıristiyanlara başkanlık etmesi Arles'te karara bağlanmışsa, bu konudaki yeteneği de Nikaia'da sergilenmişti. Konsillere katıldıkça ve yasama erki olan piskoposlarla istişarelerini on yıllar boyunca sürdürdükçe Hıristiyan inancı hakkındaki bilgisi artmıştı. Şimdi ise piskoposlar tartışmalarında kaçınılmaz şekilde nihai hakem ve kararlarının uygulayıcısı olarak ona dönüyorlardı. Sonuç olarak Nikaia'dan on yıl sonra, eğer kaynaklarımızı izlersek, Constantinus'un Hıristiyan Kilisesi'ne ve onun şiddetli tartışmalarına olağanüstü zaman ve enerji harcadığını görürüz. Bu tartışmalarda da görünüşe göre tutarlı bir çizgi izlememiş, uygun açıklama yapmaksızın taraflar arasında oldukça ani şekilde dümen kırmıştı. Konsil ardına konsil toplayarak yaptığı gösterişli hoşgörü teşhirleri, hepsi de asla elde edemediği birlik adına gösterdiği şiddetli patlamalar ve infaz tehditleriyle gölgeleniyordu.

Bu manzaraya karşı iki nedenden ötürü temkinli yaklaşmalıyız. İlk olarak Constantinus'u bize sunanlar, öncelikle anlattığı olaylara derinden batmış olan Kaisareia'lı Eusebios ile çağdaş ya da geç tarihli Hıristiyanlardır – Katolikler, Ariusçular, Donatistler ve diğerleri. Constantinus'un mektuplarında ifade ettiği görüşleri şu ya da bu bakış açısıyla uyumlu olmadığı sürece bize sunulmamaktadır. İkinci olarak ve daha da

önemlisi, tartışmalardaki tüm taraflar sadece imparator kendi hayatları ve tartışmalarında rol oynadığı zaman onunla ilgileniyorlardı. Eusebios bu konuda çok açıktır: Bize (*VC* 1.11) savaşlara ya da barış zamanı kararnamelerine yer ayırmayacağını –gerçi bunu sıklıkla yapmaktadır– söyler ve "sözlere yaparım yapacağım, Tanrı'nın sevdiği hayatla ne ilgiliyse sadece onu yazacağım" der. Diğer bir deyişle Eusebios'u yalnızca imparatorun Hıristiyan Kilisesi'yle ilişkisi ilgilendirmektedir. Dolayısıyla Eusebios'un *Kilise Tarihi*'nde de ve onu devam ettiren Sokrates Skholastikos ve Sozomenos'un eserlerinde de durum böyledir. Bunun için muhtemeldir ki Constantinus hayatının son on yılında Kilise'nin işlerine fazla zaman ve enerji harcamışsa da, bu diğer dönemlere göre çok fazlaydı. *Origo Constantini*'ye ya da belki daha kısa olan ve tanıklığa dayanmayan Zosimos ve Eunapius'un anlatılarına bakılırsa vaziyet böyle görünmektedir. Örneğin imparatorun edebiyat ve hitabet alanlarındaki hamiliği hakkında daha fazla şey bilmek istesek de elimizde, imparatorun eskiden Licinius'un sarayında bulunan Yeni Platoncu filozof Sopatros ile ilişkisine dair sadece kısa yorumlar vardır. Eğer imparatorun son yılları üzerine Constantinopolis'in yeni senatörlerinden birine ait bir anlatı bulunsaydı, imparatorun gayretli bir münazara katılımcısı ve şehirlerle kamu binalarının en büyük hamisi olduğu düşünülebilirdi.

Çarpıtılmış kaynaklarımızın tüm abartılarına rağmen, Constantinus'un müdahalelerinin Kilise üzerinde derin etki bıraktığı açıktır. Tartışmaların daha sık ve sert hale gelmesi Constantinus'un din değiştirmesi ve Kilise hamiliğine rağmen olmamıştı; daha ziyade onlar yüzünden meydana gelmişti. Aslına bakılırsa, hâlâ yersiz olsa da Kilise diye bir kurumdan bahsetmeye başlamamızın sebebi, Constantinus'un eylemleridir. Bundan dolayı bir adım geri atmak ve jargonlarla bezeli kuramların içine kısaca girmek yararlı olabilir. Din sosyologları Constantinus'un saltanatından sonraki Hıristiyanlığı devlet ve toplumla "azalmış gerilim" durumundaki bir kült olarak göreceklerdir. Dolayısıyla Hıristiyanlık ufak grupların ya da tarikatların oluşumu için bir üreme alanıydı. Kült ve tarikat arasında basit bir ayrım yapılabilir: Kült, üyelerinin yeni fikirleri benimseme istekleriyle tanımlanırken, tarikatı ifade eden şey üyelerinin yeni fikirlere gösterdiği direniştir. Kültler başka bir inanca sıkı sıkıya bağlı olmayanlarla daha eğitimlileri ve zenginleri kendine çekmeye meyillidir. Tarikatlar ise yerleşik kültlerden ayrılırlar

ve kültle ilişkisinden maddi anlamda en az yararlananları ve artan sekülerleşmenin ("dünya" ile bağlantının), inancın manevi öğelerini eksiltiğini düşünenleri barındırırlar. Başka bir deyişle Hıristiyan Kilisesi dünyevileştikçe, bunu reddedip başka yollara sapan tarikatların gelişme ihtimali artacaktır.

Gördüğümüz gibi Hıristiyanlık üç yüzyıl boyunca geniş bir bölge içinde oldukça gevşek şekilde düzenlenmiş bir külttü. Temelleri, uzun bir süre boyunca kapalı kaldığı seküler iktidar yapılarını artık giderek içermeye başlamış olan açık ağlar üzerine kuruluydu. Kült ilk üç yüzyıl boyunca sıklıkla parçalanmaya maruz kalmış, bu sırada da kült içindeki tarikatlar ondan ve onun devlet ve toplumla kurduğu gevşek bağlarından sapmışlardı. Hıristiyan kültü imparator tarafından desteklenmeye başlandığında bu durum daha da yaygınlaştı ve en yozlaşmış haline ulaştı. Buna rağmen gördüğümüz üzere söz konusu tarikatların çoğu –en azından başlarda– istedikleri sonuç çıkmayınca reddetmelerine rağmen hüküm için imparatora, yani dünyevi merkeze başvurmuşlardır. Merkezcil güçler merkeze uzak olanlardan daha güçlüydü ve bu durum merkezle çevre arasındaki bağı meydana getiren piskoposların konumlarını güçlendiriyordu. Belli ölçüde birbirinden büyük farklılık gösteren inançlı cemaatler şimdi imparatorluğun kanunları ve hamiliğine ilaveten kendi piskoposlarının katıldığı konsiller tarafından da birbirlerine bağlanmışlardı.

Kilise'nin Constantinus ile ilişkisi yüzünden bozulduğu, şehitler ve barış yanlılarının yerine patrikleri ve militanları getirdiği görüşü, bu yüzden imparatorun saltanatı sırasında uydurulmuştur ve modern dönemlere kadar geçerliliğini korumuştur. Birçokları Kilise'nin bir devlet aygıtı haline geldiğini ve Hıristiyanlığın asıl mesajının kaybolduğunu ileri sürmüşlerdir. Bu yozlaşmanın merkezinde de piskoposlar yer alır. Onlar artık manevi liderler değil, görev ve çıkarları idari yapının sivil ve askeri kanadıyla örtüşen devlet merkezli yeni kilise yapısının temsilcileri olarak eyalet teşkilatının hizmetkârlarıydı. Piskoposlar hiçbir zaman tam anlamıyla imparatorluk idaresine dahil edilmemelerine ve statülerini çileci tavırlarıyla sergilenen manevi otoritelerinin tanınmasından almalarına rağmen, kendilerinden taleplerini ifade eden dilekçeler yazmaları ya da taleplerini şahsen bildirmek için eyalet valisinin konutuna ya da imparatorluk sarayına gitmeleri giderek daha fazla bekleniyordu.

Aslında piskoposlar bu seyahat fırsatlarına o kadar sık maddi kaynak harcıyorlardı ki 340'lardaki iki kilise konsilinde bazı kısıtlamalar getirilmiştir. Avukatlık görevleri de olduğu için piskoposlar şimdi çoğunlukla her bir cemaatteki en eğitimli ve en geniş çevreli insanlar arasındaydılar; her zaman zengin doğmasalar da bunu yüksek toplumsal statüleriyle elde edebilirlerdi. Kendilerine "en muhteşem" (*gloriosissimus*) ya da "şanlı" (*illustris*) gibi senatörlere verilecek kadar şaşaalı unvanlar bahşediliyordu. Doğrusu istenirse piskoposlar artan oranda senatör aristokrasisinden seçilmekteydi. Bu *patricius* piskoposları tarif etmek için ortaya çıkmış uygun bir ifade "doğuştan soylu ama dinle daha da soylu" idi.

Dolayısıyla Constantinus'un saltanatı piskoposluk otoritesinin doğasını tamamen değiştirmemekle birlikte, bir dönüm noktası olmuştur. Aynı şey Kilise'nin savaş ve şiddet karşısındaki duruşuna yaptığı etki için de söylenebilir. Gördüğümüz gibi Hıristiyanlığın savaş ve şiddetle ilgili çeşitli tavırları vardı ve barışçılık bunlar arasında şüphesiz güçlü bir şekilde temsil ediliyordu. Bu, Constantinus'tan sonra da aynı şekilde devam etmiştir. Ancak Constantinus'un din değiştirmesi ve saraydan yaydığı, hamisinin "en yüce tanrı" olduğuna dair istikrarlı mesajın sonucunda, imparator Hıristiyanlığı ordu içinde zafer dini olarak yerleştirmiştir. Özellikle Lactantius ve Eusebios gibi belirli savunucuların dikkat çekici çabaları zaten din değiştirmiş olanların müjdeli haberi paylaşmalarına izin vermişti: Hıristiyanlık uygun adım ilerliyordu.

12. Bölüm

Vefat ve Halefiyet

Haziran 328'de Constantinus annesinin doğduğu Bithynia'daki Drepanum'u Helenopolis, yani "Helena'nın şehri" olarak yeniden adlandırdı. Helena'nın en sevdiği şehit olan Antiokheia'lı Lukianos'un kalıntıları buraya getirildi ve hacıların ziyaret etmesi için bir *martyrium*'a yerleştirildi. Lukianos, Constantinus'un gençken ikamet ettiği Nikomedia'da öldürülmüştü. Ondan başka bir de Arius adlı genç adamın öğretmeni olarak ikinci bir miras bırakmıştı. Constantinopolis'ten 337 baharında ayrılan Constantinus Helenopolis'te mola verdi; hasta hissediyordu fakat maiyetindekiler ve askeri kortejiyle birlikte Nikomedia'ya gitmeye kararlıydı. Nikomedia'nın hemen dışında, "Samanlık" (*Akhyron*) olarak adlandırılacak kadar kaba bir imparatorluk villasında durdu. Askerler de yakında kamp kurdular ve şehre resmi girişinin gerektireceği cefadan onu kurtardılar. Yine de Nikomedia piskoposu Eusebios'un da dahil olduğu yörenin ileri gelenleri ve diğer yerel piskoposlarla rahipler kendisini ziyaret etti. Böyle bir ziyaret imparator yakınlarda olduğu zaman bir mecburiyetti. Ancak Constantinus, şaşırtıcı biçimde etrafında toplanmış din adamlarına vaftiz olma niyetini bildirdi. Kaisareia'lı Eusebios imparatordan bizzat duymuş olamayacağı bir konuşmayı aktarır (*VC* 4.62):

> Uzun zamandan beri beklediğim an budur zira, Tanrı'dan gelecek selameti kazanabilmeyi çok istedim, onun özlemini çektim. Bize ölümsüzlüğü getiren, kurtuluşu bahşeden mühre nail olmamızın zamanıdır. Bir zamanlar bu mührü Ürdün Nehri'nin sularında, Kurtarıcımızın da bize örnek olsun diye yıkandığı yerde kabul etmek istemiştim. Fakat bizim için neyin iyi olduğunu bilen Tanrı, buna burada ve şimdi layık olduğumuza hükmetti.

Constantinus'un Ölümü

4. yüzyılın başlarında vaftiz töreni çocuklara yapılmıyordu. Normal bir Hıristiyan talebesi –Hıristiyan Kilisesi'nin üyesi olmak isteyen biri– için vaftiz sakramenti üç yıla kadar uzayabilen bir eğitim sürecinin sonuçlanmasıydı. Hatırlayacağımız üzere Origenus Hıristiyan talebelerinin öğretmeniydi ve kimin vaftiz edilebileceğine kimin edilemeyeceğine karar vermek için diğerleriyle birlikte kilisenin talimatlarını izliyordu. Apostolik Gelenek'in bazı versiyonlarında devlet memuru olanlar, adli mevkileri işgal edenler, subaylar –ayrıca gladyatörler ve hayat kadınları– vaftiz olmaktan açıkça men edilmiştir, zira bu kişilerin işleri onları Hıristiyanlara yasaklanmış eylemlere dahil ediyordu. Ordunun başkomutanı, imparatorluğun en yüksek yargıcı ve başrahibi (*pontifex maximus*) olarak Constantinus en azından günahlarını itiraf etmediği ve Hıristiyan ilkelerine göre yaşayacağına söz vermediği sürece birçok maddeden dolayı vaftiz için gerekli niteliklere sahip değildi. Daha sonraki uygulamanın aksine, günahlarından pişmanlık duyarak bir rahibe günah çıkarma, henüz Katolik Hıristiyan hayatının düzenli bir kuralı değildi. Daha ziyade hayatta sadece bir kez yapılabilen bir törendi ve tekrar edilemeyeceğinden, ölüme, en azından eski benliğin ölümüne işaret ederdi. Constantinus'un vefatından sonraki yarım yüzyıl içinde günah çıkarmak tekrarlanabilir bir eylem haline gelecek, ardından da manastır yemini etmek isteyenler için standart bir uygulama haline gelecekti. Fakat yine de günah çıkarma kolaylıkla ya da düzenli olarak yapılmıyordu. Constantinus günah çıkarmıştı, çünkü ölümünü bekliyordu fakat Eusebios'a göre elinden geldiğince önlem alarak şöyle bir tebliğde bulundu: "Eğer yaşam ve ölümün efendisi [onun] yaşamasına izin verirse" bunu "Tanrı'ya yakışacak" yeni kurallara göre yapacaktı. Her halükârda imparator piskoposlara Lukianos'un *martyrium*'unda günah çıkardığını, bu yüzden imparatorluk villasında sadece gerekli ayinleri yapmalarını istedi.

Büyük Perhiz'de kiliseye kabul edilecekler için yoğun hazırlıklar yapılır ve kabul töreni Paskalya gecesi ayininin sonunda, Kutsal Cumartesi'de gerçekleşirdi. 337 yılında Kutsal Cumartesi 2 Nisan'a denk gelmiş ve Constantinus Constaniopolis'ten ayrılmadan önce geçmişti. Fakat imparator sıradan bir Hıristiyan talebesi değildi ve ilerle-

mesi hızlandırıldı. Hıristiyan kültüne kabul edilenlere eşlik eden dinsel ayinler Nikomedia'lı Eusebios tarafından yerine getiriliyordu: Şeytan çıkarma, suya üç kez daldırma, elin vaftiz edilen kişinin başına konulması. Yeniden doğan imparator iktidar yanında kanın da renkleri olan erguvan ve kırmızı renkli kıyafetlerini bir yana koydu; bundan sonra sadece beyaz urbalar giydi. Ölmek ve sonsuza kadar yaşamak için yeniden doğmuştu. "Ordunun *tribunus*'ları ve kıdemli subayları sırayla içeri girdikten sonra ağladılar, yakında olmasından korktukları kendi ölümleri için hayıflandılar ve imparatora iyi bir hayat dilediler. Constantinus onlara artık gerçek hayatın tadını çıkardığını ve aldığı iyi şeyleri sadece kendisinin bildiğini söyledi." Constantinus'un son yolculuğuna ait tek çağdaş anlatı olan Eusebios'un eserinin bu noktasında, imparatorun aslında Pers ülkesine doğru sefere çıktığını öğreniyoruz. Eusebios ve onu izleyenler Constantinus'un manevi yolculuğunun sonuçları üzerinde durmak için bu gerçeği gizlemişlerdir. İmparator 22 Mayıs 337'de hayata gözlerini yummuştur.

Constantinus bu son meselelerle ilgilenirken, hastalığı Antiokheia'ya bildirildi. Haber şimdi orada ikamet etmekte olan Constantinus'un ikinci oğlu Constantius dışında imparatorun güvenilir danışmanı ve en güçlü astı Flavius Ablabius'a verildi. 329'dan beri *praefectus praetorio* olan Ablabius o zamandan beri çoğu kez Constantinus'un hükümetini Constantinopolis'ten yöneten kişidir. 336'da Constantius ile birlikte Antiokheia'ya gönderilmişti. Bu, rütbesinin indirilmesi anlamına gelmiyordu; daha ziyade görevi, Constantinus'un en büyük girişimi olan Pers ülkesiyle savaş hazırlıklarını denetlemekti. Sonraki eylemlerinden Constantius'un Ablabius'un idaresine kızgın olduğu fakat babası yaşadığı sürece hareket serbestliğinin bulunmadığı açıktır. Constantius ve Ablabius imparatorun hastalığına dair haberleri alır almaz şehirden ayrıldılar ama Constantinus'un diğer oğulları henüz bilgilendirilmemişti. II. Constantinus babasının ölüm haberini Trier'de, 17 Haziran'dan kısa süre önce aldı. Milano ya da Aquileia'daki Constans'ın imparatorluk haberleşme servisi *cursus publicus*'un işleyişinden ötürü bu tarihten birkaç gün önce bilgisi olduğu varsayılabilir.

Constantinus hastalık haberinin Antiokheia'ya ulaşmasından önce ölmüştü. *Cursus publicus*'ta mesajlar 12 ila 16 kilometre arayla konuşlandırılmış ve her birinde seyisler tarafından kırk kadar atın hazır tutul-

duğu menzil istasyonları aracılığıyla iletilmekteydi. Her üçüncü istasyon sadece seyisler ve ulaklar değil, diğer yolcular için de barınma sağlayan bir han (*mansio*) barındırdığından daha önemliydi. Bir ulak saatte ortalama beş ya da altı Roma mili (*mille passus* = 1,48 km) üzerinden düzenli olarak günde on saat yol alırdı. Roma pratiğinde vardiya yoktu; dolayısıyla bir ulak yorulduğunda menzil istasyonunda onun yerini alacak başka bir ulak hazır bulunmuyordu. Tek bir ulak mesajı varacağı yere kadar bizzat taşırdı ve at sırtında değil arabada seyahat ederdi. Sonuç olarak, kişi her istasyonda yeni atlar alarak tüm gün ve mümkün olduğunda ay ışığında son hızla ilerlese bile acil bir mesaj günde en fazla yetmiş ila seksen Roma mili yol alacaktı.*

Roma yolları üzerinde iki yüz yirmi beş güzergâhı ve imparatorluk boyunca bunların etaplarını listeleyen *Itinerarium Antonini Augusti*'ye göre Nikomedia ile Antiokheia arasındaki mesafe 747 Roma miliydi fakat bazı yerlerde zorlu bir hattı. Yol önce Ankyra'ya kadar Sangarios [bugün Sakarya] Nehri boyunca Nikaia ve Iuliopolis'ten [bugün Ankara'nın Nallıhan ilçesi] geçiyordu. Buradan Arkhelais [bugünkü Aksaray] ve Tyana üzerinden güneye yöneliyor ve ardından Tarsos'a ulaşmak için Toroslar'ın yüksek kesimindeki Kilikia Kapıları'ndan geçiyordu. Tarsos'un güneyinde yol Issos Ovası'nın [Hatay-Dörtyol] yanından ilerlemekte ve Amanoslar'dan Antiokheia'ya varmaktaydı. Kutsal

* Nisan 193'te Pertinax'ın ölüm haberi bu yolla Roma'dan 735 Roma mili uzaklıktaki Carnuntum'da bulunan Septimius Severus'a on bir gün sonra ulaşmıştı. Elbette arazi şekilleri hesaba katılmalıdır ve Roma'nın kuzeyine giden yol çok engebelidir. Önceleri Constantinopolis'ten Antiokheia'ya yolculuğun sadece üç-dört gün süreceğine inanılıyordu. Acil mesaj taşıyan ulakların mesajı bir sonrakine devretmek suretiyle dörtnala at sürerek (saatte 50 km) büyük mesafeleri alacakları hâlâ düşünülmektedir. Prokopios bile (*Anectoda* [*Bizans'ın Gizli Tarihi*] 30) devlet postasının bir zamanlar herhangi bir günde sıradan bir yolcudan on kat fazla mesafe kat ettiğini söylemektedir. Bu yaklaşık dört yüz kilometre anlamına gelse de, bu noktada Iustinianus'un menzil sistemini çürümeye bıraktığını vurgulamak için abartıya başvurmaktadır. Roma yolları piyadeler için tasarlanmıştı: Atlara demir nallar çakılmadığı bir devirde döşeme taşları toynaklı hayvanlar için fazla sertti ve özellikle üzengisiz biniciler için kaygan olabiliyordu (Romalılar üzengiyi Constantinus'tan iki yüzyıl sonra kullanmaya başladılar). Neticede, at sırtındakiler yollara ilaveten toprak güzergâhları da şüphesiz dörtnala sürmeden kullanıyorlardı. Bununla karşılaştırılabilecek tek modern muadili, kısa süre yaşamış olan Pony Express'in her on altı kilometrede bir menzil istasyonu vardı. ABD'nin batı eyaletleri boyunca saatte on altı kilometre yol alan ulaklar arabalarda değil at sırtında seyahat ediyorlardı; 56 kilogramdan daha ağır değildiler ve yaklaşık 20 kilogram postayla kumanya taşıyabiliyorlardı.

Topraklar'a gitmek üzere Bordeaux'dan 333'te yola çıkan bir hacı yol üzerindeki birçok etapta durarak aralarındaki mesafeyi hesaplayabilirdi: Nikomedia'dan Ankyra'ya 258 mil, Ankyra'dan Tarsos'a 343 mil, Tarsos'tan Antiokheia'ya 141 mil; toplam 742 Roma mili.

Constantinus'un hastalandığı haberi Nikomedia'dan ne zaman yola çıktı bilmiyoruz ama 6. yüzyılda Malalas imparatorun altı gün içinde öldüğünü yazar. 16 Mayıs 337'de Nikomedia üzerinde yeni ay vardı; dolayısıyla gece yolculuğu için şartlar elverişli değildi. Bununla birlikte 14,5 saatlik gün ışığı vardı. Hava iyi olur ve yolculukta aksilik çıkmazsa günde 80 mil yol alabilirdi. 750 Roma mili olarak hesaplanmış ve birkaç dağ sırasını aşan Nikomedia-Antiokheia seyahati normalde on beş gün sürerdi fakat en uygun koşullarda yolculuk yapan bir ulak on günden biraz daha az sürede bu mesafeyi kat edebilirdi.

Ordular çok daha yavaş ilerliyordu. Piyade iyi durumdaki yollarda saatte dört kilometre yürümekteydi; dolayısıyla günde en fazla yirmi ya da yirmi beş Roma mili yapmaktaydılar. Savaşa giden fakat uzun mesafeleri rahat kat edemeyen imparator köleler tarafından tahtırevanla taşınırdı. At arabası tercih edilmiyordu çünkü yayları yoktu ve demir kaplı ahşap tekerlekleri imparatorun yoldaki her engebeyi yorgun kemiklerine kadar hissetmesine yol açacaktı. Buna muazzam yük katarı da eklendiğinde, Constantinus'un kafilesinin Constantinopolis'ten ayrıldıktan en az beş hafta sonra, yani Temmuz'un ortalarına doğru Antiokheia'ya geleceği bekleniyordu. Hastalığının haberi Antiokheia'ya bundan çok daha önce, 26 Mayıs civarında ulaşmış olacaktı. Yine de Constantinus'un subayları ve maiyeti halihazırda bir araya gelmiş, imparator çadırıyla yük katarı belki de Mezopotamya yolculuğu için toplanmış olacaktı. Eğer Ablabius ve Constantius at üzerinde hemen yola çıkmış, sadece ana personel ve gerekli şeyleri yanlarına almışlarsa, Nikomedia'ya iki haftada varmış olabilirler. Mesajın Antiokheia'ya varış süresini on gün, Ablabius ile Constantius'un iki gün içinde yola çıkıp on altı günde geldiklerini hesapladığımızda, hastalık haberinin gönderilmesinden dört, ölümündense üç hafta sonra hedeflerine varmış olacaklardı. Constantius'un yolculuğuyla ilgili olarak, vaktiyle Constantinus'un ölüm yatağındaki kendi babasının yanına varmak için yaptığı çılgın, başarılı fakat uydurma seyahati hatırlatacak bir kurgu yazılmamıştır. O seyahatin en yakın versiyonu Libanius'un methiyesinde bulunur (*Or.* 59):

Bir yandan babasının cenazesi, öte yandan Pers saldırısının gürültüsü onu meşgul ediyordu. Ya düşmanla karşılaşıp cenaze törenlerine katılmamak ya da törenlere katılıp imparatorluğu düşmana karşı savunmasız halde bırakmak durumundaydı. Ne yapacaktı? Askeri avantajı törenlerin önüne koymadı; bunun yerine iki görev de başarılı şekilde birleştirildi. Yolculuğun ikinci nedeni herhangi bir görevden çok daha saygındı. O defin törenine yetişmek için çaba harcarken, korku Persleri kendi ülkelerinde tuttu. İster göklerden gelen bir korkuyla engellenmiş, isterse bu durumla ilgili hiçbir şey bilmeyip imparatorun kendisiyle karşılaşacaklarını düşünmüş olsunlar, her iki açıklama da öbür dünyaya göçmüş birinin ardından söylenmeye uygundur.

Tanrılaştırma

Nikomedia'da meseleler Ablabius ve Constantius'un gelişine dek belki ondan da sonra ordunun kontrolü altındaydı. Hatırlanmalıdır ki 330'lara gelindiğinde *praefectus praetorio* artık sivil bir memuriyetti ve dolayısıyla Ablabius ile Constantinus'un generallerinin çıkarlarının aynı olduğu düşünülemez. Oyunda eli olan bir başka *praefectus praetorio* daha vardı: Ablabius gibi kıdemli olan ve Constantinopolis'te onun yerini almış Evagrius. Hıristiyan yazarlar daha sonra Constantinus'un imparatorluğun bölünmesini ancak hayatının sonlarında düşündüğünü ve son dileklerini içeren vasiyetnamesini Sokrates Skholastikos'a göre adı belirsiz bir presbiteryene, Philostorgius'a göre ise Nikomedia'lı Eusebios'a emanet etmiştir. Fakat devlet iradesini piskoposlar değil, *praefectus praetorio*'larla saray yüksek memurları üstleniyordu ve mevcut ortamda eylemleri generaller tarafından yakından izlenmekteydi. Bu sırada *augustus* ölümde bile hüküm sürmeye devam edecekti. Beyaz urbaları Constantinus'un üzerinden çıkardılar ve bir kez daha altın ve erguvan giydirdiler. Cansız bedeni altın kaplı bir tabut içinde Constantinopolis'e gönderildi ve burada bir *diadem* takmış halde imparatorluk sarayındaki katafalkında bekledi. Yaşarken yaptığı gibi, Roma dünyasının en güçlü hamisine saygılarını sunmak üzere her sabah yanaşmalarını huzuruna kabul etti. Eusebios'un da belirttiği gibi, "bu uzun süre böyle devam etti; ordu cenazenin orada kalmasına ve oğulları gelip ayinlere şahsen katılarak babalarına saygılarını ifade etmelerine dek başında beklenmesine karar verdi." Ağustos 337'ye, yani ölümünün üç ay sonrasına dek Constantinus'un adıyla fermanlar çıkmaya devam etti.

İmparatorun önce katafalkta bekletildiğine dair kaynaklardaki ipuçları, vücudun açıkta uzun süre bırakılmadığını fakat balmumundan bir suretin yapıldığını düşündürmektedir. Cassius Dio'ya göre suretine bir oğlan bekçilik yapıyor, ölümsüzlük sembolü olmasının yanında "sanki canlıymış da uyuyormuş gibi" yaklaşan sinekleri tavuskuşu tüyleriyle kovuyordu. Suretin oynadığı önemli bir rol daha vardı. Bize yabancı olmayan bir başka 3. yüzyıl tarihçisi Herodianos (4.2), Pertinax'ın ardılı Septimius Severus'un 211'deki cenazesini şöyle anlatır:

> Arkalarında kendisinden sonra gelecek çocuklar bırakarak ölmüş imparatorları tanrılaştırmak alışıldık bir uygulamadır. Bu törene *apotheosis* adı verilir... Masraflı bir cenazeden sonra imparatorun cansız vücudu normal bir insan gibi defnedilir. Fakat ölü bedene tıpatıp benzeyen balmumundan bir kopyası yapılır ve altınla işlenmiş örtülerle kaplı yüksek bir fildişi sedirin üzerine yerleştirilir. Bu balmumu figür hasta bir adam gibi soluk ve yorgun halde uzanır.

Bir hafta boyunca bu sessiz tiyatro ve tören sürdürülür. Bir doktor da her gün ziyarete gelerek hastanın giderek kötüleştiğini bildirir. Sonunda imparatorun öldüğü ilan edilir ve fildişi sedirin üzerindeyken dışarı taşınır. Sedir, deniz feneri şeklinde inşa edilmiş dört katlı bir odun yığınına getirilerek ikinci katına yerleştirilir. Birinci ve üçüncü katlar hoş kokulu bitkilerle doldurulur. Dördüncü katta, yığın ateşe verildiğinde kafesinden salınan bir kartal vardır. "Kartal alevlerle birlikte göğe yükselir. Romalılar bu kartalın imparatorun ruhunu yerden göklere taşıdığına inanırlar. Bundan sonra o da ibadet edilen tanrıların arasına katılır."

Constantinus'un cenaze törenine ait tek anlatımı sunan Eusebios, elinden geldiğince bunun Hıristiyan geleneklerine göre yapıldığını göstermeye çalışır. Ancak onun bir itirazından, tanrılaştırma törenin yapıldığına dair çok açık ipuçları alırız. İtiraz şöyledir: "Aromalı bitkiler arasında can vererek kendisini kurban eden, ardından küllerinden doğup göklere uçarak önceden neyse ona dönüşen ve herkesin sıra dışı bir doğası var dediği Mısır kuşu gibi değildir." Ne Anka kuşu ne de kartal olan Constantinus'un ruhu göğe başka yollardan çıkmıştı: "Bu sırada ön yüzünde kutsanmış imparatoru başı örtülü şekilde betimleyen, arka yüzünde de yukarıdan uzanmış bir sağ el tarafından çekilen *quadriga* içinde bir sürücü olarak gösteren sikkeler basıldı." Uzun zamandan beri Mithras ve Sol Invictus tapımıyla özdeşleştirilen *quadriga*, imparatorun

göğe yükselişi için kabul edilebilir bir metafordu: Tanrı'nın eli tarafından çağrılıyor ve İlyas Peygamber gibi arabasının içinde göğe yükseliyordu. Bu sikkelerin birçoğu günümüze gelmiştir (Resim 57).

Piskoposların ordunun vefat etmiş *augustus*'una nasıl saygı göstereceği üzerinde herhangi bir söz söyleme hakları yoktu; dolayısıyla Eusebios binlerce kişinin şahitlik ettiği ve Hıristiyanları rahatsız etmiş olabilecek törenleri geçiştirmiştir. Bununla birlikte, Constantius ve subaylar çekildikten sonra Constantinus'a Hıristiyan defni yapıldığından dolayı memnundu. Constantius henüz vaftiz edilmediğinden Hıristiyan ayinlerine katılmamış olması fazla bir önem taşımaz. Üstelik imparatorların ölülerle temas içinde olması istenen bir şey değildi. Constantinus, "havarilerin anıtmezarında, ısrarla arzu ettiği yere bırakılmıştı." Yani daha önce Eusebios'un muhtemelen kişisel tecrübesine dayanarak bahsettiği ve imparatorun kendisi için hazırlatmış olduğu Constantinopolis'teki bir anıtmezara defnedildi (*VC* 4.58):

> Anıtı hayal edilemeyecek kadar yüksek yaptı ve yerden çatıya her türden taşlarla parlamasını sağladı. Tavanı zarif kasetlere böldü ve altın kaplattı. Çatı yağmura dayansın diye kiremitler yerine bakırla örttü. Anıtı o kadar çok altınla süsledi ki, böylece güneşin ışınlarını geri yansıtıyor ve uzaktan bakanlara göz kamaştırıcı ışıklar yolluyordu... Etrafında çok geniş açık bir avlu ve avluyla birlikte anıtın dört yanını çevreleyen sütunlu galeriler mevcuttu.

Eusebios'un Kudüs'teki yapılarla ilgili önceki anlatımlarından dolayı anlatılan teknikler yabancı gelmemektedir. Gerçi o yönde bir karara varmayı sağlayacak ipuçları da vardır ancak bu bir kilise değil, daha ziyade Galerius'un kendisi için Salonica'da ve Maxentius'un da ailesi için Roma'nın hemen dışında yaptırttığı büyük yuvarlak mezar anıtı (rotunda) tipinde bir yapıydı. Aslına bakılırsa Constantinus kendisine Roma'da da bir rotunda inşa ettirtmişti.

İsa Olarak Constantinus

Constantinus'un ölüm haberi Roma'ya ulaşınca şehirde kargaşa çıktı. Böyle olaylar hükümdarsız ara dönemler sırasında beklenebilir fakat vatandaşlar yasal gücün yokluğundan dolayı değil –sonuçta on yedi ya-

şındaki sezar Constans Milano'daydı– beklentileri gerçekleşmediği için başkaldırmışlardı. İmparatorun naaşının Roma'da, imparatorluk başkentinde kalmasını istiyorlardı. Bunun gerçekleşmemiş olması Roma'nın gözde konumundan giderek düştüğünü göstermektedir. Constantinus, Fausta'nın ölümünden sonra bir daha hiç Roma'ya dönmemişti ama Milvius Köprüsü'ndeki zaferinden sonra şehirde gömülmek istediğini bildirmiş ve şehrin sekiz kilometre güneydoğusundaki Via Labicana (bugünkü Via Casilina) üzerindeki bir imparatorluk arazisinde bir anıtmezar yaptırtmıştı. Burası daha önce imparatorluk muhafızlarının mezarlığıydı fakat aynı zamanda aralarında yaklaşık elli şehidin de bulunduğu Hıristiyan yeraltı mezarlarını barındırıyordu. Şehitler diyakoz Marcellinus ve şeytan kovucu Petrus'a (havari değil) adanmış bir bazilika da bu alanda inşa edilmişti ve yuvarlak planlı mezar anıtına bitişikti. Anıtın içi mermer ve porfirle kaplanmıştı. Kazılar sırasında kaplamanın harcında 324-326 arasında tarihlenen bir Constantinus sikkesi bulunmuştur.

Constantinus 326'da Roma'daki ikametgâhı olan Sessorianum Sarayı'nı annesi Helena'ya bırakmış ve bir daha dönmemek üzere Roma'yı terk etmişti. İki yıl sonra Helena hayata gözlerini yumduğunda, yapıda kullanılmış kil çömleklerden ötürü şimdi Tor Pignattara olarak bilinen Constantinus'un anıtmezarına defnedildi. Bedeni Constantinus'un kuşkusuz kendi ölümlü kalıntılarını koruması için yaptırttığı porfiri lahde yerleştirildi (Resim 58). 12. yüzyılda Lateran Kilisesi'ne taşınan lahit şimdi Vatikan Müzesi'ndedir. Dört cephesi de Helena için pek uygun olmayan savaş sahneleriyle süslenmiştir. Sadece Mısır'ın bir bölgesinden çıkarılan imparatorlara özgü erguvan renkli taştan yapılmış lahdin ihtişamı olağanüstüdür. Porfiri imparatorluk heykeltıraşisinde, özellikle Tetrarşi sırasında sıkça kullanılmıştır. Constantinus'un saltanatı, imparator ailesi mensuplarına ait lahitlerin erguvan mermerden oyulmasının bir zorunluluk haline geldiği dönemin başlangıcıdır.

Helena yaklaşık seksen yaşında ölmüştü. Bu ölüm, oğlunun onun adına Helena Augusta adıyla bastırdığı sikke serilerinin 329 baharında aniden sona ermesiyle belli edilmiştir. Eusebios, Helena'nın vefatından bahsederken tuhaf biçimde mütevazı ve gizleyicidir; yanlış bir şekilde ancak oğlunun teşvikiyle Hıristiyanlığı kabul ettiğini iddia eder (*VC* 3.46-47). Bu bağlamda gizleme işi Constantinus'un politikasıydı, zira gördüğümüz üzere daha önce Hıristiyanları Büyük Zulüm'den koruya-

madığına dair eleştirileri engellemek istiyordu. Eusebios da Constantinus'un Helena'nın ölümü sırasında hazır bulunduğunu iddia ederken işbirlikçi davranmaktadır ama bunun nerede gerçekleştiğini söylemez. Anne ve oğlu arasındaki bağlılık manzarası uydurulmuş olabilir. Nitekim Helena'nın bedeni "başkente büyük bir şeref himayesiyle taşınırken ve imparator mezarlarının arasında defnedilirken" Constantinus'un ona eşlik ettiğine dair herhangi bir kanıt yoktur. O tarihte başkent hâlâ Roma'ydı fakat sonraki yazarların kafası karışmış ve Helena'nın Constantinopolis'te gömüldüğüne inanmışlardır.

Constantinus'un ömrünün sonlarına doğru Roma'da defnedilmek istemiş olması, imparatorun Constantinopolis'teki anıtmezarının ölümünden kısa süre önce tasarlandığını söyleyen Eusebios tarafından da ortaya koyulmaktadır. Anıtmezar şehir ya da saray kompleksinin orijinal planında bulunmuyordu (bkz. Harita 7 ve 8). Gerçekte "imparatorluk evleri, hamam ve kandil depoları" saraydan belli bir mesafede bulunan ve "buradaki nöbetçilere uygun şekilde donatılmış" anıtmezar kompleksine eklenmişti. Kendisinden önceki imparatorların aksine Constantinus öldüğünde Roma *pantheon*'unun tanrılarıyla değil, Constantinopolis'te, İsa'nın havarileriyle birlikte ikamet edecekti. Constantinus'un mezarının tasarımı, sadece iki yıl önce tamamlanmış İsa'nın mezarını hatırlatmaktaydı. Havariler onuruna ve onların suretinde kutsal heykellere benzeyen on iki tabut yerleştirdi ve kendi lahdini de onların ortasına koydurdu; her iki yanında altışar havari duruyordu.

Daha sonraki tarihçiler Constantinus'un *isoapostolos*, yani "havarilere eş" olduğunu ileri sürmüşlerdir fakat bu 5. yüzyıl görüşüdür. 4. yüzyılda Eusebios için Constantinus'un bir takipçi değil, lider olduğu açıktı: Lahdi, İsa'nın yerine yerleştirilmişti. Nasıl ki İsa göklerde hüküm sürmüş ve dünyada hüküm sürmek için geri dönecekse, imparatorlardan da sadece Constantinus dünyayı göklerden yönetecekti. Mezarında "tanrısal ayinler ve mistik komünyonlar" yapıldığından, "tüm idareyi ele alması için geri getiriliyordu ve Victor Maximus Augustus ismiyle Roma'nın hükümetini yönetiyordu." Constantinus'un Ürdün'de vaftiz olma isteği engellenmişti ama hayattayken Eusebios'un da belirttiği gibi İsa'nınkine benzer bir görkem elde etmiştir. Ölümünden kısa süre önce imparatora irat ettiği *Constantinus'a Övgü*'de Constantinus hep İsa'nın "dostu" ve benzeri, aslına bakılırsa neredeyse ikinci gelişi gibidir. Böyle

bir görüş hayattayken imparatora ifade edilmiş olabilirdi, ancak ölümünde sürdürülemezdi. Constantinus'un oğlu ve en uzun ömürlü ardılı II. Constantius, babasını yerli yerine oturtmak ve orijinal tasavvurunun tam tersine İsa'nın yardımcısı, naçiz kapı bekçisi olarak defnetmek için On İki Havari Kilisesi'ni yeniden inşa ettirdi.

Halefiyet

Constantinus Hamsin Yortusu'nda, Romalıların ve Yunanların –halen– saydığı üzere Paskalya Pazarı'ndan sonraki on beşinci günde vefat etmişti. Başka hiçbir gün Eusebios için daha hayırlı olamazdı, çünkü o gün Kutsal Ruh, şimdi Constantinus'a eşlik eden havarilerin üzerine inmişti. Aurelius Victor ve Eutropius'a göre o tanıdık kuyrukluyıldız [İsa'nın doğumunda görülen-ç.] imparatorun ölümünü haber vermiş ve tanrılaştırılacağını müjdelemişti. Fakat dünyadan bakıldığında bu tehlikeli bir gündü, zira iktidar boşluğu anarşi ve tahtın gaspı demekti. Yaşarken olduğu gibi hayata gözlerini yumarken de Constantinus'un en yakınları piskoposlar değil generalleriydi ve meseleyi uygun şekilde hallettiler. Taht gaspı tehdidini önlemek için Constantius gelene, hatta sonrasında cenaze ve tanrılaştırma ayini bitene dek imparatorun ölüm haberini gizlediler ve durumu kontrol altında tutmak dışında bir şey yapmadılar. Sefere çıkarken Constantinus'un seferinde yanında bulunan generallerin adları bilinmemektedir, ancak şüphesiz ertesi yılın (338) her iki konsülünün de mütevazı kökenlere sahip generaller olması ve terfilerini tamamen Constantinus'a borçlu olmaları şüphesiz dikkat çekicidir: Flavius Ursus ve Flavius Polemius.

Constantinus'un bedeni katafalkta yatarken generalleri de oğullarının tahta geçmesini güvence altına almak üzere harekete geçmişlerdi. Ortalıkta dolaşan söylentilere göre Constantinus'un erkek kardeşleri onu zehirlemişti. Bu bilgi çok anlamlıdır ve küçük üvey kardeşlerinden biri ya da her ikisinin yani Flavius Dalmatius ve Iulius Constantinus'un Pers ülkesine karşı imparatorun yanında sefere çıktıklarını ortaya koymaktadır. Söylentilerin doğru olup olmadığını ya da ardından gelen cinayetleri meşrulaştırmak için uydurulup uydurulmadığını bilemiyoruz. Üvey kardeşlerle birlikte Constantinus'un en genç kızı Constantina ile evli ve ke-

sinlikle imparatorun maiyetinde yer almış Flavius Dalmatius'un küçük oğlu Hannibalianus da öldürülmüştür (bkz. Tablo 2). Başarılı bir sefer Hannibalianus'un, bir ya da iki yıldır ismen sahip olduğu bir makamı fiilen elde etmesini sağlayacaktı: Krallar Kralı (Karadeniz'in doğusundaki çeşitli Kafkas halklarının hâkimi). Flavius Dalmatius'un kendisiyle aynı adı taşıyan büyük oğlu ve *praefectus praetorio*'su Valerius Maximus 337 Ağustosu'nda, muhtemelen Naissus'ta öldürüldüler. Flavius Dalmatius'un 335'te sezarlığa terfisi orduda hoşnutsuzluk yaratmıştı; dolayısıyla katil bulmak çok zor olmayacaktı. Öldürülenler arasında Iulius Constantinus'un üç oğlundan adı bilinmeyen en büyüğü de vardı. Constantius Chlorus ve ikinci eşi Theodora'dan gelen ikinci ailesinde bu toplu kıyımdan tek kurtulanlar öldürülemeyecek kadar küçük olan oğlanlardı ve bunlar daha sonra başkaldıracaklardı. Constantinus'un üvey kız kardeşi Eutropia'nın oğlu Nepotianus 350'de tahta ortak çıkarak öldürülmeden önce yirmi sekiz gün boyunca Roma'yı yönetti. Iulius Constantinus'un daha genç oğullarından en büyüğü Gallus 351'de sezar olacak ve 354'te de Constantius'a meydan okuduğu için öldürülecekti. Gallus'un üvey kardeşi Iulius ise hem sezar hem de *augustus* olacaktı. İskender kadar başarılı olmanın yollarını ararken ve Pers ülkesini fethedip Constantinus'u geçmek isterken ölen Roma'nın son pagan imparatoruydu; tarihe "Dönek" olarak geçecekti.

Katliamdan birkaç yıl sonra fakat Constantius'un *augustus* olmasından önce ona bir methiye yazan Iulianus, kuzeninin "şartlar tarafından zorlandığını ve diğerlerinin yanlış yapmasını önleyemediğini" ileri sürecekti. Kendi bağlamında bu Iulianus'un sonraki kapsamlı ifşası kadar zıt bir ifadedir:

> Benim ve onun altı kuzeni, onun öz amcası olan babam, her ikimizin de baba tarafından bir başka amcası ve büyük ağabeyimi yargılamadan öldürttü... Bize Constantius'un böyle davranmasının nedeni olarak kısmen aldatılması ve kısmen de disiplinsiz isyankâr ordunun çıkardığı kargaşa gösterildi.

Kuşkusuz sorunlar yirmi yaşındaki sezarın kontrolünü aşıyordu ama bu katliamın büyük bölümü onun lehineydi. Daha önce Flavius Dalmatius'a tahsis edilmiş bölgede bulunan Viminacum'da (modern Sırbistan'daki Kostolac) erkek kardeşleriyle buluşmak üzere

Constantinopolis'ten ayrıldı. Orada Eylül 337'de her biri *augustus* unvanını aldı ve imparatorluğun kendilerine ait kesimleri üzerinde anlaştılar. Bu, ordunun ve ardından senatonun onayıyla tasdik edildi. II. Constantinus mevcut topraklarını genişletemeden Trier'e dönerken, Constans ve II. Constantius merhum kuzenlerinin kendilerine komşu olan Balkanlar'daki topraklarını paylaştı. Constans Moesiae'ı, Constantius Thracia'yı aldı. Sonuç olarak imparatorluk şu şekilde bölüşülmüş oldu: II. Constantius Augustus Thracia, Asiana, Pontica ve Sirmium'dan müteşekkil doğu *dioceses*'leriyle birlikte imparatorluk başkentleri Constantinopolis ve Antiokheia'yı yönetecekti; I. Constans Augustus İtalya, Afrika, Pannoniae, Moaesiae ile beraber Roma, Milano ve Kartaca, ayrıca Naissus ve Sirmium şehirlerini alıyordu; II. Constantinus Augustus Trier'den Gallicae, Viennensis, Hispaniae ve Britanniae'a hükmedecekti. Constans sadece on yedi yaşında olduğundan II. Constantinus kardeşinin vasisi olacaktı. Kaygı verici şekilde Constans'ın topraklarını da kendi himayesinde değerlendiriyordu.

II. Constantinus Trier'e döndü ve buradan 338'de Ren'in ötesinde Germanlara bir sefere çıktı. Constans babasının doğum yeri Naissus'taki ikametgâhından yeni topraklarındaki kontrolünü pekiştirmeye girişti. II. Constantius ise "silahlar elde bir yürüyüş daha yapıp" doğuya hareket etti; böylece "sağ elini kana bulamaya hazır halde Pers sınırında bekleyecekti." Perslerin kış yüzünden geri çekildiklerini ve İstanbul Boğazı'ndaki yeni başkentine dönebileceğini gördüğünde, Libanius'un düşündüğünden daha az hayal kırıklığı yaşadı. Her bir *augustus* kendi idaresini pekiştirirken babalarına son yıllarında danışmanlık yapanlar ortadan kaldırıldı. Zosimos, 334 yılı konsülü ve yüksek *patricius* rütbesi yeniden getirildikten sonra bunun ilk kez alan kişi olan Flavius Optatus'un öldürüldüğünü yazar. Aynı şekilde, Ausonius'un daha sonra aktardığı üzere önde gelen hatiplerden Aemilius Magnus'un da hayatına son verilmiştir. Diğerleri tarihi ve epigrafik kayıtlardan öylece kaybolmuşlardır: İlk kez 326'da *praefectus praetorio* olan ve Ablabius Antiokheia'ya gönderildiğinde yine aynı konuma gelen Evagrius; Constans'ın *praefectus praetorio*'su Pacatianus; Africa *praefectus praetorio*'su Valerius Felix. Flavius Dalmatius'un *praefectus praetorio*'su Valerius Maximus'un infazı, Constantinus'un ölümüyle oğullarının *augustus* olarak onaylanmaları arasına tarihlenen

Tunus'tan bir yazıt tarafından ortaya koyulmaktadır. Yazıtta terfilerine göre listelenmiş *praefectus praetorio*'lar şöyledir: L. Pap. Pacatianus, Fl. Ablabius, [silinmiş bir isim], C. Annius Tiberianus, Nestorius Timonianus. Valerius Maximus'un ismi *damnatio memoriae* (anısının lanetlenmesi) uygulaması nedeniyle çıkarılmıştır. Flavius Ablabius'un ölümü daha ayrıntılı ele alınacaktır.

Constantius Constantinopolis'e vardığında Flavius Ablabius'u emekli olup Bithynia'daki mülklerine çekilmeye teşvik etti. Ne var ki birkaç ay içinde Ablabius'a Constantius'un mektubunu taşıyan ziyaretçiler konuk oldu. Ablabius, eğer oğlunda babasının acımasızlığını ve güç arzusunu görmüşse bunu bekliyor olmalıydı. Olayı *Vitae Sophistarum*'da [Sofistlerin Yaşamı] anlatan Eunapius "mektubu eline bırakanların, Romalıların imparator huzurunda yaptıkları gibi yaptığı gibi önünde nasıl eğildiğini" anlatır:

> Belgeyi büyük bir kibirle aldı ve tüm kaygılarından kurtulmuş olarak gelenlerden erguvan kaftan talep etti. Bu sırada ifadesi katılaştı ve izleyenlere korku saldı. Onlar da görevlerinin sadece mektubu getirmek olduğunu fakat kendilerine başka bir görev verilenlerin kapıda beklediklerini söylediler. Bunun üzerine onları küstahça içeri çağırdı; kibirle doluydu. Fakat içeri alınanların sayısı daha fazlaydı ve kılıç taşıyorlardı; erguvan kaftan yerine ona "erguvan ölüm" getirmişlerdi. Şölende kesilmiş bir hayvan gibi onu paramparça ettiler. Böylece Sopatros'un gölgesi "talihli" Ablabius'tan intikamını aldı.

Belki de Ablabius genç imparatorun uşaklarıyla karşılaştığında kibre kapılmıştı ve muhakkak ki yirmi bir yaşındaki bir gencin emrinden dolayı ölümle yüzleştiği için buyurgan bir tavır takınmıştı. Bu Sopatros'un değil, Constantius'un ve onun yeni koruyucularının intikamıydı.

Eusebios'un eseri işte bu noktada bitmektedir. Crispus ve Fausta'nın ölümlerinde olduğu gibi 337'deki tasfiye hakkında da sessiz kalmaktadır. Bunun yerine "tüm dünyayı aydınlığa boğan yeni kandilleri" onurlandırmak için *Constantinus'un Hayatı*'nın başını yeniden yazarak sadece imparatorun üç oğlunu över: "Önceleri sezarlık onurunu taşırken şimdi babalarının saygınlığıyla *imperatores augusti* olarak ilan edildiler." Son zamanlarda meydana gelmiş olayların tek iması, baba Constantinus'a yakın olan belirli kişilerin kendilerini sadece Hıristiyanmış

gibi gösterdikleri ve artık sarayda bulunmadıklarıdır. Eusebios oğulların babalarının siyasetini ne kadar sürdüreceğini ya da imparatorluğun bölüştürülmesinin bir başka içsavaş döngüsünün fitilini ateşleyip ateşlemeyeceğini bilmeden, 339'da öldü.

Kısa süre sonra Constans ve ağabeyi II. Constantinus arasında, kendi çıkarlarını ilerletmek isteyen iki tarafın memurları tarafından kışkırtılmış sürtüşmeler su yüzüne çıktı. 8 Ocak 339'da Constantinus, Constans'ın astı olan Africa *proconsul*'üne bir kararname gönderdi (*CTh* 12.1.27). Ertesi yıl Constantinus görünüşte doğuda Constantius'a yardım etmek üzere ordusuyla harekete geçti. Constans'ın topraklarına girdikten sonra söylenenlere göre İtalya ve Afrika'da kontrol kurmanın yollarını aradı. Bunun gerçek mi olduğunu yoksa daha sonra vuku bulacakları haklı göstermek için mi uydurulduğunu bilemiyoruz. Aquileia'ya yaklaşırken Constantinus'un askerleri Constans'ın gönderdiği bir kuvvet tarafından pusuya düşürüldüler. Babasının iyi talihinden hiçbir pay alamamış II. Constantinus öldürüldü ve bedeni Alsa Nehri'ne atıldı. Bu sonla onun gerçek bir imparator değil, Tiber'e atılan Maxentius gibi bir tiran olduğu gösterilmişti. Adı kardeşi tarafından yazıtlardan silinecek, anısı babasının talihsiz rakipleri gibi lanetlenecekti.

Böylece 340'tan itibaren Constantius ve Constans yeni bir ikili yönetim dahilinde *augustus* olarak imparatorluğun iki yarısını yönetmeye başladılar. Constantius ne Constans'a meydan okumak için fırsat kolluyor ne de ona kardeşinin ölümü yüzünden sitem ediyordu. Bunun yerine sonraki on yılın büyük kısmını düzenli bir rutinle harcayarak Pers ülkesiyle savaşa hazırlanıyordu: Kışın Antiokheia yazın sefer. Constantinopolis'e ise sadece birkaç kısa ziyaret yaptı. Constans batı eyaletlerinde daha kapsamlı seyahatler gerçekleştirdi; 342'de sadece Naissus, Sirmium, Trier, Aquileia ve Milano'daki ikametgâhlarını ziyaret etti; 434'te kısa süreliğine ve bir kereliğine muhtemel bir isyanı bastırmak üzere İngiltere'ye geçti. Geleneksel düşmanlarla başarılı savaşlar yapmasına rağmen, yoz bir hayat sürmek ve orduyu uygun şekilde ödüllendirmemekle kendine bir isim yapmıştı. Aslına bakılırsa aklı fikri şehvette olan yazarlar onu sefahat ve oğlancılıkla suçlayacak, bunlar yüzünden insanların ve Tanrı'nın gözünden düştüğünü ileri süreceklerdi. Aurelius Victor'a göre "tiksindiriciydi, çünkü astları ahlaksız, kendisi açgözlüydü ve askerlerini aşağılıyordu." Nihayet 350'de:

> [II. Constantinus'a karşı 340'ta elde ettiği] Zaferden on yıl sonra Magnentius'un yasadışı eylemleriyle tahttan indirildiğinde yabancı kavimlerin isyanlarını bastırmıştı. Bu kavimlerden aldığı rehinlere, özellikle de aratıp buldurduğu ve para ödediği çekici oğlanlara gereğinden fazla dikkatini verdiği için haklı olarak böyle bir arzuyla yanıp tutuştuğuna inanılıyordu. Keşke bu ahlaksızlıklar sürseydi! Her şey, bir barbar için doğal olduğu üzere, Magnentius'un müthiş vahşi karakteri yüzünden mahvoldu...

Magnentius Galyalıydı; Frank bir anne ve İngiliz bir babanın Amiens'te [Roma döneminde Ambianum] doğmuş oğluydu.* Hıristiyan değildi. Sıradan bir askerden generalliğe yükselmişti ve bu durum bizzat uzun seneler Constantinus'un altında, 312 kadar erken bir tarihte değilse de kesinlikle 324'te hizmet ettiğini göstermektedir. 18 Ocak 350'de Autun'da Constans'ın muhafızlarına komuta eden Marcellinus'un liderlik yaptığı askerler tarafından imparator olarak selamlandı. Constans kısa süre sonra, güneye kaçarken Pireneler'in eteklerinde Helena adındaki bir kalede öldürüldü.

Galya, İspanya ve İngiltere görünüşe göre vakit kaybetmeden Magnentius'un olmuştu fakat İtalya ve Afrika'nın sevgisini kazanmak zorundaydı. 337 yılı tasfiyesinden kurtulabilmiş birkaç kişi arasında olan Constantinus'un üvey erkek kardeşinin oğlu Nepotianus, Haziran 350'de bir aylığına Roma'yı kontrolü altına alabildi fakat Magnentius'un generali Marcellinus'a dayanamadı. Gaspçının ordusu güneye ilerleyerek hızlı şekilde Afrika'yı güvence altına aldı. Constans'ın *magister peditum*'u Vetranio'nun imparator ilan edildiği Pannonia daha sorunluydu. Görünüşe göre bu, Flavius'ların çıkarları doğrultusunda hareket etmeyi kendine görev edinen ve o sırada Roma'da bulunan Constans'ın kız kardeşi Constantina'nın buyruğuyla yapılmıştı. Vetranio vakit kaybetmeden iddiasını Constantinus'un ailesini temsil etmeye kadar vardırdı ve kendisiyle Constantius'un adına, her ikisini de *augustus* ilan eden sikkeler bastırmaya başladı. Bu Vetranio'ya sadece sezar unvanı verildiğini söyleyen çağdaş kaynaklarla çelişmektedir. Vetranio'nun bazı sikkeleri HOC SIGNO VICTOR ERIS, yani "bu işaretle muzaffer olacaksın" lejandını taşır (Resim 59). Vetranio, Constantinus'un doğum yerinden çok uzak olmayan Yukarı Pannonia'dandı ve 310'larda Con-

* Soyu tartışmalıdır, fakat henüz Britonlar olmadığı için Magnentius'un babasının Galya'nın söz konusu bölgesinden gelmesi mantıken mümkün değildir.

stantinus için savaşmış olabilecek kadar da yaşlıydı. Belki de sikkeleri 310 ya da 312'deki ünlü görüme kendisinin de tanıklık ettiğini gösteriyordu. Şurası kesin ki bu olay dolayısıyla kendisini muzaffer Constantinus'un anısıyla ilişkilendirmek istemişti. Magnentius da ilk önce kendi ve ortak *augustus* ilan ettiği Constantius adına, ardından Vetranio adına sikke bastırmıştı. Nümismatik kayıtlar tarihçilerin sergilediğinden daha karmaşık ve incelikli bir manzara ortaya koymaktadır.

Vetranio'nun iktidara gelişi ilk önce Nisibis'e [bugünkü Nusaybin] yönelik bir Pers saldırısı yüzünde doğuda bağlı kalmış Constantinus'un sağ kalan tek oğlu Constantius tarafından desteklendi. Görünüşe bakılırsa 350 kışında kendi gelmeden önce generale bir *diadem* yolladı. Bunu, generalin tahttan feragat etmesi için aceleyle yapmıştı. Nitekim 350'nin yılbaşı gününde Naissus'ta Vetranio'ya cömert bir yıllık maaş ve hemen çekilebileceği araziler vererek bunu başardı. Constantius kısa süre sonra onun yerine 337 tasfiyesinden kurtulabilmiş bir başka genç olan kuzeni Gallus'u sezar olarak getirdi. Gallus'un askeri deneyimi sınırlıydı ve ordunun desteğinden mahrumdu; dolayısıyla onu Antiokheia'da imparatorluğun varlığını göstermesi için doğuya göndermeyi güvenli saydı. Kendisi ise ertesi yıl Magnentius'a karşı seferi için üs olarak hizmet edecek Sava-Tuna sınırı üzerindeki Sirmium'da kaldı. İki ordu Sirmium'un kuzeybatısında, şehre çok uzak olmayan Mursa Kalesi'nde 28 Eylül 351'de karşılaştı. Mursa Savaşı hakkındaki kaynaklar birbiriyle çelişmekle birlikte, hepsi de her iki tarafta da kıyım yaşandığını söylemektedir. Çok daha sonra, 12. yüzyılda yazan Zonaras'a göre Magnentius ordusunun üçte ikisini, daha fazla askere sahip Constantius ise on adamından dördünü kaybetmişti. Öte yandan Iulianus, doğu alaylarının ağır süvarileriyle Constantius adına tayin edici bir zafer kazanacaktı. Eunapius'u takip eden Zosimos kapsamlı bir anlatım sunar:

> Magnentius Mursa dışında kuşatıldı ve kalenin kapılarını ateşe verdi. Demirle birleştirilmiş ahşap ateşe maruz kalınca ordusunun şehre girebileceği bir geçit açılacağını düşünüyordu. Bu gerçekleşmedi, zira surlardaki adamlar ateşi çok miktarda suyla söndürdüler. Böylece Constantius'un yaklaştığını duyan Magnentius şu planı yaptı: Şehrin dışında aslen gladyatör oyunları için yapılmış ahşap kaplı bir *stadion* vardı. Oraya Galyalılardan müteşekkil dört bölük asker sakladı ve Constantius yaklaştığında... sessizce saldırıp onları kuşatmalarını ve yok etmelerini emretti.

Hile işe yaramadı ve "pusuda bozguna uğrayan kendisi oldu." Böylece ordular Mursa dışındaki düzlükte savaşa tutuştular ve Constantius üstünlüğü elde etmeden önce "her iki tarafta da büyük kayıplar verildi." Karanlık çöktükten çok sonra "Magnentius'un ordusu tamamen kuşatıldı; adamları, atları ve diğer hayvanlar muazzam bir katliama maruz kaldı."

Constantius zaferini Tanrı'ya atfetti ve bir rüyasında kendisine kardeşinin intikamını alacağının önceden haber verildiğini ilan etti. Yakında çok daha etkileyici bir mucizeyle karşılaşacaktı.

Muzaffer Constantius

Ölümünden on dört yıl sonra Constantinus'un haç görümü bir kez daha gündeme getirilmiş ve imparatorluğun utkusu bağlamında daha büyük bir anlama büründürülmüştür. 7 Mayıs 351'de II. Constantius'a gönderdiği bir mektupta Kudüslü Kyrillos, piskopos unvanını aldıktan kısa süre sonra Kudüs'ün üzerinde ışıktan bir haç gördüğünü yazdı. Bu ikinci görüm, Constantinus'un görümünden çok daha az dikkat çekti. Tüm modern yorumcuların sabah meydana gelmesine karşın bunu bir güneş halesi olarak kabul ettiği anlaşılmaktadır. Kyrillos mektubunda, "Hamsin'in kutsal günlerinde, Mayıs'ın Nones'inde,* yaklaşık günün üçüncü saatinde [sabah dokuzda] gökyüzünde kutsal Golgotha'dan Zeytin Dağı'na kadar uzanan ışıktan müteşekkil devasa bir haç belirdi," diye yazar. Birkaç saat için şehirdeki herkes güneşten daha parlak bu gök olayını görüp genç-yaşlı, kadın-erkek, yerli-yabancı, Hıristiyanlar ve diğerleri kalabalıklar halinde kiliselere koşarak "tek ağızdan çıkmışçasına efendileri İsa'nın adını" andılar. Kyrillos bu görümü, Constantius'a başkalarının onu onurlandırdığı dünyevi taçlardan daha büyük bir hediye ve hükümdarlığının tanrısal tasdiki olarak sunar; böylece "düşmanlarının karşısına daha büyük bir cesaretle" çıkacaktır. Haç özellikle İsa'nın ölüme karşı kazandığı zafere ait bir "zafer hatırası"ydı. Ayrıca Constantius'un yanına müttefik olarak Tanrı'yı aldığının, aynı

* Jülyen takvime göre kısa ayların beşinci, uzun ayların yedinci günü. Takvime göre Mayıs uzun ay olduğundan bu tarih 7 Mayıs'tır - e.n.

zamanda da "övünçlerin en büyüğü haçın sembolünü, bize göklerden gösterilen ve şeklini insanlara sergileyerek daha da övündüğü o simgeyi ileri taşıyacağının" işaretiydi.

Kendisinden on yıl önce dünyanın aynı kesiminde kalem oynatmış Eusebios'un diliyle benzerlikleri göz önüne alındığında, Kyrillos'un "ışıktan müteşekkil devasa haçı" Constantinus ve askerlerinin kırk yıl önce gördüğü haçla karşılaştırmaması çarpıcıdır. Bunu görmezden gelmesinin en bariz sebebi Constantius'un görüme şahsen tanıklık etmemiş olmasıdır. Dolayısıyla bu durum Kyrillos'a kendisini yorumcu olarak sunmasını ve kendisiyle piskoposluğu Kudüs'ün çıkarlarını öne çıkarmasını sağlamıştır. J.W. Drijvers, Kyrillos'un mektubunun, Hıristiyan âleminde Kudüs'ün en kutsal yer sıfatıyla ortaya çıkışında, Gerçek Haç'ı esas motif yapmaya yönelik ayarlamaların ilki olarak anlaşılması gerektiğini göstermiştir. O tarihlerde Kyrillos, çıkarları Constantius'un sarayında gayet iyi temsil edilen Kaisareia'nın Ariusçu metropoliti Acacius ile ihtilaflıydı ve kuşkusuz izlediği görüntüyü Kudüs'ün profilini yükseltmek için bir araç olarak gördü. Üstelik Eusebios Kaisareia piskoposluğunda öğrencisi Acacius'un önceli olduğundan, Kyrillos'un Eusebios tarafından Kudüs'ten ısrarla düzeltip yaydığı Constantinus'un görümüne dair bilgileri bastırma isteği anlaşılabilir. Bu yüzden görümün yorumlayıcısı olarak Kyrillos Kudüs'ü ön planda tutuyor ve Constantius'un dindarlığını, dualarıyla Kudüs'te Gerçek Haç'a ait kurtarıcı kalıntısını ve Kutsal Topraklar'ı ortaya çıkaran Tanrı'nın sevgilisi Constantinus'unkinden ileriye koyuyordu. Constantinus Kudüs'ün toprağından vahiyler almışken, onun daha da dindar oğluna vahiy şehrin üzerindeki göklerden geliyor, böylece havarinin "İnsanoğlu'nun belirtisi gökte görünecek" kehaneti (*Matta* 24.30) gerçekleşmiş oluyordu.

Constantius haç görümünü sahiplendi. Nitekim Mursa Savaşı'nda Magnentius'u yendiğinde Kyrillos'un iddiaları da kanıtlanmış oldu. Constantius zaferini daha sonra, 357'de Roma'da bir *adventus*'la kutlayacaktı. Gecikmenin önemi, kuşkusuz Maxentius'a karşı zaferini Roma'da kutlamış babasını taklit etmek istemesinden kaynaklanıyordu. Elbette Roma'da Constantinopolis halkının senatosunu temsilen bir söylev veren Themistios'un da (*Orationes* 3.44b) dahil olduğu methiye yazarları iki olay arasında benzerlik kurdular. Fakat Constantius'un Roma'daki 357 tarihli *adventus*'unu en ayrıntılı şekilde aktaran bir ta-

rihçidir: Ammianus Marcellinus (16.10). Ksenophon'un Pers hükümdarı Kiroş'u anlattığı bir pasajdan esinlenen Ammianus, Constantius'un Roma'ya "değerli taşların pırıltılarıyla göz kamaştıran bir araba içinde, parlayan zincir zıhlar kuşanmış iki sıra piyadenin kalkanlarıyla sorguçlarının yaydığı göz alıcı ışıklar" arasında girişini tarif eder.

> Lehine tezahüratlarla uygun şekilde *augustus* olarak selamlanırken ve tepelerle kıyılar uğuldarken [Constantius] asla kımıldamadı ve eyaletlerde yaptığı gibi sükûnetini ve istifini bozmadı. Yüksek kapılardan geçerken eğildi (aslında çok kısaydı) ve sanki boynu bir mengenedeymiş gibi gözlerini karşıya dikti ve başını ne sağa ne de sola çevirdi; (bir kuklaymış gibi) tekerlek salladığında başını da hareket ettirmedi. Ne tükürürken, ne yüzünü veya burnunu silerken ya da ovalarken, ne de etrafa el sallarken görüldü.

Sabine MacCormack imparatorun vermeye çalıştığı görüntüyü, etrafındaki coşkudan ayrı duran ve etkilenmeyen bir ikona benzetir. Aslında şimdi Hermitage'da bulunan bir *larigito* kâsesindeki Constantius'un başına bakarken bu karşılaştırma takdir edilebilir (Resim 60). Hellenistik modellere atıfta bulunmak mümkünse de, Constantius sonraki yıllarda babasının üslubunu benimseyerek kendisini tebaasıyla *summus deus* yani Hıristiyanların tanrısının arasında konumlandırmıştır.

Bir pagan olan Ammianus kutlamalara karışmış herhangi Hıristiyan öğeleri hakkında sessizdir. Constantius'un içsavaş kaynaklı bir zafer alayı yapmasını onaylamamakla beraber, imparatorun bu zaferi Hıristiyanların tanrısına dayandırdığına dair bir işaret de vermez. Bu suskunluk bazıları tarafından Constantius'un halen büyük ölçüde pagan olan Roma senatosunu yatıştırma çabası olarak yorumlanmıştır, ancak söz konusu iddia, Augustus'un Victoria'ya adadığı pagan sunağını senato binasından bu kutlamalar sırasında kaldırmış olmasından dolayı göz ardı edilebilir.* Üstelik Hıristiyanlığını bir kenara koymak şöyle dursun Constantius bunu senato önünde teşhir etmiş, bu da eseri parçalar halinde sonraki çalışmalarda korunmuş (daha önce çoğu kez gördüğümüz üzere büyük oranda Zosimos'ta) olan ve yaklaşık 400'lerde yazan

* Zafer sunağı Iulianus tarafından yeniden yerleştirilecek ve ardından Gratianus tarafından kaldırılacaktı. Daha sonra Eugenius eski haline döndürdü, fakat Theodosius son kez kaldırdı.

tarihçi Eunapius'un hakaretlerini üzerine çekmişti. David Woods en tartışmalı fragmanlardan birinde (*Excerpta de sententiis* 72 olarak bilinen fragman 68) Roma'daki aynı zafer alayının bir anlatımını tespit etmiştir. Kutlama sırasında "bir Pers *eparkhos*'u... Romalıların zaferini alay ve kahkaha konusu yapmıştı." Bunu "hipodromun ortasında birçok küçük [resimli] paneli birleştirerek" yapmıştı. Paneller orada toplanmış olanlara zaferin "imparatorun cesaretiyle, askerlerin gücüyle ya da hakkıyla savaş denebilecek herhangi bir şeyle" kazanılmadığını göstermişti:

> Bunun yerine [resimli panellerden birinin üzerinde] bulutlardan çıkmış gibi görünen bir el ve elin yazdığı "Tanrı'nın Eli barbarları def ediyor" yazısı vardı (bunu yazmak utanç verici fakat gereklidir). Diğer tarafında ise "Barbarlar Tanrı'dan kaçıyor" [yazıyordu]. Diğer şeyler daha da iğrenç ve aptalcaydı; sarhoş ressamların saçmalıklarıydı.

Serginin sorumlusu elbette sarhoş ressamlar değil, zafer alayının doğal bir parçasıymış gibi "Persli"ye ve onun askerlerine her iki yüzlerinde bu resimleri taşıyan levhalarla hipodroma kadar sokaklarda ilerlemelerini emreden imparatorun imaj danışmanlarıydı. Woods "Persli"yi, yaklaşık 354'te Roma'ya sığınmış ve Constantius'un Roma ziyaretine dair Ammianus'un anlatısında zeki bir taşlamayla anılan (16.10.16) Pers kralı II. Şapur'un kardeşi yaşlı Hormisdas olarak tanımlamıştır. Woods'un savı yaratıcıdır ve dolayısıyla vardığı sonuçlar tartışılabilir. Bununla birlikte ben ikna edici bulmaktayım ve Eunapius'un çok çirkin bulduğu teşhirin arkasındaki fikir, Constantius'un Magnentius'a karşı kazandığı zaferi nasıl anladığının işaretidir. Constantius 337'de babasının tanrılaştırılmasını anmak üzere darp edilmiş sikkelerde "Tanrı'nın Eli" betimini görmüştü (Resim 57). Kendi halefiyet hakkı şimdi o yardım elinin Constantinus'a göründüğü şekliyle yeninden ortaya çıkmasıyla tasdik edilmişti: Gökte beliren ve zaferini garantileyen ışıktan bir haç. Üstelik imparatorun ordusu Roma vatandaşlarına, 351 yılı Mayıs'ında Kudüs ve Eylül'ünde Mursa'da kanıtlandığı üzere Constantius'un da babası gibi tanrısal desteğe mazhar olduğunu hatırlatmaktan sorumluydu. Zafer kazanıldığında imparator kargaşaya tepeden bakarak hareketsiz ve ifadesiz oturmuştu; bir tapınma nesnesi olarak ibadet ettiği tanrıdan sonra sadece o gelmekteydi. O, Muzaffer Constantinus'un gerçek oğlu ve mirasçısıydı.

Hıristiyan Zaferi

350'lerin sonuna gelindiğinde Constantius birkaç rakibini saf dışı bırakarak iktidarını güçlendirmişti. 354'te, Mart 351'de tahta çıkardığı Gallus Caesar'ın öldürülmesini emretti. Gallus, Crispus'un da 326'da zehirlendiği aynı Istria kasabası Pola'da öldü. Kasım'da onun yerine Gallus'un üvey kardeşi ve tarihe "Dönek" olarak geçecek son pagan Roma imparatoru Iulianus'u getirdi. Iulianus, Constantius'un kendisini Ağustos 360'ta *augustus* olarak tanımasını istedi fakat Constantius Kasım 361'de vefat ettiğinde iki adam savaşa gidiyordu. Iulianus'un kısa pagan ara dönemi, Pers ülkesindeki ölümüne eşlik eden Hıristiyan zafer gösterilerinin şiddetlenmesinden başka bir şeye yaramadı. Onun hayatı da Valerianus gibi Pers kâfiri önünde sona ermişti, çünkü tek gerçek tanrıyı hor görmüştü. Roma ordusunun yıkıcı bir mağlubiyet yaşadığı 378'deki Hadrianopolis Savaşı'nda sofu Hıristiyan doğu imparatoru Valens'in, adamlarının üçte ikisiyle birlikte Gotlar tarafından katledilmesine bir Hıristiyan nasıl anlam verecekti? Cevap basitti: Aziz Ambrosius'un gözlemlediği gibi Valens bir Ariusçuyken, batı imparatoru Gratianus ortodoks inanca sahip olmasının verdiği erdemle zaferi garantilemişti.

Ortodoks Hıristiyanlığı Roma devletinin resmi dini yapmak ve herkesin kendi tanrısına ibadet etmesinde ısrar etmek, Valens'in yerine geçen Theodosius'a (379-395) düştü. Fakat Theodosius son pagan gaspçı Eugenius'a karşı savaş meydanına çıktığında zafer sadece kendisine aitti. Aquileia'lı Rufinus'a göre (11.33) "kendisini savaşa silahlardan daha fazla dualar ve perhizlerle hazırladı; gece nöbetçilerinden çok gece ibadetleriyle korudu." Frigius Savaşı'nda durum imparatorun aleyhine gelişirken perişan halde uzanmış dua ediyor, seferinin adil bir intikam için İsa adına yapıldığını haykırıyordu: "Hani nerede onların tanrısı?" (*Mezmurlar* 113:30). Sonuç olarak öylesine güçlü ve bir rüzgâr esti ki, Eugenius'un okçularının fırlattığı oklar kendilerine döndü. Theodosius'un subayları öyle heyecanlanmışlardı ki Bacurius adında dindarlığıyla tanınan bir asker, Eugenius'u öldürmek için muhafızların arasına daldı. Olaydan kısa süre sonra yazan Orosius (390-418) adamları tarafından terk edilmiş fakat savaş meydanında yere serilmiş ve gece boyunca ibadet ederek "göklerden gelen yardımın karşılığı olarak gözyaşı döken" Theodosius'u vurgular. Ertesi gün imparator ayağa kalktı,

kendisini kimse takip etmese de zaferden emin halde savaş meydanına atıldı. Kasırganın da yardımıyla "adamlarının yardımı olmaksızın sadece Tanrı'ya inanan tarafla, kendi kibirli gücüne ve idollerine güvenen taraf arasındaki" savaşın sonucu, "gökler tarafından belirlendi."

Rufinus'un anlatımına göre Theodisius'un Constantinopolis'ten ayrılmadan önce sahneye koyduğu halka açık ayin etkinlikleri, Constantinus'un askerlerine Pazar günleri istirahat verdiği ve kendi *labarum*'u altında ilerlemeye teşvik ettiği günlerden beri işlerin ne kadar değiştiğini göstermektedir. Bu türden ayinler geç Roma dünyasının Bizans'a doğru evrilmesi sürecinde askeri hazırlıkların giderek odak noktası haline gelmiştir. Ordugâhlarda ordunun ritüel hayatı değişime uğradı. Yürüyüş halindeki ordunun merkezinde bulunan ve bir zamanlar *aedes* olarak bilinen çadır, yani sancakların tutulduğu saygın tapınak ve hazine, şapel haline geldi. Birliklerin toplanıp kutsal günlerde ve aynı zamanda 6. yüzyılın sonuna ait Maurikios'un *Strategikon*'unda buyurduğu üzere "savaş günü kimse kapılardan çıkmadan önce" dua ettikleri yer burasıydı. Maurikios ayrıca sancakların savaştan bir ya da iki gün önce kutsanmasını; her birliğin sabah erken ve gece geç saatlerde; görevlerden önce ve sonra *Trisagion* –"Kutsal Tanrı, Kutsal Kudretli, Kutsal Ölümsüz bize merhamet et"– ilahisini söylemesini ve her birliğin ordugâhtan çıkışta hep bir ağızdan üç kez, "Tanrı bizimledir!" diye bağırmasını istiyordu. Geç tarihli askeri elkitaplarının da gösterdiği gibi askeri törenler giderek karmaşıklaşacaktı.

Bunlara ilaveten komutanın "erkeksi saldırganlığı" (*virtus*) üzerine odaklanmış geleneksel zafer teolojisinin bireysel sofuluğu ödüllendiren bir teolojiye doğru kaydığı gözlemlenmektedir. Üstelik bu yeni teoloji her askerin saflığını ve doğru inancını düzenliyordu. Bu, 3. yüzyılın Hıristiyan tefsircileri arasında şaşkınlık yaratmış *sacramentum*, yani askeri yeminin yeni uyarlamasına net olarak yansımıştır. Vegetius'un aktardığı haliyle yemin artık şöyle ediliyordu (2.5.3): "Tanrı, İsa ve Kutsal Ruh adına, Tanrı'dan sonra gelen ve insanlığın sevip ibadet ettiği imparatorun ihtişamı adına." Artık ibadet edilen imparatorun *numen*'i (tanrısal ruh) değildi; daha ziyade kutsal bir biçimde bahşedilmiş ve rehberlik edilen imparatorun "ihtişamına" sadakat yemini ediliyordu.

Iustinianus'un saltanatında Hıristiyan liturjik kutlamalarının, 3. yüzyıl *feriale*'lerinde (dini takvim) kaydedilmiş önemli tatil günlerinin

nasıl yerine geçtiğini görmüştük. Ioannes Trogyltes'in Kuzey Afrika'daki zaferlerinin methiye yazarı Corippus'a göre düşman, "kendi geleneksel ayinleriyle meşgul Romalıların savaştan korkmayacağı" kutsal bir günde, belki de bir Pazar günü saldırıya geçmeye karar vermişti. Fakat General Ioannes ve yardımcısı Ricinarius saldırıyı bekliyordu ve Theodosius'un Frigidus Nehir Savaşı'nda yaptığı gibi bir gece öncesini dua ederek ve gözyaşları dökerek geçirdiler. Güneşin doğuşuyla birlikte Hıristiyan askerleri sancaklarıyla birlikte rahibin sunağını kumaşla süslediği ve her zamanki ayinlerini yaptığı ordugâhın merkezindeki seyyar şapelde toplandılar. Cemaat üyeleri ağladılar ve feryat ettiler: "Günahlarımızı ve babalarımızın günahlarını bağışla, sana yalvarıyoruz İsa." General Ioannes dizleri üzerine çökmüş halde onlarla birlikteydi. Zafer için uzun bir dua okurken gözyaşları "gözlerinden nehir gibi akıyordu." Rahip aşai rabbani ayinini yaptığında, "hediyelerin göklerin efendisi için makbul olduğu" gösterilmiş oldu; ordu derhal "kutsandı ve arındırıldı." Zafer kesinleşmişti; ölecek olanlar gözyaşları ve kutsanmış bedenleriyle dünyadan ayrılacaklardı. Ve tüm bunlar Constantinus'un, Muzaffer Hıristiyan'ın mirasıydı.

Sonuç

Bu sayfalarda görünen şey, otuz küsur yıllık iktidarı boyunca gerçek Constantinus'tan ve onun için yaratılmış görkemli imajların meydana getirdiği uçuşan bir gölgeden öte bir şey değildir. Constantinus, dindar ebeveynlerinin, ölüm döşeğindeki babasına ulaşmak için imparatorluğu hızla kat etmiş mütedeyyin oğullarıydı. Constantius Chlorus ve Claudius Gothicus'un tek gerçek vârisiydi; kuzey orduları tarafından tanınmış ve doğudaki zaferiyle hakkını korumuştu. Herculius sezarıydı, Maximianus ve Maxentius'un akrabasıydı, Apollon'a şahitlik ve Sol Invictus'a ibadet edendi. Gözlerini göklere dikmiş yeni İskender'di; tanrısal atasının gür saçlarına ve diğer özelliklerine sahipti. Fakat aynı zamanda yeni Musa idi, seçilmişlerin lideri ve Nuh'un yeni gemisi *labarum*'u yaratmış kişiydi. Ölüm döşeğindeyken havarileri tarafından çevrelenmiş ikinci İsa, fakat daha sonra sadece havarilerin dengiydi. Muzaffer Constantinus, en büyük imparator, imparatorluğun barbar düşmanlarının fatihi, Tetrarşi ve Diyarşi çağında tek başına hükmetmiş hükümdardı, İkinci Roma'nın kurucusuydu. Büyük Constantinus'un daha sonraki şöhreti bu çeşitli imajların etkisini gösterdiği gibi onun, rakiplerinin anılarını lanetleme ve eserlerini kendine mal etme çabalarının başarısını ortaya koyar.

Farklı imajlarının aksine Constantinus'un özel yaşamı ve görüşleri hakkında sadece nadir ipuçlarına sahibiz. Kaynaklarda daha fazlasını aramak, onları taşıyamayacakları bir eleştirel tetkike maruz bırakmak anlamına gelir. Mektupları ve söylevleri uzun saltanatı boyunca değişen bir personel tarafından hazırlanmıştı; sikkeleri zamanın motifleri ve propaganda ihtiyaçlarından her zaman haberdar olmayan darphane çalışanları tarafından tasarlanıyor ve basılıyordu. Adına yapılan önemli anıtlar ve lüks eşyalar gündemleri her zaman imparatorunkiyle uyuşmayan sanatçılar ve o sanatçılara o işi verenler tarafından tasarlanarak yapılıyordu. Yine de bunların hepsini mümkün olan yerlerde ve anahtar temaları geliştirmek için uygun dikkatle kullandık. Constantinus

ordu ve aileye büyük özen gösteriyordu. Sadakati cömertçe ödüllendiriyordu fakat konumunu ve saygınlığını korumak için herkesi kurban edebilirdi. Onur onun için çok önemliydi ve kendi tercih ettiği maneviyatı yasalaştırmıştı. Tanrısal lütfun aracısı olan birinden beklenebileceği gibi çabuk öfkelenen, inatçı, gösterişçi, narsist bir insandı. Söylentiler kelliğe karşı hassas olduğunu ve saraydakilere lakaplar vererek onlarla yakınlaştığını anlatır. Yüksek bir taht üzerinde hüküm süren, mağrur, ipekler ve altınlarla allanıp pullanmış, Diocletianus'un tarzının ve idari yöntemlerinin mirasçısı bir hükümdardı fakat akıl hocası gibi aynı zamanda ordugâhların adamıydı, askerlerini seven ve onlarca sevilen bir silah arkadaşıydı.

Constantinus'un, yeteneklerini ilk kez Galerius'un 290'lardaki Pers seferlerinde kanıtlamış karizmatik ve etkili bir komutan olduğuna şüphe yoktur. Bir komutan olarak şanlı ordusunu ödüllendirmek ve övmek için büyük miktarlarda sikke bastıran eli açık biriydi. Aynı zamanda 312'de Roma'ya yürüyüşünün, Torino surları önünde ve kanlı Verona Savaşı'nda bizzat savaşma arzusunun da gösterdiği üzere acınası derecede cesur ve gözü karaydı. Üstünlük öbür taraftaysa bile meydan okumaktan vazgeçmedi. Onunla birlikte savaşan askerler ona güveniyor, onun peşinden gitmenin ölüm, yenilgi ve onursuzluk ihtimalini azalttığı gerçeğinin kanıtlanmış olduğuna inanıyordu. Görünüşe göre bunu Constantinus'un kendi yaşadıklarıyla anlatmaktan daha iyi bir yol yoktur: Yiğitliği ve erkeksi saldırganlığı, fevri *virtus*'u, göz kamaştırıcı bir iyi talihle, *felicitas*'la ödüllendirilmişti. Savaşlardaki başarısının, girişimlerine bahşedilen tanrısal lütfu gösterdiğini söyleyecek kadar ileri gitmemize gerek yoktur. Fakat Romalı yazarların, özellikle de Hıristiyanların onun şahsında eylem halindeki imparatorluk zafer teolojisini görmüş olduklarına şaşmamak gerekir. Hıristiyanların tanrısı olan yeni yüce tanrı, Constantinus'un tanrısal yoldaşı ve hamisiydi.

Constantinus'un komutanlığı hakkında fikir yürütecek tutarlı anlatılara sahip değiliz. Constantinus hakkında kendisini şahsen tanıyan birine ait tek detaylı değerlendirme, imparatorla nadiren karşılaşmış ve daha sık olarak ondan resmi mektuplar almış Kaisareia'lı Eusebios'tan gelir. Eusebios imparatorun oğullarının, babalarını samimi bir Hıristiyan lider olarak hatırlamalarını istemişti. Oğullar, babalarının muzaffer mirası için kendi aralarında savaşırken bile onun bu emperyal Hıristi-

yanlık deneyiminin kaderini belirleyeceklerdi. Bu yüzden Eusebios'un Constantinus'u çok yönlü biri olmaktan uzaktır. Sadece kendi biyografi yazarının kaygılarını ve görüşlerini paylaşır; tüm zamanını ve enerjisini Hıristiyanlığın teşviki için harcamış gibi görünür. Şüphesiz Constantinus uzun yıllar boyunca, kendi inancı olarak kabul etme noktasına geldiği Hıristiyanlığı yaymaya çok zaman ve kaynak adamıştı. İmparatorun din değiştirmesi, 310'daki görümden başlayıp birkaç kez olmak üzere rüyalarındaki ziyaretlerden geçen ve 324'te danışmanları ve yoldaşları Cordoba'lı Ossius ile Lactantius'un taptığı tektanrı adına savaştığını kabul etmesiyle sona eren bir süreçti. Bir kez yeni inancının hakikati ona malum olduktan sonra, imparator olarak tüm Hıristiyanların Tanrı'yı aynı şekilde anlayıp ona aynı şekilde ibadet etmesini istedi. Constantinus'un aydınlanma yolunu henüz izlemeyenlere kanunen hoşgörü gösterilmekle birlikte, farklı bir otoriteyi tanıyan ve farklı dogmatik ilkeleri savunan Hıristiyan hizipçi ve heretikler birlik için ikna edilecek ya da gerekirse buna zorlanacaktı. Yine de hayatı boyunca Constantinus'un inançla ilgili kavrayışı danışmanları ve manevi rehberleriyle birlikte değişmiş Lactantius ve Ossius'un sahneden ayrılmasıyla Nikomedia'lı Eusebios öne çıkmıştır. Hıristiyanların imparatorluk genelindeki infazı sona ermişti fakat sorgulayıcı bir Hıristiyan olmak, o sıralar artık güvenli değildi. Hıristiyanların görüşlerindeki çeşitlilik, erken dönemlerdeki gibi geçerli olamazdı; tartışmak, imparatorluk otoritesine karşı çıkmak anlamına geliyordu. Konsiller tartışmalara imkân sağlamak değil, bu tartışmaları sona erdirmek için toplanıyordu.

Constantinus tanrısının, yani zafer tanrısının kendisine olan lütfunun sürekliliğini garanti altına almak için inanç birliği istiyordu. Bu tanrı, daha önce hayal edilebileceğinden daha geniş bir inanan kitlesi tarafından tanınıyordu. Constantinus'un din değiştirmesi Roma dünyasında Hıristiyanlığın yayılmasını daha da teşvik etti fakat bunu başlatan o değildi. Hıristiyanlık imparatorun müdahalesinden çok önceden beri yayılmaya başlamıştı. Aslında doğu eyaletlerinin çoğunda, özellikle Kuzey Afrika, Suriye ve şimdi Kutsal Topraklar olarak bilinen yerlerde Hıristiyanlık zaten baskın inançtı; Küçük Asya ve Anadolu genelinde de önemli sayıda bir inançlı azınlık vardı. İmparatorluk tarafından ortodoks kabul edilen bu cemaatlere sunulan hamiliğin daha çok sayıda insanı din değiştirmeye teşvik ettiği gibi Hıristiyanlığın Armenia ile Gürcistan'a gir-

mesi Constantinus'un saltanatına tarihlenebilir. Hıristiyanlığın en derin köklerini barındıran yerler doğu toprakları ve Kuzey Afrika idi ancak aynı zamanda mezhep ihtilaflarının doğduğu yerler de buralardı.

İmparatorun katkısının bağlamı, yani 3. yüzyıl Roma dünyasında inanç ve iktidar arasındaki arayüz olarak konumu, onun iştirakinin sınırlarını doğru şekilde çizmemize izin verir. Bu konum Hıristiyanlığın başka türlü kolayca ulaşamayacağı alanlara, kuzeybatıdaki daha az şehirleşmiş eyaletlere ve ordugâhlara yayılmasına izin veriyordu. İmparatorun din değiştirmesi ordusundaki komutanlar ve terfi için can atanlar tarafından taklit edildi. Kişisel inançları her zaman imparator kültü ve resmi dine paralel giden er ve erbaşlar da şimdi Hıristiyanlığı kabul etmişlerdi. *Feriale*'de belirtilen günler dışında ilk kez haftada bir gün tatil –sebt günü– yapıyorlardı. Savaşta Hıristiyan tanrısının, tektanrının koruma ve kurtarma gücünü tanıyorlar, terhis olduklarında yeni inançlarını yurtlarına götürüyorlardı. Böylece Hıristiyanlık kuzeye ve batıya yayıldı; Gallia, Britannia ve Hispania ile Roma ordusunun giderek daha fazla acemiyi topladığı barbar Alaman, Sarmat ve Got topraklarında kök saldı. Constantinus'un başarıları ve şüphesiz bu başarılara ilham veren mucizevi kaynağa dair haberlerin yayılması için girişilen olağanüstü çabaların sonucunda Hıristiyanlık, zafer dini olarak kabul edildi. Ayrıca zaman içinde ordugâhlara şapeller, vaftiz için seyyar kurşun küvetler, lejyonlara savaşta eşlik eden papazlar dahil edildi. Bunların hiçbiri Constantinus olmadan gerçekleşemezdi fakat imparator kutsal bir savaşçı değildi ve bir Haçlı askeri hiç olmamıştı. Kaderi, imparatorluk zafer teolojisinin sınırları içinde belirlenmiş bir Roma imparatoruydu.

Constantinus'un ölümünden üç yüz yıl sonra Arap Yarımadası'nın çöllerinde İslamiyet doğacak ve Hıristiyanlığın ortaya çıktığı topraklara akın edecekti. Müslümanlar cenneti çölün zıttı bir vaha, sıcaklıktan ve dünyevilikten çekilip sığınabilecekleri bereketli bir bahçe olarak görüyorlardı. Hıristiyanlar ise kendi cennetlerini yoksulluktan, hastalıktan ve zamandan azade olan Tanrı'nın evi şeklinde tasavvur ediyorlardı. Bu iki kavrayış arasındaki fark, açıklayıcıdır ve eğer Hıristiyanlık Roma'nın doğu topraklarındaki yoğun nüfuslu şehirlerde değil de, kuzeyin seyrek iskân edilmiş ormanlık alanlarında, Constantinus'un din değiştirmesiyle Hıristiyanlığın bir zafer dini olarak geliştiği yerlerde doğsaydı, bu kadar

çarpıcı olmayacaktı. Bu sırada doğuda erken Bizans'ta ideolojik bir yeniden yönlendirme meydana geliyordu. Vurgu tanrısal ilhamla hareket eden imparatordan, manevi saflıkları imparatorluğun başarısına ya da giderek başarısızlığına temel teşkil eden tek tek askerlere kayıyordu. Geç Roma geleneksel iktidar sembollerine olan güvenini yitirdikçe, askerlerin gözyaşları ve namusları da dahil olmak üzere yeni motifler ortaya çıktı. Saf, tövbekâr ve namuslu askerler fedakârlıkları için manevi ödüller almaya hazırdılar. Bu fikir İslamiyet tarafından benimsenerek cihadın özünü oluşturdu.

Sözlükçe

adventus Bir Roma şehrine resmi giriş. Zafer alayından (*triumphus*) çok daha yaygındır.

askesis Disiplin; özellikle kişinin bir davaya olan adanmışlığını gösteren eylemler, aynı zamanda "çileci" (İng. *ascetic*) teriminin kökeni. Piskoposlar "kutsal adamlar" ve keşişler gibi kişilerin manevi otoritelerini pekiştirmek için *askesis* amelleri sergilemeleri gerekiyordu.

augustus Kıdemli imparator ya da imparatorlara (çoğul *augusti*) ortakları sezarlardan ayırmak üzere verilen unvan.

auxilia Destek kuvvetleri. Roma sınırları dahilinde yaşayan ancak Roma vatandaşı olmayan kavimlerden toplanan askerlerden oluşturulmuş birliklere verilen isim. Romalılardan oluşan lejyonların bir tür destek kuvveti işlevi görmüşlerdir.

centuria Roma ordusunun (kökeni *cent* [yüz] kelimesi olduğu için, beklenilebileceği gibi yüz değil) seksen erden müteşekkil temel birimi. Sekiz-on kişiden oluşan *contubernium*'lardan (çadır grupları, çoğulu *contubernia*) meydana geliyorlardı.

comes Kelime anlamıyla "yoldaş" (çoğul *comites*). Sikkelerde kullanıldığı zaman tanrılara refakat eden anlamına gelir. Daha sonra imparatorun en yakın arkadaş ve danışmanlarını tanımlamış, yüksek bir rütbe (kont muadili) halini almıştır.

comitatus Aslen "maiyet" anlamına gelen kelime, imparatorun şahsına bağlı bir grubu tanımlar. Zamanla imparatorun şahsi muhafızlarını ifade eder hale gelmiştir. Daha sonra hudut boylarına yerleştirilmiş garnizonlardan (*ripenses*) ayırmak üzere büyük seferi kuvvetleri (*comitanenses*) ifade etmek için kullanılmıştır.

cursus publicus Roma'nın resmi kurye ve posta sistemi. Tüm imparatorluğu kat ediyor, bir menzilden ötekine taşımak suretiyle resmi mesajları ve ulakları hedeflerine ulaştırıyordu.

damnatio memoriae Bir düşman mağlup edildiğinde ya da bir rakip öldürüldüğünde anısının ve geleceğe kalabilecek başarılarının tahribi

ve lanetlenmesi. Ölen kişinin eylemleri ve başarıları tarihi kayıtlardan silinir, adı yazıtlardan kaldırılır ve ileriki söylevler ya da anlatılarda varlığından bahsedilmezdi.

divus Deus olarak adlandırılan *pantheon* tanrılarından farklı, ikincil derecedeki tanrısal varlık. Genellikle tanrılaştırılmış imparatoru tanımlar (dişil *diva* nadirdir; çoğul *divi*).

felicitas Kendini en çok zaferlerle belli eden, imparatora özgü *virtus*'un ödülü olarak bahşedilmiş tanrısal talih.

feriale Devlet memurları ve özellikle subaylar tarafından belirli günlerde yerine getirilmesi gereken ritüel ve törenleri belirten takvim. Bir ordu takvimi olan *Feriale Duranum*'un bir versiyonu günümüze kalmıştır.

genius Canlı (bir ordu birimi) ya da cansız (bir tahıl deposu) her şeyin koruyucu ruhu. *Genius* genellikle elinde bereket boynuzu tutan çıplak genç bir kadın olarak betimlenir (çoğul *genii*).

henoteizm Çeşitli tanrılar arasından belirli bir tanesine, genellikle "en yüce tanrı"ya bağlılık. Bu tanrı diğer düşük kıdemli tanrılara başkanlık edebilir. Tek bir tanrıyı kabul eden tektanrıcılıktan farklıdır.

Invictus Yenilmemiş ve yenilmez anlamındaki bu sıfat Güneş tanrısı Sol'e ve aynı zamanda imparatorlara veriliyordu.

kateşizm öğrencisi Hıristiyanlığa dönmüş, ancak henüz vaftiz olmamış, bu adım öncesinde din eğitimi almakta olan kişi. Bebekleri vaftiz etmek alışıldık uygulama değildi ve hepsi de kateşizm öğrencisi olarak kabul edilmiyordu.

khi-rho Bir Hıristiyan sembolü ya da İsa işareti. İsa'nın ismindeki ilk iki Yunan harfi *khi* (χ) ve *rho* (ρ) birleşmesinden oluşur.

kohort *(cohors)* Roma ordusunun bir birimi. Kâğıt üzerindeki gücü altı *centuria* (bir *centuria*, seksen erden oluşurdu) idi. 1. yüzyılda bu sayı ikiye katlanmıştır. Fiili rakamlar, kuruluş rakamlarından farklılık gösterebilir.

konsül Roma Cumhuriyeti'nde bir senatörün gelebileceği en yüksek memuriyetken, daha sonra tamamen imparatorların bahşettiği onursal bir pozisyon olmuştur. Sıradan konsüller adlarını Roma takvimindeki yıllara veriyorlardı, dolayısıyla konsül olarak atanmak büyük ve ayrıcalıklı bir onurdu.

labarum Tepesinde *khi-rho* sembolünü taşıyan ve Constantinus tarafından savaşta bir *palladium* ya da koruyucu işaret olarak kullanılmak

üzere yaptırılmış imparatorluk sancağı. Aynı zamanda tanrısal inayetin aracısı ve daha sonra imparator asası olarak kullanıldı.

magister Üst düzey devlet görevlisi; amir, efendi, müdür; bazı hallerde komutan. Örnek: *Magister peditum* (Muhafız Piyade Birliği Komutanı), *magister equitum* (Atlıların Amiri) ve *magister officiorum* (başmabeynci).

numen Bir ruh ya da tanrısal özellik. Ölümlü insanlar olarak imparator ya da imparatorlardan ziyade onların *numen*'ine (çoğul *numina*) saygı gösterilmekteydi.

princeps İlk ya da ileri gelen vatandaş; daha sonra "prens" olarak çevrilmiştir. Kökenleri cumhuriyete giden kelime ilk kez, Troia Oyunları'nda (Lusus Troiae) birinci gelen gence verilen *princeps iuventutis* (gençliğin prensi) unvanında kullanılmıştır. Daha sonra atlı sınıfının liderini tanımlayan bir anlam kazanmış, *Principatus* dönemindeyse ilgili hanenin ileride tahta çıkması için hazırladığı çocuk için kullanılmıştır. Sıklıkla *princeps iuventutis* olarak yazılır. Erkekliğin ilk dönemlerini tanımlayan *iuventas* (gen. *iuventatis*) ile daha sonra militer bir çağrışım kazanan "genç erkekler topluluğu" *iuventus* (gen. *iuventutis*) arasında ayrım yapılmalıdır.

quadriga Geçit alaylarında kullanılan ve ikonografide güneş tanrısı Sol Invictus ile ilişkilendirilen dört atlı savaş arabası.

quaestor Saray yönetimindeki en yüksek memuriyetlerden olan *quaestor* imparatorun baş özel kâtibiydi ve *comes* rütbesine sahipti.

quinquennalia İmparatorun iktidardaki beşinci yıl kutlamaları. Geçit alayları, söylevler ve toplu duaları (*vota*) içeren büyük törenlerle kutlanırdı. Sikkeler basılır ve başta orduya olmak üzere bahşiş olarak dağıtılırdı. Benzer, fakat daha gösterişli kutlamalar onuncu yıl (*decennalia*), yirmici yıl (*vicennalia*) ve otuzuncu yılda (*tircennalia*) yapılıyordu.

religio Roma devletini ve bilhassa imparatorluğun girişimlerini destekleyen kült uygulama ve törenleri. Dilimizeki tam karşılığı "din" değildir.

rosaliae Gül festivali. *Feriale*'de ordunun sancakları (*signa*) onurlandırmasıyla ilişkilendirilen günler.

sacramentum Ant. Elinizdeki kitaptaki anlamıyla özellikle askerlerin ettiği bağlılık andı. Vegetius'un eserindeki (yakl. MS 400) Hıristiyan ant versiyonundan önceki döneme ait herhangi bir metin günümüze kalmamıştır.

signa Sancak. Lejyonun kartalı (*aquila*) ve müfrezenin (*vexillatio*) sancağını (*vexillum*) da içeren Roma alem ve sancaklarına verilen isim (tekil *signum*). *Signifier* (sancaktar) tarafından taşınırdı. *Aquila*'yı taşıyan asker ise *aquilifier* (alemdar) olarak adlandırılırdı.

Sol Invictus "Hiç Yenilmemiş" ya da "Yenilmez " doğu tanrısı. Roma tanrısı Apollon'un mukabilidir.

SPQR *Senatus Populusque Romanus*, "senato ve Roma halkı."

summus deus Kelime anlamıyla "en yüce tanrı" ya da "en büyük tanrı," zaferin nihai kefili.

Tetrarşi İki kıdemli *augustus* ile onlardan daha düşük kıdemli iki sezardan meydana gelen ve bu haliyle ikili ve beşli yönetimden ayrılan dört imparatorlu ortak yönetim.

traditores Kelime anlamıyla "teslimiyetçiler" anlamına gelir. Büyük Zulüm sırasında kiliselerindeki kutsal kapları ve elyazmalarını yetkililere teslim ettiklerinden dolayı bu adı almışlardır. İngilizce "traitor" ("hain") kelimesi buradan türemiştir.

triumphus Zafer alayı. Muzaffer imparatorun şehre girişinden itibaren şehir boyunca yapılan zafer alayı ve bununla ilgili çeşitli törenler. Yunancada *thriambos* olarak geçer.

tropaeum "Zafer hatırası," daha sonra savaş sancağı olarak kullanılmış haç şeklinde Roma sembolü. *Labarum*'un önceli.

vexillatio Birkaç lejyondan alınan birliklerin (genellikle kohortlar) bir araya getirilmesiyle oluşturulan görev kuvveti, müfreze. Önceleri keşif görevlerinde ya da özel harekâtlarda hizmet etmiştir. Sonraki yıllarda bu müfrezeler daha fazla devamlılık arz etmeye başlamıştır.

virtus Bireye tanrısal lütuf kazandıran bir nitelik ya da nitelikler toplamı. İngilizce *virtue* ("erdem") kelimesinin kökenidir, fakat ondan daha geniş bir anlama sahiptir. İmparatorluk zafer teolojisi bağlamında, "erkeksi saldırganlık" ya da "yiğitlik" olarak çevrilebilir. Ödülü *felicitas*'tır.

vota İmparatora özellikle yıllık saltanat kutlamalarında yapılan dualar.

Kısaltmalar

ANRW	*Aufsiteg unf Niedergang der römischen Welt*, ed. H. Temporini ve W. Haase (Berlin ve New York, 1972-)
CAH	*Cambrdige Ancient History*, ed. Averil Cameron ve diğerleri, 2. basım, c. 12 ve 13 (Cambridge 1997, 2005)
CIL	Latince Yazıtlar Külliyatı. *Corpus Inscriptionum Latinorum*, ed. T. Mommsen ve diğerleri, 17 cilt (1893-)
CTh	Theodosius Kodeksi. *Theodosian Code. The Theodosian Code and Novels and Sirmondian Constitution*, çev. C. Pharr (Princeton, 1952)
DOP	*Dumbarton Oaks Papers* (Cambridge, MA ve Washington, Dc, 1941-)
HE	Eusebius, *Ecclesiastical History*. Eusebius, *History of the Church*, çev. G.A. Williamson (Harmondsworthi, 1965)
ILS	Derleme Latin Yazıtları. *Inscriptiones Latinae Selectae*, ed. H. Dessau, 5 cilt (Berlin 1892-196)
JRS	*Journal of Roman Studies*
PLRE	*Prosopography of the Later Roman Empire*, ed. A.H.M. Jones, J.R. Martindale ve J. Morris, c. 1 (Cambridge, 1971)
RIB	*The Inscriptions of Roman Britain, I. Inscriptions on Stone*, ed. R.G. Collingwood ve R.P. Wright, 2. basım, ekler ve düzletmeler R.S.O. Tomlin (Stroud, 1995)
RIC	*The Roman Imoerial Coinage*, ed. H. Mattingly ve diğerleri, 10 cilt (Londra 1923-1994)
VC	Eusebius, *Life of Constantine*, çev. Averil Cameron ve S.G. Hall (Oxford, 1999)

Birincil Kaynaklar

İlgili birincil kaynakların çoğu ilerideki bibliyografik makalelerde bölümlere ayrılmış halde listelenmiştir. Makalelerde verilen ikincil kaynaklar sadece bu kitabı yazarken okuduklarımdır ve Constantinus'a adanmış bilimsel araştırmaların kesinlikle tamamını temsil etmemektedir. Çoğunu ne şekilde kullandığımı ve hangi noktalarda onlardan ayrıldığımı belirttim. Temel kaynakların İngilizce çevirilerini arayan ilgili okurlar *Vita Constantini*'nin mükemmel çevirisiyle başlayabilirler: *Life of Constantine*, çev. Averil Cameron ve S.G. Hall (Oxford, 1999) ve Penguin'in yayımladığı Eusebios'un eseri *Historia Ecclesiastica*: Eusebius, *History of the Church*, çev. G.A. Williamson (Harmondsworth, 1965). İlki Constantinus'un yaptıklarının olabildiğince eksiksiz bir anlatımını vermekle birlikte, kapsamlı olmaktan uzaktır. *Vita Constantini* ya da *VC*'nin yapısı, Eusebios'un bunu birkaç aşamada ve farklı amaçlarla kaleme aldığını, süreç içinde erken tarihli içerikleri değiştirdiğini göstermektedir. Bir varsayım çalışmanın 324'te sona eren *Historia Ecclesiastica* devamı olduğunu öne sürmektedir. Ancak olaylar ve karşılaşmalar, yazarın çalışmasını elden geçirmeye ve erken tarihli bölümü Constantinus'un tek başına iktidara yükselişi için övgü dolu bir savunmaya dönüştürmeye teşvik etmiştir. Bu faydalı bir şekilde *HE*'nin onuncu kitabıyla karşılaştırılabilir. Eusebios imparatorla ilk kez 325'teki Nikaia Konsili'nden şahsen tanışmıştı ve ardından 335'te Kudüs'teki Kutsal Kabir Kilisesi'nin inşası, 355-336'da Constantinus'un *tricennalia* ya da otuzuncu iktidar yılı için kendisine konuşmalar sunmuştu. Bu konuşmaları *VC*'ye ekleme niyetini belirtmiş ve benzer konular metinde ele alınmıştır. Derleme ve yeniden gözden geçirmenin son aşaması, Constantinus'un vârisleri onun mirasını yok etmeye hazırlandıkları sırada gerçekleşmiş siyasi bir tavırdı. Bu, Eusebios'un Mayıs 339'daki ölümünden önce, fakat 9 Eylül 337'den sonra vuku bulmuştur, zira Constantinus'un üç oğlu *VC*'nin girişi ve sonunda *augustus* olarak geçmektedir. Fakat babalarının ölümünden önce sadece sezar idiler.

Tarihi "olgular" için Eusebios'a, paha biçilmez *Panegyrici Latini*'deki retorik malzemeden daha fazla güvenemeyiz: C.E.V. Nixon ve Barbara T. Rodgers, *In Praise of Later Roman Emperors. The Pangyrici Latini* (Berkeley, Los Angeles ve Oxford, 1994). Daha yalın, fakat üzerinde çok oynanmış bir başka eser *Origo Constantini* ya da "Constnatinus'un Soyu"dur, çev. J. Stevenson, Lieu ve Montserrat, *From Constantine to Julian: Pagan and Byzantine Views. A Source History* (Londra ve New York, 1996): 39-62. Daha eski ve az güvenilir bir çeviri Loeb'in üçüncü Ammianus Marcellinus cildine eklenmiştir (çev. J. Rolfe). Şimdi bulması zor, fakat şüphesiz daha temel bir eser Lactantius'un *De Mortibus Persecutorum*'udur. Lactantius, *De Mortibus Persecutorum*, çev. J.L. Creed (Oxford, 1984) ve Zosimos, *New History*, çev. R. Ridley (Canberra, 1982). B. Amidon'un yeni çevirisi Philostrogius, *Church History* (Atlanta, 2007) çok yardımcıdır. Fevkalade *Liverpool Translated Texts of Historians* serisinde diğerlerine ilaveten Lactantius'un *Divinae Institutiones*, Aurelius Victor, Optatus'un *Donatistlere Karşı* [orijinal ismi bilinmemektedir-ç.], *Chronicon Paschale* ve Constantinus'a ait *Oratio ad Sanctorum Coetum* yer alır. J. Stevenson, *A New Eusebius. Documents Illustrating the History of the Church to AD 337*, gözden geçiren W.H.C. Frend (Londra, 1987)'de çevrilmiş seçkilere sık sık başvurulmalıdır.

Bibliyografik Çalışmalar

Tamamen Constantinus'a adanmış çalışmalar çok fazladır, fakat A.H.M. Jones, *Constantine and the Conversion of Europe* (Londra, 1948) büyük değer taşımaktadır. Daha erken literatür üzerine en iyi giriş N. Baynes "Raleigh Lecture on History: Constantine the Great and the Christina Church", *Proceedings of the British Acedemy* (1929): 341-342'deki notlardır. Constantinus'un din değiştirmesinin samimiyetine dair ciddi şüpheler J. Bruckhardt, *Die Zeit Constantins des Grossen* (Basel, 1853)'te dile getirilmiştir ve çalışmanın yeni çevirileriyle görüşleri daha yaygınlaşmış ve kalıcı olmuştur. Buna karşılık T.D. Barnes, *Constantine and Eusebius* (Cambridge, MA ve Londra, 1981) Constantinus'u 312'den itibaren dinin propagandasını yapan biri olarak sunar ve A. Alföldi, *The Conversion of Constantine and Pagan Rome*, çev. H. Mattingly (Oxford, 1948) tarafından ortaya koyulan sempatik portreyi zenginleştirir. Yakın tarihli iki mükemmel yorum şunlardır: Almancada T. Grünewald, *Constantinus Maximus Augustus. Herrscahftspropaganda in der zeitgenössischen Überlieferung*, Historia Einzelschriften 64 (Stuttgart, 1990); İngilizcede C.M. Odahl, *Constantine and the Christian Empire* (Londra ve New York, 2004). Yakın tarihli editörlü yayınlar şunları içerir: S.N.C. Lieu ve D. Montserrat (ed.), *Constantine. History, Historiography and Legend* (Londra ve New York, 1998); N. Lenski (ed.), *the Cambridge Companion to Age of Constantine* (Cambridge, 2006). İkincisi bu kitabın yazılışında çok değerli olmuştur ve münferit bölümlerine aşağıda atıfta bulunulmuştur. Constantinus'un imparatorluğu üzerine etkileyici yeni bir analiz, bu proje için araştırma ve yazımın çoğu bitmişken yayımlanmıştır: R. Van Dam, *The Roman Revolution of Constantine* (Cambridge, 2007). Bununla birlikte aile ve saçlar hakkındaki fikirlerimi destekleyen bazı usta yorumları ve gözlemleri ekleme fırsatı bulabildim.

GİRİŞ
(Sayfa 1-9)

İngiltere'de Constantinus ve Hıristiyanlık için şimdi E. Hartley ve diğerleri (ed.), *Constantine the Great. York's Roman Emperor* (York, 2006) ile işe başlanabilir. Ayrıca bkz. J.P.C. Kent ve K.S. Painter, *Wealth of the Roman World, Ad 300-700* (Londra, 1977); J.M.C. Toynbee, "A new Roman pavement found in Dorset", *JRS* 54 (1964): 7-14; Katherine M.D. Dunbabin, *Mosaics of the Greek and Roman World* (Cambridge, 1999); M.W. Herren ve Shirley A. Brown, *Christ in Celtic Christianity: Britain and Ireland from the fifth to the twelfth century* (Woolbridge, 2002). Temel yazıtlar *RIB*'de toplanmıştır. İngilizler için Constantinus her zaman çekici olmuştur; öyle ki 1951'de Britanya Festivali'nin parçası Colchester Katedrali Şenliği için Dorothy L. Sanners imparatoru Colchester'a getiren bir oyun yazmıştır. Colchester'ın armasındaki filiz çıkaran haç tasviri, Constantinus'un annesi Helena'nın İsa'nın çarmığa gerildiği hayat veren kutsal emanet Gerçek Haç'ı bulduğuna dair hikâyeye bir göndermedir. Öykü ilk kez Helena'nın ölümünden yarım yüzyıl sonra ortaya çıkmıştır ve günümüze kadar varlığını korumuştur; öyle ki ne zaman Helena'nın heykellerini ya da resimleri görsek elinde bir haç tutmaktadır. Colchester'ın iddiaları daha da ileri gitmektedir: Helena'nın Colchester doğumlu bir Kelt kralının kızı olduğu iddia edilmiştir. Sözde babası "Yaşlı Kral Cole" bir çocuk şarkısında geçen "neşeli yaşlı ruh"tur ve hikâye edebiyatın hayal gücüne Evelyn Waugh'un 1950 tarihli *Helena* romanıyla girmiştir. Helena'nın mirası o kadar kuvvetliydi ki, İngiltere ve İskoçya'da Helena'ya adanmış yüz kadar kilise ve şapel vardır. Bkz. J.W. Drijvers, *Helena Augusta: The Mother of Constantine the Great and Her Finding of the True Cross* (Leiden, 1992); A. Harbus, *Helena of Britainin Medieval Legend* (Cambridge, 2002).

Helena'nın ölümünü takip eden yüzyıllarda, birçok yer onun yurdu olduğunu ve kalıntılarını barındırdığını iddia etmiştir. Özellikle iktidardaki imparatorun annesi olarak ilk kez yaşadığı Trier Ortaçağ'da Drepanum'un yerine doğum yeri olarak öne çıkarılmıştır. Bu kolay bir iş değildi, zira Constantinus şehri Helenopolis olarak yeniden adlandırmıştı. Aziz Helena'yı oğluyla birlikte gösteren betimler Ortaçağ Avrupa'sı genelindeki kiliselerde, bilhassa Bulgaristan'daki basitçe Constantinus ve Helena adı verilmiş bir kasabanın kilisesinde görülür. Bkz. geç dönem sanatı ve edebiyatında Helena üzerine bölümler içeren H.A. Pohlsander, *Helena: Empress and Saint* (Chicago, 1995).

1. BÖLÜM GEÇ İMPARATORLUK DÖNEMİNDE DİN
(Sayfa 13-36)

*Religion*un anlamı ve diğer birçok konu için şimdi C. Ando, *The Matter of Gods: Religion in the Roman Empire* (Berkeley, Los Angeles ve Londra, 2008). Bu kaynak ve diğerleri için Anthony Kaldellis'e teşekkür ederim (Salonica'yı Thessalonica ya da Thessalonike olarak değiştirmeme dair ısrarlarını izlemediğim için ayrıca özür diliyorum). Roma ordusunun dini oldukça geniş, fakat tamammlanmış olmaktan uzak bir kaynakçaya sahiptir. *Feriale Duranum*'un yayımlanmasından önceki standart çalışma, A. Von Domazewski, *Die Religion des römischen Heeres* (Trier, 1895) idi. *Feriale Duranum*, A.D. Nock, "The Roman army and the Roman religious year", *Harvard Theological Review* 45 (1952): 187-252; J.F. Gilliam, "The Roman military *Feriale*", *Harvard Theological Review* 47 (1954): 183-196'da etraflıca ele alınmıştır. Tam metin R.O. Fink, A.S Holey ve W.F. Synder, "The *Feriale Duranum*", *Yale Classical Studies* 7 (1940): 1-222'de yayımlanmıştır. R.O. Fink, *Roma military records on papyrus* (Cleveland, 1971), s. 422-429'da gözden geçirilmiş ve J. Helgeland, "Roma army religion", *ANRW* II 16.3, s. 422-429, 1481-1487'de. Papirüsün tarihi H.W. Benario, "The Date of the *Feriale Duranum*", *Historia* 11 (1962): 192-196'da ele alınmıştır. Acemilerin Romalılaştırılması için bir araç olarak takvim üzerine bkz. I.P. Haynes, "The

Romanisation of religion in the *auxilia* of the Roman imperial army from Augustus to Septimius Severus", *Britannia* 24 (1993): 141-157. Georgia L. Irby-Massie, *Religion in Roman Britain* (Leiden, 1999) eserini bu bölümü bitirdikten sonra keşfettim, fakat özellikle ilgili yazıtları için şiddetle tavsiye ederim.

Roma İngiltere'si için en önemli kaynak derlemesi R.G. Collingwood ve R.P. Wright, *The Inscriptions of Roman Britain*, I. *Inscriptions on Stone*, ek ve düzeltmelerle 2. basım, ed. R.S.O. Tomlin (Stroud, 1995) kitapta standart kısaltması *RIB* ile anılmıştır. Maryport sunakları için bkz. *RIB*, s. 274-280, 774, no. 815-835; R. Davis, "*Cohors I Hispanorum* and the garrisons of Maryport", *Transactions of the Cumberland and Westmoreland Antiquarian and Archaeological Society*, 2. dizi 77 (1977): 7-16; S.S. Frere "M. Maenius Agrippa, the '*Expeditio Britannica*' and Maryport", *Britannia* 31 (2000): 23-28. Frere Jupiter Optimus Maximus için yirmi dokuz sunak sayar ve Maryport kuruluşunu 125 yeniden tarihler. Ayrıca bkz. D.J. Breeze, "The regiments stationed at Maryport and their commanders", *Roman Maryport and its Settin*, ed. R.J.A. Wilson (Kendall, 1997), s. 67-89. Belli ki yeni sunaklar yaklaşık on beş yıl içinde her yıl yapılıyordu; bunlardan bir tanesi birliğin komutanına değil, birliğine kendisine atfedilmiştir (*RIB*'de no. 815). Dördü *tribunus* Marcus Maenius Agrippa'nın adını taşır (MS 124-127; no. 823-826); bir başka dört tanesi Gaius Caballius Priscus (128-131, no. 817-820) ve üçü de *praefectus* Lucius Cammius Maximus (133-135, no. 827-29) isimlerini barındırır. Altıncı ve sonuncu komutan *praefectus* Marcus Censorius Cornelianus Jupiter Optimus Maximus (IOM) sunağıyla temsil edilmemekle birlikte, 132'de Jupiter Augustus'a bir tane adamıştır (no. 814). Beşinci komutan Lucius Antistius Lupus Veranius (136) temsil edilmemektedir, ancak iki sunaktaki yazıtların (no. 834, 835) büyük bölümü okunamaz durumdadır.

İmparatorluk kültü için A.D. Nock "The emperor's divine *comes*", *JRS* 37 (1947): 102-116 ile başlanabilir. İlgili literatür şimdi çok geniştir ve kapsamlı bir kaynakça D. Fishwick, *The Imperial Cult in the Latin West. Studies in the Ruler Cult of the Western Provinces of the Roman Empire* (Leiden 1987-) ciltleridir. Atıfta bulunulan makalelerin çoğu, *numina*'yla ilgili olan birkaçı da dahil Fishwick'e aittir. Buna D. Fishwick, "Imperial sceptre heads in Roman Britain", *Britannia* 19 (1988): 399-400 dahildir. Doğudaki kült için bkz. S. Price, *Rituals and Power. The Roman Imperial Cult in Asia Minor* (Cambridge 1984) ve G. Bowersock, "The imperial cult: perceptions and persistence", *Selected Papers on Late Antiquity* (Bari, 2000), s. 43-56.

Askeri sancaklara bağlılık için A.S. Hooey, "Rosaliae Signorum", *Harvard Theological Review* 30 (1937): 15-35 ile başlanabilir. M.P. Speidel ve A. Dimitrova-Mileva, "The cult of the genii in the Roman army and a new military and a new military deity", *ANRW* II 16.2, s. 1542-1555. Corbridge kabartması I.A. Richmond, "Roman legionaries at Corbridge", *Archaeologia Aeliana*", 4. seri, 21 (1943): 163 vd. Corcirdge'de geçici konuşlanmış yarımcı birlik Vardulli (muhtemelen MS 161-163'te) oldukça ilgi çekmiştir. Birliğin emekli askerlerine ve "gelecek nesillerine" MS 98'de vatandaşlık hakkı verilmiştir (*CIL* XIII. 3606). Vardulli'den bir grup asker Hadrianus Suru'undaki 19. kalede (2. yüzyılın sonu) bulunmuşlardı ve High Rochester'a hareket etmeden önce burada *Matres*'e bir sunak yapmışlardı. Kesinlikle 175 civarında müfreze Co. Durham'daki Lanchaster'da (Longovicium) konuşlanmış ve burada da Jupiter için bir sunak adamıştı. Bkz. P.J. Casey, M. Noel ve J. Wright, "The roman fort at Lanchester, Co. Durham: a geophysical survey and discussion of garrisons", *Archaeological Journal* 149 (1992): 69-81.

Savaşa dair modern sosyolojik içgörüleri kullanma isteği R. MacMullen, "The legion as a society", *Historia* 33 (1984): 440-456'da açıkça belli edilmiştir ve o zamandan beri revaçtadır. Ufuk açıcı çalışmalar arasında E. Shils ve M. Janowitz, "Cohesion and disintegration in the Wehrmacht in World War II", *The Publis opinion Quarterly* 12 (1948): 280-315; M. Janowitz, *The Professional Soldier. A Social and Political Portrait*, gözden geçirilmiş basım (New York, 1971); A. Kellett, *Combat Motivation* (Boston, 1982) vardır. Daha yakın tarihli gelişmeler için T.P. Odom ve diğerleri, "Transformation: victory rests with small units", *Military Review* (Mayıs-Haziran 2005): 81-85'i kullandım.

Roma askeri sancakları hakkında yararlı değerlendirmeler G. Webster, *The Roman Imperial Army*, 3. basım, (Norman OK, 1988); P. Southern ve K. Ramsey Dixon, *The Late Roman Army* (Londra, 1996) tarafından sunulmaktadır. Kartal sancak hakkında M.P. Speidel, "Eagle-bearer and trumpeter. The eagle-standard and trumpets of the Roman legions illustrated by three tombstones recently found at Byzantion", *bonner Jahrbücher* 176 (1976): 123-163 çok yararlıdır. Speidel ayrıca bilinen başka otuz iki *aquilifier*'i (dördünde isimler kısmen korunmuştur ya da anonimdir) anan yazıtları listelemektedir. Bunlar bir yılda az bir hizmetten sonra kartal taşıyıcısı olunabileceğini, fakat mevkinin cesaret ve hizmetin ödülü olarak kariyerin daha geç safhalarında verildiğini açıkça göstermektedir. Dört adam *aquilifier* olarak terfi almadan önce *signifier* olarak görev yapmıştır. Görevlerin paylaşılmış olması çok muhtemeldir ve bu durum görünüşe göre Surillio'un mezar taşının şüphesiz yine *aquilifier* arkadaşı Aurelius Zanax tarafından dikilmesiyle doğrulanan bir gerçektir. Surillio'nun mezar taşını, *auxilia*'nın bir piyade müfrezesi olan *Cohors V Astrum'un signiferi* Pinatius'unkiyle karşılaştırma mümkündür. Kabartmalı taş şimdi Bonn'dadır (*CIL* 13.8098; *ILS* 2580; MS 1. yüzyılın yarısı) ve Webster, *Roman Imperial Army*, s. 149'da ustalıkla tarif edilmiştir: "Pintaius görünüşe göre göğüste kavuşan bir çift kol ve açık pençeleriyle ayı postundan bir başlık takmıştır. Mızrak başlığı şeklinde biten sancak iki çelenk taşımaktadır. Attaki düz disk lejyonların *centuria* sancaklarında görülenlere benzemektedir. Onun da altında kanatları açık bir kartal pençeleriyle bir şimşek demeti tutmaktadır. Elin altında, bir kürenin üzerinde ince bir hilal yer alır. Tüm bu tasarım bir *centuria* sancağı için fazla zariftir ve birimin kendisine ait olabilir."

Bernwell ve Corbridge'teki *vexillum* tasvirlerine ilaveten, İngiltere'den üçüncü bir kabartma Hadrianus Suru üzerindeki Cherterholm (Vindolanda) kalesinden 1,6 km uzaktaki Ramshawfield'da ele geçmiştir. Artık mevcut değildir ve tek kalan, J. Horsely'nin 1732 tarihli bir güvenilmez taslağıdır. Buna göre bir Pegasos (kanatlı at, solda) ve bir *capricornus* (balık gövdeli keçi, sağda) arasında bir sancak bulunur ve sancağın bayrağı görünüşe göre IIII CH VEXI yazısı taşımaktadır. Ancak Collingwood ve Wright, *RIB*, s. 537, no. 1707'de verilen "leg(ionis) II (vex[illum]", çelişkiyi Collingwood'un Huebner tarafından yapılmış alternatif okumayı tercih etmesine bağlanmaktadır. Ayrıca bkz. M. Speidel, "The army at Aquleia, the Moesiaci Legion, and the shield embems in *Notitita Dignitatum*", *Saalburg-Jahrbuch* 45 (1990): 68-72, 68-79'da; M. Spiedel, *Roman Army Studies* II (Stuttgart, 1992), s. 414-418'de tekrar basılmıştır. Burada *legio Iv Flavia*'dan bir *vexillarius* M. Aurelius Sossinus'a ait lahdin kabartmaları, her biri "EX AQUIL" yazıtlı *vexillum* taşıyan iki *signifer* göstermektedir. Speidel yazıtı "Exercitus Aquileiensis" ("ex Aquileia" değil) olarak okur. Eğer kabartmalar gerçek *vexillum*'ları betimliyorsa, bunlar kısmen Sossinus'un lejyonundan alınmış bir karma kuvveti tanımlıyor olacaklardı. Southern ve Dixon, *Late Roman Army*, s. 125'te Galya'dan tunç yuvarlak madalyonu tartışılmaktadır. Bir taslak ve P.J. Casey, *The Legions in the Later Roman Empire*, Fourth Annual Caerleon Lecture (Cardiff, 1991) atıfı içermektedir. Ayrıca bkz. R. Tomlin, "The legions in the late empire", *Roman Fortresses and Their Legions*, ed. R.J. Brewer (Londra ve Cardiff, 2000), s. 159-178.

Yukarıda bahsedilen Ando'nun yeni kitabı dışında, Romalıların dini sadakatleriyle ilgili olarak Ramsay MacMullen'ın çalışmaları başlamak için mükemmel kaynaklardır. *Paganism in the Roma Empire* (New Haven ve Londra, 1981), s. 5-7'de adak yazıtlarının bir tablosunu ve yorumlarını sunar. Bu eserde Dionysos Liber Pater olarak geçmektedir. Dionysos kültü R. Turcan, *The Cults of the Roman Empire* (Oxford, 1996), s. 291-327'deki son kısmını oluşturur. Kıbrıs'taki Paphos'ta bulunan mozaiklerle ilgili iyi resimli çeşitli çalışmalar mevcuttur. Aion Evi için bkz. W. Daszewski, *Dionysos der Erlöser: griechische Myhen im spätaniken Cypern* (Mainz, 1985). Tartışma İngilizcede W. Daszewki ve D. Michaelides, *Mosaic Floors in Cyprus* (Ravenna, 1988) başlıklı çalışmada özetlenmiştir. Dionysos Evi hakkında bkz. C. Kondoleon, *Domestic and Divine: Roman Mosaics in the House of Dionysos* (Ithaca, NY, 1995). Yazar ikinci yüzyıl mozaiklerine odaklanmaktadır. Mükemmel bir genel bakış için şimdi K. Dunbabin, *Mosaics of the Greek and Roman World* (Cambridge, 1999) yayımlanmıştır ve Hellenistik çakıltaşı mozaiklerle ilgili bir bölümü mevcuttur. G.

Bowersock, *Mosaics as History* (Cambridge, MA, 2006) yakın zamanda Dionysos ve Haerkales'in popülaritesini, geç antik dünyada mim ve pantomime gösterilen rağbetin bir yansıması olarak yorumlamıştır.

Tamamı Calpurnii mezarından yedi adet Walter lahdi K. Lehmann-Hartleben ve E.C. Olsen, *Dionysiac Sarcophagi in Baltimore* (Baltimore, 1942) tarafından incelenmiştir. Çalışma sözde Victoria lahdi üzerindeki zafer hatıralarını *vexillium* olarak yorumlayarak görünüşe göre genel olarak Bacchus ile ilişkili gemi sancaklarıyla bir bağlantı önerirler. Daha kapsamlı bir bağlam için bkz. zafer mesajının özellikle s. 456-472'de belirgin olduğu R. Turcan, *Les sarcophages romains dionysiaques* (Paris, 1966) ve Alman Arkeoloji Enstitüsü'nün devam eden mezar heykelciliği külliyatı *Die antiken sarchophagreliefs* içindeki muazzam F. Matz, *Die dionysischen Sarkophage*, 4 cilt (Berlin, 1968-1975). Lahitler üzerine 20. yüzyıl (erken ve geç) çalışmalarına dair iki yararlı genel değerlendirme A.D. Nock, "Sarcophagi and Symbolism" ve B.C. Ewald, "Review article: Death and Myth: new boks on Roman sarcophagi", *American Journal of Archaeology* 50 (1946): 140-170; 103 (1999): 344-348'de bulunmaktadır. Geniş bir kaynakça B. Andreae, *ANRW* II 12.2 (1981), s. 3-64'te verilmiştir.

Kybele ve Isis'in kısa incelemeleri MacMullen'ın değerlendirmesi ve R. Stark *Cities of Gold* (bunun için sonraki bölüme bakınız) tarafından sunulmuştur. Daha yakın tarihli ve çok faydalı iki ciltlik genel bir yorum M. Beard, J. North ve S. Price, *Religions of Rome, 1: A History; 2: Sources* (Cambridge, 1998). Daha fazlası için L. Roller, *In Search of the God Mother: the Cult of Anatolian Cybele* (Berkeley, 1999). Roller Kybele'nin Roma'ya gelişini ve Kartaca Savaşları'nın sonunu birbirinden ayırır, fakat tanrıçanın zafer getiren olduğuna dair geç tarihli efsanelerin gücünü kabul eder. Kybele'ye yönelik Hıristiyan saldırıları için bkz. A.T. Fear, "Cybele and Christ", *Cybele, Attis and Related Cults*, ed. E. Lane (Leiden, 1996), s. 37-50 ve aynı eserde K. Summers, "Lucretius's Roman Cybele", s. 337-365'te söz konusu yazarın MS 1. yüzyıldaki esrik ritüellerle ilgili anlatısını değerlendirir. Isis hakkında bkz. *Isis in the Ancient World* (Baltimore, 1997), 1971 tarihli klasik eserin yeni basımı (*Isis in the Greco-Roman World*) ve John Ferguson, *Religions of the Roman Empire* (Londra, 1970). Sonuncusunda Asklepios'a yapılan dua da bulunmaktadır. Isis'e adanmış sit alanlarının bir incelemesi R.A. Wild, "the known Isis-Serapis sanctuaries from the Roman period", *ANRW* II 17.4, s. 1739-1851.

Jupiter Dolichenus ile ilgili klasik çalışmalar P. Merlat'a aittir: *Répertoire des incriptions et monuments figurés de culte de Jupiter Dolichenus* (Paris, 1951) ve *Jupiter Dolichenus. Essai d'interprétation et de synthése* (Paris 1960). Merlat'ın imparatorluk genelinde iki yüz elliden fazla yazıttan yaptığı derlemenin 4/5'i askeri içeriklidir. M. Speidel, *The Religion of Jupiter Dolichenus in the Roman Army* (Leiden, 1978) Merlat'ın yorumunun yerini almıştır. Speidel kültün sivil ve askeri yönlerinin bütünlüğünü daha fazla vurgular ve mevcut yazıtların sadece yüzde 40'ında askeler ve askeri birliklerin geçtiğini ileri sürer. Aynı zamanda çeşitli eyaletlerden kültün varlığını inceleyen M. Hörig, "Iupiter Dolichenus", *ANRW* II 17.4, s. 2136-2179'daki Almanca makaleden yararlanılabilir. Ribchester'daki tapınak hakkında bkz. yazıtın detaylı incelendiği I. Richmond'ın *Archaeologia Aeliana*'daki (1945) makalesi. "Ex responsu" ifadesi hakkında s. 25'te: "Aslında bakılırsa kültü sık ve neredeyse düzenli iletişim emreden tektanrı, tapınakları zarif Mezopotamya tipinde olan, tapımı İngiltere'ye 2. yüzyılda gelip 3. yüzyılda da askerler arasında rağbet kazanan Jupiter Dolichenus'tur."

Mithras gizem dininin yaygın çekiciliği –kendisine ait *Journal of Mithraic Studies* adında bir süreli yayını vardır– kültün uygulamaları ve törenlerine dair ilgili somut kanıtların miktarıyla ters orantılıdır. Roma'da yapılmış ve Roma ile Ostia'dan kült ve törenleriyle alakalı kanıtlara özellikle atıfta bulunan bildirilerin derlemesi, E. Bianchi (ed.), *Mysteria Mithrae* (Leiden, 1978) kültün şu tanımını yapmaktadır: "Mithras insanlık için dâhili ve harici evrene ait kurtuluş odaklı bakış açısı kuran bir tanrıydı. Bu, belirli türde kutsal alanlarda işleyen kabul töreni yapısı dahilinde ve ezoterik ilke üzerinde doğurganlıkla ilgisi olan bir semboloji aracılığıyla ifade ediliyordu." Gerçekten

de öyleydi. Bu uzmanlar konferansının devamı 1990'da yapılmış ve bildirileri J.R. Hinells (ed.), *Studies in Mithraism* (Roma, 1994) adıyla basılmıştır. Bunlar birtakım çok yararlı çalışma yanında şunları içerir: J.H.W.G. Liebeschuetz, "The expansion of Mithraism among the religious cults of the second century", s. 195-216 akla yatkın ve net bir giriş sunar. P. Beskow, "Tertullian on Mithras", s. 51-60 söz konusu Hıristiyan müdafisi tarafından verilen tüm ilgili kanıtları sergiler. W.M. Brasehar, *A Mithraic Catechism from Egypt <P. Berol. 21196>*, Supplementband Tyche (Viyana, 1992) çok değerli, fakat tartışmalıdır. Bu, Dietrich'in 1903'te yayımladığı ve daha sonra F. Cumont tarafından çürütülen kötü şöhretli Mithras Ayini değildir. Bunun için şimdi bkz. H.-D. Betz, *The "Mithras Liturgy". Text, Translation and Commentary*. Studien und Texte zu Antike un Christentum 18 (Tübingen, 2003).

Mithraeum'lar için E. Sauer, *The End of Paganism in the North-Western Provinces of the Roman Empire. The Example of the Mithras Cult*, BAR International Series 634 (Oxford, 1996) okunmalıdır. Roma Mithraizminin Pers kaynaklı olmayıp "İran kıyafetleri içinde... gerçek bir Yunan dini olan Orion kültünden köken" aldığını kanıtlama girişimi için bkz. M. Speidel, *Mithras-Orion. Greek Hero and Roman Army God* (Leiden, 1980). D. Ulansey, *The Origins of the Mithraic Mysteries* (Oxford, 1989) farklı bir plan izler ve Mithreaeum'ların dağılımı için yararlı bir harita sunar (s. 5), fakat basılı hali okumak için çok küçüktür. Yakın tarihli R. Beck, *The Religion of Mithras Cult in the Roman Empire Mysteries of the Unconquered Sun* (Oxford, 2006) otuz yıl boyunca yazılmış makalelerin monografik derlemesidir (*Beck on Mithraism* (Aldershot, 2004) olarak). Yazar kendisini külte yeni kabul edilmiş birinin yerine koyar. Beck'in Mithras uzmanlığı hakkındaki incelemesi "Mithraism since Franz Cumont", *ANRWII* 17.4, s. 2002-2115 kapsamlıdır (1984'e kadar) ve 22 adet mükemmel levhaya sahiptir.

2. BÖLÜM HIRİSTİYANLIĞIN YÜKSELİŞİ (Sayfa 37-60)

Bölümün başlığı açıklayıcı ve görünürde kapsamlıdır, fakat iki çok önemli eseri çağrıştırmaktadır: R. Stark, *The Rise of Chrisitanity: A Sociologist Reconsiders History* (Princeton, 1996) ve W. Frend, *The Rise of Christianity* (Philadelphia, 1984). Stark'ın görüşü çoğu ders olarak verilmiş bir dizi yazıda açıklığa kavuşturulmuştur. Kitap özellikle *Journal of Christian Studies* 6/2 (1998) dergisinden yayımlanmış oldukça dar kapsamlı yazılarda gürültülü eleştirilere maruz kalmıştır. O tarihten beri Stark erken Hıristiyanlığın kentsel karakteri üzerine fikirlerini –belki de *The Rise of Christianity*'nin en zayıf kısımları olan 6. ve 7. bölümleri– *Cities of God: The Real Story of How Christianity Became an Urban Movement and Conquered Rome* (San Francisco, 2006) başlıklı çalışmasında geliştirmiştir. Tanıdık "pagan" tanımını yeniden tarif eder. Daha az rağbet gören bir açıklama Hıristiyanların kendilerini İsa'nın askerleri olarak gördükleri ve bundan dolayı savaşmayan kırsal kesimle bir ayrıma gittiklerini ileri sürer. 3. yüzyılın sonunda Hıristiyanların nüfusu hakkındaki diğer tahminler çok daha düşüktür; mesela H. Drake, *Constantine and the Bishops: The Politics of Tolerance* (Baltimore, 2000) kitabında sadece yüzde 10 oranını verilmektedir. Daha önce düşük bir sayıyı savunanlar Constantinus'a daha fazlasını verirler: mesela M. Edwards, "The Beginnings of Christianization", *Age of Constantine*, ed. Lenski, s. 137-139'da. Stark'ın iddialarından birine destek W.V. Harris, "Child exposure in the Roman empire", *JRS* 84 (1994): 1-22'de bulunabilir.

Geç Roma dünyasında Hıristiyanlığın rolüne ve Hıristiyanlaştırma sürecine dair birçok başka genel araştırma mevcuttur. Aşağıdakiler sadece en yakın tarihlilerinden sadece temsili örneklerdir: G. Clark, *Christianity and Roman Society* (Cambridge, 2005); M. Humphries, *Early Christianity* (New York 2006); M. Salzman, *The Making of a Christian Aristorcracy* (Cambridge, MA, 2002). Ayrıca bazı klasik çalışmalar: P. Brown, *Authority and the Sacred. Aspects of Christianisation of*

the Roman World (Cambridge, 1995); R. Lane Fox, *Pagans and Christians* (Harmondsworth, 1986); R. MacMullen, *Christianising the Roman Empire (AD 100-400)* (Yale, 1984).

Hıristiyanlığın savaşa ve Hıristiyanların orduya karşı tutumu için atıfta bulunulanlar C. John Cadoux, *The Early Christian Attitude to War. A Contribution to the History of Christian Ethics* (Londra, 1919; yeniden basım New York, 1982) ve Adolf von Harnack, *Militia Christi. Die christliche Religion und der Soldatenstand in den ersten drei Jahrhunderten* (Tübingen, 1905). Sonuncusu İngilizceye *Militia Christi* olarak çevrilmiştir. D. McInnes Gracie, *The Christian Religion and the Military in the First Three Centuries* (Philadelphia, 1981). J.-M. Hornus, *Evangile et labarum* (Cenova, 1965) daha sorunludur. Daha yakın tarihli bir çalışma için bkz. J. Helgeland, "Christians and the Roman army, AD 173-337", *Church History* 43 (1974): 149-163; J. Kreider, "Military service in the church orders", *Journal of Religious Ethics* 31 (2003): 285-298. Origenes hakkında ayıca bkz. *Homilies on Joshua: Origen, Homilies on Joshua*, çev. Barbara J. Bruce, ed. Cynthia White, *The Fathers of the Church* 105 (Washington, DC, 2002). Origenes için daha ulaşılabilir bir giriş eseri Anthony Grafton ve Megan Williams, *Chirsitanity and the Transformation of the Book: Origen, Eusebius, and the Library of Caesarea* (Cambridge, MA, 2006). Bu bölümde Origenes'ten yapılan geniş atıflar P. Schaff'ın *Ante-Nicene Fathers* serisinden küçük değişikliklerle alınmıştır.

Şehitlik için çok kapsamlı bir literatür vardır, fakat G.W. Bowersock, *Martyrdom and Rome* (Cambridge, 1994) Wiles dersleriyle başlayabilir. Bu ince çalışmaya G.E.M. Ste. Croix, "Why were the early Christians persecuted", *Past & Present* 26 (1963): 6-38 ile tamamlanmaktadır. Decius soruşturmalarına yararlı bir genel bakış *CAH* 12, s. 625-635'te G. Clark tarafından verilmiştir. J.B. Rives, "The decree of Decius and the religion of the empire", *JRS* 89 (199): 135-154 Decius'un kararnamesinin devlet dinin yeniden yapılandırılması olarak orijinalliğini savunur. David Woods sıklıkla güncellenen askeri şehitlerle ilgili harika bir internet sayfasını yürütmektedir. Doğu kanunundaki büyük ve küçük askeri azizlerin sanat tarihi açısından incelenmesi için C. Walter, *The Warrior Saints in Byzantine Art and Tradition* (Aldershot, 2003) başlıklı esere bakabilir.

3. BÖLÜM YENİLMEZ İMPARATOR VE TANRISAL HAMİSİ (Sayfa 61-94)

Bir "üçüncü yüzyıl krizi"nin varlığı araştırılmış, gözden geçirilmiş ve yenilenmiştir; öyle ki halen *CAH*'ın 12 cildine (2. basım, 2005) A. Alföldi'nin önceki basımdaki altı bölüm adını ("Crisis of the Empire") koruyacak kadar kuvvetli bir etki bırakmıştır. 3. yüzyıl hakkında genel çalışmalar çoktur ve D. Potter, *Roman Empire at Bay, AD 180-395* (Londra ve New York, 2004); P. Southern, *The Roman Empireform Severus to Constantine*, 2. basım (Londra ve New York, 2001); M. Christol, *L'empire romain du IIe siècle. Historie politique 129-325 après J.-C.*, 2. basım (Paris, 1997).

Roma'nın Parthlar ve ardından Perslerle olan ihtilafı için F. Millar, *The roman East, 31 BC-AD 337* (Cambridge, MA, 1994) ve yeni *CAH* 12'nin, R. Frye "The Sassanians" başlıklı ilgili bölümü (bölüm 14, s. 461-480). M. Todd'un kaleme aldığı bir önceki bölüm (bölüm 13, s. 440-460) "Germanic peoples and Germanic society" başlığını taşımaktadır. Barbar "etnik kökenliler" hakkında yakın tarihli çalışmalar boldur: En iyilerden ikisi: M. Kulikowski, *Rome's Gothic Wars. From the Third Century to Alaric* (Cambridge, 2006) ve John F. Drinkwater, *The Alamanni and Rome 213-496. Caracalla to Clovis* (Oxford, 2007). Bunlar hem çok iyi yazılmışlardır hem de ikincisi özellikle erişilebilir durumdadır. Ara sıra modern siyaset antik tarihe –nadiren Ortaçağ– bulaşır ve uzmanlar için yararlı provoke edici fikirler sunar. E. Luttwak, *The Grand Strategy of the Roman Empire* (Baltimore, 1976) böyle bir girişimdir ve yazar "Grand Strategy of the Byzantine Empire" başlıklı yeni eserini yakında yayımlayacağı sözünü vermiştir. B. Bartlett, "How excessive government killed ancient Rome", *The Cato Journal* 14/2 (1994): 287-303 aynı kategoride değerlendirilemez. Bartlett 3. yüzyıl krizine büyük ölçüde arz yönlü iktisadı teşvik eden Reagan tarzı siyasetin sebep olduğu-

nu ileri sürer. Bir başka bakış açısı için bkz. K. Hopkins, "Taxes and trade in the Roman empire (200BC-AD 400)", *JRS* 70 (1980): 101-125. Yakın tarihli genel değerlendirmeler M. Corbier tarafından *CAH* 12, s. 327-439'da sunulmuştur.

İmparator ve ordu hakkındaki incelemem J.B. Campbell, *The Emperor and the Roman Army* (Ozford 1994) eserini yakından takip etmektedir. Bu, J. Stäcker, *Princeps und miles. Studien zum Bindungs- und Nahverhältnis von Kaiser und Soldat im 1. und 2. Jarhundert n.Chr.*, Spudasmata 91 (Hildesheim, 2003) ile tamamlanabilir. S. Wood, *Roman Portrait Sculpture AD 217-260* (Leiden, 1986) burada bahsedilen tüm imparatorluk heykeltıraşlık eserlerini zafer alayıyla ilişkilerini vermeksizin açıklayıcı yorumlarla sunar. Gallus'un çıplak heykeline karşılık, Decius'un yaşlı başının genç ve çıplak Mars vücuduna gülünç şekilde monte edildiği eserin tadına varabilirler (şekil 46). Zıt etki için E. Kantorowicz, "Gods in uniform", *Proceedings of the American Philosophical Society* 105 (1961): 368-393. Tanrıların şimdi giderek artan şekilde askeri üniformalar giyen ve silah taşıyan imparatorlar gibi tasvir edildiklerini gösterir.

Invictus ve *Victor* unvanları R. Storch, "The 'absolutist' theology of victory", *Classica et Medievalia* 29 (1968): "97-206; R. Storch "The trophy and the cross: pagan and Christian symbolism in the fourth and fifth centuries", *Byzantion* 40 (1970): 105-118; S. Weinstock, "Victor and invictus", *Harvard Theological Review* 50 (1957): 211-247'de ele alınmıştır. Almancada P. Kneissl, *Die Siegestitulatur der römischen Kaiser. Untersuchungen zu den Siegerbeinamen des erste und zweiten Jahrhunderts*, Hypomnemata 23 (Göttingen, 1969) temeldir. Roma ve Bizans unvanların hakkında daha genel olarak M. Peachin, *Roman Imperial Titulature and Chronology, AD 235-284* (Amsterdam, 1990) ile başlanabilir. Ayrıca temel eser olarak bkz. G. Rösch, *Onoma Basileus. Studien zum offiziellen Gebrauch der Kaisertitel in spätantiker und frühmittelalterlicher Zeit*, Byzantina Vindobonensia 10 (Viyana, 1978).

Franz Cumon ve öğrencilerinin Roma İmparatorluğu'ndaki Güneş kültüyle ilgili 19. yüzyılda yerleştirdikleri geleneksel görüş, Roma dininde bir "doğululaşma" sürecinin sonucunu belirlediğidir. Bir yüzyıllık uzman görüşleri G. Halsberghe, *The Cult of Sol Invictus* (Leiden, 1972) tarafından özetlenmiş ve yeniden ele alınmıştır. Ayrıca G. Halsberghe, "Le culte de Deus Sol Invictus à Rome au 3e siècle après J.C.", *ANRW* 2.17.4, s. 2181-2201'de kitabın bir özetini okumalıdır. Bu geleneksel görüş şimdi S. Hijmans, "The Sun which did not rise in the East: The Cult of Sol Invictus in the light of non-literary evidence", *Bulletin Antieke Beschaving* 71 (1996): 115-150 ile yerle bir edilmiştir. Yazar Halsberghe sorununu ele alır ve yerel bir Roma Güneş tanrısı olan Sol Indiges ve Sol Invictus arasında sürekliliğin varlığını ileri sürer; Sol Invictus'un Elagabalus ile eşleştirilmesine karşı çıkar. Hijmans Sol'ün mükemmel bir ikonografik incelemesini yapar. Onun eseri P. Martens, *Helios und Sol. Kulte und Ikonographie des griechischen und römischen Sonnengott* (İstanbul, 2002) tarafından genişletilmiş ve zenginleştirilmiştir; ayrıca sonunda kapsamlı bir tipolojik resim kataloğu bulunmaktadır. Bu, Sol kültü üzerine yakın tarihli, mükemmel uzmanlık eserleri arasındadır. Kapsamlı bir genel değerlendirme S. Berrens, *Sonnenkult und Kaisertum von den Severn bis du Konstantin I (193-337 n. Chr)*, Historia Einzelschriften 185 (Stuttgart, 2004). İmparatora özgü ve tanrısal jestler, mesela Sol'ün havadaki sağ eli, R. Brilliant, *Gesture and Rank in Roman Art* (New Haven, 1963) eseri göz önünde bulundurularak daha veniş bir bağlam dahilinde değerlendirilebilir.

Yakın tarihli "Routledge imparator biyografileri" dizisinden A. Watson, *Aurelian and the Tihrd Century* (Londra ve New York, 1999) L. Homo'nun (1904) Fransızca klasik çalışmasını günceller. Aynı zamanda üçüncü yıl "krizi" hakkındaki araştırmaların güzel bir özetini sunar. Aurelianus'un Zenobia'ya karşı kazandığı zaferi anlatan erişilebilir çalışma R. Stoneman, *Palmyra and Its Empire: Zenobia's Revolt against Rome* (Ann Arbor, MI, 1992) şimdi Polonyalı bir bilim insanının Fransızca eseriyle bütünlenmiştir: T. Kotula, *Aurélien et Zenobie* (Warsaw, 1997).

Kammaşık ve çetin *Historia Augusta* tarafından sunulan bilgilere hiçbir zaman oldukları gibi itibar edilmemelidir. Metnin anlaşılması için anahtar merhum Sir Ronald Syme'ın birkaç çalışma-

sında ve şimdi düzenli bir kolokyuma dönüşmüş *Historiae Augustae Colloqia*'danın yayımlanmış bildirilerinde bulunabilir. Fikir birliği olmamakla birlikte, eseri altı ayrı kişinin çalışmalarının toplamı olarak gösteren tek bir yazarın kaleme aldığını varsayan ikna edici kanıtlar vardır. Yazar belki de çalışanını ilk kısmının düzeltmeniydi ve Aurelianus ile II. Claudius (Gothicus) biyografilerini de içeren o kısımların yazarları Trebellius Pollio ve Flavius Vopsicus'tur. Yazar 390'lar civarında yazıyordu, fakat eseri 3. yüzyılın sonudaymış gibi sunmaktadır. Sözde *Kaisergeschichte* adında kayıp imparator biyografileri derlemesiyle çağdaş methiyelerden yararlandığı farz edilmektedir ve anlatımına yerleştirmek üzere belgeler ve mektuplar uydurma eğilimi vardır. Bkz. T.D. Barnes, "The Sources of the *Historia Augusta* (1967-1992)", *Historiae Augustae Colloquium Maceratgense* (Bari, 1995), s. 1-28; D. Den Hengst, "The discussion of authorship", *Historiae Augusutae Colloquium Perusinum* (Bari, 2002), s. 187-195. Yazar-düzeltmenimizin kaynaklarından çoğu –açıkça yararlandığı Claudius'un kayıp methiye biyografisi de dahil– anlattıkları olaylarla çağdaştır. Bu konu hakkında bkz. A. Lippold, "Claudius, Constantius, Constantinus. Die V. Claudii der *HA*. Ein Betrag zur Legitimierung der Herrschaft Konstantins aus stadtrömischer Sicht", *a.g.e.*, s. 309-343. Lippold orijinal biyografinin, Constantinus'un kendisini Claudius'a bağlama girişimine senatonun sağladığı destek programının bir parçası olarak görülmesi gerektiğini iddia eder. Aurelianus ve Constantinus'un çelişen görümleri H. Brandt, "Die 'heidnische Vision' Aurelians (*HA*, A 24-2-8) und die 'christliche Vision' Konstantins des Grossen", *Historiae Augustae Colloquium Maceratense*, s. 107-117. Brandt'a göre yazar Eusebios'un anlatısına bilinçli olarak karşılık vermiş, böylece tüm olayı uydurmuştur. Ben, metinler arasında karmaşık ilişkiler bulunduğunu ve Aurelianus'un eylemlerinin, gördüğü görümle –HA'da bahsedilenler arasındaki farklılıklara rağmen– tamamen uyumlu olduğunu belirten Berrens, *Sonnenkult*, s. 107-117 ile aynı fikirdeyim. Constantinus böyle bir görüm görmüş ya da gördüğünü iddia etmiş ilk imparator olmaktan çok uzaktı.

4. BÖLÜM TETRARŞİ
(Sayfa 95-117)

Şimdi çevrilmiş kaynaklara ve görseller koleksiyonuna kısa, ama bilgili bir giriş yapan R. Rees, *Diocletian and the Tetrarchy* (Edinburgh, 2004) başlık esere bakabilir. D.S. Potter, *The Roman Empire at Bay, AD 190-395* (Londra, 2004) ilgili bölümler genellikle mükemmeldir. S. Corcoran, *The Empire of the Tetrarchs. Imperial Pronouncements and Government, AD 284-324* (Oxford, 1996) mevcut belgeler, özellikle tebliğler (başvurulara yanıtlar, kişilere gönderilmiş mektuplar) ve fermanlar (genel bildiriler) üzerinden Tetrarşi yönetiminin doğasını dikkatli şekilde anlatır. W. Seston, *Dioclétien et la Tétrarchie I, Guerres et réformes (284-300)* (Paris, 1946) ikinci cilde geçememiştir, fakat mecvut haliyle düzenli bir anlatı sunar. F. Kolb'un *Diokletian und die erste Tetrarchie* (Berlin, 1987) çalışmasının belirli kısımları okunmalıdır. Onun kadar ciddi S. William, *Diocletian and the Roman Recovery* (Londra, 1987) de erişilebilir durumdadır.

Tetrarşi sanatı bir dönem kısa süreli bir günah çıkarma yaşamıştır, ama şimdi daha sempatik yorumcuları vardır. Jutta Mesichner, "Die Porträtkunst der ersten und zweiten Tetrarchie bis zur Alleinherrschaft Konstantins: 293 bid 324 n. Chr.", *Archäologischer Anzeiger* (1986/1): 223-250 sezarların tahta çıkışından (geleneksel olarak "dışavurumcu gerçekçilik" denir) başlayarak İkinci Tetrarşi ("formların uyumu ve kaynaşması") ve Constantinus'un Licinius'u nihai olarak yenmesine kadar portre büstlerinin üslupsal gelişimini özetler. Constantinus'un Basel, Licinius'un İstanbul ve köşeli çeneye sahip tetrarkın Malibu'daki potrelerine dair özgün içgörüler sunar. Catherine Walden, "The Tetrarchic image", *Oxford Journal of Archaeology* 9 (1990): 221-235 özgün içgörüler sunmayan oldukça donuk bir değerlendirme sunra, ama İngilizcedir. R. Rees, "Images and image: a re-examination of Tetrarchic iconography", *Greece and Rome* 40 (1992): 181-200 tasvirlerin homojenliğine ve bununla ilgili olarka ima edilen *condordia*ya gerekli vurguyu yapar. H.P. L'Orange,

Art Forms and Civic Life in the Later Roman Empire (Princeton, 1965) başlıklı klasik çalışma değerini korumakla birlikte çeşitli noktalarda ondan ayrıldım. L'Orange ve onun çoğu takipçisi Venedik ve Vatikan tetrarklarının aynı boyda olduklarını iddia ederler, fakat en azından bana göre bu oldukça hatalıdır: *Augustus*'larla sezarlar arasında en kesin şekilde göz hizasında fark edilen açık farklar vardır. Göklere bakan İskender için bkz. H.P. L'Orange, *Apotheosis in Ancient Portraiture* (Oslo, 1947).

Yukarıda listelenen genel çalışmalara ilaveten sezarların savaşları hakkında önemli yorumlar T.D. Barnes, "Imperial campaigns, Ad 284-311", *Phoenix* 30 (1976): 174-193; E. Eicholz, "Constantinus Chlorus's invasion of Britain", *JRS* 43 (1953): 41-46; P.J. Casey, *Carausius and Allectus: the British Usurpers* (Londra, 1994) ve R.C. Blockley, "The Romano-Persian treaties of 299 and 363", *Florilegium* 6 (1984): 28-49 tarafından sağlanmaktadır. Galerius Takı'nın heykeltıraşlık eserleri H.-P. Laubscher, *Der Reliefschmuck des Galeriusbogens in Thessaloniki* (Berlin, 1975) tarafından ele alınmıştır. Günümüzde kabartmalar kötü şekilde aşındığından yazar 1930'lardan kalma fotoğrafları kullanmıştır (aslında bu kitapta bulunan 2003/4'te çektiğim fotoğraflarla 2007'deki yeniden ziyaretim arasında kabartmalar restorasyon çalışması için bir tür sert plastikle korunuyordu; şimdi tekrar açılmışlardır). Bu bölümde anlatılan sahneler Labuscher'in tipolojisine göre öykücü değil zafer alayı sırasına göredir: B II 20 ("Triumphales Siegesbild"), B II 21 ("Triumphale Repräsentation der Tetrarchen"), B II 22 ("Victorien") ve B II 17 ("Siegesopfer Diocletians und des Galerius"). Ayrıca seferin anlatısına dair bir rekonstrüksiyon için bkz. L. Meyer'in uzun ve önemli makalesi "Die Frieszyklen am sogennanten Triumphbogen des Galerius in Thessaloniki. Kriegeschronik und Ankündigung der zweiten Tetrarchie", *Jarbuch des deutschen archäologischen Instituts* 95 (1980): 374-444. Meyer filler tarafından çekilen bir *quadriga*'ya sahip zafer alayının (Laubscher'de B III 23) 303 yılı *vicennalia* kutlamalarının bir öğesi olduğunu ve böylece yapıyı da kesin şekilde 304'e tarihlenmesine izin verildiğini ileri sürer. İngilizcede bkz. M.S. Pond Rothman, "The Thematic organization of the panel reliefs on the arch of Galerius", *American Journal of Archaeology* 81/4 (1977): 427-454. Pond takı daha geniş bağlamda, imparatorluk saray kompleksine dahil olarak görmekte ısrarcıdır. Takı 303'e yerleştirmek konusunda daha geleneksel davranmıştır. Daha genel savı ve bunun etkisi iki kuvvetli cümlede görülebilir: "Galerius'un Narses'e karşı kazandığı zafer hem zamanında hem de yerindeydi ve Tetrarşi'nin yenilmezliğini önceden ifşa etmişti. Barbar göçü sahneleri, galibin merhameti, *adventus*, *adlocultio* ve kurban sahneleri, hem belirli olayları hem de resmi törenlerin zengin tarihi ve temsili geleneklerini hatırlatmaktadır."

Savaş sahnesi ve aslında ikinci aşınmış *virtus augusti* paneli için bir comparandum R. Garucci, "Brass medallion, representing the Persian victory of Maximianus Galerius", *Numismatic Chronicle*, 2. seri, 10 (1870): 112-118. Arka yüzünde imparatorun bindiği at, çeşitli boyun eğme ve mağlubiyet pozlarındaki Persli tasvirler üzerinde şaha kalkmıştır. İmparator mızrağını kullanırken üzerinde kanat çarpan bir Victoria figürü ona bir taç takmaktadır. Takın bu sahnesinde imparatorun sağ eli kalkmışsa da, bir zamanlar mızrak taşıdığını tasavvur etmek zordur. Daha ziyade Ludovisi Lahdi'ndeki gibi şüphesiz eli boştu.

Tetrarşi ordusu hakkında bkz. A.H.M. Jones, *The Later Roman Empire, 284-602*, 3 cilt (Oxford, 1964), özellikle 2 607-686; P. Southern ve K. Ramsay Dixon, *The Late Roman Army* (Londra, 1996); M. Nicasie, *Twilight of Empire. The Roman Army from the Reign of Diocletian until the Battle of Adrianople* (Amsterdam, 1998); D. Hoffmanni, *Die spätrömische Bewegungsheer und die Notitia Dignitatum*, 2 cilt, Epigraphische Studien 7/1-2 (Düsseldorf, 1960-1970). Benim örgütsel değişmimle ilgili kısa anlatımım çeşitli yerlerde çok düzenli görünen tartışmalı mesele ve ihtilafların bir sentezidir. M. Speidel, "Raising new units for the late Roman army: *auxilia palatina*", *DOP* 50 (1966): 163-170 Regii hakkında özellikle yararlıdır.

Eylül 301 para kararnamesi Aphordisias'tan sadece tek bir yazıtta korunmuş ve K. Erim, J. Reynolds ve M. Crawford, "Diocletian's currency reform: a new inscription", *JRS* 61 (1971): 171-177. Fiyat Narh Kararnamesi Rees, *Diocletian*, s. 139-146'da çevrilmiştir ve Aphrodisias'tan bir

versiyonu K. Erim ve diğerleri taraşından *JRS* 60 (1970): 120-141'de yayımlanmıştır. J.P. Roth, *The Logistics of the Roman Army at War (264 BC-AD 235)* (Leiden, 1998) bir ordu *modius*'unun bir *contubernium*'un günlük istikhakı olduğunu varsayar ve sonuç olarak bir kohortun 60, lejyonun 600 *modius* günlük baklagiller ve tahıl aldığını hesaplar.

Tüm Tetrarşi ortaklarının 303'te bir araya geldiğini ve Maxentius ile Constantinus'un terfi ettirildiği önerisinde T.D. Barnes, "Emperors, panegyrics, prefects, provinces and palaces" (284-317)", *Journal of Roman Archaeology* 9 (1996): 532-552 makalesini izledim. Burada *The New Empire of Diocletian and Constantine* (Cambridge, MA, 1982) eserindeki görüşlerini düzeltmiştir. 303 yılı kutlamaları için bkz. M. McCormick, *Eternal Victory*, s. 19-20. Heykeller H. Kähler, *Die Fünfsäulendenkmal für die Tetrarchen auf dem Forum Romanum* (Berlin, 1964) ve daha yakın tarihte P. Bruggisser, "Constantin aux rostres", *Historiae Augustae Colloquium Perusinum*, ed. G. Bonamente ve F. Paschoud (Bari, 2002), s. 73-91 tarafından ele alınmıştır.

302-303'te Nikomedia'nın entelektüel ortamı anlaşıldık şekilde E. De Palma Digeser, *The Making of a Christian Empire. Lactantius and Rome* (Ithaca, NY, 2002), s. 1-17'de incelenmiştir. Hierokles'in katkısı ve Eusebios'un yanıtı T.D. Barnes, "Sossianus Hierocles and the antecedents of the 'Great Persecution'", *Harvard Studies in Classical Philology* 80 (1976): 239-252'de değerlendirilmişti ve aynı zamanda Diocletianus'un Manişeistlere karşı çıkardığı kararname için bir tarih de önerir. Hıristiyanlara yapılan zulümler üzerine kitaplar boldur. Lactantius'un *On the Death of the Persecutors*'u üzerine en zekice ve özgün inceleme A. Søby Christiensen, *Lactantius the Historian* (Kopenhag, 1980). Eser standart görüşün aksine, Lactantius'un Nikomedia'dan kaçarak eserini batıda yazmadığını, fakat Aurelius Victor ile *Historia Augusta* için kullanılmış kötü şöhretli Latin tarihi kaynağı kayıp *Kaisergeschichte*'den yararlandığını ileri sürmektedir. Ayrıca Vergilius ve 2. *Makabiler*'den yapılan alıntılara dair yararlı içgörüler ye almaktadır, ama ikincisi için daha geniş bir yorum için Creed'in İngilizce çevirisindeki giriş kısmına bakılması gerekir.

5. BÖLÜM YENİLMEZ CONSTANTINUS (Sayfa 121-148)

İkinci Tetrarşi'nin olayları yukarıda bahsedilen genel çalışmalarda anlatılmıştır. Constantinus'a adanmış olanlar arasında Odahl, *Constantine and Christina Empire* bu erken yıllar için güçlü olmakla birlikte, yorumları tesadüf ve talihten ziyade Constantinus'un çeşitli yetenekleri ve erdemlerine daha fazla atıfta bulunur. Constantinus ve Maxentius'un sezar olarak belirlendikleri iddiası büyük ölçüde Barnes, *Constantine and Eusebius*'tan kaynaklanmaktadır. Hem Severus ve hem de Maximinus Daia'nın Galerius ile ilişkili olması da T.D. Barnes, "The wife of Maximinus", *Classical Philology* 94 (1999): 459-460'a atfedilmelidir. Bununla birlikte ne Galerius'un Diocletianus'u tahttan feragat tarihi vermesi için zorladığına ne de asıl planın Maximianus'un kendi *vicennalia*'sını kutlamak olduğuna dair bir iddiaya başka yerde rastlamadım. Daha önceleri tarihçiler, Galerius'un Diocletianus'u tahttan inmeye zorlamasına dair Lactantius'un iddiasıyla bazı methiyelerde 305'ten önce böyle bir plan bulunduğuyla ilgili imalar arasında tereddüt etmişlerdir. Benim varsayımım her ikisinin de doğru olduğu yönündedir. Bu orijinal sorgulamayı genişleterek Galerius'un Constantinus'a ölüm döşeğindeki Constantius'un yanında olması için izin verdiğinde onun tahta çıkışını onaylaşmış olduğunu düşünüyorum. Dolayısıyla iki adam arasındaki tek tartışma konusu, Constaninus'un tahta hangi rütbeyle çıkacağı olacaktı. Nitekim Constantinus'un *augustus* değil de sezar olarak tanınmaya razı olması çok şey söylemektedir. 307 yılının methiye yazarı kısa süre sonra gösterdiği alçakgönüllüğü övecektir.

Önemli methiyeler Nixon ve Rodgers, *In Praise of Later Roman Emperors*'ta detaylı yorumlarla birlikte çevirilmiştir. İlgili kısımları C. Nixon, "The panegyric of 307 and Maximian's visits to Rome", *Phoenix* 35 (1981): 70-76. Genel olarak Maximianus hakkında İtalyanca bilenler A.

Pasqualini, *Massimiano Herculius* (Roma, 1979) adlı eseri okuyabilirler. Maxentius ile ilgilenenlerin temel başlangıç noktası M. Cullhed'in *Conservator Urbis Suae. Studies in the Politics and Propaganda of the Emperor Maxentius*. Acta Instituti Romani Regni Sueciae, 8 (Stockholm, 1994) çalışmasıdır. Maximianus'un Constantinus'a karşı son başkaldırısının tarihi tartışmalıdır. Çoğunluk şimdi 310'u tercih etmektedir ve kayınpederin önce bağışlandığı ve ardından öldürüldüğü fikrinden vazgeçmiştir. Ne var ki bu olayın meydana geldiğine dair Lactantius'un açık tanıklığından kurtulmak için –hikâyesini yok saysak da– iyi bir neden yok gibi görünmektedir. Maximianus'un isyanı ve ölümü arasında zaman geçmemiş olsaydı, incelikli bir ikinci komplo hikâyesi uydurmak ve Constantinus'un antlaşmadan caymak konusundaki bariz isteğini örtbas etmek gerekmeyecekti. Bunun için affın aslında, Constantinus'un kayınbiraderini öldürerek çiğnediği bir müzakere olduğunu savunuyorum. İsyanın tarihi için 309'da karar kılmak aynı zamanda olayların kaydında görülen sıkıntılı zaman aralığını da doldurur, çünkü bu komplo olmaksızın görünüşte Constantinus ve Maximianus'un Carnuntum'daki görüşmeden sonra bütün bir yıl hiçbir şey yapmamışlardır.

Constantinus'un Trier'de tahta çıkışının 1700. yıldönümü nedeniyle, 2007'de şehirde muhteşem bir sergi açılmıştır. Katalog 2006'da York'ta sergilenen birçok parçayı barındırır, fakat ayrıca özellikle Balkanlar'dan birçok eser de bulunmaktadır. Bkz. *Imperator Caesar Flavius Constantinus. Konstantin der Grosse* (Mainz, 2007) ve buna eşlik eden bir CD-ROM ile kolokyum cildi. Roma dönemi Trier'i beklenileceği gibi Almancada kapsamlı bir literatüre sahiptir ve buna adanmış bir süreli yayın bile vardır: *Trier Zeitcschrift*. İyi, fakat miadını doldurmuş İngilizce bir değerlendir Edith M. Wightman, *Roman Trier and Treveri* (Londra, 1970) tarafından sunulmuştur. R. Van Dam, *The Roman Revolution of Constantine* (Cambrdge, 1994), s. 62-87 şimdi önemlidir. Daha genel, fakat Trier'e büyük önem veren bir diğer çalışma için bkz. R. Krautheimer, "The Constantinian basilica", *DOP* 21 (1967): 115-140. İmparatorluk ikametgâhının duvar resimleri için bkz. keşfin şaşırtıcılığını ve resimlerin yarıdan azı restore edildiği sırada vaziyeti aktaran I. Lavin, "The ceiling frescoes in Trier and illusionism in Constantinian painting", *DOP* 21 (1967): 97-113. Daha kapsamlı bir anlatım renkli fotoğrafla ve bunun Crispus'un eşi genç Helena değil, Fausta'nın odası olduğuna dair ikna edici bir ispatla E. Simon, *Die konstantinische Deckengemälde in Trier* (Mainz, 1986). Kartal ya da Ada Akiği H. Pohlsander', "Crispus: brilliant career and tragic end", *Historia* 23 (1984): 79-106, 93-95'te şematik olarak gösterdiği gibi çeşitli şekillerde yorumlanmıştır. Tercih ettiğimiz çözüme göre farklı bir yorum M. Henig, Hartley ve diğerleri (ed.), *Constantine*, s. 71, 73 ve onun izlediği Diana E.E. Kleiner, *Roman Sculpture* (New Haven ve Londra, 1992), s. 430, 441-442'de bulunmaktadır. Her ikisi de iki oğlun II. Constantinus ve II. Constantius olduğunu söylemektedir. Fakat eğer akik onların iddia ettiği gibi 318-324 arasında üretilmişse, Crispus'un yokluğu açık ve bunun nedeni bir muamma olacaktı. 307 tarihli methiye yazarı yapabileceği yönündeki teşviğine rağmen, Constantinus Fausta ile Minervina'dan olan oğulları arasında bir ayrımda bulunmamıştır. Aslında, Maximianus ve Maxentius'un ölümlerinden sonra Constantinus'un ilk doğan vârisi yerine "Herculius'ları" onurlandırması için iyi bir neden yoktu. Bu, eylemlerinden de görülmektedir: Crispus'u II. Constantinus ile aynı tarihte sezar mevkisine yükseltmiştir. Bunun için Crispus'un bir aile portresinde bulunmayışı 326'dan önce düşünülemeyecek bir şeydi. II. Constantinus'a özel bir olayı (doğum günü) kutlayan bir akik üzerinde annesi Fausta tarafında yer alması çok anlamlıdır. Aynı tanımlamalar çok daha önce J.M.C. Toynbee tarafından *Trierer Zeitschrift* 20 (1951): 175-177 ve yine *JRS* 50 (1960): 271-273'te yapılmıştır. Sonuncusunda A. Alföldi'nin, akiğin bir 1. yüzyıl orijinalinden kesildiğine dair iddiasını çürütmektedir. Odahl, *Constantine and the Christian Empire* da aynı fikirdedir ve s. 327'de daha fazla kaynak sunar.

Constantinus'un görümü hakkında çok geniş bir literatür mevcuttur. Görümün mantıklı ve doğal açıklama arama ihtiyacının eleştirisi için bkz. Averil Cameron, "Constantine and Christianity", *Constantine*, ed. Hartley ve diğerleri, s. 96-103 ve O. Nicholson, "Constantine's vision of the cross", *Vigilae Chirstianae* 54 (2000): 309-323. Şimdilik bunlara güveneceğiz ve 7. Bölüm'de

görümü ele alırken daha geniş bir literatüre bakacağız. Roma'ya giden yol ve çok önemli Milvius Köprüsü Savaşı da aynı şekilde etraflıca incelenmiştir, fakat ben anlatımımı çoğunlukla olaylara yakın olan 313 tarihli methiye yazarı tarafından sunulanlarla sınırladım. Buna ikinci methiyeci Nazarius'un olay üzerine 321'deki anlatımından bazı içgörüleri ekledim. Dikkatli olmak kaydıyla daha fazlasından da yararlanılabilir. Nazarius'un hayal mahsulü fikirleri arasında Constantinus'un babası Constantius'un yönettiği semavi varlıklardan bir ordunun, "Constantinus'u arıyoruz, Constantinus'a yardım etmeye gidiyoruz," şeklindeki konuştukları iddiası yer alır. Eusebios on yıl ya da daha fazla bir zaman sonra oldukça değişik bir versiyon anlatır ve burada söz konusu anlatımdan kısıtlı şekilde yararlandım. 6. yüzyılın pagan tarihçisi Zosimos'un anlattığı yararlı ilave detaylar Milvius Köprüsü'nün ne zaman ve nasıl kesildiği, şamadıralı köpürüyle ilişkisine dair karışıklığı kısmen giderir.

6. BÖLÜM CONSTANTINUS VE ROMA (Sayfa 149-182)

Maxentius'un Roma'sı hakkındaki tahlilim büyük ölçüde M. Cullhed, *Conservator Urbis Suae. Studies in the Politics and Propaganda of the Emperor Maxentius.* Acta Instituti Romani Regni Sueciae, 8 (Stockholm, 1994), 3. Bölüm, J. Curran, *Pagan City and Christian Capital. Roma in the Fourth Century* (Oxford, 2000), 2. Bölüm tarafından önerilen gözlemler ve alternatifleri de dahil eder. Bölümün başlığı R. Ross Holloway'ın önceki çalışmalarını genişleten *Constantine and Rome* (New Haven, 2004) adlı aydınlatıcı eserinden esinlenmiştir. Ayrıca H. Lepin, ve H. Ziemssen, *Maxentius. Ders letzte Kaiser in Rom* (Mainz, 2007) adlı mükemmel fotoğraflara sahip çalışmaya başvurulabilir. Bunlara ilaveten Averil Cameron onuruna J.W. Drijvers, "Eusebius's *Vita Constantini* and the construction of the image of Maxentius", *From Rome to Constantinople*, ed. H. Amirav ve B. ter Haar, Romeny (Leuven, 2007), s. 11-27 makalesi yararlı, fakat derlemedir. Yakın tarihte R. van Dam, *The Roman Revolution of Constantine* (Cambridge, 2007), s. 79-97 ilginç bir yorum sunar ve mevcut şehir manzarasına yeni Flavius damgası vurmanın önemini vurgulayan tamamlayıcı satırları buraya alınmıştır. Devasa heykel ve gözlerden yayılan ışınlarla ilgili kuram hakkında bkz. L. Safran, "What Constantine saw. Reflections on the Capitoline Colossus, visuality and early Christian studies", *Millennium* 3 (2006): 43-73. Buna dikkatimi çeken Anthony Kaldellis olmuştur.

Geç Antik Çağ'da zafer alayı hakkında bkz. M. Mc Cormick, *Eternal Victory. Triumphal rulership in late antiquity, Byzantium, and the early medieval West* (Cambridge ve Paris, 1986) ve Sabine McCormack, *Art and Ceremony in Late Antiquity* (Berkeley, Los Angeles ve Londra, 1981). Ortaçağ kaynaklarında anlatıldığı şeklinde tören üzerine eleştirel fikirler P. Buc, *the Dangers of Ritual. Between Early Medieval Texts and Social Scientific Theory* (Princeton, 2001). Benzer bir eleştirel duruş M. Beard, *The Roman Triumph* (Cambridge, MA, 2007) tarafından gösterilir. Beard "mürekkeple yazılmış törenler"den; standart zafer alaylarını, bunların izlediği yolları ve ihtiyaçlarını aramanın faydasızlığından bahseder.

Constantinus Takı hakkındaki incelemem büyük oranda Holloway, *Constantine and Rome*, s. 19-56'dan alınmıştır. Heyketıraşlık eserlerinin devşirme olarak yeninde kullanılması üzerine daha geniş kapsamlı düşünceler J. Elsner, "From the culture of spolia to the cult of relics: the Arch of Constantine and the genesis of Late antique forms", *Papers of the British School at Rome* 68 (2000): 149-184 tarafından öne sürülmekle birlikte, Elsner benim Holloway'i izleyerek Maxentius'a atfettiğim seçimleri Constantinus'a vererek gereğinden fazla önemser. Elsner'e ait bunun geçmişi kendine mal edenlerin çağı olduğu şeklindeki ana fikir iyi anlaşılmıştır ve "Constantinus'un anıtlarını tasarlayanlar bu yeni kaynaşık kolajı parlak ve giderek artan bir etkiyle kullanmışlardır" tespitinden sadece keyif alınabilir. Elizabeth Marlowe, "Farming the sun: the Arch of Constantine and teh Roman cityscape", *Art Bulletin* 88 (2006): 223-242 Sol

Invicitus'un önemiyle ilgili ikna edici yeni bir görüş sunarak devasa heykelin takla hizalanmasını belirler. Capitolinus'taki tunç Constantinus heykelinin, Colossus'un bir parçası olduğuna dair görüş S. Ensoli, "I colossi di bronzo a Roma in età tardoantica", S. Ensoli ve E. La Rocca (ed.), *Aurea Roma* (Roma, 2000), 66-90. Bulunduktan sonra takın çatısına yerleştirlen Maxentius'un daha erken tarihli devasa Romulus heykelinin mermer kaidesinin keşfi P. Peirce, "The Arch of Constantine. Propaganda and ideology in the late Roman art", *Art History* 12 (1989): 387-418'de anlatılmıştır. Bu makale Constantinus'un kendi egemenliğini yeni "Altın Çağ" olarak sunmak üzere eski eserleri kendine mal ettiğini ileri sürer. Altın Çağ fikri pekâlâ Maxentius'a da atfedilebilir ya da ondan alınmış olabilir.

Bu kitabın metni bittiği hafta, bir yazarın tak, özellikle de yazıtı üzerine yaptığı ilginç bir çalışmanın matbaa taslağı elime ulaştı. Bu çalışmaya, halen olduğundan daha fazla yer vermek isterdim. N. Lenski, "Evoking the pagan past: *Instinctu divinitatis* and Constantine's capture of Rome, *Journal of Late Antiquity* 1 (2008): 206-259 takın inşasını, zaferinin bir pagan tanrısının yardımıyla kazandığına imparatoru ikna etmeye çalışan senatoya atfeder. Anahtar yazıttır ve "tanrısal yüreklendirmeyle" şeklinde çevrilebilecek *instinctu divinitatis*, bir şehrin (burada Roma) koruyucu tanrısının bir saldırı beklentisi karşısında çağrılması olarak bilinen cumhuriyet dönemi savaş ritüelini çağrıştırır. Lenski ayrıca Tarquinus ile Maxentius'un "tanrı(ların) yüreklendirmesiyle" sonlarına dikkat çeker ve L.J. Hall, "Cicero's *instinctu divino* and Constantine's *instinctu divinitatis*: The evidence of the Arch of constantine for the senatorial view of the 'vision' of Constantine", *Journal of Early Christian Studies* 6 (1998): 647-671 başlıklık makaleyi eleştirel gözle değerlendirir.

Appius Yolu'ndaki imar faaliyetleri A. Frazer, "The iconography of the emperor Maxentius' buildings in Via Appia", *The Art Bulletin* 48 (1966): 385-392'de ele alınmıştır. Maxentius'a yönelik *damnatio memoriae* Grünewald, *Constantinus Maximus Augustus*, s, 64-71'de Nixon ve Rodgers, *In Praise of Later Roman Emperors*, s. 55-65'te söylevler hakkında çok yararlı yorumlarla birlikte iyi özetlenmiştir. Constantinus'un "tiran" sıfatını kullanışı hakkında T.D. Barnes, "Opressor, persecutor, usurper: the meaning of 'tyrannus' in the fourth century", *Historiae Augustae Colloquium Barcionense* (Bari, 1996), s. 55-65'teki bunun açıkça Hıristiyan anlam aldığına dair görüşü izlemedim. Onun yerine A. Wardman, "usurpers and internal conflicts in the 4th century AD", *Historia* 33 (1984): 220-237'yi kabul ettim. Özellikle Roma'nın Constantinus dönemi kilislerin hakkında Holloway, *Constantine and Rome*, s. 57-119'a çok bağlı kalmadım.

Licinius'un Maximinus Daia ile mücadelesi Constantinus'un saltanatıyla ilgili genel anlatıların hemen hepsinde mevcuttur; Constantinus ile Licinius arasındaki ihtilafa ise hepsinde yer verilmiştir. Constantinus'un *decennalia*'sını anan hiçbir sikkenin Licinius kontrolündeki topraklarda darbedilmemiş olması öncelikle iki şeyi gösterir: İki adam arasındaki ilişkiler 313-315 arasında ciddi şekilde bozulmuştur. İkincisi, Balkanlar'daki belirli darphaneleri Constantinus'un emrine verecek Cibalae ve Arda Ovası'ndaki savaşlar Temmuz 316'da biten *decennali* yılından sonra gerçekleşmiştir. Bu nokta önemlidir, zira birçok yazılı kaynak Constantinus ile Licinius arasındaki çatlağı 314'e yerleştirir. Çatlığın 316'ya yeniden tarihlendirilmesi gerektiğini ilk kez P. Bruun öne sürmüştür. Bunu destekleyen ya da reddeden savlar T.G. Elliot, *The Christianity of Constantine the Great* (Scranton, PA, 1996), s. 121-127'de özetlenmekle birlikte, Licinius'un Constantinus Takı'nda varlığına atıfla (C. Ehrhardt, "Monumental evidence fort he date of Constantine's first war against Licinius", *Ancient World* 23 [1992]: 87-96) olayların 316'da çözüme kavuşturulduğu iddiasını kabul etmek zordur (s. 121), zira o tarihten beri bu heykellerin Licinius değil, Constantius Chlorus'a ait olduğu ispatlanmıştır. Sınır komutanı Valens'in kısa süreli iktidarına ait sikkeler sadece sezar değil *augustus* unvanını da aldığını düşündürmektedir (*RIC* VIII, ed. Bruun, s. 644, 706) (aynısı Licinius'un 324'teki adayı Martinianus için de geçerlidir ve Licinius'un Constantinus'u *augustus* mevkisine getirmek için terfiler yaptığına işaret eder). Odahl, *Constantine and the Christian Empire*, s. 163-165, 338-339 Balkan coğrafyası ve tarafların yolculuklarının üstesinde gelir. Lykia'daki Arykanda'da bulunan yazıt *CIL* 3 12132'dedir.

7. BÖLÜM CONSTANTINUS'UN DİN DEĞİŞTİRMESİ (Sayfa 183-204)

Moon tarikatının büyümesi ve din değiştirme konusunda anlayışımızı değiştiren gözlemler J. Lofland, *Doomsday Cult. A Study of Conversion, Proselytization, and Maintenance of Faith* (Englewood Cliffs, NJ, 1966) adlı eserde yer alır. Karl F. Morrison, *Understanding Conversion* (Charlottesville ve Londra, 1992) "dönüm noktası paradigması"nın ikna edici bir eleştirisini sunar. Bir fenomen olarak ("dönüşüm" adıyla anılan) din değiştirme tecrübesiyle bunun adlandırılmasına harcanan düşünme süreci (hermenötik: yorumbilim) arasında çok yararlı ayrımlar yapar. George W. Bush'un kefaret hikâyesi Nicholas Kristof, "How Bush came to tame his inner scamp", *The New York Times*, 29 Temmuz 2000'de herkesçe bilinen şekilde tefsir edilmiştir. Barack Obama'nın dönüşüm hikâyesi ise Andrew Sullivan, "Goodbye to all that", *The Atlantic Monthly*, Aralık 2007'de seçim konuşmasından yaptığı alıntılardan aktarılan kadarıyla sosyolojik anlamda daha bilinçli görünmektedir.

Burada belki *Vita Antonii*'yi (Aziz Antonius'un Yaşamı) ortaya koymak akıllıca değildir, zira hem yazıldığı tarih hem de kaynağı tartışmalıdır ve kapsamlı bir ikincil literatür yaratmıştır. *Life of Constantine* ile ilginç benzerlikleri ortaya koyan doğrudan bir karşılaştırma Averil Cameron, "Form and meaning: the *Vita Constantini* and the *Vita Antonii*", *Greek Biography and Panegyric in Late Antiquity*, ed. T. Hägg ve P. Rousseau (Berkeley ve Los Angeles, 2000), s. 72-88 tarafından önerilmektedir. *Vita Antonii* tartışılan yazarı Athanasios Eusebios'un düşmanıydı; Arius hakkındaki ve Constantinus'un ölümünü müteakip tartışmalarda, ki *Vita Constantini* bu bağlamda gözden geçirilmiş ve tamamlanmıştı, tartışmalarda esas figürdü.

J.H.W.G. Liebeschuetz, *Continuity and Change in Roman Religion* (Oxford, 1979), s. 277-291 Constantinus'un aşamalı din değiştirmesine dair kısa, incelikli ve ikna edici bir öze açıklamayı erken literatüre atıflarla birlikte sunar. Constantinus'un Hıristiyanlık eğitimiyle ilgili şimdi en önemli rehber Elizabeth De Palma Digeser, *Manking of a Christian Empire. Lactantius and Rome* (Ithaca ve Londra, 2000) adlı eserdir. Bu parlak çalışma Constantinus'un Lactantius'a, özellikle de onun *Divine Institutes*'teki fikirlerine ne kadar çok şey borçlu olduğunu göstermektedir. Constantinus onun sayfalarından ne T.D. Barnes'ın savunduğu gibi dürüst Hıristiyan ne de J. Bruckhardt'ın söylediği gibi kaçamak siyasetçi olarak çıkar; daha ziyade uyumu savunan, kurtuluşa giden yolun bir *summus deus*'a saygı gösteren herkese açık olacağında ısrar eden biridir. Digeser'in sonnotları, kısa metnin karşılayabileceğinden daha fazla dikkat çekici içgörüler ve kapsamlı yorumlarla, özellikle Constantinus'un sözde kurban yasağına adanmış ikincil literatürün harika bir özetiyle doludur.

Lactantius'un dili ve düşüncesinin etkileri Arles'ten sonra Constantinus'un piskoposlara gönderdiği mektupta açıktır. Burada imparator "Tanrımızın ebedi ve akıl ermez iyiliği insanlık halinin karanlıkta kalmasına (*divitus in tenebris oberrare*) hiçbir şekilde izin vermeyeceği gibi, belirli kişilerin nefret uyandıran isteklerinin, onlara en parlak hüzmelerle (*praeclarissimis luminubus*) bir kurtuluş yolu açmasını engelleyecek kadar baskın çıkmasını da engelleyecektir." Bunun gibi, sahte bir dine adanmış *Divinae Institutiones*'in ilk sayfasında (1.1.6) Lactantius benzer duyarlılıkları yine benzer, çoğunlukla aynı şekilde ifade etmiştir: "Tanrı insanın bilgelik ışığı arayışında yanlış yola sapmasına (*divitus errare*), kaçınılmaz karanlıkta (*tenebras*) başıboş dolaşmasına izin vermemiştir... [fakat] insanın gözlerini açmış ve gerçeğe erişme hediyesi vermiştir... ardından başıboş gezgine kuruluş yolunu göstermiştir." Bütün bunlar için bkz. C. Odahl, "Constantine's epistle to the bishops at the Council of Arles: a defense of imperial authorship", *Journal of Religious History* 17 (1993): 274-289 ve mektubun yakın tarihli çevirisi için Edwards (çev.), *Optatus: Agains the Donatists* (Liverpool, 1997). Elbette tam bir çeviri için *Lactantius. Divine Institutes*, çev. A Bowen ve P. Garnsey (Liverpool, 2003) kullanılmalıdır. Constantinus'un *Oratio ad Sanctorum Coetum*'una ait çeviri ve detaylı yorum M. Edwards, *Constantine and Christendom* (Liverpool, 2003) tarafından sunulmaktadır. Edwards'ın tercih ettiği tarih (315) ve yer (Roma) başkaları, özellikle de Barnes'ın

ileri sürdüklerinden oldukça farklıdır. Barnes, *Constantine and Eusebius*, s. 73-76'da Salonica ya da Sardica ile 321-324 arasında bir tarihi desteklemekteydi, fakat daha sonra "Constantine's speech to the Assembly of the Saints: place and date of delivery", *Journal of Theological Studies* 52 (2001): 26-36'da, 325 yılında Nikomedia'da verildiğine kanaat getirmiştir. H.A. Drake, *Constantine adn the Bishops:.hte politics of Intolerance* (Baltimore, 2000), s. 292-297 söylevin asıl değerinin zamansızlığı olduğunu söyler.

Constantinus'un yasaları öncelikle *Theodosian Code*, çev. C. Pharr (Princeton, 1952) ve sonraki baskılarında bulunabilir. Elliot, *The Christianity of Constantine the Great*, s. 97-114 ve C. Humfress, "Civil law and social life", *Age of Constantine*, ed. Lenski, s. 97-114'te genel olarak ele alınmıştır. J. Harris ve I. Wood (ed.), *The Theodosian Code* (Ithaca, NY, 1993) çok yararlı makaleler barındırır; Özellikle de D. Hunt, "Christianising the Roman Empire: the evidence of the code", s, 143-158 ve J. Evans Grubbs, "Constantine and the imperial legislation on the family", s. 120-142. Sonuncusu Grubbs'ın *Law and Family in the Late Antiquity: The Emperor Constantine's Marriage Legislation* (Oxford, 1995) başlıklı eserinin bir özetidir. Özel noktalar Digeser, *The Making of a Christian Empire*, s. 121-124'te belirtilmiştir. Geleneksel görüşün kısa bir yeniden ifadesi için bkz. J. Rodalnus, *The Chırch in the Age of Constantine. The Theological Challenges* (Londra, 2006), s. 41-44.

Sikkelerdeki Sol için P. Bruun'un çeşitli ve farklı çalışamlarıyla, özellikle temel *RIC* 7. cildiyle (*Constantine to Licinius: AD 131-337)* başlanılmalıdır, fakat ayrıca C.H.V. Sutherland ve R.A.G. Carson, *RIC* 6'ya da bakılmalıdır. Bruun'un bana 1999'da Helsinki'de verdiği ve ardından Madison, WI'da kaybettiğim "The victorious signs of Constantine: a reappraisal", *Numismatic Chronicle* 157 (1997), s. 41-59'dan çok faydalandım. Belirli meseleler hakkında A. Alföldi, "The helmet of Constantine with Christian monogram", *JRS* 22 (1932): 9-23; K. Kraft, "Das Silbermedallion Constantis des Grosses mit dem Christiusmonogramm auf dem Helm", *Jahrbuch für Numismatik unde Geschichte* 5-6 (1954-1955), s. 151-178 ve Maria R. -Alföldi, *Gloria Romanorum. Schiriften zur Spätantike*, Historia Einzelschriften 153 (Stuttgart, 2001) eserlerine başvurulmalıdır. Hollanda'daki Meuse Vadisi'nde bulunmuş *khi-rho* işareti taşıyan miğfer alameti Trier sergi kataloğunda (yukarıda tam künyesi verilmiştir), s. 154 I.13.124 sergi katalog numarasıyla görülebilir.

Belirli bir açıklamayı, mesela Constantinus'un Hıristiyanlığı ve onun sembollerini (*khi-rho* ya da haç şeklinde asa) çabucak benimsemesini destekler görünen sorunları ya da konuları seçmektense dönemin mevcut tüm sikkelerindeki birden fazla mesajı göz önünde bulundurması ve bunların eski sikke tipleriyle nasıl bir ilişki içinde bulunduğunu ya da bunlardan nasıl ayrıldığını değerlendirmeye istekli olmalıdır. Patrick Bruun'un çok sayıda detaylı çalışması, Constantinus'un kendi sikkelerinde Hıristiyan olarak tanımlanamayacağını şüpheye yer vermeyecek şekilde göstermiştir. Constantinus sikkelerinde Sol'ün geciken kayboluşuyla ilgili Bruun, Licinus'un bozguna uğratılmasından sonra bile görülen bir ya da iki yıllık aralığın, 324'ten önce bronz sikkelerin yakın denetime alınmamış olması ve özellikle imparatordan uzaktaki darphanelerin iyice yıpranana kadar kalıpları kullanma alışkanlıklarıyla açıklanabilececeğini varsayar. Altınla gümüş her zaman yakından takip ediliyordu ve sıklıkla imparatorla maiyetinin huzurunda seyyar darphaneler tarafında üretilmekteydiler. Alföldi, *Conversion of Constantine*, s. 57-59 Sol'ün ortadan kaybolmasıyla ilgili alternatif bir açıklama önererek rol değişiminin söz konusu olduğunu, Güneş'in Constantinus'un şanıyla göklere çıkarıldığını ve Sol ile İsa arasında algılanan eşdeğerliliğin giderek yok olduğunu belirtmiştir. R. Leeb, *Konstantin und Christus: die Verchristlichung der imperialen Repräsentation unter Konstantin dem Grosses als Spiegel seiner Kirchenpolitik und seines Selbsverständnisses als christlicher Kaiser* (Berlin, 1992) bu tartışamaları genişletir ve yeniden gözden geçirir.

Tüm önemli ikincil çalışmalar Khrysopolis'ten sonuçlanan seferin bir anlatımını içermektedir. Odahl, *Constantine*, s. 162-201 buns bir "doğuya Haçlı seferi" olarak şekil verir. *Origo* (5.21) Constantinus Salonica'dayken işgal başlatanların Sarmatlar değil Gotlar olduğunu ileri sürer. Constantinus'un Gotları 322'de Sarmatları da 323'te bozguna uğrattıkları savı T.D. Barnes, "The

victories of Constantine", *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 20 (1976): 149-155 tarafından çürütülmüştür. Ayrıca bkz. M. Kulikowski, "Constantine and the northern Barbarians", *Age of Constantine*, ed. Lenski, s. 347-276, 359'da (Lenski'nin şahsi tercihi olan iki seferin aksine, s. 75) ve K. Kulikowski, *Rome's Gothic Wars* (Cambridge, 2007), s. 81-84. Salsovia'dan gelen yazıt *ILS* 8940'tır.

Eusebios hakkındaki literatür geniştir. Başlamak için en iyi yer T.D. Barnes ve onun yukarıda değinilen birçok makalesi ve kitabıdır. Bundan sonra belirli çalışmalar üzerine tartışmalar veya uyuşmazlıklar için A. Louth, "The date of Eusebius' *Historia ecclesiastica*", *Journal of Theological Studies* 41 (1990): 111-123; R.W. Burgess, "The dates and editions of Eusebius' *Chronici canones* and *Historia ecclesiastica*", *Journal of Theological Studies* 48 (1997): 471-504'e bakılabilir. Yakın tarihli *Cambridge History of Early Christian Literature*, ed. F. Young ve diğerleri (Cambridge, 2004) mükemmeldir, fakat aynı zamanda *CAH* 12 ile 13'teki ilgili bölümlere ve şimdi Anthony Grafton ve Megan Williams, *Christianity and the Transformation of the Book: Origen, Eusebius and the Library of Caesarea* (Cambridge, MA, 2006).

Labarum hakkında M. Rostovtzeff, "Vexillum and victory", *JRS* 32 (1942): 92-106 halen kullanılabilir. Rostovtzeff askeri sancakların (*vexilla*) erken gelişimlerine ilaveten taçların, kartalların ve Victoria figürlerinin –aynı zamanda Constantinus'un *khi-rho*'sunun– sancak ucuna eklenmesini tartışır. H. Grégorie, "L'étymologie de 'Labarum'", *Byzantion* 4 (1927-1928): 477-482 önce tuhaf bir isim olan *labarum*'un ordugâhlarda *vexillum* için kullanılan kaba Latincedeki *laureum*'dan türediğini iler sürmüştür. Barnes, *Constantine and Eusebius*, s. 44, 306 Constantinus'un askerlerinin çoğunda kökenlere dikkat çekerek Kelt etimolojisinin tercih etmiştir. Weiss, "Vision of Constantine", s. 255 de (aşağıya bakınız) "çınlayan, güzel konuşan, etkileyici, konuşkan, yüksek sesli" gibi anlamlara gelen Galya kökenli *labaros* kelimesini önerir. Leeb, *Konstantin und Christus* ikna edici bir biçimde *labarum*'un Licinius'a karşı son savaştan erkene yerleştirilemeyeceğini tartışmıştır.

Constantinus'un şahit olduğu görümün gerçekliğine inanılacaksa bunun için başlanması gereken yer şimdi P. Weiss, "The vision of Constantine", *Journal of Roman Archaeology* 16 (2003): 237-259. Makalenin gözden geçirilmiş Almanca bir versiyonu 1993'te basılmıştır ve 310'da tek bir "güneş tacı" görümünün varlığına dair tartışmayı yeniden canlandırmıştır. Vardığı sonuçlar tek bir görüm varsayımını eski bir görüşü yeniden ele alarak savunan H. Grégorie, "La vision de Constantin "liquidée"", *Byzantion* 14 (1939): 341-351'den farklıdır. Yukarıda zikredilen Baynes, "Constantine the Great and the Christian Church" *The Times*'a Nisan 1929 ve Nisan 1930 arasında gönderilen mektuplarda "güneş gökten en yükseğe çıkmışken enine" bir haçın görüldüğüne dair ifadeler vardır. Alternatif ve çok daha küçük bir ihimal M. DiMaio, J. Zeuge ve N. Zotov, "*Ambiguitas Constantiniana*: the *caeleste signum Dei* of Constantine the Great", *Byzantion* 58 (1988): 333-360'ta, s. 341-540 arasında verilmiştir. Makale F. Heiland, "Die astronomische Deutung der Vision der Kaiser Konstantins", *Sondervertrag im Zeiss-Planetarium-Jena* (Jena, 1948) çalışmasını geliştirir. Bu makaleler görüntünün Jüpiter, Satürn ve Mars'ın Oğlak ve Nişancı takımyıldızlarında hizaya geldikleri tarihte, Eylül 312'de ortaya çıktığını idda ederler. Daha sonra Ekim 312'de, Venüs de Jüpiter, Satürn ve Mars ile hemen hemen aynı hizaya gelmiştir. Görünür yıldızların sabit çizgisi bu ekseni geçerek bir haç görüntüsü yaratmıştı. Bu çizginin sonunda gruplaşmanın en parlak yıldızı olan Vega seçilebilmekteydi. Bu noktada çizgi dışarı ve tekrar kendine doğru kavis yapmış gibi görünecekti. İddiaya göre Constantinus'un şahit olduğu ve bunu açıklayan bir rüya gördüğünü iddia ederek Roma'ya yaklaşırken kendi çıkarına kullandığı, işte bu gezegen ve yıldız gruplaşmasıydı. Böyle bir gruplaşma bütün gece boyunca görülebilmesine rağmen, gündüz net olmayacaktı. Eusebios olayın, güneşin tepede olduğu öğleden sonra meydana geldiğini iddia etmiştir. Bu, gezgenlerin dizilişini açığa vurmak yerine belirsizleştirecekti. Weiss'ın açıklaması çok daha iyidir, zira daha uzun bir zaman aralığı önerir ve çeşitli anlatımlardaki ana öğelerin hiçbiri ötekiyle biriyle çelişmez. Kendisinin de belirttiği gibi hiçbir kaynak görüntünün Milvius Köprüsü Savaşı'nın hemen öncesinde ortaya çıktığını söylememekle birlikte, Constantinus olayın açıklamasını sunan rüyayı o sırada görmüştür.

8. BÖLÜM CONSTANTINOPOLIS
(Sayfa 205-226)

Constantinopolis hakkında takip edilmesi gereken iki yazar, yarım yüzyıl boyunca çeşitli katkılar sunmuş Cyril Mango ve Gilbert Dagron'dur. Birlikte editörlüğünü üstlendikleri *Constantinople and its Hinterland* (Aldershot, 1995) ve arkeolojiyi hariç bırakan G. Dagron, *Naissance d'une capitale: Consntanioples et ses institutions de 330 à 451* (Paris, 1974; 2. basım 1984) çalışmalarıyla başlanabilir. Bu eksiklik C. Mango, *Le Développement urbain de Constantinople (IVe – VII siècles)* (Paris, 1990) başlıklı kısa, fakat önemli makalesi "The development of Constantinople as an urban centre" tarafından yararlı şekilde özetlenmiş çalışmada giderilmiştir. Sonucusuna en kolay şekilde *Studies in Constantinople* (Aldershot, 1993) aracılığıyla ulaşılabilir. Yakın tarihte Mango'nun etkileyici makalesi için bkz. "Constaninople: capital of the *oecumene*?", *Byzantium as Oecumene*, ed. E. Chrysos (Atina, 2005), s. 319-324. Constantinopolis'in sokak planları A. Berger, "Streets and public spaces in Constantinople ", *DOP* 54 (2000): 161-172'de incelenmiştir. Byzantion'un imarından Licinius'un sorumlu olduğu keşfini (orada ayrıntılı açıklanmamıştır) buna borçluyum. Sempitimius Severus'un imar faaliyetlerine dair tüm atıflar, Dagron'un gösterdiği gibi (*Naissance d'une capitale*, s. 15-19) 4. yüzyıl sonrasına aittir. Fergus Millar, *The Emperor in the Roman World*, 2. basım (Ithaca, NY, 1992), s. 40-57. Tetrarşi başkentlerine ve Constantinopolis'in konumuna dair yararlı bir giriş sunar. Bölümün ileriki kısımlarında değineceğim çarpıcı Aphrodisias örneği s. 342-343'tedir.

Daphne Sarayı'na ait tercih ettiğim plan M.J. Featherstone, "The Great Palace as reflected in the *De Ceremoniis*", *Visualisierungen von Herrschaft*, ed. F.-A. Bauer, Byzas 5 (2006): 47-61 ve J. Kostenec, "The heart of the empire: the Great Palace of the Byzantine emperors reconsdered", *Secular Buildings and the Archaeology of Everyday Life in the Byzantine Empire*, ed. K. Dark (Oxford, 2004), s. 4-36'yı izledim. Kostenec en iyi karşılaştırmanın Cordoba'daki sözde Maximianus sarayı ile yapılabileceğini düşünür. Fakat M. Kulikowski'nin (*Late Roman Spain and its Cities*, s. 116-120) Barnes'ı (*New Empire*, s. 56-60) takip ederek gözlemlediği gibi 290'larda Kuzey Afrika'yı geri kazanmak için yaptığı savaş sırasında İspanya'da Maximianus'un uzatmalı varlığını gösteren hiçbir kanıt yoktur. Üstelik Kulikowski'nin saray tasviri Javier Arce'ın İspanyol kazı rapoları ve araştırmalarına dayanarak yarım daire planlı benzer kapalı avluları hariç Daphne'nin bu saraydan ne kadar farklı olduğunu göstermektedir. Yine de şimdi Cercadilla Sarayı olarak adlandırılan Cordoba'daki yapı kompleksi bariz şekilde bir Tetrarşi girişimidir. G Dagron, *Emperor and Priest. The Imperial Office in Byzantium* (Cambridge, 2003), s. 85-87 imparatorluk sarayının daha gelişmiş haliyle mükemmel çizimlerini sunarak Kostenec'inkinden oldukça farklı bir Daphne planı ortaya koyar. Tüm tetrark ikametgâhlarında hipodrom ve sarayın bitişik oluşu M. Vickers, "The hippodrome at Thessaloliniki", *JRS* 62 (1972): 25-32 tarafından belirtilmiş ve bir imparatorluk mekânı olarak hipodromun rolü C. Heucke, *Circus und Hippodrom asl politischer Raum* (Hildesheim ve Zürih, 1994) ile başka birçoğu tarafından ayrıntılı incelenmiştir.

Toplanıp şehre getirilen heykeller hakkında C. Mango "Antique statuary and the Byzantine beholder", *DOP* 17 (1963): 55-75 ile başlayıp S.G. Bassett, "The antiquities in the hippodrome of Constantinople", *DOP* 45 (1991): 87-96 ve S.G. Bassett, "*Historiae custos*: sculpture and tradition in the Baths of Zeuxippos", *American Journal of Archaeology* 100 (1996): 491-506'dan devam edebilir. Her ikisi de Bassett, *The Urban Image of Late Antique Constantinople* (Cambridge, 2004) tarafından gözden geçirilmiştir. Buradaki katalog çok değerlidir, fakat tarihi yorumlar hakkında dikkatli olunmalıdır. Bassett, Constantinus öncesi yeniden imarı, iki 6. ve bir 12. yüzyıl kaynağına dayanarak, bunların hatalı ya da çarpıtılmış olup olmadıklarını değerlendirmeden Septimius Severus'a verir. Bassett'in bazen düz okumalarını tatminkâr şekilde düzelten A. Kaldellis, "Christodoros on the statues of Zeuxippos Baths: a new reading of the *ekphrasis*", *Greek, Roman and Byzantine Studies* 47 (2007): 361-383'e bakılabilir. Kaide üzerine yükselen Constantinus heykeli

ve bunun Sol ile sözde ilişkisi için bkz. G. Fowden, "Constantine's porphyry column: the earliest literary allusion", *JRS* 81 (1991): 119-131 de *Historia Augusta*'daki geç 4. yüzyıl Elagabalus biyografisinin, Constaninus'un hayatının bir hicvi olarak yazıldığını savunur.

Constantinopolis'in yeni Hıristiyan başkenti olduğu fikri en güçlü biçimde R. Krautheimer, *Three Christian Capitals* (Berkeley ve Los Angeles, 1982) tarafından izah edilmiş ve fakat Mango tarafından çürütülmüştür. Senato hakkında Dagron, *Naissance*, s. 119-120 ile başlanabilir ve P. Heather'ın uzman makalesi "New men for new Constantines? Creating an imperial elite in the eastern Mediterranean", *New Constantines*, ed. P. Magdalino (Aldershot, 1994), s. 11-33'e bakılabilir. Bu fikirler P. Heather, "Senators and Senates", *CAH* 13, s. 184-210'a eklenmiştir.

Constantinus'un yarattığı yeni imaj hakkında, küçük ve güvenilmez çalışmaların değerlendirilmesindeki sınırların kuşkucu incelemesi için J. Elsner, "Perspectives in art", *Age of Constantine*, ed. Lenski, s. 255-257 ile başlamak yararlıdır. Burada zikredilen tüm çalışmalar Kleiner, *Roman Sculpture* tarafından ele alınmıştır ve Met'teki üç eser C.A. Picon ve diğerleri, *Art of the Classical World in the Metropolitan Museum of Art* (New York, 2007) tarafından daha ayrıntılı incelenmiştir. Tetrarkların büstleri için bkz. Jutta Meischner, "Die Porträtkunst der ersten und zweiten Tetrarchie bis zur Alleinherrscahft Konstantins: 293 bis 324 n. Chr.", *Archäologischer Anzeiger* (1986/1): 223-250. İskender hakkında bkz. H.P.L'Orange, *Apotheosis in Ancient Portraiture* (Oslo, 1947) ve Constantinus'un henüz başında olan kelleşmesi için bkz. Van Dam, *Roman Revolution of Constantine*, s. 17-18. Yeni Musa olarak Constantinus E. Becker, "Konstantin der Grosse, der 'neue Moses'. Der Schlacht am Pons Milvius und die Katastrophe am Schilfmeer", *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 31 (1910): 161-171. Ayrıca Caludia Rapp'ın iki makalesine bakınız: "Imperial ideology in the making: Eusebius of Caesarea on Constantine as 'bishop'", *Journal of Theological Studies* 49 (1998): 685-695 ve "Comparison, paradigm and the case of Moses in panegyric and haghiography", *The Propaganda of Power: The Role of Panegyric in Late Antiquity*, ed. Whitby (Leiden, 1998), 277-298. Kızıldeniz lahitleri detaylı olarak Clementina Rizzardi, *I sarcophagi paleocristiani con rappresentazione del passaggio del Mar Rosso* (Faenza, 1970) tarafından incelenmiş ve her bir parça için kapsamlı bir biyografiyle birlikte izahlı bir katalog sunulmuştur. Daha genel olarak bkz. J. Lassus, "Représentations du 'Passage de la Mer Rouge' dans l'art Chrétien d'Orient et d'Occident", *Mélanges d'archéologie et d'historie* 46 (1929): 159-181. Arles lahitleri en iyi şekilde C. Sintès (ed.), *Musée de l'Arles Antique* (Arles, 1996) kataloğunda görülebilir. Yakın tarihte Jak Elsner bu lahitlerdeki sahneleri John Hopkins Üniversitesi, Baltimore'da 3rd Lavy Colloquium, "Jewish and Christian Art"ta 11 Ekim 2007'de verdiği "Pharaoh's army got drowned: some reflections on Jewish and Roman genealogies in early Christian art" başlıklı henüz yayımlanmamış bir makalede değerlendirmiştir. Ben onun vardığı sonuçlarla hemfikir değilim.

T.F. Matthews, *The Clash of Gods. A Reinterpretation of Early Christian Art*, 2. basım (Princeton, 1999), s. 75-77 Eusebios'u geretiğinden daha kolaylıkla göz ardı eder ve Becker tarafından toplanmış diğer kaynaklara da ilgi göstermez. Hıristiyan sanatının imparatorluk modellerinden yararlandığı düşüncesine karşı çıkan Matthews, Musa'nın firavunu mağlup eden kişi olarak İsa'ya delalet ettiğini söyler. Arles'teki St. Trophîme Kilise'sinden dört lahit arasında en çarpıcı olanına odaklanan Matthews, bunun üslup açısından I. Theodosius saltanatına (379-395) tarihlendirilmesi gerektiğini, dolayısıyla Constantinus'un hâkimiyetinden ve Becker'in önerdiği model olan Constantinus Takı'ndaki savaş sahnesinden çok daha sonraya yerleştiğini iddia etmektedir. Matthews "Becker konu üzerinde ideolojik bir karmaşa yaratmış" ifadesini kullanır ve sahne firavunun ölümünü betimleyerek kutsal metinlerden ayrıldığı için yorumu da bunda yatmaktadır: Firavun bir Roma imparatoru gibi giyinmişken Musa, filozof vatandaş olarak İsa görünümündedir ve böylece imparatorluk baskısına darbeler indirmektedir. Fakat burada Matthews, Maxentius'un da Roma imparatoru ve aslında Constantinus tarafından askerleri Tiber'e dökülen firavun olduğunu kavrayamamıştır. Onun "bir *khlamys*'in örttüğü askeri tunik ve göğüs zırhı" kuşanmış halde görüneceği beklenebilir. Becker pekâlâ haklı olabilir.

9. BÖLÜM MUZAFFER CONSTANTINUS (Sayfa 229-249)

Muzaffer Constantinus hakkında bkz. H.A. Drake, *In Praise of Constantine: A Historical Study and New Translation of Eusebius' Tricennial Orations* (Berkeley, 1976). Bunun dışında çok az şey vardır. İmparatorluk iktidarı ve Hıristiyanlık için kitabın bir bölümü Constantinus'a ayıran G. Dagron, *Emperor and Priest. The Imperial Office in Byzantium* (Cambrdige, 2003) ile başlanmalıdır. Roma'da zafer alayı iktidarı hakkında belirleyici çalışma G.C. Picard, *Les trophées romains. Contribution à la l'histoire de la religion et de l'ârt troimphal de Rome* (Paris, 1957) tarafından yapılmıştır. Savı J. Gagé'ın çok sayıdaki makalesi, özellikle de "Stavros Nikopoios. La victoire impériale dans l'empire chrétien", *Revue d'histoire et de philosophie religieuses* 13 (1933): 370-400 tarafından geniş temeller üzerine kurulmuştur. Burada ve başka yerlerde M. McCormick, *Eternal Victory. Triumphal Rulership in Late Antiquity, Byzantium, and the Early Medieval West* (Cambridge ve Paris, 1986) başlıklı eser göz ardı edilemez. Zafer alayı sanatı ve mimarisi üzerine Sabine MacCormack, *Art and Ceremony in Late Antiquity* (Berkeley, Los Angeles ve Londra, 1981) ile başlanmalıdır.

Büyük Akik A.N. Zadoks Josephus Jitta, "Imperial messages in agate, II", *Bulletin Antieke Beschaving* 43 (1966): 91-104 ve F. Baster, "Die grosse Kamee in den Haag", *Bulletin Antieke Beschaving* 43 (1968): 2-22 tarafından ele alınmıştır. Daha genel olarak bkz. F. Althaus ve M. Sutcliffe (ed.), *The Road to Byzantium. Luxury Arts of Antiquity* (Londra, 2006) ve akikleri daha geniş bir bağlama yerleştiren Harley ve diğerleri, *Constantine* (yukarıda zikredildi). Peter Brown'un 324 Yılı Takvimi'ne dair alıntı *Authority and the Sacred*, s. 12-13'tendir.

Crispus ve Fausta'nın ölümleri Constantinus'un saltanarıyla ilgili tüm genel anlatımlarda mevcuttur, fakat özel ilgi H. Pohlsander, "Crispus: brilliant career and tragic end", *Historia* 33 (1984): 79-106 ve kaynaklara bilindik dikkatini gösteren D. Woods, "On the death of empress Fausta", *Greece and Rome* 45 (1998): 70-86 tarafından verilmiştir. Woods'un çevirilerini uyarladım ve Fausta'nın muhtemel kürtajı hakkında fikirlerini takip ettim.

Sonraki "başarıları" yüzünden Gotlar, Sarmatlara göre daha fazla dikkat çekmektedir. Bkz. M. Kulikowski, "Constantine and the northern barbarians", Lenski, *Age of Constantine*, s. 347-376 ve ayrıca yine kendisinin *Rome's Gothic Wars*, s. 83-102. P. Heather "Goths and Huns", *CAH* 13, c. 320-425, s. 481-515 eski çalışmaları özetler. Libanios'un Gotlar (*Orationes* 59.39) ve Sarmatlar (59.29) hakkındaki beyanları hakkında bkz. M. Wiemer, "Libanius on Constantine", *Classical Quarterly* 44 (1994): 511-524. Wiemer 59. söylevde Libanios'un Eusebios'un *Vita Constantini*'sinden yararlandığını öne sürer. Ayrıca bkz. P.-L. Malosse, "Libanius on Constantine again", *Classical Quarterly* 47 (1997): 519-524. Malosse'un okuması Libanios'un 59. söylevindeki kinayelerini çok daha güvenilmez ve tesirli yapar. Söylevin tam bir çevirisi S. Lieu ve D. Montsterrat, *From Constantine to Julian and Byzantine Views* (Londra ve New York, 1996), s. 147-209'da sunulmaktadır.

Sirmium'daki kazılar hakkında bkz. I. Popovi , "Marble sculptures from the imperial palace in Sirmium", *Starinar* 56 (2006): 153-166. Belgrad Atlısı hakkında sanıladığından çok daha az yorum vardır. İyi resimler yakın tarihte sergilendiği Trier sergisinin kataloğu *Imperator Caesar Flavius Constantinus*'ta bulunmaktadır. G. Bruns, *Staatskamen des 4. Jahrhunderts nach Christus Geburt* (Berlin, 1948) akiği 4. yüzyıldan daha kesin bir şekilde tarihleyemeyeceğimizi zekice gözlemlemiş olmakla birlikte, kendisi aynı yüzyılın ikinci yarısını tercih etmektedir.

4. yüzyıl ordusu hakkında bazılarda burada zikredilen birçok önemli ve ilgi çekici yazı kaleme alınmıştır: A.D. Nock, "The Roman army and the Roman religious year", *Harvard Theological Review* 45 (1952): 187-252; R. MacMullen, "The legion as a society", *Historia* 33 (1984): 440-456; R. Tomlin, "Christianity and the late Roman army", *Constantine* (yukarıda anılmıştır), ed. Lieu ve Monsterrat, s. 21-51 ve M. Spiedel'in derlenmiş makaleleri. Burada yararlanılan arkeolojik araştırmalar şunları içerir: H. Von Petrikovits, "Fortifications in the north-western Roman Empire

from the third to the fifth centuries AD", *JRS* 61 (1971): 178-218; P. Petrovi , "Les fortresses du Bas-empire sur les limes danubiènnes en Serbie", *Roma Frontier Studies 1979*, ed. W.S. hanson ve L.J.F. Keppie (Oxford, 1980): 757-774 ve şimdi J.J. Wilkes, "The Roman Danube: an archaeological survey", *JRS 95* (2005): 124-225. En son bkz. M. Kulikowski, "Constantine and the northern barbarians", *Age of Constantine*, ed. Lenski, s. 347-376; H. Elton, "Warfare and the military", *a.g.e.*, s. 325-346. Peter Brown'ın alıntısı *Authority and the Sacred*, s. 45'tendir.

10. BÖLÜM CONSTANTINUS MAXIMUS AUGUSTUS (Sayfa 251-270)

Diocletianus tarafından başlatılan ve Constantinus altında devam eden idari reformlar kısa ve öz şekilde E. Lo Cascio, "The emperor and his administration", *CAH* 12, s. 170-183 ve C. Kelly, "Emperors, government and Bureaucrats", *CAH* 13, s. 138-183 tarafından ele alınmıştır. Constantinus hakkında daha fazla ayrıntı için bkz. C. Kelly, "Bureaucracy and Government", *Age of Constantine*, ed. Lenski, s. 183-204. Sonucusunu yakın takip etmekle birlikte *praefectus praetorio*'ların henüz bölge *praefectura*'larını idare etmedikleri konusunda ayrılıyorum. Barnes, *New Empire*, s. 201-208 Verona Listesi'nin bir edisyonunu ve yorumunu s. 199-200'de verir, *dioceses*'lerin listesini ve imparatorlarını sıralar. Kendi kısaltılmış listemi çıkarmak için yararlandığım olağan konsüllerin listesi s. 91-109'dadır. Birçoğunun kariyerleri *PRLE*'de izlenebilir; Ablabius, Ablabius 4 olarak geçmektedir, s. 3-4. Eunapius *Lives of the Sophists* eserinde (6.3.1-7) Girit'teki (sıradan) doğumu sırasında annesinin neredeyse bir imparatora hayat verdiğine dair bir kehanetin bulunduğunu iddia eder. Asiana *vicarius*'u olarak atanmış (324-326) ve 329'da II. Constantius tarafından sürgüne gönderilene kadar üstlendiği *praefectus praetorio* mevkine getirilmiştir. Kızı Olympias (çocukken) Constans ile nişanlanmış ve ardından kesinlikle 358'den önce, muhtemelen 354'te Armenia kralı Arsakes ile evlenmiştir (bkz. Ammianus Marcellinus 20.11.3). Dolayısıyla oğlu Seleukos (=*PLRE*: Seleucus 1, s. 818-819) 361'de doğmuş ikinci Olympias'ın babasıydı. Ablabius, Constantinus'un sağ kolu olunca, 336'da muhtemelen imparatorun *praefectus praetorio*'su olarak onun yerini alan Evagrius (=*PLRE*: Evagrius 2, s. 284-285) daha önce 326 ve 329'da *praefectus praetorio* görevinde bulunumuştu; ardından 330-331'de II. Constantinus'un Gallia'daki yardımcısı olarak hizmet etmişti. Doğunun idaresi ve Antiokheia heykel kaidesi için bkz. F. Millar, *The Roman Near East, 31 BC-AD 337* (Cambridge, MA, 1994), s. 210; D. Feissel, "Une dédicace en l'honneur de Constantin II Céesar et les préfts du prétoire de 336", *Travaux et Mémoires* 9 (1985): 421-434. *Comites* hakkında bkz. Acacius ve Strategius örneklerini aldığım Millar, *Emperor in the Roman World*, s. 117-120.

Hint değerli taşları ve mücevherleri için bkz. A. Ghosh, *An Encyclopaedia of Indian Archaeology* (Leiden, 1990), s. 216-224. Elmaslar ve bunların oymaclıkta kullanımları hakkında bkz. L. Gorelick ve A.J. Gwinnett, "Diamonds from India to Rome and beyond", *American Journal of Archaeology* 92 (1988): 547-552. Filler ve kaplanlar hakkında bkz. G. Jennison, *Animals for Show and Pleasure in Ancient Rome* (Manchester, 1937) ve D.F. Lach, *Asia in the Making of Europe, II: A Century of Wonder* (Chicago, 1977), s. 172-174. Her iki eser de Barberini Diptiği'ni artık kabul edilmese de Constantinus'a atfetmektedirler, fakat imparator Constantinus'un diğer portrelerine açıkça benzemektedir. Filler şimdi British Museum'daki bir imparatorun (muhtemelen Iulianus) tanrılaştırılmasını gösteren ünlü bir geç 4. yüzyıl diptiğinde görülmektedir. Bunun için bkz. J. Elsner, *Imperial Rome and Christian Triumph* (Oxford, 1998), s. 30-32.

Perslerle savaş tüm genel anlatımlarda ele alınmıştır ve geniş bağlam E. Key Fowden, "Constantine and the peoples of the eastern frontier", *Age of Constantine*, ed. Lenski, s. 377-398 tarafından incelikle değerlendirilmiştir. Olayların çeşitli versiyonları için bkz. G. Fowden, "The last days of Constantine: oppositional verison and their influence", *JRS* 84 (1994): 146-170, 146-153'te. G. Fowden, *Empire to Commonwealth. Consequences of Monotheism in Late Antiquity* (Prin-

ceton, 1993), s. 80-99 aynı derecede dikkat çekici olmakla birlikte daha az detay içerir. Aphrahat hakkında bkz. T.D. Barnes, "Constantine and the Christians of Persia", *JRS* 75 (1985): 126-136. Daha geç tarihli söylencesel zaferler için bkz. S. Lieu, "Constantine in legendary literarture", *Age of Constantine*, ed. Lenski, s. 298-321.

De Laudibus Constantini, H.A. Drake, *In Praise of Constantine: A Historical Study and New Translation of Eusebius'* (Berkeley, 1976) tarafından çevrilmiştir. Helena'nın hayatı, ölümü ve mirası H. Pohlsander, *Helena: Empress and Saint* (Chicago, 1995) tarafından ayrıntılı şekilde ele alınmıştır. Helena'nın haccı hakkında bkz. E.D. Hunt, *Holy Land Pilgrimage in the Later Roman Empire, AD 312-460* (Oxford, 1982), s. 28-49 ve özellikle J.W. Drijvers, *Helena Augusta: The Mother of Constantine the Great and the Legend of her Finding of the True Cross* (Leiden, 1992). Drijvers Eusebios'un Constantinus'un annesini din değiştirmeye teşvik ettiği iddiasına inanmakta ve Helena'nın Trier'de öldüğünü öne sürmektedir. İki fikri de kabul etmek için iyi bir neden görünmemektedir. Drijvers, Helena ve Gerçek Haç'ın uydurulması efsanesiyle ilgili kaynakları büyük bir titizlikle incelemekle birlikte benim Rufinus'tan alıntılarım P. Amidon (çev.), *The Church History of Rufinus, Books 10 and 11* (Oxford, 1997) çevirisindendir. Drijvers'in yaptığı gibi Constantinus'un Filistin'de popüler olmayan Hıristiyanlaştırma siyasetinin kabulü için yaşı ilerlemiş annesini kullandığını iddia etmek zorlamadır. Bununla birlikte başka yerlerde Drijvers Gerçek Haç'ın ortaya çıkışının önemiyle 4. yüzyılın sonunda Kudüs'ün konumunu ilişkilendirmek konusunda çok güçlü kanıtlar sunmuştur: J.W. Drijvers, *Cyril of Jerusalem. Bishop and City* (Leiden, 2004).

Egeria'nın hac yolculuğu uzun zamandan beri çeviri olarak mevcuttur ve çevirimiçi olarak da bulunabilir. Constantinus'un Kutsal Topraklar'daki imar faaliyetleriyle hacca dair en kapsamlı son rehber G. Stemberger, *Jews and Christians in the Holy Land. Palestine in the Fourth Century* (Edinburgh, 2000), s. 48-85. E.D. Hunt, *Holy Land Pilgrimage*, s. 3-27 derli toplu bir özet sunmakla beraber, Roma'daki Santa Pudenziana'da bulunan mozaiğin Kudüs ve Beytüllahim'daki kiliselerin doğru bir temsilini barındırdığı iddiasına dikkat edilmelidir. Eğer sahne doğruluk peşindeyse, geleneksel olarak 390'lara tarihlenen mozaik biraz daha erken olabilir, çünkü Golgotha'daki değerli taşlarla süslü haç oraya ancak II. Theodosius'un saltanatında dikilmişti. Bunun için bkz. K. Holum, "Pulcheria's Crusade AD 421-2 and the ideology of imperial victory ", *Greek, Roman and Byzantine Studies* 18 (1977): 153-172. Mozaik hakkında bir tartışma için krş. T.F. Matthews, *The Clash of Gods. A Reinterpretation of Early Christian Art*, 2. basım (Princeton, 1999), s. 92-114 ve J.-M. Speiser, "The representation of Christ in the apses of early Christian chruches", *Gesta* 37 (1998): 63-73. İsa'nın mezarıyla ilgili klasik çalışma C. Coüsanon, *The Church of the Holy Sepulchre in Jerusalem* (Londra, 1941) şimdi M. Biddle, *The Tomb of Christ* (Stroud, 1999) ile birlikte okunmalıdır.

11. BÖLÜM CONSTANTINUS VE PİSKOPOSLAR (Sayfa 271-301)

Bu bölüm, başlığını ve ilhamını H.A. Drake, *Constantine and the Bishops: The Politics of Intolerance* (Baltimore, 2000)'tan almıştır. Drake, Constantinus saltanatının "gerçek önemi"nin, eserini başlattığı 335'te halen müzakereye açık olan papazlarla ilişkileri olduğunu düşünür. Benim bariz biçimde geliştirmediğim temel savlarından biri erişilebilirliğin anahtar unsur oluşudur: Tüm iktidar yapıları erişilebilirlik üzerinden işliyordu ve şimdi Constantinus bunu piskoposlara bahşetmişti. Papazlar senatörler gibi büyük prestije sahiplerdi, ama aynı zamanda şimdi tabandan tavana usulüyle görüşleri temsil edilen bir cemaatleri vardı. Ancak bunun kadar önemli olan başka bir unsur, Constantinus'un tepeden tabana güçlü lobi grupları ve çağdaş toplumda düşüncesini duyuran en şevkli gruplarından biri üzerindeki etkisiydi. Drake imparatorun piskoposlar üzerindeki güdümünün kendi gündemi için önemli olduğunu vurgular, zira piskoposların iradelerini cemaatlerine

empoze etme hakları vardı ve böylece cemaat mensuplarının tutumlarına ilaveten kamusal yaşama girdiklerinde memuriyet görevlerini nasıl yerine getirecekleri üzerinde etkili olabilirlerdi. Drake bazı savlarını "The Impact of Constantine on Christianity", *Age of Constantine*, ed. Lenski, s. 111-136'da daha kısa ve öz biçimde tekrarlar.

Aynı derecede önemli ve bazı açılardan Drake'i düzelten Claudia Rapp, *Holy Bishops in Late Antiquity. The Nature of Christian Leadership in an Age of Transition* (Berkeley, 2005), "Constantinus'un saltanatının vurgusunu azaltan ve bunu bir dönüm noktası olarak görmek yerine... hem Hıristiyan kültüründe hem de Roma İmparatorluğu'nda süregelen gelişmelerin izini süren" bir çalışmadır. Rapp, s. 125-131'de ayrıca şunu ileri sürmektedir: "Musa papazlar için mükemmel bir İncil modeli olarak özelikle Yunan yazarlar arasında kabul ediliyordu." Rapp burada "Imperial ideology in the making: Eusebius of Caesarea on Constantine as a 'bishop'", *Journal of Theological Studies* 49 (1998): 685-695 ve "Comparison, paradigm and the case of Moses in panegyric and hagiography", *The Propaganda of Power: The Role of Panegyric in Late Antiquity*, ed. M. Whitby (Leiden, 1998): 277-298'deki görüşlerini özetler. Fakat onun yaptığı gibi Musa'nın lider modeli olarak alındığını kabul ederek Eusebios'un Constantinus'u bir "piskopos" olarak adlandıracak kadar da ileri gidemeyiz. G. Dagron, *Emperor and Bishop. The Imperial Office in Byzantium* (Cambridge, 2003), s. 133-134 sayesinde atıflar artık "kafa karıştırıcı" değildir. Dagron, Eusebios'un Yunancasını dikkatlice okuyarak şu sonuca varmıştır: İlk olarak, Constantinus iddiası, dilek-şart kipi ve "belki" ifadesinin kullanılmasından görülebileceği gibi bir iddiadan daha fazlası değildi. İkincisi, Constantinus, gerçek anlamda vaftiz edilmediği için Kilise dışındaydı. Dagron ayrıca, Eusebios'un "göz kulak olmak" (*epikopein*) fiilini "piskopos" (*episkopos*) ismiyle birlikte akıllıca kullanarak Constantinus'un din adamlığı statüsününü pekiştirdiğini değil, "[görünüşte Hıristiyan] sözleri olağan hâle sokup itirazları hafifleterek bu statünün zayıflatılmasına hizmet ettiğini" savunmuştur. Constantinus'un nükteli sözleri için daha geniş bir bağlama oturtan daha eski tarihli çalışmalar J. Straub, "Constantine as *koinos episkopos*. Tradition and innovation in the representation of the first Christian emperor's majesty", *DOP* 21 (1967): 37-55 ve daha eski (1957) makalesi "Kaiser Konstantin als *episkopos ton ektos*", J. Straub, *Regeneratio Imperii* (Darmstadt, 1972), s. 119-133'te yeniden basılmıştır.

Donatistler hakkındaki klasik çalışma W.H.C. Frend, *The Donatist Church. A Movement of Protest in Roman North Africa* (Oxford, 1952; yeniden basım 1970). Daha yakın tarihli ve aksi görüşteki M. Tilley, *The bible in Christian North Africa* (Minneapolis, 1997) "Donatist ihtilafının özellikle dini karakterine önem verir." Tilley aynı zamanda *The Sermon on the Passions of Saints Donatus and Advocatus*'u da içeren *Donatist Martyr Stories* (Liverpool, 1997) çevirisini yapmıştır. Augustinus'tan önce "Katolik" taraf M. Edwards (çev.), *Optatus: Against the Donatists* (Liverpool, 1997) tarafından ele alınmıştır. Constantinus'un piskoposlar Aelafius ve Celsus'a yazdığı mektuplardan alıntılar buradandır. Bunların ve diğer birçoğunun daha kısa çevirileri Stevenson, *A New Eusebius*, s. 297-312'de bulunabilir. J. Rodalnus, *The Church in the Age of Constantine The Theological Challenges* (Londra, 2006), s 37-41 yararlı bir özet sunar ve Drake, *Constantine and the Bishops*, s. 212-221 mükemmeldir.

Ariusçuluk üzerine literatür geniştir, fakat Arius'un kendisi hakkındakiler azdır. İyi bir başlangıç olan C. Haas, "The Arians of Alexandria", *Vigilae Christianae* 47 (1993): 234-245 sosyal, topografik ve kentsel bağlamları geniş, fakat yorucu olmayan bir kaynakçayla inceler. Constantinus'un heretiklere ve hizipçilere olan muamelesi, Drake'in "Lions into Lambs", *Past and Present* 153 (1996): 3-36, 29-31'deki gözlemlerinin üzerine kurulmuş eseri *Constantine and the Bishops* tarafından değerlendirilmiştir. Drake'in aksine Constantinus'un herkes için hoşgörü ilan etmesine karşın kendisinin daha az hoşgörülü biri haline geldiğini düşünmüyorum; daha ziyade tahammülsüzlüğü farklı yönlerde kendisini göstermişti. Her zaman olduğu gibi Eusebios hakkında zeki bir yorum Cameron ve Hall, *Life of Constantine*, s. 306-308 tarafından verilmiştir. Cordoba'lı Ossius'un rolü için bkz. H. Chadwick, "Ossius of Cordova and the presidency of the Council

of Antioch", *Journal of Theological Studies* 9 (1958): 292-304 ve daha detaylı şekilde V.C. de Clercq, *Ossius of Cordova. A Contribution to the History of Constantinian Period* (Washington, DC, 1954). Benim az yer ayırdığım Constantinus'un son on yılındaki kilise siyaseti tatmin edici şekilde Drake, *Constantine and Bishops*, s. 3-9, 258-352 tarafından ele alınmıştır. Drake'e göre bu dönemde piskoposlarla olan ilişkilerinde "Constantinus gündem ve nihayetinde mesaj üzerindeki kontrolünü kaybetmişti." Detaylar en iyi şekilde Barnes, *Constantine and Eusebius*, s. 224-244'te okunabilir. Barnes fikrini "Constantine, Athanasius and the Christina Church", *Constantine. History, Historiography, Legend*, ed. S. Lieu ve D. Monserrat (Londra, 1998), s. 7-20'de sağlam şekilde ve kısaca ortaya koymuştur.

Eğer bir başkasının kelimeleriyle bitirmeye izin verilirse, Constantinus'un Kilise ile ilişkileri hakkındaki hiçbir yargı F. Millar'ın *The Emperor in the Roman World*, 2. basım (Ithaca, NY, 1992), s. 551-607, 511'deki görüşlerinden daha zekice olamaz: "Eğer Constantinus'un saltanatının sonlarından imparatorun kiliseyle olan ilişkilerine bakarsak, diğer bağlamlarda işlediğini gördüğümüz emperyal monarşinin her bir özelliğini burada da görürüz: İmparatorun karar ve yargıları şahsen beyanı; kendisine yapılan başvuru ve şikâyetlere hitabı; ayrıcalıklar vermesi; ihraç, katılım ya da marjinal konulardaki hükümleri; mülke el koyması ya da iade etmesi; kararname ve umumi mektuplar yayımlaması; valilerin sorularına ve şehirlerden gelen mektuplara cevaben buyruklar vermesi."

12. BÖLÜM VEFAT VE HALEFİYET (Sayfa 303-326)

Constantinus'un ölümü hakkında, Cameron ve Hall'un Eusebios, *Vita Constantini*, s. 339-350'deki yorumu ilgili konulara dair fevkalade bir rehberdir. Ayrıca bkz. R. Burgess "'Achyrion' or 'proasterion.' The location and circumstances of Constantine's death", *Journal of Theological Studies* 50 (1999): 153-162. Constantinus'un vaftizi ve ölümü üzerine geç tarihli çeşitli kaynaklar için bkz. G. Fowden, "The last days of Constantine: oppositional version and their influence", *JRS* 84 (1994): 146-170, 153-170'te.

Roma İmparatorluğu'nda kara seyahati hakkında bkz. L. Casson, *Travel in the Ancient World* (Baltimore, 1974), s. 176-196. *Cursus publicus* hakkında bkz. A.M Ramsay, "The speed of Roman Imperial Post", *JRS* 15 (1925): 60-74 ve özellikle C.W.J. Eliot, "New evidence fro the speed of the Roman Imperial Post", *Phoenix* 9 (1955): 76-80 Pertinax'ın ölüm haberinin yayılım oranını ele alır. Mayıs 337'de Türkiye'deki şartları tespit etmek için çevirimiçi ay evreleri ve gündoğumu/günbatımı hesaplayıcılarını kullandım. *Antonine Itinerary* hakkında bkz. N. Reed, "Pattern and Purpose in the *Antonine Itinerary*", *American Journal of Philology* 99 (1978): 228-254. Reed bunun askeri erzakın taşınacağı yolları gösterdiğini düşünür. J. Wilkes, "Frontiers and Provinces", *CAH* 12, s. 212-268, burada s. 240'taki ilgili bölümle birlikte *Itinerarium Antonini Augusti*'den (Antoninus Yol Kılavuzu) tam anlamıyla yararlanır.

Constantinus'un tanrılaştırılmasına dair tasvirimde, konu hakkındaki en açık inceleme olan S. Price, "From noble funerals to divine cult: the consecration of Roman emperors", *Rituals of Royalty. Power and Ceremonial in Traditional Societies*, ed. D. Cannadine ve S. Price (Cambridge, 1987), s. 56-105'ten ayrıldım. Cassius Dio ve Herodianus'tan alıntılarda Price'ı izledim, fakat standart çevirileri araştırdım. Price, Constantinus'un cenazesinde odun yığını olmadığını söylerken, ben Eusebios'un törenin bu yönünü gizlediğine inanıyorum. Ölüm sonrası hayat ve *consecratio* sembolizmi hakkında daha fazla bilgi için bkz. MacCormack, *Art and Ceremony*, s. 93-127; Dagron, *Emperor and Priest*, s. 135-138.

Helena'nın mozolesi F. Deichmann ve A. Tschira, "Das Mausoleum der Kaiserin Helena und die Basilika der Heilige Marcellinus und Petrus and der Via Labicana vor Rom", *Jahrbuch des*

deutschen Archäologischen Instituts 72 (1957): 44-110; içgörüler ve görsellerle birlikte Holloway, *Constantine and Rome*, s. 86-109; J. Elsner, *Imperial Rome and Christian Triumph* (Oxford, 1998), s. 20-22, 160-161.

Constantinopolis'teki On İki Havari Kilisesi'nin kökenleri en ikna edici biçimde C. Mango, "Constantine's mausoleum and the translation of relics", *Byzantinische Zeitschrift* 83 (1990): 51-61'de yer alır. Bir kereliğine Cameron ve Hall'un çevirisini kullandım, fakat daha ziyade Mango'yu izledim. Mango mozolenin ve bitişiğindeki bazilikanın Constantinus'a atfını tartışır. Karışıklığın, Constantius'un bir deprem sonrası babasının mozolesini onartmasından kaynaklanmış olabileceğini belirtir. Bu G. Downey, "The builder of the original Church of the Apostles at Constantinople. A contribution to the criticism of the *Vita Constantini* attributed to Eusebius", *DOP* 6 (1951): 51-80, özellikle 69-71 ve mozoleyle bazilikanın Constantius'un çağdaş inşaatları olduğunu savunan uzun dipnot 58. Yakın tarihte önceleri Fatih Sultan Mehmet tarafından 1453'ten sonra tahrip edildiği düşünülen On İki Havari Kilisesi'ne ait izler, Fatih Camii'nin temellerinde keşfedilmiştir: K. Dark ve F. Özgümü, "New evidence for the Byzantine church of the Holy Apostles from Fatih Camii, İstanbul", *Oxford Journal of Archaeology* 21 (2002): 393-413.

Eusebios'un Constantinus'u İsa ile karşılaştırmaya istekli oluşu Drake, *Constantine and the Bishops*, s. 304-308'de belirtilmiştir. Dagron, *Emperor and Priest*, s. 132, 135-143 de buna dikkat çeker ve imparatorun "havarilere eş" olduğu düşüncesini detaylandırır. İsa ile karşılaştırma en kapsamlı şekilde R. Leeb, *Konstantin und Christus: die Verchristlichtung der imperialen Repräsentation unter Konstantin dem Grossen als Spiegel seiner Kirchenpolitik und seines Selbstverständnisses als christlichen Kaiser* (Berlin, 1992) tarafından yapılmıştır. Daha özlü bir değerlendirme K.M. Setton, *Attitudes Towards the Emperor in the Fourth Century* (New York, 1941), s. 40-56 tarafından yapılmıştır.

Halefiyet savaşları hakkında D. Hunt'ın kısa değerlendirmesi "The successors of Constantine", *CAH* 13, s. 1-43 ve R. Frakes, "The Dynasty of Constantine down to 363", *Age of Constantine*, ed. Lenski, s. 91-107'ye bakınız. M. Di Maio ve W.H. Arnold, "'*Per vim, per caedem, per bellum*': a study of murder and ecclesiastical politics in the year 337", *Byzantion* 62 (1992): 158-211 tüm ilgili literatürün kapsamlı bir değerlendirmesini sunmakla birlikte, çoğu varsayımı inandırıcı bulmuyorum (mesela Kaisareia'lı Eusebios'un bulduğu sahte vasiyetname). 340 yılı olayları için genel olarak bkz. mükemmel bir inceleme sunan A. Wardman, "Usurpers and internal conflicts in the 4th century AD", *Historia* 33 (1984): 220-237. T.D. Barnes, *Constantinus and Athanasius* (Cambridge, MA, 1993), s. 218-228 imparatorun çalışma programının dikkat çekici biçimde yararlı bir özetini vermektedir, 337-361. W. Portmann, "Die politische Krise zweischen den Kaisern Constantius II. und Constans", *Historia* 48 (1999): 301-329'un ilginç incelemesini yer sorunu yüzünden almadım.

Constantius'un Magnentius ile savaşları ve zafer alayı Potter, *Roman Empire at Bay*, s. 471-476'da iyi ve kısa, J. Drinkwater, "The revolt and ethnic origin of the usurper Magnentius (350-353), and the rebellion of Vetranio", *Chiron* 30 (2000): 131-159; B. Bleckman, "Constantina, Vetranio und Gallus Caesar", *Chiron* 24 (1994): 29-68'de daha detaylı şekilde konu edilmiştir. Sikkeler hakkında bkz. K. Shelton, "Usurpers' coins: the case of Magnentius", *Byzantinische Forschungen* 8 (1982): 211-235; P. Bastien, *Le monnayage de Magnence (350-353)* (Wetteren, 1953 ve 1983) ve A. Dearn, "The coinage of Vetranio: imperial representation and the memory of Constantine the Great", *Numismatic Chronicle* 163 (2003): 169-191.

W. Drijvers, *Cyril of Jerusalem. Bishop and City* (Leiden, 2004) çalışmasında Kyrillos'un 351 tarihli mektubu hakkında fazlasını okuyabilir. Mektubun kendisi E. Bihain, "L'épître de Cyrille de Jérusalem à Constance sur le vision de la croix (BHG^3 413)", *Byzantion* 43 (1973): 264-296) ve E. Yarnold, *Cyril of Jerusalem. The Early Church Fathers* (Londra, 2000), s. 68-70'te düzlenmiş ve çevrilmiştir. Ammianus Marcellinus hakkında bkz. J. Matthews, *The Roman Empire of Ammianus* (Londra, 1989); J.W. Drijvers ve D. Hunt (ed.), *The Late Roman World and its Historian. Interpreting Ammianus Marcellinus* (Londra ve New York, 1999). Sonuncusu D. Woods'un önemli

makalesi "A Persian at Rome. Ammianus and Eunapius, *Frg.* 68", s. 156-165'i içerir. *Largitio* kâsesi J.P.C. Kent ve K.S. Painter (ed.), *Wealth of the Roman World* (Londra, 1977), s. 15-62'de gösterilmiştir.

Hadrianopolis Savaşı hakkındaki Ariusçuluk dışı görüş için bkz. Ambrosius, *de De Fide* 2, 136-143; çev. P. Schaff, *Ambrose, Seleceted Works and Letters* (Grand Rapids, MI, 2004), s. 431-443; F. Heim, *La Théologie de la victoire de Constantin à Théodose* (Paris, 1992), s. 127 tarafından alıntılanmıştır. Ayrıca "pagan" tepkiler de vardı: Libanius (*Orationes* 34.1) yenilgiyi Iulianus'un ölümünden dolayı tanrısal gazap olarak görürken, Ammianus Marcellinus (31.4.9) "lekeli şöhretleri olan" ve "kötü bir tanrının komutasındaymışlar gibi... kendilerine ordular verilen" subayları suçlar. J. Straub'un *Regeneratio Imperii* (Darmstadt, 1972) s. 195-219'daki "Die Wirkung der Niederlage bei Adrianopel auf die Diskussion über das Germanenproblem in der spätrömischen Literartur" makalesine bakınız. Diğer temel kaynaklar: Orosius, *The Seven Books of History against the Pagans*, çev. R. Deferrari (Washington, DC, 1964), s. 345-346; *The Church History of Rufinus of Aquileia, Books 10 and 11*, çev. P. Amidon (Oxford, 1997). Hıristiyan askeri yemin metni *Vegetius: Epitome of Military Science*, çev. N.P. Milner (Liverpool, 1993), s. 35'tedir. Corripus hakkında bkz. *Flavii Creconii Corippi Iohannidos seu de bellis Lybicis libri VIII*, ed., J. Diggle ve F. Goodyear (Cambridge, 1970), s. 173-178; G. Shea (çev.), *The Iohannis or De Bellis Lybicis of Flavius Cresconius Corippus* (Lampeter, 1998), s. 196-198; *Maurice's Strategikon*, çev. G. Dennis (Philedelphia, 1984). Mükemmel bir yorum M. McCormick, *Eternal Victory*, s. 245-246'da bulunmaktadır. Daha yakın tarihte bkz. D. Bacharach, *Religion and the Conduct of War*, c. 300-1215 (Woodbridge, 2003).

Dizin

Ablabius, Flavius 253, 258, 260-61, 264, 305, 307-308, 316
Acacius 217, 254, 321
Ada Akiği *bkz.* Kartal Akiği
adaklar 7, 16, 22, 25-26, 30-33, 35-36, 40, 47, 81, 89, 153-54, 162-63, 180, 216-17
Adamklissi 22-23, 82
adlocultio 77, 85, 161
aedes 21, 325
Aelafius 276
Aemilius Magnus 315
Afrika ana tanrıçaları 26
Aion'un Evi (Paphos) 28, 71
Alamanlar 62-63, 97, 107, 124, 233, 330
Aleksandros (İskenderiyeli) 287-88, 294-95
Alica 196
Allectus 102
Amandus 196
Ambrosius (Milanolu) 93, 268, 324
Ammianus Marcellinus 234, 322-23
Ana Tanrıça kültü 25-26, 29
Ankyra 289, 306-307
Anthousa 206, 216, 223, 241
Antiokheia 46, 78, 105, 111-13,167, 170, 189, 254, 258, 260-61, 263-64, 275, 287-89, 291, 293, 303, 305-307, 315, 317, 319
Antiokhos 116-17, 136, 298
antoninianus 65, 82
Antoninus Pius 16, 30, 35
Aphaca tapınağı 192
Aphrahat (Musullu) 264
Aphrodisias 218
Apollinarius (Hierapolis'li) 53, 258
Apollon 25, 28, 68, 89, 91-92, 113, 136-39, 143, 162, 327
Apollonios (Tyana'lı) 90-91, 113-14, 192
Apostolik Gelenek 57-58, 304
Appius Yolu 149-50, 152, 158
Apuleius 31
Arculf 267
Arda Ovası 173, 208
Ardaşir 62
argentus 108, 109
arınma törenleri 192, 194
Ariaric 240
Arius 259, 287-88, 290-91, 294-98, 303
Ariusçular 287, 289, 292, 294-96, 321, 324
Arles 111, 130, 132, 134-35, 171-72, 195, 207, 225, 261, 273, 275-77, 298
  Konsili 273-78, 282, 288
  Eski Arles Müzesi 222, 225, 282-83
  lahitler 225-26
Arras madalyonu 75, 103
Artabanos (Pers kralı) 18
Artemis Azzanathkona Tapınağı 15
Artemis kültü 18
Arvales Kardeşliği 78
Arykanda yazıtı 167
askerlik hizmeti 49, 55, 57-58, 60
Asklepiodotos 290
Asklepios 25, 28-29, 192, 294
Athanasios 295-97
Attis 29
Augusteion 206, 212-14, 256
Augustus (Octavianus) 15, 17-18, 22, 24, 30, 65, 126, 142, 152, 154-55, 165, 218, 229
Aurelianus 65, 87-92, 95, 101, 107, 138, 143, 146, 149, 165, 188, 275
Aurelianus Sütunu 54
Aurelius Aristides 28
Ausonius 315
auxilia palatina 107-108
Ayasofya 205, 212, 217, 270, 279
Aziz Acacius Kilisesi 217

Aziz Eirene Kilisesi 217
Aziz Mocius Kilisesi 217

Baba'nın ihtişamının nuru 93-94
Bacchus (Dionysos) 25, 27-28, 30, 36, 70-71, 85, 231, 233, 257, 294
Bacurius 324
Balaklava 32
Barberini Diptiği 257, 285
barışçılık 301
Bassianus 171-72
Batav 107, 247
Beard, Mary 154
bekârlar 190-91
Bel Tapınağı 24, 70
Bellona 26, 30
Benwell 23, 26
Beşli Yönetim 259-62
Birinci İspanya Kohortu 16
birincil grup dinamikleri 20
Boudicca (kraliçe) 17
Bowersock, G.W. 17, 46
Bracchiati 107, 247
Brashear, W.M. 36
Brilliant, Richard 85
British Museum 1, 69, 182, 279, 285
Brown, Peter 232, 243
Bruckhardt, Jakob 6
Bructeri 129
Bruun, Patrick 147
Buc, Philippe 154
Büyük Akik 231-32, 237, 283
Büyük İskender 67, 83
Büyük Saray Mozaik Müzesi 206
Büyük Traianus Frizi 162
Büyük Zulüm 111-17, 121, 186, 247, 287, 290, 311
Byzantion *bkz.* Constantinopolis

Cabinet des Médailles 169
Cadoux, C. John 48, 50
Caecilianus 274-78
Caelius Tepesi 156
Caerleon 21, 32, 35
Caesar, Iulius 7, 16, 66, 143, 218, 225, 229
Calcidius 187
Caligula 18, 30, 101
Calocerus 264
Calpurnii mezarı 27, 70
Calvert, Frank 207
Cameron, Averil 159
Campbell, J.B. 79
Candidianus 170
Capitol Müzesi (Roma) 152-53, 158, 160, 178-79, 221, 281
Capitolinus 7, 29, 54, 122, 154, 214
Caracalla 16, 31, 36, 65-67, 77, 85, 222, 257
Carausius 96-97, 99, 102, 125, 132
Carinus 96, 105
Carnuntum 130, 171, 306
Carrhae Savaşı 104
Carus 96, 105
Cassius Dio 62, 208, 309
Castellum Matiacorum 26
Celsus 51-52, 93, 278
Chester sunağı 81
  kalesi 17, 19, 22
Chronicon Paschale 206
Cibalae 173, 208
Cicero 15, 80
Circus Maximus 158
clari 220
Claudius (Gothicus) 61, 86-87, 101, 138, 147, 156, 158, 160, 165, 188, 238, 257, 327
Clementius (İskenderiyeli) 50, 93
Clementius (XII.) 50, 161
Cleveland Sanat Müzesi 92
comitatus/comitanenses 105, 202, 244
comites provinciarum 254
Commodus 161
Constans (Constantinus'un oğlu) 231, 238, 261-62, 265, 305, 311, 315, 317-18
  Constantinus'un ölümü 305, 315
  evlilik 261
  Pers ülkesi 265
  terfi 231, 261
Constantina (şehir) 225
  ayrıca bkz. Arles
Constantinus, I
  ailesi
    Anastasia (üvey kız kardeşi) 171
    Constans (oğlu) 231, 238, 261-62, 265, 305, 311, 315, 317-18
    Constantia (üvey kız kardeşi) 166, 171, 197
    Constantina (kızı) 313, 318
    Constantinus, II (oğlu) 134-35, 193, 261, 305, 315, 317-18

Constantius, II (oğlu) 135, 144, 210, 218, 220-21, 231-32, 238, 247, 260-61, 264-65, 281, 286, 305, 307-308, 310, 313-16, 319-24
Constantius Chlorus (babası) 3-4, 95, 97-103, 105, 107-108, 116, 121-24, 132-33, 135, 138-39, 144, 151, 158, 162, 219, 253, 261, 290, 314, 319, 327
Constantius, Iulius (üvey erkek kardeşi) 253, 260
Crispus (oğlu) 121, 128, 134-35, 144, 171, 174, 186, 193, 196, 231, 233-37, 253, 258, 266, 295, 316, 324
Crispus ve Fausta'nın ölümü 233-37
Dalmatius, Flavius (kuzeni) 261, 314
Dalmatius, Flavius (üvey erkek kardeşi) 253, 260-61, 264, 313-15
Dönek Iulianus (kuzeni) 172, 314, 324
Eutropia (üvey kız kardeşi) 253, 314
Fausta (eşi) 3, 103, 127-28, 131, 133-35, 151, 171-72, 221, 225, 231-37, 258, 266, 283, 295, 311, 316
Helena (annesi) 2-4, 97, 121, 134-35, 139, 156-57, 177, 206, 216, 221, 231-32, 234-35, 254, 266-68, 285, 292, 303, 311-12 Forumu 213
Minervina (ilk eşi) 121, 128, 171
Arles Konsili 273-78, 282, 288
bakışı 200
Bazilikası 152, 158, 176
Beşli Yönetim 259-62
cenazesi 309
Constantinopolis'i kurması 209-11
din değiştirmesi 6, 9, 183-204, 299, 301, 329-30
Evrensel Piskopos 272-73
görüm 135-39
halefiyet 313-20
hastalığı 305
Hıristiyan eğitimi 185-88
hoşgörünün yasalaşması 190-93
ikinci senato 218-21
İkinci Tetrarşi 122-25, 171
İsa olarak Constantinus 310-13
Licinius ile savaşı 170-74
Maximus Augustus 251-70
Milvius Köprüsü Savaşı 9, 140, 142-43, 145-46, 156, 164, 180, 183-85, 189, 198, 203-204, 224, 226, 232, 244, 271, 274, 311
Minervina (birinci eşi) 121, 128, 171
mirası 231
mozolesi 205
Muzaffer Constantius 320-23
Nikaia Konsili 287-92
oğulları 314-15
ortak bir görüm 203-204
ölümü 303-26
tahta çıkışı 125-32
Takı 122, 144, 153, 159-65, 176, 179-81, 247
tanrılaştırma 308-10
Victor Eris 230-31
zafer teolojisi 146-48
Constantinus II (Constantinus'un oğlu) 134-35, 193, 261, 305, 315, 317-18
Constantinopolis 6, 9, 23, 81, 102, 168, 173-74, 193, 196-98, 200, 202, 205-11, 213, 215-17, 219-21, 223, 225, 237, 239, 241, 245, 251, 256, 258, 259-61, 270, 279, 290, 296-97, 303, 305-308, 310, 312, 315-17, 321, 325
Ayasofya 205, 212, 279
darphane 251
idare 251-56
saray hayatı 256-59
Constantius Chlorus (Constantinus'un babası) 3-4, 95, 97-103, 105, 107-108, 116, 121-24, 132-33, 135, 138-39, 144, 151, 158, 162, 219, 253, 261, 290, 314, 319, 327
Constantinus Takı 160
decennalia 159
ölümü 124
Trier 132
Constantius II (Constantinus'un oğlu) 135, 144, 210, 218, 220-21, 231-32, 238, 247, 260-61, 264-65, 281, 286, 305, 307-308, 310, 313-16, 319-24
Antiokheia 264
babasının mirası 231
Büyük Akik 232
Constantinus'un hastalığı 305
Constantinus'un ölümü 307-308
Gotlar 238
konsüller 248
On İki Havari Kilisesi 313
senato 218-21, 315, 321-22
contubernium 20, 109
Corbridge 19, 23, 24, 25, 32

Corippus 326
Cornuti 107, 144, 247
Crispinus 67, 68
Crispus (Claudius Gothicus'un erkek kardeşi) 3, 67-68
Crispus (Constantinus'un oğlu) 121, 128, 134-35, 144, 171, 174, 186, 193, 196, 231, 233-37, 253, 258, 266, 295, 316, 324
  Licinius ile savaşı 171, 196, 233
  öğretmeni 186
  ölümü 233-37, 258, 266, 316, 324
  sikkesi 134, 144
Crocus 107, 124

Çanakkale Boğazı 195-97, 209
çarmıha germe 34, 191
çiçek salgını 37, 42
çocuk katli 39

Dalmatia 3-4, 72, 82, 150
Dalmatius, Flavius (Constantinus'un üvey erkek kardeşi) 253, 260-61, 264, 313-15
Dalmatius, Flavius (Constantinus'un kuzeni) 261, 314
Daphne kalesi 238
Daphne Sarayı 212
De Mortibus Persecutorum 116-17, 131, 143, 166, 186, 188
  ayrıca bkz. Lactantius
decimatio 67
Decius 59, 68, 86, 116, 218
denarius 65, 109-10
Deutz 246
devlet dini 6, 15, 18, 24, 27, 29, 44-46, 51, 55-56, 79, 114-15, 192, 271
Digeser, Elizabeth De Palma 185-87
Diocletianus 4, 66, 95-116, 121-24, 126, 128, 130, 132-33, 135, 145, 149, 150, 156, 158, 160, 170, 174, 194, 207-208, 219, 221, 244, 251, 258, 278, 292, 328
  comitatus 244
  senato 98, 158, 219, 221
  sikke reformu 108
  tahttan feragat 122-24
  Verona Listesi 251
Diocletianus Hamamı 150
Dionysos (Bacchus) 25, 27-28, 30, 36, 70-71, 85, 231, 233, 257, 294
Dionysos Evi (Paphos) 27, 71
diyarşi 97, 169, 232, 327
Doğuş Kilisesi 267
Domitilla yeraltı mezarları 92
Domitius Ahenobarbus 82
Domitius Alexander 145, 160
Domna, Iulia 84
Donatist hizbi 274
Donatus (piskopos) 274-75, 277-78
dönüm noktası paradigması 184
Dracillianus 267, 268
Drijvers, J.W. 321
Druid 44
Dura Europos 15, 24, 35, 70, 81
dynamis 80

Egeria 269
Egnatius Lucilianus 21
El Djem mozaiği 92
Elagabalus (imparator) 14, 85, 257
Elagabalus (tanrı) 85, 88, 90-91
Emesa 84-85, 88, 90-91, 167
Ephesos 18, 49
equites singulares 156
Eski Arles Müzesi 222, 282-83
Eugenius 322, 324
Eumenius 111
Eunapius 215, 235, 237, 238, 239, 258, 261, 299, 316, 319, 323
Eusebios 2, 5, 47, 50, 52-53, 59, 89-91, 144, 158-59, 166-67, 169-70, 183-85, 189, 191-94, 198-200, 202-204, 216-17, 220, 223-24, 230, 234, 240, 242-44, 256, 259, 262-65, 267-69, 273-74, 287, 289-99, 301, 303-305, 308-13, 316-17, 321, 328-29
  bekârlık 190-91
  Constantinopolis 216-17, 220
  Constantinus'un bakışı 200
  Constantinus'un cenazesi 309
  Constantinus'un din değiştirmesi 183-84
  Constantinus'un oğulları 314-15
  Crispus 234
  Dalmatius 264
  dua 243-45
  günah çıkarma/itiraf 304
  hediyeler 274
  kurban 244
  labarum 198-203
  Licinius 169-70, 191
  Mamre Kilisesi 192

Maxentius 224-25
Maximinus Daia 166-70
Milano Fermanı 166
Musa 224, 273
Nikaia 291
Pers ülkesi 265
sapkınlara mektup 167
saray hayatı 238
senato 220
Tyros Konsili 297
Victor unvanı 229
Eusebios (Nikomedia'lı) 287, 291, 294-97, 305, 308, 329
Eustathios 289
Frigidus Nehri Savaşı 326
Eutropia (Constantinus'un üvey kız kardeşi) 253, 314
Eutropia (Maxentius'un annesi) 156
Eutropius 3, 234, 313
Evagrius 308, 315

Fabianus (Papa) 59
Fabius Maximus 82
Fatih Sultan Mehmet 205
Fausta (Constantinus'un eşi) 3, 103, 127-28, 131, 133-35, 151, 171-72, 221, 225, 231-37, 258, 266, 283, 295, 311, 316
Arles 225
Büyük Akik 231-32
ölümü 233-37, 295
sikkeler 221, 283
felicitas 7, 80-81, 98, 103, 161, 196, 328
Felix, Valerius 260-61, 315
feriale 30, 55, 193, 325
Feriale Duranum 15-17, 21-22, 330
Flavius Constantius *bkz.* Constantius Chlorus
Flawborough 246
Florus 82
Fowden, Garth 211, 216
Furius Octavianus 152

Gage, Jean 80
Galenos 42
Galerius 75, 95-96, 98-100, 103-106, 111, 115-17, 123-27, 129-30, 135-36, 140, 143-45, 149-51, 156, 160, 166-67, 170-71, 174, 186, 194, 207-208, 214, 219, 224, 263, 280, 293, 298, 310, 328
emekliliği 130, 135
Galerius Takı 75-76, 100, 103, 106, 144, 175, 225, 280
Galli 26
Gallienus 65, 73, 82-83, 86-87, 105, 112
Gallus 29, 83, 86, 222, 261, 314, 319, 324
Gelasios 269
Geld en Bankmuseum (Utrecht) 231, 283
Gemma Augustea 72, 82
genius 19-22, 25-26, 32, 35, 55
Gerçek Haç 268-69, 321
Gibbon, Edward 6
Gordianus (III.) 21, 81, 85, 96
Gotlar 62-63, 87, 210
Gregorios Photistes 263
Gregorios Thaumatorgos 59
Gresham Kanunu 64
gül festivalleri 19
günah çıkarma/itiraf 136, 183-84, 276, 304
Güneş'in Günü 193-94, 243
güneş halesi 203, 204, 320
güneş tanrısı 8, 34, 84-87, 92-93, 139, 159, 216, 222
ayrıca bkz. Sol Invictus
İsa 1-2, 6, 13, 15, 19, 28-31, 47-57, 59, 69, 74, 90-94, 113, 129, 143-44, 184, 188-89, 192, 194, 199-200, 203, 205, 216, 218, 225, 252, 264, 267-69, 272, 277, 288, 310, 312-13, 320, 324-27

Haç *bkz. khi-rho* sembolü; *labarum*; Gerçek Haç
Haçlı seferi 204
Hadrianopolis 168, 173, 19596, 208, 210, 324
Hadrianus 19, 21, 26, 32, 152, 160-62, 180, 209, 218
Hall, Stuart 159
hamamlar 21, 35, 132-33, 150, 206, 208-10, 213-14, 235-36, 312
Hannibalianus 261, 264, 314
hediyeler 90, 106, 157, 164, 180, 220, 240, 256-57, 291, 326
Helena (Constantinus'un annesi) 2-4, 97, 121, 134-35, 139, 156-57, 177, 206, 216, 221, 231-32, 234-35, 254, 266-68, 285, 292, 303, 311-12
Helena (Crispus'un eşi) 233
Helios 74, 83, 85, 92, 222
Helenopolis 303
Henig, Martin 169

henoteizm 30, 48
Herculius'lar 127-28
Hermopolis 36
Herodianus 62, 67-68, 208, 309
Hıristiyanlık 5, 9, 13, 27-28, 34, 37-48, 51, 57, 144, 170, 186, 202, 237, 244, 246, 248, 269, 292, 299-301, 329-30
ayrıca bkz. Gerçek Haç, *khi-rho* sembolü; *labarum*
birlik 275, 294, 297, 325
Diocletianus 112-13
piskoposlar 235, 238, 259
şehir bağlamı 41-44
şehitler 44-48, 58-60
yükselişi 7, 14, 31, 34, 37-61, 80, 89
zulüm 44, 79, 111-16, 170, 185, 190, 292, 311
Hieronymos (Aziz) 54
High Rochester 21, 35, 36
Hindistan 257
Hinton St. Mary Kilisesi 1, 69
hipodrom 132, 135, 151, 158, 194, 205, 206, 207, 208, 210, 212, 213, 214, 215, 257, 323
Constantinopolis 205-208, 210, 212-15
Roma 151, 158, 257, 323
Salonica 194, 213
Trier 132, 135
Hippolytos 225, 235
Hispellum 261-62
Historia Augusta 3, 62, 86-89, 91
hizipçiler 293-94, 296
honesta misso 16
Hormisdas 323
Horus 30

Ignatius (Antiokheia piskoposu) 46-47, 58
Iovius'lar 98-99
Itinerarium Antonini Augusti 306
Iulianus 59, 172, 213, 220, 238, 247, 261, 314, 319, 322, 324
Iulianus, Dönek (Constantinus'un kuzeni) 172, 314, 324
Iulius Iulianus 220
Iustinianus 112, 205, 257, 279, 306, 325
Iustinianus kodeksi 190

İkinci Adiutrix Lejyonu 23, 69
ikinci senato 218-21
imparator kültleri 14-15, 18, 79
imparator muhafızları 67, 95, 97, 105, 107-108, 126, 129, 146, 150, 156-57, 202, 252
imperator unvanı 127, 229, 248, 316
indictio 108, 263
invictus 8, 32, 34, 73, 80-82, 84-99, 138, 146-47, 151, 160, 164-65, 169-71, 193, 216, 230, 243, 294, 309, 327
İsa 1-2, 6, 13, 15, 19, 28-31, 47-57, 59, 69, 74, 90-93, 113, 129, 143-44, 184, 188-89, 192, 194, 199-200, 203, 205, 216, 218, 225, 252, 264, 267-69, 272, 277, 288, 310, 312-13, 320, 324-27
İsa olarak Constantinus 310-13
İsis 25, 30-31, 36, 44, 150

Janowitz, Morris 20
Jupiter 7, 13, 24, 29, 31-33, 85, 87, 91, 98-99, 105-106, 111, 122, 154, 168, 174-75, 193, 214, 234, 267
Jupiter Dolichenus 25, 31-34, 36, 84, 86, 243
Jupiter Optimus Maximus 7, 16, 24-25, 29, 154

kadınlar 5, 14, 17, 25, 30-31, 38-40, 42, 58, 194, 221, 236-37, 304
Hıristiyanlık 5, 14, 38-42
şehitler 58
Kantorowicz, Ernst 18
Kartaca Savaşı (ikinci) 29
Kartal Akiği 134, 177
kartal sancağı 7
Khalkedon 196-97
khi-rho sembolü 1, 189, 246, 286
ayrıca bkz. labarum
Khristodoros 214
Khrysopolis 9, 197, 207, 230-32, 244, 288, 291
Khrysostomos, Ioannes 235
Kıbrıs Müzesi (Nikosia) 83
kızamık salgını 37, 42, 61
Kızıldeniz lahitleri 282-83
kişisel dini bağlılık ve kültler 24-33
Kleiner, Diana 82
konsüller 1, 129, 193, 248, 252-53
Koruyucular 105
Ktesiphon 104
Kutsal Kabir 259, 267, 269, 297
kurbanlar 16, 45, 114, 140, 216
anınma törenleri 192, 194
Hıristiyanlar 44, 113, 192, 194, 237

kürtaj 39
Kybele 25, 29-31, 44, 84
Kyprianos 2, 42, 51
Kyrillos (piskopos) 269, 320-21

labarum 5, 83, 198-204, 215, 223, 243, 262-63, 279, 325, 327
Lactantius 5, 106, 112, 114-17, 123-24, 131, 134-36, 143-45, 166-70, 186-88, 230, 259, 292, 298, 301, 329
  Constantinus'un din değiştirmesi 185-88
  De Mortibus Persecutorum 116-17, 131, 143, 166, 186, 188
  Licinius 169
  Milano Fermanı 166
  Maximinus Daia 167-68
lahitler 205, 224, 226, 231, 282, 311
  Kızıldeniz lahitleri 225, 282-83
  Ludovisi Lahdi 73, 82, 104, 225, 242
Lampsakos 196-97
Lateran Kilisesi 152, 157, 217, 311
Lateran Sarayı 217
Latince 7, 13-15, 36, 38, 41, 58, 62, 111, 127, 143, 163, 200, 204, 230, 268-69, 290
Libanius 238, 265, 271, 307, 315
Licinianus (Licinius'un oğlu) 170, 193, 197, 253
Licinius 21, 130, 135-36, 139-41, 151, 162, 166-74, 182, 186, 191-98, 200-202, 204, 207-209, 215, 220, 231-34, 248, 252-54, 263, 265, 278-79, 288-89, 291, 294, 299
  Byzantion 207-209
  dini hoşgörü 193
  mağlubiyet 225
liknon 28
Livius 23
Lofland, John 183
Londra Müzesi 34, 75, 222, 281
Lucius Septimius Bassianus *bkz.* Caracalla
Lucius Verus 249
ludi saeculares 160
Ludovisi Lahdi 73, 82, 104, 225, 242
  ayrıca bkz. lahitler
Luka 19, 57
Lukianos (Antiokheia'lı) 167, 287, 293, 303-304
Luna 85, 163
Lupa Capitolina 152, 178
Lydios, Ioannes 106

MacCormack, Sabine 322
MacMullen, Ramsay 24, 31
Macrinus 67, 82
magister peditum 244, 254-55, 318
magister equitum 244, 254-55
magister officorum 254-55
Magnentius 247, 318-21, 323
Makabiler (2. Kitap) 117, 136, 298
Makarios 267-69
Malalas, Ioannes 307
Mammea, Iulia 66
Mamertinus 98, 111
Mamre kilisesi 192
Mango, Cyril 209-10
Marcellinus (Aziz) 157
Marcia Romana Celsa'nın lahdi 225
Marcus Aurelius 16, 23, 35, 53, 65-66, 72, 85, 96, 101, 138, 161, 180, 249
Markion 51, 60, 293
Mars 7, 23, 25-26, 29, 99, 137-38, 152-53, 160
Marsilya kuşatması 130
Martinianus 196-97
Matta 48, 53, 57, 321
Maturnus 36
Mauer-an-der-Url 32
Maurikios 325
Maxentius 99, 117, 122-23, 126-29, 133, 135, 137-46, 149-53, 155-64, 166-67, 170-71, 178, 195, 198, 208, 211, 219, 224-25, 244, 247, 274, 291, 310, 317, 321, 327
  Eusebios 224-25
  gayrimeşruluk 156
  mağlubiyet 208
  Milvius Köprüsü 144-46
  Roma 149-53
  Takı 160
  yapıları 133, 150, 152
Maxentius Bazilikası 152, 158
Maxentius Forumu 152
Maximianus 4, 8, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 102, 103, 104, 105, 106, 117, 122, 123, 124, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 135, 137, 138, 139, 141, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 154, 155, 156, 158, 170, 172, 219, 260, 327
  ölümü 139, 147
  tahttan feragat 123
Maximinus Daia 123-25, 130, 136, 166-70, 174, 195, 208

Maximinus Thrax 33, 67, 91, 105
Maximus, Valerius 253, 314-16
Mediolanum *bkz.* Milano
Megalesia 29
Mercurius, Aziz 25, 59
Metropolitan Sanat Müzesi (New York) 73, 83, 221-22, 281
Mısır Müzesi (Berlin) 36
Milano 93, 98, 141, 150, 163, 166-67, 169-70, 190, 211, 260-61, 268, 305, 311, 315, 317
Milano Fermanı 166
Millar, Fergus 218
Miltiades (Piskopos) 275-77
Milvius Köprüsü Savaşı 9, 140, 142-43, 145-46, 156, 164, 180, 183-85, 189, 198, 203-204, 224, 226, 232, 244, 271, 274, 311
Minervina (Constantinus'un birinci eşi) 121, 128, 171
Minicius Audens, Marcus 26
Mithraeum 34-36, 44, 84, 222, 246
Mithras 14, 25, 33-36, 40, 56-57, 71, 84, 86, 104, 130, 222, 243, 246, 281, 309
Montanus 54
Mursa Savaşı 319, 321
Musa 6, 52, 54, 221, 223-24, 226, 233, 264-65, 273, 282, 327
  asası 223
Museo Nazionale delle Terme (Roma) 73, 82
müdafiler 48, 115, 141
müzeler *bkz.* British Museum; Büyük Saray Mozaik Müzesi; Capitol Müzesi; Cleveland Sanat Müzesi; Eski Arles Müzesi; Geld en Bankmuseum; Kıbrıs Müzesi; Londra Müzesi; Metropolitan Sanat Müzesi; Mısır Müzesi; Museo Nazionale delle Terme; Römisch-Germanisches Museum; Puşkin Müzesi; Trier Piskoposluk Müzesi; Ulusal Müze; Walters Sanat Müzesi

Natalis, Titus Floridius 33
Nazarius 153, 156, 219, 233
Nepotianus 314, 318
Nero 45, 86, 159-60, 164, 182, 222, 258
Nika Ayaklanması 205
Nikaia Konsili 287, 289-90, 293
Nikomedia 4, 78, 95, 97, 111, 113, 115-16, 121, 123, 136, 150, 167-68, 170, 174, 186, 194, 197, 201, 206-11, 219, 223, 240, 258-59, 287, 290-297, 303, 305-308, 329
Nikopolis 207-208, 215
Nock, Arthur Darby 18
Notitia 216, 247
numen 17, 22, 79, 113, 325
Numerianus 96, 105

Octavianus bkz. Augustus
Octavianus (Roma memuru)190
Olympias 261
On İki Havari Kilisesi 205-206, 214, 313
On İkinci Fulminata Lejyonu 53
Onopodion 212, 256
Optatus, Flavius 253-54, 315
Orange, H.P.L. 222
Oratio ad Sanctorum Coetum 104, 187, 265, 292
Origenes 48, 51-53, 59, 93
Origo Constantini 3, 103, 126, 172-73, 220, 240, 299
Orosius 324
Osiris 30
Ossius (Cordoba'lı) 187, 190, 238, 259, 274, 276, 288-90, 292, 295, 329
Ostia 35, 225
Ovidius 29

Pacatianus, Papius 253, 260-61, 315-16
Palatinus Tepesi 29, 149, 151, 178
Palmyra 15, 35, 63, 78, 81, 87-88, 146, 275
Panoplis papirüsleri 108
patricius 29, 254-55, 260, 301, 315
Paulus (Samosata'lı) 275
Pavlus (havari) 40, 49, 184
Pers ülkesi 78, 112, 262-66, 305, 313-14, 317, 324
Pertinax 306, 309
Petrus Patricius 174
Phaidra 225, 235-36
Pheidias 216
Philippus Arabs 68, 105, 139, 160, 222
Philostorgius 235-36, 294, 308
Philostratos 90
Plinius, Genç 45-46, 148
Plutarkhos 23
Polemius, Flavius 313
Polykarpos 47, 58
Pompeianus, Ruricius 141, 146
Pompeius 7, 150, 222

pontifices deo Soli 88
Porphyrius 112-14, 147, 186, 223, 258-59, 292-93, 296-97
Postumus 132
Potamiaena 59
praefectus praetorio 18, 105, 108, 134, 220, 252-55, 258, 260-61, 264, 305, 308, 314-16
princeps iuventutis 125
Prisca 115, 170
Probus 68, 188
Prudentius 30
Prutting 35, 246
Psykhe 225
Puşkin Müzesi (Moskova) 24

quadriburgia 240
quadriga 84, 86, 163-65, 169, 181-82, 222, 309
quaestor 254-55
Quintillus 3, 87

Raphael 203
Rapp, Claudia 272
Rausimodus 194-95
Regii 107
Richborough 246
Ricinarius 326
ripa Gothica 238
Roma 1, 4-9, 13-47, 50-57, 61-68, 70, 72-73, 78-92, 95, 98, 103-107, 111-12, 117, 121, 123-26, 128-30, 132-33, 137, 139-46, 148-65, 167, 169, 171-73, 176, 178-79, 181, 183, 186-88, 190, 194, 200-202, 204, 206-209, 211-14, 21-22, 224-25, 229, 231, 233-34, 236-41, 243-44, 247-48, 251-52, 254, 256-57, 259-65, 271, 273-76, 278, 281-82, 285, 289, 295, 306-316, 318, 321-31
Roma ve Venus Tapınağı 152
Roma talih tanrıçası 25
Romanus 112
Römisch-Germanisches Museum (Cologne) 144, 177
romanitas 111-12, 114
Romulus, Valerius 151
Romulus Tapınağı 158
rosaliae signorum 19
Rufinus 230, 268-69, 324-25

sacramentum 16, 57-58, 79, 325
San Marco Bazilikası 74, 100
Salamis 264
salgın hastalık 2, 37, 42, 61, 64, 87, 263
Sallustius 80
Salonica 75, 78, 104, 135, 144, 150, 194-95, 197, 207, 211, 213-14, 280, 310
sancak kültü 19-24
sancaklar 14, 18-19, 22-23, 27, 33, 35, 55, 68, 70, 77, 149, 161, 202, 242-43, 245, 325-26
Sardica 78, 136, 173-74, 207, 210, 239
Sarmatlar 103-104, 121, 126, 194-95, 237-41, 248-49, 262
savaş (Hıristiyanların tutumu) 7, 48-53
savaşçı azizler 58-60
Schliemann, Heinrich 207
scholae palatini 244
Scipio Africanus 7, 143
Septimius Severus 16, 31, 62, 66-77, 83-85, 104, 138, 154, 160, 208-209, 222, 306, 309
  duruş 222
  feriale 15
  oyunlar 160
  ölümü 31, 77, 309
Severus 123-27, 129, 140, 145, 149, 154, 160
Severus Alexander 15, 66-67, 96
sevgi buyruğu 41, 49, 50
Shils, Edward A. 20
Sibyll kitapları 146
Sidonius Apollinaris 258
sikkeler 3, 18, 30, 54, 63-65, 77, 82, 84-88, 102, 108, 110, 125-26, 134, 137-38, 144, 147-49, 151, 158, 165, 171, 174, 189, 193, 195, 201, 221-23, 230-31, 233, 239, 240-41, 251, 259, 309-10, 318-19, 323, 327
  aile vurgusu 221-22
  Got zaferi 240
  imparatorun tanrısallığı 223
  khi-rho sembolü 189
  labarum 201
  Maxentius 151
  Maximus Augustus 251
  Nero 222
  Sarmatia devicta 195
  Sol 165, 188-89
  Trier 133
  vexillum 201
  VOTA 137

Silenos 27
Silvester 276
Sirmium 78, 97, 134, 150, 171, 173, 189, 195, 201, 207, 239-41, 260-61, 315, 317, 319
Skylla 27, 28
Sokrates 47
Sokrates Skholastikos 5, 203, 247, 264, 269, 294, 299, 308
Sol Augustus 87
Sol Invictus 8, 32, 34, 73, 84-99, 138, 147, 164-65, 169-71, 193, 216, 230, 243, 294, 309, 327
  Licinius 168-69
  Nero 169
Sopatros 258-59, 299, 316
Soranus 236
Sozomenos 5, 203, 214, 217, 238, 294, 299
Speidel, Michael 19
Sphendone 214
Stark, Rodney 38, 41-44
Storch, Rudolph 80
Strategius "Musonianus" 254
su (Constantinopolis) 209-10
Suetonius 18, 215
summus deus 8, 13, 83, 91, 163, 184-85, 276, 322
Surillio, Titus Flavius 23, 26

Şabat 243
Şapur (I.) 62, 104, 263
Şapur (II.) 263-65, 323
Şarlman 77
şehitler 46-47, 51, 58-59, 117, 157, 217, 300-301

takvim 14-15, 19, 29-30, 55, 110, 150, 153, 193, 232, 270, 320, 325
  ayrıca bkz. Feriale
Tarquinius, kral 153
taurobolium 30
tauroktonos 34, 71
Terentius 29, 70
Tertullianus 35, 40, 48, 51, 53-57, 60
Tervingi 239-40
Teslis Lahdi 225
Tetrarşi 7, 61, 74, 95-117, 122-25, 128, 130, 135, 139, 147, 149, 162, 168, 171, 175-76, 188, 213, 218, 222, 229, 237, 249, 252, 260, 311, 327
  İlk 95-98
  İkinci 122-25, 171
Tetricus, C. Pius Esuvius 88
Thaiphali 239
Thekla, Azize 58
Theodora 4, 97, 124, 139, 314
Theodosius 79, 148, 190, 210-12, 238, 244-45, 268, 271, 294, 322, 324, 326
Theodosius Kodeksi 238, 244-45, 294
Theophanes Homologetes 263
theosis 287, 309
Tiberianus, Annius 260-61, 316
Tiberius 17, 30, 72, 77, 82
Ticinum madalyonu 165, 182, 189
Timonianus, Nestorius 260-61, 316
titulus 268, 269
Torino 141-42, 328
törenler 14-19, 24, 26-27, 29-30, 33, 45, 54, 79, 84, 101-102, 112-13, 139, 154, 162, 164, 186, 188, 192, 194, 212, 217, 244-45, 256, 260, 271, 274-75, 308, 310, 325
traditores 274
Traianus 16, 18, 22-23, 45-46, 65, 70, 82, 148, 161-63, 165, 180, 220
  Büyük Traianus Frizi 162
  Dacia seferleri 82
  Dacia savaşları 65
  Sütunu 70, 82
  Zafer Hatırası 82
Traianus Forumu 220
Trier 78, 102, 111, 127, 129, 132-35, 139, 144, 148, 150, 157, 171, 174, 176-77, 185-86, 195, 207, 210, 225, 233, 235, 237-38, 241, 260, 297, 305, 315, 317
Trier Piskoposluk Müzesi 134
Trier'deki bazilika 157, 176
triumphus 7, 29, 154, 155
Trogyltes, Ioannes 326
Troia 125, 207
Tuna köprüsü 238
Tyros 259, 269, 297

Ulfilas 240
Ulpius Chresimus, Marcus 32
Ulpius Silanus 89
Ulusal Müze (Belgrad) 241, 284
Ursus, Flavius 313

ücretler 57, 66, 109, 110, 126, 240

Vaftizci Yahya 54, 57
Vahiyler Kitabı 1, 30, 50

Valens 173-74, 197, 210, 324
Valeria 115, 170
Valerianus 61, 86, 96, 116, 137, 266, 324
Valerianus, Titus Flavius 21-22
Valesianus, Anonymus *bkz. Origo Constantini*
Vandallar 107
Vardulli 21, 35
Varus 23
Vatikan 34, 71, 74, 92, 100, 203, 222, 285, 311
Vegetius 325
Velia 151-52, 158, 160
vergi 4, 49, 63-65, 108-10, 126, 145, 155, 194, 210, 218, 247, 252, 254-55, 297
  Aphrodisias 218
  Roma 127
Vergilius 132, 207
Verona 142-43, 146, 164, 328
Verona Listesi 251
Vetranio 286, 318-19
vexillatio 19, 107, 245
vexillum 22, 70, 144, 169, 201
vicarius 4, 108, 220, 252-54, 268, 276, 278
Victor, Aurelius 101, 158, 234, 261, 313, 317
victor unvanı 229-30, 265-66
Victoria 7, 27, 29, 70, 77, 80-82, 104, 137, 144, 161, 163-64, 169, 223, 231, 240, 251, 322
Victorinus 132
virtus 7, 80-81, 84, 89, 103, 128, 137, 142, 148, 161, 163, 187, 201-202, 325, 328

Walesby 284
Walters Sanat Müzesi (Baltimore) 70
Weiss, Peter 203-204
Willingham Fen 18
Woods, David 236, 323

yeminler 14, 16, 21, 25-26, 79
Yeni Tak 122, 150
Yerebatan Sarayı 210
Yeşaya 49, 92
Yunus 92
Yunus mermerleri (Cleveland) 92

zafer teolojisi 7, 9, 79-81, 88, 91, 95, 98, 102, 141, 146, 163-64, 204, 325, 328, 330
zafer hatırası, *tropaeum*, *tropaion* 81-83, 104, 159, 169, 200-202, 215, 231, 242, 262-63, 266, 279, 320
Zenobia 87-90, 275
Zeuksippos Hamamları 209, 213-14
Zeytin Dağı Kilisesi 267
Zonaras 3, 235, 237, 319
Zosimos 124, 172-73, 195-97, 220, 235, 237-39, 244, 247, 295, 299, 315, 319, 322